

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske
40/2016.
The Preservation of Cultural Heritage in Croatia
Annual, 40/2016

Izdavač/ Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Publisher/Ministry of Culture of the Republic of Croatia
Directorate for the Protection of the Cultural heritage

Za izdavača/for the Publisher
Nina Obuljen Koržinek

Uredništvo/Editorial Board
Ivan Alduk, Biserka Dumbović Bilušić,
Marijan Bradanović, Anuška Deranja Crnokić,
Ivo Glavaš, Viki Jakaša Borić,
Martina Juranović Tonejc, Vanja Kovačić,
Petar Puhmajer

Glavni i odgovorni urednik/Editor-in-chief
Franko Ćorić

Tajnica i izvršna urednica/Managing editor
Gordana Jerabek

Lektura i korektura/Proofreading and Revision
Silvija Brkić Midžić

Prijevod na engleski/English Translation
Aida Njunjić

Grafičko oblikovanje/Graphic design
Ivo Mađor, Kofein d.o.o., Zagreb

Adresa uredništva/Editorial address
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Ulica Ivana Runjanina 2

Tisak/Printed by:
Printera grupa d.o.o.

Tiskanje dovršeno/Printing completed:
2017.

UDK 7.025
ISSN 0350-2589 (Tiskano izdanje / Print edition)
ISSN 2459-668X (Digitalno izdanje / Electronic edition)

UDK 7.025
ISSN 0350-2589
ISSN 2459-668X

Godišnjak
zaštite
spomenika
kulture
Hrvatske

40-2016.

Sadržaj*Table of contents*

- 7 Marko Špikić, Tea Gorup**
Od prevrata do nostalgije. Planiranje socijalističkog grada i zaštita povijesnih ambijenata u Zagrebu od 1945. do 1962. godine
From Upheaval to Nostalgia. Planning the Socialist City and Protecting the Historic Settings in Zagreb from 1945 to 1962
- 33 Želimir Laszlo**
Konzervatorsko nazivlje
Conservation Terminology
- 41 Nataša Nefat**
Povijesna jezgra Žminja – kako obnavljati devastirano i degradirano urbano tkivo i za koga?
The Historical Core of Žminj – How to Restore Devastated and Degraded Urban Tissue and for Whom?
- 57 Ivan Braut, Krasanka Majer Jurišić**
Sv. Vid nad Karlobagom – prilog poznavanju srednjovjekovne sakralne arhitekture Podvelebitskog primorja
St. Vitus above Karlobag – New Findings on Medieval Sacral Architecture of the Velebit Littoral
- 69 Marijan Bradanović**
O nekima od nepovratno izgubljenih i jednom pronađenom rapskom spomeniku
About Some Forever Lost Rab Monuments and about One Found
- 81 Ivo Glavaš**
Čorićev toranj u Vodicama – šibenska komunalna utvrda
Čorić Tower in Vodice – Šibenik Communal Fort
- 91 Ivo Glavaš, Josip Pavić**
Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja
Fortress of St. John in Šibenik – New Discoveries and Research
- 105 Viki Jakaša Borić, Biserka Dumbović Bilušić**
Vila Angiolina i vrtlarija s gospodarskim zgradama
Villa Angiolina and Its Greenery with Outbuildings
- 123 Wojciech Rymsza-Mazur**
Fortified Barrack Complexes of the Galician Fortresses of Krakow and Przemyśl – a Path towards Adaptation.
Kompleksi vojarni galicijskih tvrđava Krakow i Przemyśl – put k adaptaciji

- 139 Krešimir Galović**
Industrijski kompleks Zagrebačke ledane d.d. - od tvornice za tvorenje kristalnog leda do značajnog razvojno-revitalizacijskog resursa grada 21. stoljeća
Industrial Complex of the Zagreb Ice Factory (Zagrebačka ledana d.d.) - from Crystal Ice Production Factory to Significant Development and Revitalisation Asset of the 21st-Century City
- 165 Marijeta Babin, Ivica Pleština**
Prilog poznavanju urbanističke cjeline Kaštel Staroga - zaštitni arheološki i konzervatorski radovi unutar povijesne jezgre u 2016. godini
New Findings on the Urban Complex of Kaštel Stari - Preventive Archaeological and Conservation Works within the Historical Core in 2016
- 177 Sagita Mirjam Sunara**
Opremanje muzejskih vitrina za izlaganje starog oružja iz zbirke Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“
Retrofitting Museum Display Cases for Exhibiting Historical Weaponry from the Collection of the Historical Brigade „Kliški uskoci“ („Klisian uskoks“)
- 189 Zofia Mavar**
Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva
International Fortification Architecture Workshop – Results and Experiences
- 203 Mirela Hrovatin**
Osvrt na UNESCO-ovu radionicu Provedba Konvencije za zaštitu nematerijalne kulturne baštine u Hrvatskoj
A Short Overview on the UNESCO Workshop Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage in Croatia
- 205 Dušan Strgar, Ana Mlinar**
Radionica tradicijskih znanja potrebnih za obnovu graditeljske baštine Lukavec, Stari grad Lukavec – Velika Gorica
Workshop of Traditional Skills Required for Restoration of Architectural Heritage Lukavec, Stari grad Lukavec – Velika Gorica
- 209 Biserka Dumbović Bilušić, Franko Ćorić, Anuška deranja Crnokić**
Panel-diskusija / Kulturni krajolik – nekad, danas, sutra,
Panel Discussion / Cultural Landscape - Once, Today, Tomorrow
- 211 Gordana Jerabek**
O Nagradi „Vicko Andrić“ za zaštitu spomenika kulture
About the „Vicko Andrić“ Award for the Protection of Cultural Monuments
- 219 In memoriam**
Egon Lokošek

Marko Špikić, Tea Gorup

Od prevrata do nostalgije. Planiranje socijalističkog grada i zaštita povijesnih ambijenata u Zagrebu od 1945. do 1962. godine

Marko Špikić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, I. Lučića 3
Tea Gorup
HR – 10 000 Zagreb, Velalučka 8

UDK: 711.28(497.521.2)“1945/1962“
72.025.3(497.521.2)“1945/1962“
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 2. 5. 2017.

Ključne riječi: urbanizam, konzerviranje, modernizam, Zagreb, Donji grad, historijski ambijent, socijalistički grad
Key words: urbanism, conservation, modernism, Zagreb, Donji grad, historical ambience, socialist city

U tekstu se govori o odnosu urbanističkog planiranja novih i konzervatorskog očuvanja ranije formiranih urbanih cjelina Zagreba nakon Drugoga svjetskog rata. Tumače se poratni procesi preobrazbe grada, od preimenovanja ulica i trgova do gradogradnje južno od željezničke pruge. Čitanjem novinskih članaka sagledava se medijsko oblikovanje nove urbane stvarnosti koja je svoj izraz trebala dobiti u preobrazbama javnih prostora. Te se preobrazbe razlikuju, od postupaka preimenovanja i probijanja novih ulica u postojećem gradu te u prirodnom krajoliku pod Medvednicom, do urbanističke ekspanzije u vidu dodira s postojećim gradom ili u odmaku od njega. Članak proučava nastanak reakcije, odnosno razvitak nostalgije te početke istraživanja gradske povijesti tijekom 1950-ih i konzervatorske službe u okrilju Narodnog odbora grada Zagreba početkom 1960-ih godina.

U prvih petnaestak godina drugoga poraća Zagreb je doživio treći val modernog urbanog razvitka, zamišljen i ostvarivan unutar jedinstvenog političkog sustava. Ono što je projektirano i izvedeno u to doba može se usporediti s razvojnim pothvatima manje habsburške i veće međuratne nacionalne prijestolnice. S tim se prethodnicima nakon Drugoga svjetskog rata novi grad trebao mjeriti, ali se od njih trebao i distancirati, slijedeći proglašene prevratnog političkog sustava. U ovom ćemo radu prodiskutirati odnose modernističkog i konzervatorskog pokreta prema naslijeđenom, odnosno u svibnju 1945. vojno osvojenom gradu, koji je postao političko, kulturno i industrijsko središte Narodne Republike Hrvatske. Zato smo proučili upravljanje javnom percepcijom u dnevnom tisku, a podatci su upotpunjeni arhivskom građom.

Već se na početku može reći da je suživot dvaju spomenutih pokreta bio obilježen odnosom prema nekoliko oblika predratne prošlosti: očuvanim urbanim formama i intelektualnoj ostavštini projekatnata nove i čuvara stare arhitekture. Taj je odnos bio podjednako uvažavajući i prevratnički. Propitivanje dotad dominantne konzervatorske predaje nastale u srednjoj Europi oko 1900. trebalo je kod prvih pomoći kreativnu emancipaciju, a kod drugih prilagodbu zahtjevima nove zbilje. No u gradu na kojem su vođeni urbanistički eksperimenti i koji je trebao poslužiti kao pozornica korjenitih društvenih promjena u stvaranju socijalističkog građanina, modernizacija nije dovela do poništenja misaonih i materijalnih relikata kulturno-političkih svjetova nastalih prije svibnja 1945., već je izazvala reakciju u obliku stručnog pijeteta i javne nostalgije, koju je potaknulo djelovanje povjesničara umjetnosti i konzervatora, ali i jednog arhitekta. Taj fenomen nije bio osamljen u poratnoj Hrvatskoj. Susrećemo ga i u razorenom Zadru, Senju i Rijeci. Dok su u tim gradovima predstavnici vlasti proglašavali potrebu odricanja od prošlosti kako bi bili postignuti ciljevi nacionalno-političke homogenizacije i obnove, pojavila su se nostalgična zazivanja predratnih urbanih formi.¹

PORATNE PREOBRAZBE ZAGREBA: OD POTISKIVANJA DO INVENCije

Otkako su postrojbe Narodnooslobodilačke vojske 8. svibnja 1945. ušle u Zagreb (sl. 1), započele su urbane i društvene preobrazbe koje su usporedive s drugim povijesnim gradovima tek utemeljene Federalne Države Hrvatske, ali su u odnosu na njih po mnogo čemu i specifične. Posebnosti Zagreba nalazile su se u novoj političkoj simbolici

.....
1 Ovdje donosimo tek osnovni izbor tekstova o toj širokoj temi: ŽIVKOVIĆ, HINKO, 1954., 3, RIVOSEKI, AMBROZ, 1953., 3 i CIHLAR, VATROSLAV, 1950., 3.

1 Snimka ulaska partizana na Trg bana Jelačića, 8. svibnja 1945. (foto: M. Pavić, Muzej grada Zagreba, fot-21249)

Photo of partisans marching onto the Ban Jelačić Square, 8 May 1945 (photo: M. Pavić, Zagreb City Museum, fot-21249)

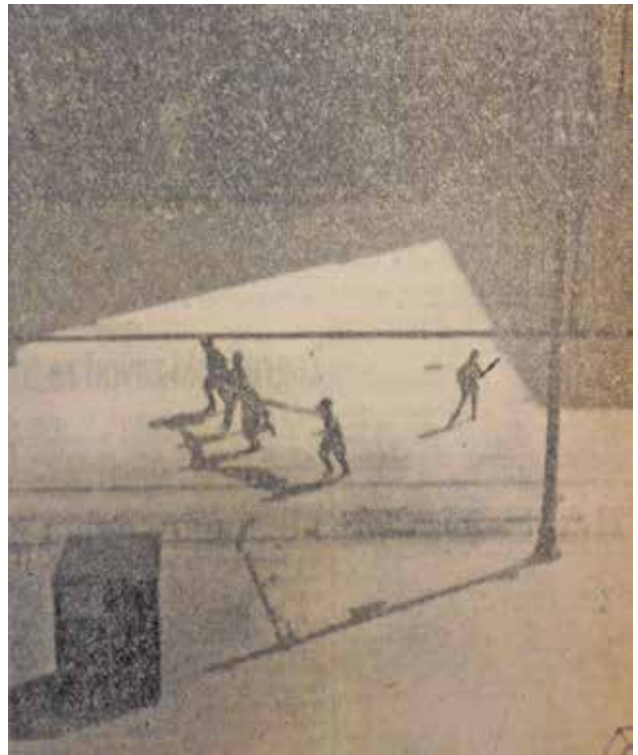
radi preobrazbe grada u sjedište republičke „narodne vlasti“, potom u poimanju vrijednosti urbanog ambijenta koje se ranije nisu spravljivale s poimanjem prošlosti priobalnih gradova, te u stupnju valoriziranosti i očuvanosti Zagreba u odnosu na te gradove. Kako nalazimo na stranicama središnje poratne tiskovine, *Vjesnika Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske*, prvi su mjeseci bili obilježeni faktičkim i simboličkim, odnosno vojnim i političkim osvajanjem urbanog prostora, uz pobjedničku odmazdu i pridobivanje povjerenja stanovništva.

Gradski su spomenici i ambijenti u tom procesu zadobili važnu ulogu. Ako je *Stunde Null* za Njemačku predstavljao dolazak savezničkih okupacijskih sila s istoka i zapada na zgarista bombardiranih povijesnih gradova i napuštenih logora smrti, taj se trenutak u Zagrebu može prepoznati u snimkama prazna i osunčana Jelačićeva trga u utorak 8. svibnja 1945. Snimka petoro „omladinaca (...), koji razvijaju zastavu“ (sl. 2) poput vojnika na Iwo Jimi, sinegdoha je složenijih promjena koje će se zbiti na trgovima pretvorenim u pozornice novih političkih obreda.²

U prvim tjednima vojnog trijumfa to se, primjerice, vidi u misnom slavlju u gradečkoj crkvi sv. Marka u čast NOP-a koje je predvodio monsijor Svetozar Rittig. U već ispolitiziranom crkvenom spomeniku smještenom usred trga na kojem je Josip Broz održao prvi poratni govor (sl. 3) zaziavajući figuru Matije Gupca³, tada su se, pored papinskoga

2 Usp. DR. J. J., 1945., 3.

3 Usp. N. N., Predsjednik Savezne vlade maršal Jugoslavije Josip Broz-Tito nalazi se u glavnom gradu Hrvatske. Govor maršala Tita s povijesnog Markova trga narodu Zagreba, *Vjesnik* V/27 (17. svibnja 1945.), 1-2.

2 Partizanski omladinci na praznom Trgu bana Jelačića, 8. svibnja 1945. (presnimka iz novina *Narodni list* I/1, 26. svibnja 1945., 3)

Partisan youth on empty Ban Jelačić Square, 8 May 1945 (source: *Narodni list* I/1, 26 May 1945, 3)

legata Marconeja, okupili predstavnici Vlade s Vladimirom Bakarićem na čelu te izaslanici srpske zajednice, JNA, Partije, Pravoslavne crkve, Javnoga tužitelja i Komisije za ratne zločine – ukratko, ključni protagonisti vojnopolitičke prevlasti, odmazde, ideološkog pročišćenja i reforme.⁴ Slavlju su toga srpanjskog dana svjedočila i dvojica pukovnika, komandant Zagreba Većeslav Holjevac i predstavnik Gradskog Narodnog odbora Dragutin Saili, uskoro imenovan prvim gradonačelnikom.

Već je ranije zalaganjem osvajača i građana započeo proces supresije, uklanjanjem tragova propala poretka⁵ i pročišćenjem javnog prostora, koje se protezalo od promjene toponima do preobrazbi ambijenata. U danima sablažnjavanja nad ostacima korijenskog pravopisa na javno vidljivo mjestu započela je redefinicija povijesne figure i prostora posvećena banu Jelačiću. Zanimljivo je da je Titov poredak u svrhu bratimljenja zavađenih naroda u prvim tjednima pobjede posegnuo za pomagalom propalih monarhija i rane

4 N. N. Proslava blagdana slavenske braće Ćirila i Metoda. Svečani *Te Deum* za pobjedu Narodno-oslobodilačkog pokreta i junačke Jugoslavenske armije, *Vjesnik* V/69 (9. srpnja 1945.), 3.

5 N. N. Pisma naših čitalaca. Knjige ustaških pisaca u izlozima knjižara, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5. Usp. i N. N. Pisma naših čitalaca. Treba ukloniti komade stakla razbijenih ustaških natpisa, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5. Književnik Dončević optužio je Tina Ujevića i Ljubu Wiesnera jer su „našli smiraj u ustaškoj ideologiji“. DONČEVIĆ, IVAN, 1945., 6.

3 Govor Josipa Broza Tita iz Banskih dvora, 21. svibnja 1945. (foto: M. Pavić, Muzej grada Zagreba, fot- 21059)

Address given by Josip Broz Tito in Banski dvori, 21 May 1945 (photo: M. Pavić, Zagreb City Museum, fot-21059)

4 Martićeva ulica – pogled prema sjeveru, 11. ožujka 1949. (Muzej grada Zagreba, fot-16761)

Martićeve Street – view to the north, 11 March 1949 (Zagreb City Museum, fot-16761)

sovjetske propagande, efemernim spomenicima. Obelisci i kulise trebali su, prije nomenklature, formalne i strukturne preobrazbe javnih prostora glavnog grada poslužiti kao OLIKPROP-ovi vjesnici društvenih promjena i nove političke korektnosti.⁶ U tjednima nakon uspostave europskog mira to su bili postupci pridobivanja javnosti kojima je u kasnijim godinama dano ime društvenog preodgoja.

Na koji su način građani trebali reagirati na te prevratničke napore pokazuju u dnevnicima objavljena „pisma čitatelja“, uglavnom nepotpisana ili označena inicijalima. Tako je u članku građanina P. G. iz Heinzelove ulice promaknuto novo poimanje ulice i trga kao prostora preodgoja, pravovjernosti i inkluzivnosti. Građanin, koji je vidio i ranije političke poretke, podijelio je s javnosti svoje dojmove o uličnim zbivanjima: „Ja sam promijenio svoje gledište naglo i temeljito i to prilikom svoga prvog prisustvovanja uličnom sastanku. (...) Već ta riječ 'ulica' bila je za mene, čovjeka stare generacije takva, da me nije privlačila da prisustvujem našim uličnim sastancima. Sada sam uvidio da je baš u toj riječi, to jest u našim uličnim sastancima izvor svega onoga za što se čovječanstvo bori: lijepa budućnost

6 N. N. Iznad Jelačićeva spomenika postavlja se 14 m visoki obelisk. Četiri goleme ženske figure ukrašavat će Jelačićev trg, *Vjesnik* V/78 (20. srpnja 1945.), 3. OLIKPROP je kratica Odjeljenja za likovnu propagandu pri Predsjedništvu Vlade NRH.

ne samo za mene i moju obitelj, nego i za moje susjede i druge iz ulice, za čitav naš narod uopće. (...) treći sastanak stanovnika našeg trga i naše ulice prouzročio je kod mene čitavu duševnu revoluciju. Počeo sam već misliti i na druge stvari, a ne samo na moj lični djelokrug. Kod posljednjeg sastanka 'ozdravio' sam potpuno od jedne dosta teške 'bolesti' koja se uglavnom sastojala u tome: da sam bio slijep za sve što je zdravo i dobro u mojoj bližoj okolini.“⁷

Kako vidimo, izlazak na zagrebačke ulice u doba uspostave novog poretka nalikovao je iskustvu svetoga Pavla u Damasku. Ulica i trg postali su mjesta naobrazbe i preobrazbe, pa ne čudi da su gradske rubrike novina prenosile takva iskustva obraćenja i novoga poimanja javnog prostora. Ovo svjedočanstvo zanimljivo je iz nekoliko razloga: građanin bez punog imena i prezimena u novoj se zbilji trebao odreći buržoaske samoživosti te se prilagoditi novim, dotad nepromišljenim funkcijama javnog prostora. Stoga nepoznati dopisnik ne piše o ljepoti, slikovitosti ili starosti svoje ulice, kako bi se iz naslova dalo pretpostaviti. Ona je zadobila novu, društvenu funkciju zborovanja i suodlučivanja, u kojima se, pored duševnog, uspostavom novog tipa humanizma trebao zbiti i socijalni prevrat. Novi Titov *polis* dobio je tako i nove vrste foruma, koji nisu locirani samo na središnjem trgu, gdje se započelo s uklanjanjem neprihvatljive baštine, već i kapilarno, u ulicama rubnih gradskih četvrti, od Martićeve i Šubićeve (sl. 4) do Volovčice i Trnja, gdje su samo dvije-tri godine poslije počela nicati prva naselja za radništvo, inteligenciju i umjetnike. Prva politička scenografija novoga poretka podsjeća na zahtjeve *Total-teatra*, u kojem su kao ključni akteri nastupali glasnici staljinističke utopije, a pratila ih je aktivna publika antifašistkinja,

7 P. G., 1945., 2.

5, Politički skup na Trgu bana Jelačića, oko 1945. (foto: M. Pavić, izvor: PAVIĆ, MILAN, 1959.)

Milan Pavić, political rally on Ban Jelačić Square, c. 1945 (photo: M. Pavić, source: PAVIĆ, MILAN, 1959)

pionira i preživjelih pripadnika srpske zajednice.⁸ Ta scena bila je smještena na isprva sablasno prazne, a uskoro pretrpane povijesne trgove, Markov i Jelačićev (sl. 5), no izgradnja idealnog društva imala se proširiti i na periferiju u kojoj je socijalni i ideološki bunt započeo propašću Austrije i osnutkom Komunističke partije. U tim je prostorima nakon Titova trijumfa trebalo doći do pročišćenja postojećih i izgradnje novih sadržaja. Oni su imali doživjeti preobrazbu nalik onoj građanina iz Heinzelve ulice.

„Čovjek stare generacije“ nije se, dakako, mogao preobratiti samo motrenjem zbivanja na obližnjem trgu ili strahom od poratne represije zbog zločina poražena poretka, razotkrivena potresnim snimcima u *Vjesniku* i *Narodnom listu*.⁹ Put prema novom, socijalističkom čovjeku trebao se zbiti sustavnim ideološkim preodgojem, koji se provodio riječju i slikom, odnosno propagandnim parolama

8 O odnosu teatra i spomenika u Njemačkoj usp. TRIMBORN, JÜRGEN, 1997.

9 Obje su novine izvješćivale sa saslušanja, donosile snimke osuđenih koji su uskoro smaknuti i morbidne prikaze ratnih zlodjela. Tomu su se koncem 1945. pridružili napadi na Katoličku crkvu – invektivama Ive Mihovilovića, fotografijama iz ratnog doba i karikaturama Alfreda Pala.

(u novinskim stupcima i na efemernim spomenicima) te izvedbom projekata arhitekata i urbanista. Izgradnjom industrije, prometne mreže i novog središta Zagreba između pruge i Save, odašiljala se poruka o smjelosti i uspjesima novih vlasti. Tako je stvorena dihotomija Starog i Novog Zagreba, koju je urbanist Vlado Antolić pokušao ublažiti sintagmom *Veliki Zagreb*¹⁰, najavljujući izgradnju grada za novoga čovjeka koji se nadmeće s gradom propalih monarhija. U prvim poratnim godinama habsburški je Donji grad doživio diskreditaciju, pa je u iščekivanju izgradnje uokolo Varaždinske (od 1947. Moskvske, danas Vukovarske) ulice taj dio Zagreba postao epicentar oduzimanja i komadanja imovine u Holokaustu nestalih i u poraću izbjeglih ili protjeranih građana. Do napuštanja staljinističkog koncepta tekstovi stručnjaka redovito su započinjali podsjećanjem na *dotadašnji* kapitalistički grad spekulacije, neosnovanih povlastica i klasne neravnopravnosti.¹¹ Zato ne čudi da je

10 ANTOLIĆ, VLADO, 1948., 6.

11 Usp. N. N., Nove četvrti Zagreba, budući gradski centar, podići će se na prostoru između željezničke pruge i Save, *Vjesnik* VI/360 (26. lipnja 1946.), 2; ŠEGVIĆ, NEVEN, 1947., 2; ČULINOVIĆ, FERDO, 1948., 3; L. D., 1948., 10-11.

6 Martićeva ulica – pogled na gradilište, 11. ožujka 1949. (Muzej grada Zagreba, fot-16762)

Martićeve Street – view of the construction site, 11 March 1949, (Zagreb City Museum, fot-16762)

odricanje od staroga podrazumijevalo podizanje novoga grada izvan dotadašnjih granica uređena planiranja i na mjestu zapuštene proleterske periferije.

URBANISTIČKA INVENCIJA I RAĐANJE REAKCIJE

O gradogradnji komunističkog Zagreba donedavno se pisalo relativno malo, odnosno pozornost istraživača bila je, unutar monografskih prikaza, usmjerena pojedinačnim arhitektonskim ostvarenjima. Tek je u novije doba arhitekt Vedran Ivanković napravio prijelaz s veteranskih sjećanja prema arhivski zasnovanoj interpretaciji.¹² Zagreb se početkom Petoljetke pretvorio u veliko gradilište, koje je imalo znatan promidžbeni potencijal, pa se u tekstovima dnevnih novina¹³ i fotografijama prvih ilustriranih tjednika¹⁴ pratila preobrazba negdašnjih livada u nova naselja. U tom dijelu povijesti Zagreba otvoren je put izgradnji – ne samo građevina i četvrti, već i glasovitosti njihovih projekata¹⁵, a u svemu su ih pratili politički zaštitnici koji su se u godinama obnove prometnuli u novu vrstu naručitelja, tragajući za

urbanističkim „odrazom“ političkog programa koncipirana „u ime naroda“.

Predratne forme Zagreba u prvim su poratnim godinama glavne promjene doživljavale više principom dodavanja nego principima eliminiranja (kao u Splitu) i nadomještanja (u razorenom Zadru).¹⁶ Glavni grad NR Hrvatske postao je industrijsko središte nove države u kojem su na pastoralnim rubovima podignuti tvornički giganti *Jedinstvo*, *Prvomajska* i *Končar* kao nositelji Petoljetke.¹⁷ Masi pridošlog stanovništva pak trebalo je osigurati stanovanje bliže povijesnom središtu. Kako je u lipnju 1946. stajalo na stranicama *Vjesnika*, „starije četvrti ne mogu se dirati“, pa je bilo logično da se novi stambeni sklopovi grade između pruge i Save. Logično, jer je dotadašnja gradogradnja Zagreba „odražavala komercijalne i kapitalističke tendencije tadanje vladajuće klike.“ Zato je nova regulatorna osnova bila „odraz nove društvene stvarnosti“, koja „radikalno prekida (...) s takvim i sličnim ostacima prošlosti“.¹⁸ Ti navodi pokazuju težnje mladog, reformskog društva za distanciranjem i pronalaskom vlastita identiteta.

To se pokušalo ostvariti poticanjem simbiotskog rasta grada (u bloku oko Martićeve (sl. 6) koji se nakalemio na međuratnu izgradnju) i manifestnim prekidom (projekt Moskovske ulice, prostorno i konceptijski odvojen od osvojena

12 Usp. IVANKOVIĆ, VEDRAN, 2006., 178-195, IVANKOVIĆ, VEDRAN; OBAD ŠČITAROCI, MLADEN, 2011., 362-375i. U „veteranska sjećanja“ ubrajamo tekst ŠEGVIĆ, NEVEN, 2012., 124-135.

13 N. N., Započela je izgradnja prvog dijela bloka stambenih kuća na zemljištu između Varaždinske i Zadarske ulice, *Vjesnik* VI/355 (19. lipnja 1946.), 5; N. N., Oko 100 milijuna dinara utrošeno je prošle godine za gradnju preko 1200 stanova na Varaždinskoj cesti i u Maksimiru, *Vjesnik* VII/549 (7. veljače 1947.), 4; N. N., Moskovska ulica bit će jedan od najljepših boulevarda grada Zagreba, *Vjesnik* VII/733 (10. rujna 1947.), 6 i N. N. Ove godine dovršit će se izgradnja 3 kilometara dugačke Moskovske ulice, *Vjesnik* VIII (4. siječnja 1948.), 6.

14 N. N., Završuje se izgradnja stambenih zgrada na Varaždinskoj cesti, *Ilustrirani Vjesnik* I/105 (30. kolovoza 1947.), bez paginacije i R. Z., 1947., 6.

15 Uredi arhitekata tih su godina dobili značajan prostor u javnom tisku. Usp. N. N., Novi tipovi stambenih zgrada, *Ilustrirani Vjesnik* I/86 (13. travnja 1947.), 7; M. G., 1951., 2; V., 1952., 2.

16 U proučavanju sudbine Zadra početnu točku može predstavljati Nazorov govor o „čisto hrvatskom Zadru“ i „kamenju neprijateljske porušene kule“ koje ćemo „pomest(i) s našega tla i baciti u duboko more zaboravi“. Usp. N. N., Predsjednik Nazor među narodom, *Vjesnik* VI/13 (6. travnja 1945.), 2.

17 Ta je baština predstavljena na izložbi *Vrijeme giganata: planska industrijalizacija i naslijeđe 1947.-1952.* u Muzeju grada Zagreba od prosinca 2016. do ožujka 2017. prema koncepciji Gorana Arčabića.

18 N. N., Nove četvrti Zagreba, budući gradski centar, podići će se na prostoru između željezničke pruge i Save, *Vjesnik* VI/360 (26. lipnja 1946.), 2.

7 Ulica proleterskih brigada (Varaždinska, Moskovska, Beogradska, danas Vukovarska), oko 1959. (foto: M. Pavić, izvor: PAVIĆ, MILAN 1959.)

Proleterske brigade Street (Varaždinska, Moskovska, Beogradska, today Vukovarska Street), c. 1959 (photo: M. Pavić, source: PAVIĆ, MILAN 1959)

grada). Iako je na teorijskoj ravni – u tekstovima Nevena Šegvića, Andrije Mohorovičića, Branka Maksimovića, Radovana Zogovića i Mire Krajgher – arhitektonska kreacija u početnim godinama trebala biti obilježena zahtjevima staljinističke ideologije i estetike, ona se u zbilji ipak zadržala na imenu prometnice koje je do Rezolucije Informbiroa trebalo dokazivati neraskidivu vezu sa središtem komunističke moći. K tomu, za razliku od istočnonjemačkih arhitekata Hermanna Henselmanna i Richarda Paulicka, koji su se pri gradnji središta istočnog Berlina odrekli modernističkog „formalizma“¹⁹, izgled glavne prometnice komunističkog Zagreba u izvedbi Galića, Gomboša, Ostrogovića, Rašice i Šegvića pokazuje praktično ignoriranje staljinske sinteze nacionalnog i socijalističkog uz nagnuće internacionalnom modernizmu (sl. 7). U „kontaktnoj zoni“ Savske ulice, na spoju osvojena i zamišljena grada, proširen je Zagrebački zbor i prema Haberleovu projektu uobličen prvi poratni

19 Usp. HENSELMANN, HERMANN, 1950.a, 244-248 i HENSELMANN, HERMANN, 1950b., 282-287 te THÖNER, WOLFGANG, MÜLLER, PETER, 2006.

8 Lelja Dobronić, oko 1945. Personalni arhiv zaslužnih muzealaca (Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb)

Lelja Dobronić, c. 1945. Personal archives of prominent museum workers (Museum Documentation Centre Zagreb)

prostor Zagrebačkog velesajma.²⁰ Ta je politička institucija trebala predstavljati i prekid i kontinuitet. Predratni je Zbor, premda kapitalistički, usvojen kao prihvatljiva baština i dokaz tradicije.²¹ Ondje se, kao i u novinskim raspravama toga doba, novo nadmetalo sa starim – pomoću teksta, slike i plodova industrijske proizvodnje. Pored Umjetničkog paviljona, u kojem je u studenom 1947. priređena izložba sovjetske arhitekture²², industrijska dvorana Velesajma poslužila je sredinom rujna za izložbu o urbanoj genezi i perspektivama Zagreba. Na otvaranju su se našli potpredsjednik Prezidija Sabora Mile Počuća i potpredsjednik Vlade Dušan Brkić, potpredsjednik JAZU Miroslav Krleža,

20 N. N., Značenje Zagrebačkog velesajma, *Vjesnik* VII/639 (25. svibnja 1947.), 5; T. M., 1947., 3; N. N., Danas se otvara Zagrebački velesajam, *Vjesnik* VII/644 (31. svibnja 1947.), 3; N. N., Maršal Tito posjetio Zagrebački velesajam, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1; N. N., Zagrebački velesajam je odraz cjelokupnog života naše zemlje, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1.

21 ARČABIĆ, GORAN, 2013. Usp. i BAGARIĆ, MARINA, 2010., 165-180.

22 N. N., *Izložba arhitekture naroda SSSR* svečano otvorena u Umjetničkom paviljonu, *Vjesnik* VII/784 (8. studenog 1947.), 4; N. N., Veliki uspjeh Izložbe arhitekture naroda SSSR, *Vjesnik* VII/787 (12. studenoga 1947.), 3.

prorektor Grga Novak, rektor Akademije likovnih umjetnosti Antun Augustinčić te konzuli Čehoslovačke i Sovjetskog saveza. U društvu Andrije Mohorovičića i tajnika Glavnog odbora Narodne fronte Mike Špiljaka gradonačelnik Saili razlučio je etape razvitka Zagreba: etapu feudalizma, kapitalizma, prvih početaka obnove grada neposredno nakon rata i etapu ostvarivanja prvog Petogodišnjeg plana.²³ Tako su povučene granice u shvaćanju povijesnih slojeva republičkog središta.

Koncem 1948. u *Ilustriranom Vjesniku* objavljen je tekst koji je tumačio te podjele. Nije sigurno potpisuju li inicijali L. D. 28-godišnju povjesničarku umjetnosti Lelju Dobronić (sl. 8), otada zaposlenu u Muzeju grada Zagreba.²⁴ Tekst se bavi Antolićevim projektom regulacije Novog Zagreba i simbolikom 1945., godine koja je „smjestila dva različita Zagreba u jedan jedini vijek“. Svladani, kapitalistički Zagreb bio je obilježen „beperspektivnim, sitnim i samovoljnim interesima privatnog vlasništva“, spekulacijama, nehigijenskim uvjetima i kaosom. „Pobjedonosni socijalizam“, pak, koji je shvaćen kao stvarnost, a ne utopija, trebao je donijeti „skladnu cjelinu i realnu regulaciju“.²⁵

No pored uspjeha u izgradnji „novog“, „budućeg“, „još nepoznatog“ središta²⁶, o čemu su pedesetih i šezdesetih godina u dnevnicima, tjednicima i časopisima izvješćivali stručnjaci i specijalizirani novinari, u jednom je trenu koncept izgradnje samoživog socijalističkog grada upotpunjen novim kreativnim izazovom. On nije imao toliko veze s konceptom kalemljenja²⁷ (uokolo Martićeve i Ulice Crvene armije, odnosno Socijalističke revolucije), koliko s konceptom interpoliranja. Dok je prvi koncept podrazumijevao urbanističko provođenje političkih zahtjeva izricanih od 1945. (tvornice i stanovi radnicima u rastućim gradovima prometno povezanih četvrti) s naglaskom na slijedu i kompetitivnoj urbanoj ekspanziji, drugi je otvarao prostor *odmaku i razlikovanju* interpolacijskih postupaka uglednih arhitekata od ambijenta historicističkog grada.²⁸ Razlikovanje dvaju pristupa može pomoći pronalasku odgovora na pitanje što znači graditi u Moskovskoj ili Martićevoj ulici, a što u srcu diskreditiranog urbanog ambijenta u kojem je ideološka osuda značila izgon iz povijesti i prihvatljiva kolektivnog pamćenja. U oba su prostora, naime, arhitekti iskušavali svoju invenciju i snošljivost.

23 N. N., Otvorena je izložba *Historijski razvitak grada Zagreba*, *Vjesnik VII/738* (15. rujna 1947.), 2.

24 Članak se ne nalazi u popisu pisanih djela u RAZUM, STJEPAN, 2007., 155-285.

25 L. D., 1948., 10-11.

26 Usp. GRGEC, D., 1961., 6.

27 Pojam kalema (*l'innesto*) u proučavanju preobrazbe gradova koristio je početkom 20. stoljeća GIOVANNONI, GUSTAVO, 1913., 16.

28 Koncepte *Distanz i Differenz* kao modernističke postupke preuzimamo od WILL, THOMAS, 2006, 82-93.

Pristupanje takvom „ahistorijskom“ ambijentu imalo je kod modernista zanimljivu genezu. Njemu prethodi preimenovanje javnih prostora (što je u krugovima njemačkih konzervatora pola stoljeća ranije označeno kao prekršaj), potom probijanje novih prometnica u prirodnom i urbanom okolišu (u zelenoj podsljemenskoj i industrijskoj zoni Kvaternikova trga, sve do livada Vrbika²⁹) te ekspanzivna gradogradnja. Uokolo Šubićeve, gdje je nastavljen rast Zagreba prema istoku, došlo je do stapanja navedenih postupaka: preimenovanja (trgovi Pobjede i Generalissimusa Staljina), rušilačkog probijanja (Šubićeva ulica kod tvornice *Gorica*)³⁰ i urbane ekspanzije prema domu *Vjesnikova* obraćenika iz Heinzelove ulice. Problemi koji dijelom podsjećaju na Giovannonijev Rim ili Stübbernov Köln s početka 20. stoljeća (probijanje prometnica u starim jezgrama, urbanističko prorjeđivanje, javna higijena, estetika u slici ulice i grada), imali su u poratnom Zagrebu naglašenu političko-pragmatičnu namjenu, u kojoj se oduzimanje i dodavanje u službi razvoja i gradogradnje ne vide kao diskutabilni pojmovi jer se ni pronađeni ambijent nije shvaćao kao dojmivi skup vrijednosti. Pored prometnog povezivanja stanovanja i radnog mjesta s mjestima dokolice uvođenjem novih tramvajskih linija³¹, ideološka se higijena nastavljala provoditi uklanjanjem neprihvatljivih sadržaja, od statue reakcionarnom banu do minaretâ „Pavelićeve džamije“.³²

Iz rečenog se može zaključiti da je tretiranje starijih gradskih cjelina do početka 1950-ih imalo nekoliko stupnjeva. U njima se vidi eksplicitna i implicitna diskreditacija, odnosno neupitna potreba za uklanjanjem sablazni iz javnog prostora, kao i zbunjenost, odnosno dvojbe. Dok je prvo stajalište sadržavalo političku težinu borbe protiv „namjernih spomenika“ propalih poredaka, drugo je donosilo niz pitanja, koja nisu nužno pokazatelji političkog čistunstva, već i opreznog pronalaska pijeteta. Vidjeli smo kako se u poratnom Zagrebu društveni prevrat reflektirao u tretiranju javnog prostora. No preimenovanje, prikriivanje i uklanjanje nisu bili postupci koji bi Titovim jakobincima pružali podršku na dulje staze, pa su upotpunjeni ambicioznim planovima u gradogradnji. Usred procesa oduzimanja i dodavanja u gradskom su se središtu našli prostori s čijom prošlošću i budućnošću tadašnje vlasti i urbanisti nisu uvijek znali što činiti. Ti su prostori isprva tretirani bešćutno,

29 N. N., Ove godine dovršit će se izgradnja 3 kilometara dugačke Moskovske ulice, *Vjesnik VIII* (4. siječnja 1948.), 6.

30 N. N., Izvršit će se probijanje srednjeg dijela Šubićeve ulice, *Vjesnik VIII* (8. siječnja 1948.), 6. Tri godine kasnije sličan postupak predlaže se u srcu Splita: N. N., Mijenja se izgled grada Splita. Probijanje Marmontove ulice, *Slobodna Dalmacija IX/1867* (1. veljače 1951.), 3.

31 N. N., U prisustvu preko 30.000 građana predana je prometu na svečan način pruga Ksaver–Mihaljevac, *Ilustrirani Vjesnik II/161* (25. rujna 1948.), 1.

32 N. N., Počelo je rušenje minareta Pavelićeve džamije, *Vjesnik VIII* (14. travnja 1948.). Rušenje je koincidiralo s javnim pozivom za uklanjanjem hidžaba s lica žena u Bosni kao neprihvatljivim ostatkom prošlih vremena.

NEZAPAŽENO

Drvena ograda između palača u Praškoj ulici toliko razmišljaju o tome, što se već dugo stoji, da građani, nalazi iz nje. Pogled odozgo

otkriva i »drugu stranu ploče« — jedno od posljednjih neiskorištenih gradilišta u samom centru grada. Neobično je, da se sve dosada nije našao nikakav investitor, da sagradi poslovnu ili stambenu zgradu na tom mjestu.!

9 Snimka članka o „neiskorištenom gradilištu“ u Praškoj ulici na mjestu porušene zagrebačke Sinagoge (izvor: N. N., *Nezapaženo*, *Vjesnik* XVI/3576 (26. kolovoza 1956.), 11)

Article on »unused land« in Praška Street on the site of the demolished Zagreb Synagogue (source: N. N., *Nezapaženo* (*Unnoticed*), *Vjesnik* XVI/3576 (26 August 1956), 11)

a potom su postali generatori pijeteta i nostalgije, odnosno promišljanja srednjeg puta, nađenog u nekoj vrsti očuvanja.

Dok se uz otežano prihvaćanje temeljnog planskog dokumenta Vlade Antolića radilo na izgradnji novoga središta³³, može se reći da se početkom novog desetljeća novinarima i stručnjacima omogućilo da pozornost javnosti usmjere „gradu bez povijesti“ sjeverno od pruge. Put priznavanja njegove povijesne i spomeničke vrijednosti vremenski nije dug – riječ je, naime, o nekoliko godina, pa je uistinu fascinantan, poput konverzije građana nakon dolaska nove vlasti. Prvo valja konstatirati da je poimanje grada kao zajedničkog prostora i dalje promicano i usklađeno s formiranjem socijalističkoga građanina, pa su novinari i stručnjaci pisali o *našem gradu*³⁴. Sada je, međutim, došlo do male, ali značajne promjene. Dok je Donji grad u prvim poratnim godinama trebalo brzo i drugdje nadomjestiti komunističkim gradom, stvarnost je pokazala da se ta tranzicija neće zbiti ni brzo ni lako. U očekivanju obećana grada započelo se stoga postavljati pitanje što činiti s gradom obilježenim pročišćenjem, parcelacijom i pljenidbom. Za razliku od većine njemačkih i poljskih te pojedinih britanskih, francuskih i talijanskih gradova, on nije teško stradao u ratu, barem ne toliko da bi lokalnim modernistima omogućio eksperimentiranje povrhu ruševina.

33 J. D., 1953., 7.

34 N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6 i M. J., 1953.a, 7.

No, od kozmopolitskog habsburškog gradića koji se 1940-ih pretvorio u prostor šizme, progona i uništenja, preživjeli su golemi tragovi s kojima se nova uprava kad-tad morala suočiti. S jedne je strane stajalo političko pročišćenje, kako se zbilo s natpisima u slici ulice, Fernkornovom statuom u slici središnjeg trga i minaretima u slici grada. S druge je bilo pitanje tretiranja zapuštene „male“ arhitekture, neizgrađenih površina i ratnih ruševina kao dijelova normalizirane ili ideološki pročišćene cjeline. Među posljednje se može ubrojiti Sinagoga u Praškoj. Tom simbolu stradanja židovske zajednice predstavnici Narodnog odbora i urbanisti pristupili su pragmatično, kao u Zadru, gdje su velike sekcije neprihvaćena grada uklonjene drobilicom za kamen.³⁵ U dva tadašnja novinska osvrtu prostor traume potezom pera pretvoren je u poželjnu građevinsku parcelu. Prvi, iz 1953., popraćen je uličnom fotografijom goleme blokovske praznine s daščanom pregradom koja je sprječavala klijanje radoznalosti.³⁶ Drugi, iz 1956., poput svjedoka barbarstva iz 1941., prikazuje lokalitet s izraslim drvećem i tragovima temelja Sinagoge (sl. 9) snimljene s višeg kata nasuprotne zgrade, uz čuđenje što se „dosada nije našao

35 O sudbini Zadra usp. MLIKOTA, ANTONIJA, 2013., 65, 115, 198, 296, 337.

36 N. N., Težak izbor? Kako će se riješiti pitanje izgradnje praznog zemljišta u Praškoj ulici i na Trgu maršala Tita, *Vjesnik* XIII/2645 (4. rujna 1953.), 7. U tekstu se izvješćuje o uzroku razaranja te dvojabama i stajalištima urbanista, ali prostor je predstavljen isključivo s uporabnom, nikako komemorativnom, vrijednosti.

nikakav investitor, da sagradi poslovnu ili stambenu zgradu na tom mjestu“.³⁷ „Problem“ je bio riješen Kućanovom i Dragomanovićevom interpolacijom robne kuće, koja je „na uspješan način (ispunila) jednu *veoma neugodnu prazninu*, u samom centru grada“.³⁸

Slična su pitanja novinari *Vjesnika* postavljali vezano i uz druge lokalitete još relativno mladog donjogradskog ambijenta. Riječ je o građevinama koje se nisu shvaćale kao spomenici, ali su u neprihvatljivoj zapuštenosti ugrožavale sliku cjeline, čija se vrijednost započela valorizirati.³⁹ U kolovozu 1953. pisalo se o *kontrastu* koji je predstavljala trošna zgrada na uglu Petrinjske i Boškovićeve ulice. „Koliko je stara, teško je odgovoriti“ – izvješćivao je novinar, poput srednjovjekovnog hodočasnika u Rimu – „Njeni stanovnici je cijene na oko stotinu godina. Trošnost i zapuštenost te zgrade ne treba mnogo dokazivati, slika govori sve.“⁴⁰ Takvi su članci u sebi krili plodove poratnog otuđenja, pa i dvoznačnost: s jedne su strane pozivali na eliminiranje problema (što se u ovom slučaju zbilo nadomjesnim interpoliranjem zgrade *Tempa* arh. Ivana Senegačnika 1964.⁴¹), a s druge su nanovo otvorili pitanja vrijednosti starih ambijenata, o čemu su u međuratnim novinama Zagreba i Splita pisali Gjuro Szabo, Petar Knoll i Ljubo Karaman. Tako se u dnevnom tisku ranih pedesetih sve češće govorilo o stanju i sudbini starih kuća na Opatovini i u Vlaškoj⁴², a u gradskim su se rubrikama naslovi o novogradnjama na Beogradskoj (bivšoj Moskovskoj) izmjenjivali s nostalgичnim opisima szabovskog starog Zagreba.⁴³ Zanimljivo je da se početkom 1954. na istoj stranici *Vjesnika* nalazila najava novogradnji u Zagrebu (Tonkovićeve i Hribarova Mosta slobode i stambenih zgrada u Držičevoj, Cvjetnoj, Kuhačevoj i Kukuljevićevoj te na Krugama), tik do planova za rad u „starom Zagrebu“ koji je „tokom godina (...) izgubio svoj stari izgled“.⁴⁴

Početkom 1954. u *Vjesniku* se ustvrđuje da se na uređenju „mrtve atrakcije“ Gornjega grada planira „napraviti više nego ikada dosad“.⁴⁵ Razlozi probuđena interesa mogu

se naći u dva procesa: projektantskom povratku u starije dijelove grada i većem konzervatorskom fokusiranju na zagrebačke probleme. Prvo ćemo prodiskutirati akciju arhitekata, potom reakciju konzervatora. U razmaku od dvadesetak godina, razdvojenih traumatičnim ratnim zbivanjima i poratnim promjenama, predloženo je nekoliko regulacijskih i urbanističkih planova za područje grada Zagreba.⁴⁶ Zajedničko svima bilo je širenje grada prema Savi, s Trnjem u ulozi novoga gradskog središta.⁴⁷ Staro središte Zagreba u planovima nije bilo u žarištu zanimanja te je sukladno tome područje Donjega grada bilo rubno zahvaćeno. Tek je granična zona oko Glavnog kolodvora obuhvaćena u prijedlozima regulacije željezničkog prometa.

U Strižićevu i Antolićevu prijedlogu rješenja željezničkog prometa pojavljuje se zamisao o produženju Zelene potkove prema jugu, odnosno Savi, čime bi se otvorio „pogled na Zrinjevac, Gornji grad, katedralu i Sljeme“.⁴⁸ U Antolićevu planu i *Osnovi* iz 1953. pri podjeli gradskih područja na namjene, Donji grad dobiva poslovni karakter i naziv *city*.⁴⁹ U zbilji se ipak počelo zbivati marginaliziranje tih dijelova grada.⁵⁰ Tomu je doprinijelo neprihvatanje Direktivne regulatorne osnove iz 1953., što je do donošenja Urbanističkog programa 1965. Zagreb ostavilo bez temeljnog planskog dokumenta. U tom se razdoblju zato „izrađuju parcijalni planovi za pojedine dijelove grada, prema potrebi izgradnje, i za pojedina područja planiranja“.⁵¹

Dugo se raspravljalo o željeznici koja presijeca grad te se tražilo rješenje kako spojiti stariji dio grada s novim, zamišljenim južno od pruge. Važno je bilo postići spoj zelenih površina od Zrinjevca do Save jer će, pisalo se, „...Zagreb tada imati, kao rijetko koji europski grad, prostran trg, i to trg, koji jednim krajem izlazi na veliku rijeku, na Savu“.⁵² Ostvarenje nesmetanog pogleda s Tomislavova trga prema Savi podrazumijevalo je premještanje Glavnog kolodvora u os Draškovićeve ulice iza zgrade Pošte⁵³, dok su umjereniji

37 N. N., Nezapaženo, *Vjesnik* XVI/3576 (26. kolovoza 1956.), 11.

38 M, 1961., 5-7. Naglasci autorā.

39 Tadašnje korištenje pojma *cjeline* zahtijevalo bi zasebnu studiju. Ovdje samo napominjemo da ga u interpretiranju društva, spomenika i ambijenata, nerijetko pored pridjeva *skladna*, koriste L. D. (u spomenutom članku iz 1948.), Cvito Fisković, Milan Prelog, Neven Šegvić, Ervin Šinko i Radovan Zogović.

40 N. N., Zagrebački kontrasti, *Vjesnik* XII/2275 (7. kolovoza 1952.), 7. Usp. i KATIĆ, F., 1954., 7.

41 MARIĆ, TAMARA; JAKŠIĆ, NATAŠA, 2011., 332.

42 N. N., Zagreb danas, *Vjesnik* XIII/2580 (18. lipnja 1953.), 7 i N. N., Rušić se kuća stara 200 godina, *Vjesnik* XIV/2951 (29. kolovoza 1954.), 7.

43 Usp. M. J., 1953.b, 7, N. N., Budući centar grada, *Vjesnik* XIII/2621 (7. kolovoza 1953.), 7 te NOVVEŠAN, 1953., 4.

44 M. G., 1954., 7 i N. N., Zagreb gradi u 1954., *Vjesnik* XIV/2770 (31. siječnja 1954.), 7.

45 M. G., 1954., 7.

46 Za potrebe ovoga rada proučili smo Regulatorni plan za grad Zagreb Zdenka Strižića (1931.), Regulatorni plan i direktivnu regulatornu osnovu Zagreba Vlade Antolića i suradnika (1949.) te Direktivnu regulatornu osnovu Zavoda za urbanizam NOGZ (1953.).

47 FRANKOVIĆ, EUGEN, 1985., 86.

48 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1996., 23 i ANTOLIĆ, VLADO, 1949., 23. Podrijetlo tih rješenja može se vidjeti u radovima predanim na Međunarodni natječaj za generalnu regulatornu osnovu Zagreba 1930.-31. Usp. RADOVIĆ MAHEČIĆ, DARJA; SANJA ŠTOK, 1997., 10-27.

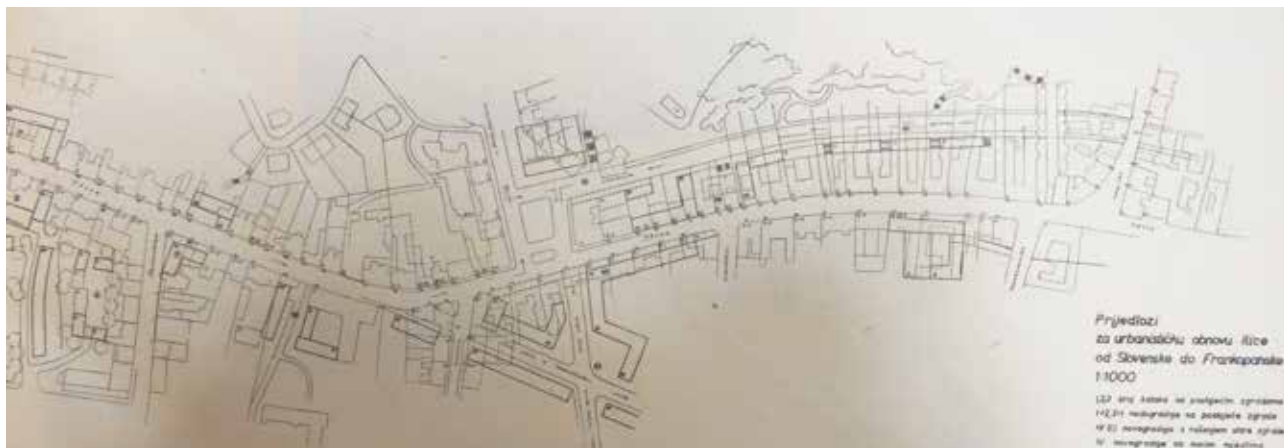
49 ANTOLIĆ, VLADO 1949., 12.

50 Antolić piše o *arterioskleroz*i zagrebačkih ulica, *historijskom talogu* kaptolskih građevina „feudalno-cehovskog doba“ i „konglomeratu objekata iz industrijsko-kapitalističkog vremena 20. stoljeća“. Ocjene su popraćene fotografijama Toše Dabca. ANTOLIĆ, VLADO, 1949., 11 i 23.

51 FRANKOVIĆ, EUGEN, 1985., 86.

52 DJ. V., 1957., 4.

53 Prijedlozi Dobrovića, Kolacija i Sile predviđaju rušenje kolodvorske zgrade. Usp. DOBROVIĆ, NIKOLA, 1956., 3 i DJ. V., 1957., 4. O potrebi čuvanja zgrade usp. ZEMLJAK, IVAN 1958., 1 i TURINA, VLADIMIR 1961., 4.

10 Prijedlozi za urbanističku obnovu Ilice, od Slovenske do Frankopanske, 1957., detalj (izvor: ZEMLJAK, IVAN, 1959., 5)

Proposals of urban reconstruction of Ilica Street, from Slovenska Street to Frankopanska Street, 1957, detail. (source: ZEMLJAK, IVAN, 1959, 5)

predlagali probijanje tunela i izgradnju nadvožnjaka radi rješavanja problema kolnog i pješačkog prometa.⁵⁴

Postupno se pogled počeo usmjeravati samom središtu. Ivan Zemljak pisao je 1959. da „pored razvoja novog Zagreba u Trnju i preko Save treba prikloniti pažnju i razvoju onih starijih dijelova grada, koji su njegovim bujanjima došli u krizu, pa i ove dijelove osposobiti za povećane funkcije i viši standard.“⁵⁵ Zanimljivo je priznanje arhitekta da je „bujanje“ novog dovelo do krize postojećeg grada. To ga nije omelo da u ovom drugom zamisli „urbanističku obnovu“ Ilice, gdje je Cornelius Gurlitt 1908. vidio „privlačnost“ (*der Reiz*), a njemu se činila „jednoličnom, dosadnom koridorskom ulicom“. Od Trga Republike do Mesničke te u bloku Ilica-Kačićeva-Prilaz-Medulićeva (sl. 10) trebalo je doći do radikalnih prodora u dvorišne prostore i rušenja zgrada.

Time je aktualizirano rješavanje prometnog problema užega središta. I Alfred Albini je predložio urbanističko rješenje problema probijanja „paralelne Ilice“.⁵⁶ Zamisli o supstituiranju čitavih sekcija ratom pošteđena, ali diskvalificirana grada osjećaju se i u urbanističko-arhitektonskom natječaju za prostor od Ilice do Mihanovićeve iz 1958. godine. Natječaj je raspisao NO općine Donji grad, a jedan od povoda bilo je traženje lokacije za zgradu Općine. Pozvani su arhitekti Vladimir Turina (sl. 11), Božidar Rašica, Ivan Vitić i Rikard Marasović.⁵⁷ Pristigli radovi predlagali su rušenja i zamjenu dijela starih blokova novima. Istim se potezom godinu dana poslije natječaja bavio i Albini.⁵⁸

Sve to zbivalo se unutar desetgodišnjeg načelničkog mandata Većeslava Holjevca, započetog 1952. godine. Zamisli političkih upravitelja, arhitekata i urbanista bile su smjele i razorne, pa ne čudi da su izazvale reakcije. Na prijedlog rušenja zgrade *Kola* i izgradnje vijećnice na njezinu mjestu reagirao je psiholog, filozof i sociolog Rudi Supek (1913. – 1993.), urednik časopisa *Pogledi*, u kojem su od 1952. objavljivali Grgo Gamulin, Milan Prelog i Andre Mohorovičić. Supek je u časopisu pozvao na „borbu mišljenja“⁵⁹, a u lipnju 1953. oglasio se u *Vjesniku*. S čuđenjem je odbacio zamisli o uklanjanju zgrada *Kola*, Sveučilišta i onih na križanju Frankopanske i Ilice, ustvrdivši: „grad je kao organizam: ima ustanova i zgrada koje organski izrastaju na jednome mjestu, a ima drugih koje razaraju već postojeće tkivo.“⁶⁰ Nizom argumenata zauzeo se za očuvanje organski izrasla grada, a ne za rezove, što je urodilo plodom jer je čitav projekt premješten u srce Novog Zagreba.⁶¹

Istih godina, usporedo s predlaganim intervencijama, pojavili su se prvi poratni tekstovi o povijesti zagrebačke arhitekture i urbanizma. Andre Mohorovičić objavio je povijesnu studiju zagrebačkog urbanizma, u kojoj se analiziraju problemi od prvih naselja do „grada novog tipa“. Vjeran marksističkom nauku, Donji je grad vidio kao plod „tipične politike eksploatatorskog kapitalizma“, a njegova „sveukupna urbanistička i arhitektonska koncepcija [...] potpuno je beznačajna“, s „tipičnim oblicima besplodnog eklekticizma XIX. stoljeća“.⁶² Shvaćanje urbane povijesti Zagreba kao „dijalektičkog“ procesa *razvoja* 39-godišnji akademik stopio je s formulom za tretiranje odabranih

54 N. N., Zagreb u skoroj budućnosti, *Vjesnik* VIII (4. ožujka 1948.), 6 i L. M., 1956., 66. Koncem 1940-ih još su bile aktualne ideje o izgradnji podzemne željeznice.

55 ZEMLJAK, IVAN 1959., 4-5.

56 UCHYTIĆ, ANDREJ, 1990., 86-87.

57 N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959.), 4.

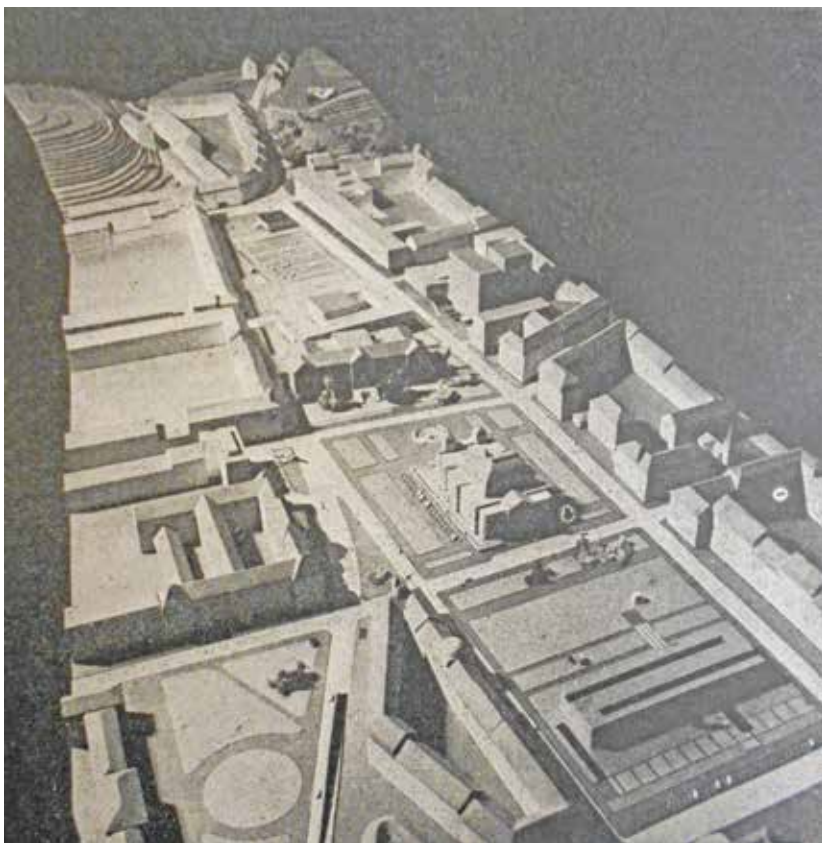
58 UCHYTIĆ, ANDREJ, 1990., 69.

59 SUPEK, RUDI, 1952.-1953., 903-911.

60 SUPEK, RUDI, 1953., 7.

61 N. N., Nova vijećnica gradit će se na Beogradskoj ulici, *Vjesnik* XIV/3044 (14. prosinca 1954.), 7.

62 MOHORVIČIĆ, ANDRE 1952., 38-39.

11 Arhitektonsko-urbanističko rješenje poteza Ilica – Mihanovićeve ulica, maketa (V. Turina, izvor: N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959.), 5)

Architectural-urban design project of the area Ilica – Mihanovićeve Street, model (V. Turina, source: N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959), 5)

„urbanističkih fragmenata“, koje je trebalo „konzervirati i kulturno akcentuirati“. Metodologija se sastojala u tome da „pojedini urbanistički problem, bilo zahvata u historijsku čest, bilo formiranja novih česti, valja rješavati u smislu sinteze naučnog analiziranja i umjetničkog kreiranja.“⁶³ Ipak, dok se postojeći ambijenti vide kao predmeti arbitrarnog „kultiviranja“, „korekcije“ i otvaranja pogledu uz purističke postupke, „nove velike urbanističke i arhitektonske zadatke valja kreirati u novim dijelovima grada, a ne rješavati ih u već izgrađenim čestima.“⁶⁴ Mohorovičić tada nije elaborirao odnose postojećeg i planiranog. Iz objavljenog se može tek pretpostaviti da su mu se koncepti probijanja i interpoliranja u starijim cjelinama tada učinili neprihvatljivim.

Početak iste godine u *Vjesniku* su se o središtu Zagreba očitovali zagrebački konzervatori, braneci „historijske dijelove našeg grada“.⁶⁵ Riječ je vjerojatno o prvom javnom obraćanju zaposlenika Konzervatorskog zavoda Zagreb kojim je tada ravnao 33-godišnji Milan Prelog. U Zavodu smještenu na Jezuitskom trgu 1 radilo je tada 15 službenika.⁶⁶

63 Isto, 47.

64 Isto, 49.

65 N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6.

66 Trećinu je sačinjavalo administrativno osoblje. Ministarstvo kulture-Uprava za zaštitu kulturne baštine, Središnji arhiv, Konzervatorski zavod Zagreb (MK-UZKB-SA-KZZ), 13-1953, Popis službenika na dan 1. siječnja 1953.

Kako pokazuju arhivski podatci, Zagreb u prve tri godine poraća nije mogao postati predmetom svakodnevnog djelovanja Anđele Horvat, Ane Deanović, Grete Jurišić, Mladena Fučića i Tihomila Stahuljaka jer su obilazili spomenike Slavonije, Hrvatskog zagorja, Banovine, Like i Hrvatskog primorja, popisujući štete, pripremajući pravilnike o zaštiti, nadzirajući radove, pronalazeći počasne konzervatore, pripremajući prve zakonske dokumente i obavljajući nebrojene druge poslove. Isprva se može učiniti da su zagrebačkim arhitektima ambicije mogle samo rasti zbog neopterećenosti da će ih ambulatni konzervatori s putnim nalogima u ruci zaustaviti i pozvati na oprez. Uruđžbeni zapisnici Zavoda uistinu pokazuju da je do 1948. glavni grad bio izvan konzervatorskog fokusa. U zapisnicima nalazimo tek da je Karamanov Zavod koncem 1946. uputio Sailijevom GNO-u dopis o „stršćim tablama“ na Markovu trgu.⁶⁷ Od 1948. do pojave spomenute novinske reakcije početkom 1952. Zavod je s većom predanošću rješavao niz problema, uglavnom na Gradecu i Kaptolu, ne baveći se donjogradskim četvrtima, koje su nakon političke osude i premještaja glavnih urbanističkih zadaća južno od pruge postale teritorij kojim dominiraju uporabne vrijednosti. Od 1948. deset službenika dobilo je zadaću raditi u ambijentima izloženima ostracizmu: u Stepinčevu Nadbiskupskom dvoru i franjevačkom

67 MK-UZKB-SA, Uruđžbeni zapisnik KZZ-a, 921-1946, za 20. studenog 1946.

12 Tkalčićeva ulica, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 45)

Tkalčićeva Street, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 45)

samostanu (u karikaturama su to bila utočišta hrvatskih fašista i njihova ratnog plijena), na kaptolskim kurijama, nadbiskupskom stakleniku, crkvama sv. Marka i sv. Katarine, kapeli sv. Stjepana i Prišlinovoj kuli.

Na Griču, u Ilici, Radićevoj i na Trgu Republike počelo se intenzivnije raditi 1949. godine. Krajem te godine, na poziv potpredsjednika NOGZ-a Mirka Pavlekovića posjećen je Dolac kako bi se dogovorilo *restauriranje* „građevinskih i urbanističkih kompleksa staroga Zagreba“. Pavleković je u društvu Mohorovičića, Vladimira Becića, Ivana Zemljaka, Karamana, Stahuljaka, Grete Jurišić i Mladena Fučića ustvrdio da u Zagrebu „ima relativno malo građevnih starina“ i da „njihova vrijednost ne leži u nekoj naročitoj izrazitosti pojedinih objekata, nego više u skupinama čednih građevina koje nose značajke svog vremena“. Budući da su mnoge takve građevine bile u stanju propadanja ili su „iznakažene pregradnjama“, zatražio je da se pripremi plan za „ispravljanje znamenitosti i pokvarenih dijelova staroga Zagreba.“⁶⁸ U dokumentu je najavljen i skori obilazak „donjih starih dijelova grada“.⁶⁹ Na tragu te političke dijagnostike konzervatori su se posvetili Zagrebu. Od

nezatne aktivnosti dospjelo se do redovitih radova, odnosno ličenja i restauriranja pročelja, popravaka i adaptiranja „male arhitekture“ u Tkalčićevoj i Opatičkoj, o kojima se u tisku dotad pisalo tek u slučaju kakva ekscesa.

U članku objavljenom u *Vjesniku* konzervatori su vjerojatno prvi put izašli u javnost s nedvosmislenim obrambenim stajalištem. Podsjećajući na *Uredbu o izvođenju regulacionog i konzervatorskog plana za historijske dijelove grada Zagreba iz 1940.* koja je dovela do zapuštanja „historijskog ambijenta“ između Gradeca i Kaptola i predviđala razaranje građevina uokolo Tkalčićeve ulice, konzervatori su se javnosti potrudili objasniti „historijsku i arhitektonsku vrijednost područja“. Umjesto rušenja i novogradnje poput onoga na Dolcu koncem 1920-ih, sada je bilo potrebno „pripremiti detaljni regulacijski plan“. On je trebao postati preduvjetom da kuće budu uređene tako da će se „u njima stanovati na suvremeni način.“⁷⁰ Mudro zamišljeni instrument poratnih konzervatora – revitalizacija pomoću rekonstrukcije i adaptacije zapuštene ili oštećene stare građevine, viđen u Poljskoj i Italiji – iskorišten je i ovdje kao rješenje za „beznačajne“ dijelove grada. To je očitovanje moglo pomoći priznavanju njihovih zanijekanih vrijednosti.

68 MK-UZKB-SA-KZZ, 1722-1949, Razmatranje kompleksa staroga Zagreba i njihova restauracija, 28. listopada 1949., 1.

69 Isto, 2.

70 N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6.

13 Skalinska ulica, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 57)

Skalinska Street, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 57)

OTKRIVANJE VRIJEDNOSTI U POSTOJEĆEM GRADU 1950-IH

Postojeći grad, kako ga je u ilustraciji svojega Plana nazvao Vlado Antolić koncem 1940-ih⁷¹, do sredine idućeg desetljeća privukao je pozornost konzervatora, novinara, javnosti, upravitelja i arhitekata. Pojava konzervatorske reakcije u javnom tisku ima veće značenje no što se to na prvi pogled čini. Praktički od Szabove smrti konzervatori se nisu oglašavali, vjerojatno osjećajući nelagodu u iskušavanju vlastite uloge u javnosti. Karaman se nakon iskustva kratkog uhićenja u lipnju 1945. u novinama javljao većinom kao povjesničar umjetnosti. Njegove su mlade kolege Stahuljak, Anđela Horvat, Greta Jurišić i Ana Deanović o radu svojeg zavoda radije izvijestile u novim stručnim časopisima *Historijski zbornik*, *Zbornik zaštite spomenika kulture*, *Republika* i *Arhitektura*. Tako je bilo i s prvim voditeljem

71 ANTOLIĆ, VLADO, 1949., 28. Zanimljivo, Antolić razlikuje „postojeći“ i „historijski grad“.

riječkog Zavoda Aleksandrom Percom.⁷² Iznimku čini utjecajni ravnatelj splitskog Zavoda Cvito Fisković, čiji su novinski članci o konzervatorskom djelovanju, ratnim štetama i obnovi od 1945. objavljivani u *Slobodnoj Dalmaciji* i *Vjesniku*, jer je konzervatorski posao vidio kao sastavni dio društvene reforme.

Otkako su muzealci i konzervatori osnovali svoje Društvo te u travnju 1952. započeli objavljivati *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih naučnih radnika NRH*, percepcija njihova rada morala se promijeniti. U kratkom razdoblju prve polovine pedesetih, Milan Prelog i Iva Perčić pisali su u javnim glasilima o odnosu prema prošlosti, ustroju konzervatorskog sustava, metodologiji i rezultatima rada. Agilnosti Preloga⁷³ odgovarala je predanost Ive Perčić⁷⁴. O promjeni statusa struke u očima vlasti svjedoči vijest iz 1953. o preseljenju ureda KZZ-a u udobnije prostore Opatičke 10.⁷⁵

No, jedna publikacija iz 1955. označila je promjenu poimanja grada u kojem se činilo kako su pogledi stanovnika bili usmjereni samo novogradnjama. Ona nije bila djelo povjesničara umjetnosti ili konzervatora: naprotiv, plod je poetskog bilježenja zaboravljenih prostora kamerom modernističkog arhitekta Zdenka Strižića (1902.-1990.). Knjiga *Svijetla i sjene* izazvala je pozornost i prije objave kao prva gradska monografija.⁷⁶ Pionirsko djelo podijeljeno u tri poglavlja (*Zagreb u prošlosti*, *Otkrivanje nepoznatog Zagreba* i *Zelenilo Zagreba*) objavljeno je u Strižićevoj osobnoj nakladi, a tiskano u Grafičkom zavodu Hrvatske nešto prije njegova emigriranja. Ono ipak nije predstavljalo tek arhitektov osobni oproštaj od zavičaja. U pripremi su mu pomogli Boris Magaš, Zvonimir Radić i Tihomil Stahuljak, knjigu je opremio Ivan Picelj, a na početnim je stranicama Jure Kaštelan napisao da je grad u ovoj knjizi „opjevala fotografska kamera, rastvoreno i osjetljivo oko ljubavi.“⁷⁷ (sl. 12)

Prva poratna knjiga o Zagrebu, u kojem se pjesništvo snimaka spojilo s umjetnošću riječi, nije donijela nijedan snimak masovnih okupljanja, trijumfalizma, udarništva; zapravo nijednu sliku koja bi prikazivala uspjehe sustava i Strižićeve cehovske braće ostvarene južno od Kolodvora. Leća njegove kamere luta po Griču, Kaptolu i okolnim

72 PERC, ALEKSANDAR, 1948., 4.

73 PRELOG, MILAN, 1951., 7; PRELOG, MILAN, 1952., 4; N. N., Počelo savjetovanje konzervatora FNRJ, *Slobodna Dalmacija* XI/2538 (7. travnja 1953.), 2; N. N., Predavanje dr. Milana Preloga, *Glas Zadra* V/177 (6. studenog 1954.), 3.

74 PERČIĆ, IVA, 1953.a, 3; PERČIĆ, IVA, 1953.b, 3; PERČIĆ, IVA, 1953.c, 5; PERČIĆ, IVA, 1954., 3.

75 N. N., Konzervatorski zavod seli u nove prostorije, *Vjesnik* XIII/2606 (19. srpnja 1953.), 7.

76 N. N., Prva monografija o Zagrebu, *Vjesnik* XV (24. siječnja 1955.), 7.

77 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 7. U „natisku“ knjige iz iste godine, pod naslovom *Gornji grad*, pored Strižićevih snimaka nalaze se stihovi Bore Pavlovića. Usp. STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.b.

14 Radićeva ulica, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 63)

Radićeva Street, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 63)

15 Prostor između utvrda katedrale i Gradeca, oko 1955. (foto: Z. Strižić, izvor: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955., 115)

Space between the fortifications of the cathedral and Gradec, c. 1955 (photo: Z. Strižić, source: STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955, 115)

ulicama, prikazujući slikovito, svakodnevno kao poetsko, zapušteno i – staro.⁷⁸ (sl. 13). Strižić je u uvodu iznio snažne i sugestivne riječi o prostoru koji je snimio. U knjizi je, piše, prikazana historija grada koja nije vezana „uz monumentalne i važne javne građevine: ona proizlazi iz sredine što ju je stvarao prosječni građanin“.⁷⁹ (sl. 14) Pored tog autentičnog pristupa zbilji i naslijeđu malog čovjeka koji je trebao postati junak nove političke zbilje, snimateljevo fokusiranje na starogradske ulomke imalo je precizan cilj: „Prikazivanje dijela namjesto cjeline ima svrhu da izazove radoznalost i pobudi interes, ali se također želi upozoriti na one pojedinosti, koje su bitne, a koje često i ne zapažamo.“ Strižić je promatraču želio otkriti „jedan svijet, u kome, doduše, živimo, ali ga vrlo malo ili baš nikako ne primjećujemo.“⁸⁰ Iako snimateljeve primjedbe o objektima prošlosti kao skrivenim isječcima mogu podsjetiti na Mohorovičićevo akcentuiranje odabranih urbanih fragmenata, ti pisci po dvjema značajkama pripadaju različitim svjetovima: intelektualnoj neovisnosti i odnosu prema starim ambijentima. Prije odlaska iz Zagreba, Strižić je zapisao: „Zbirka ovih slika nastala je u želji, da zaboravljene i nezapazene, a ponekad prezrene i ugrožene dokumente prošlosti ovog našeg starog kulturnog središta ponovo otkrijemo i približimo građanima i posjetiocima Zagreba, te da ih na taj način možda i ušćuvamo.“⁸¹ (sl. 15)

Strižićeva knjiga može podsjetiti na srodne primjere pojedinaca iz povijesti konzerviranja koji su sugestivnim tekstovima i slikama otvarali oči neosjetljivoj zajednici. Bilo bi pretjerano reći da je prva poratna monografija grada postala prekretnicom u tretiranju dotad odbačenih gradskih

78 Karta na kraju knjige *Svijetla i sjene* prikazuje samo prostore srednjovjekovnih jezgara, ukazujući na prodore u dijelu te urbane strukture načinjene u 20. stoljeću.

79 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 9.

80 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 10.

81 STRIŽIĆ, ZDENKO, 1955.a, 13.

vrijednosti, ali nam se čini da bi bilo nepravедno reći i da su Strižićevi snimci i lucidne primjedbe samo plodovi duha vremena. U svakom slučaju, snaga njegovih slika i riječi pojavila se u doba preobrazbe prevratničke retorike u praktične postupke očuvanja, pa je u mjesecima pripreme knjige, objavljene u lipnju 1955., već započeo restauratorski rad u Tkalčićevoj.⁸²

Pojedincima su se uskoro pridružile ustanove. Važnu ulogu u podizanju svijesti i vrjednovanju „starog Zagreba“ pedesetih je godina imao Muzej grada Zagreba na čelu s ravnateljem dr. Franjom Buntakom. Djelatnici Muzeja su izložbeni, pedagoški i publicistički rad, na tragu bivšega ravnatelja Gjura Szaba, posvetili dotada malo obrađivanoj temi Zagreba 19. stoljeća. Tako su organizirane izložbe: *Zagreb u početku 19. stoljeća* (1956.), *Zagrebački motivi u radovima naših starijih grafičara* (1957.), *Klasicizam u Zagrebu* (1958.), a 1962. *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak i Prva gospodarska izložba u Zagrebu 1864. godine*. Muzej je od 1957.

82 N. N., Stari Zagreb. Restauriranje Tkalčićeve ulice, *Vjesnik* XV/3121 (17. ožujka 1955.), 7 i BA, 1955., 7.

16 Roca, Stambena zgrada Drage Galića na Svačićevu trgu u Zagrebu (izvor: GALIĆ, DRAGO, 1957., 2)

Roca, apartment building designed by Drago Galić on Svačićev Square in Zagreb (source: GALIĆ, DRAGO, 1957, 2)

objavljivao časopis *Iz starog i novog Zagreba*, a podupirana je i monografska obrada zagrebačkih tema.⁸³

Kustosica Muzeja Lelja Dobronić posvetila se tada proučavanju povijesti, arhitekture i urbanističkog razvoja Zagreba. U nakladi Muzeja objavila je knjige *Stare numeracije kuća u Zagrebu* i *Zagrebački graditelj Janko Jambrišak* (1959.) te *Zaboravljeni zagrebački graditelji* (1962.),⁸⁴ a Urbanistički zavod Zagreba objavio joj je 1961. knjigu *Stari planovi Zagreba*. Obrada opusa *zaboravljenih graditelja* koji su stvarali na području Donjega grada imala je ulogu senzibiliziranja građana. Dobronić se bavila i urbanističkim temama (nestale numeracije te za javnost utjecajni stari prikazi grada) jer „[u] tom vremenu naglog rasta grada i stalnog mijenjanja njegova lika želimo publiciranjem ovih starih planova otkriti i otrgnuti zaboravu vrijeme, kada je grad također rastao, doduše sporije nego danas, ali čiji rast cijenimo zbog ostvarenih ljepota“.⁸⁵

Arhitekti Ivan Zemljak, Vladimir Turina i Alfred Albini istaknuli su se tada publicističkim radom o Donjem gradu. Zemljakovi i Turinini tekstovi bili su kritički angažirani,

upozoravajući na aktualne probleme.⁸⁶ Albini je, pak, sredinom pedesetih započeo znanstveno valoriziranje klasiističkog opusa arhitekta Bartola Felbingera, kao i suradnju s konzervatorskom službom.⁸⁷ Trojica arhitekata u svojim su publicističkim radovima redovito zauzimali zaštitničko stajalište prema donjogradskom ambijentu, no u arhitektonsko-urbanističkim prijedlozima zagovarali su rušenja i supstituciju staroga novim.

Sredinom pedesetih zbivaju se, dakle, prvi pomaci u percepciji zanemarenih starijih cjelina, kako u muzejsko-konzervatorskoj, tako i u arhitektonskoj zajednici. Čini se da je knjiga prononsiranog modernista Strižića o vrijednostima ambijenta (ili *Stimmunga*), promicanima od 1900., imala odjeka u objema zajednicama. Muzealci i konzervatori su se na taj poziv odazvali. Sada je bio red na Strižićeve kolege. Interes modernista za Donji i Gornji grad počeo se, vidjeli smo, znatnije razvijati tijekom šestog desetljeća. Te interese možemo vidjeti u projektima koji su ostali u skicama ili su postali antologijska djela hrvatske arhitekture 20. stoljeća. Dva koncepta, organski izraslog starijeg i distanciranog

83 STRUKIĆ, VOJAK, 2007., 94-99.

84 Isto.

85 DOBRONIĆ, 1961., bez paginacije.

86 TURINA, VLADIMIR, 1961., 4, ZEMLJAK, IVAN, 1954., 3, ZEMLJAK, IVAN, 1955., 1 i ZEMLJAK, IVAN, 1958., 1.

87 UCHYTIL, ŠTULHOFER, 2007., 100 i UCHYTIL, 1990., 92.

novog grada, koja su se u Mohorovićevoj studiji iz 1952. činila nespojivima, podvrgnuta su reviziji.

Zato su se, s jedne strane, pojavili prijedlozi rušenja i interpoliranja u „historijskom“ i „postojećem“ gradu⁸⁸, koji su izazvali ogorčenje jer su nisu bavili odmakom i razlikovanjem, nego poništenjem i supstitucijom. S druge su strane ostvareni projekti izgradnje višekatnica Vitića, Iblera, Hitila, Jovičića i Žuljevića. Oni su se uklapali u duh vremena, odnosno kult nebodera, koji je zahvatio društva u modernizaciji, od berlinske Hansa-Viertel do hrvatskih gradova.⁸⁹ U trobroju *Arhitekture* s početka 1960. svedeni su računi u izgradnji ikona arhitekture socijalističkog Zagreba: pored Ostrogovićeve Vijećnice predstavljeni su i izvedeni projekti nebodera na Trgu Republike i u Martičevoj.⁹⁰ Nekoliko godina ranije počela se promišljati mogućnost „infiltriranja“ modernističke arhitekture u donjogradski ambijent, od dogradnje dječje bolnice u Klaićevoj i zgrade Željpoša do planiranja novogradnje na uglu Martičeve i Smičiklasove.⁹¹ Koncem pedesetih i Drago Galić, jedan od prvaka soliterne izgradnje u Ulici proleterskih brigada, odlučio se na odmjerenje snaga s prošlosti, odnosno s postojećim ambijentom Svačićeva trga i djelom značajnih prethodnika, Mladena Kauzlerića i Viktora Kovačića (sl. 16). Galićevo postupanje u tom prostoru pokazuje poraz ispolitiziranih vizija fizičkog i vrijednosnog odvajanja gradova u Zagrebu. Projekt je bio uvjetovan autoritetom habsburškog urbanizma i prvim susjedom, Kovačićevom zgradom *Slaveksa*, koju je arhitekt u znak poštovanja prikazao *pored* svoje zgrade.⁹² Nepotpisani je kritičar 1957. napisao da je „Galić ovdje pokazao da je arhitektura prije svega ideja unutar specifičnih prilika“, a te se „prilike“ mogu svesti pod zajednički nazivnik *ambijenta*.⁹³

Taj pojam, kojim su se već pola stoljeća bavili spominjani teoretičari gradogradnje i konzerviranja srednje Europe i Italije, izronio je nakon Drugoga svjetskog rata kao golemi izazov za nov naraštaj urbanista i konzervatora. Razaranje Njemačke bilo je takvo da se nakon rata nije moglo govoriti o kontinuitetu u odnosu na čuvanje „slike grada“ ili „ulične slike“, o kojima su pisali Gurlitt, Rehorst, Stübgen i Buls. U Italiji gradovi nisu bili razoreni u tolikoj mjeri, pa su Pane, Bonelli, Pica, Gazzola, Barbacci, De Angelis d'Ossat i Ceschi

88 Vidi ranije prijedloge arhitekata i M., 1953., 7.

89 Usp. BRIHTA, ŽELJKO, 1957., 5 i N. N., Osvrt na *Interbau* u Berlinu – četvrt Hansa, *Arhitektura* 1-6 (1957.), 56-64. Neboderi se u poratnom Zagrebu spominju od kraja 1940-ih, a značajnom temom u dnevnom tisku postaju 1953., kada se piše o njihovoj izgradnji u Rijeci, Šibeniku i Splitu.

90 N. N., Zgrada Narodnog odbora grada Zagreba, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 50-54; I. Z., 1960., 55-57; MUTNJKOVIĆ, ANDRIJA, 1960., 58-59.

91 PERŠEN, MIRKO, 1954., 4 i M. J., 1954., 4. O izgradnji Željpoša JURIĆ, VUKADIN, 2011.

92 Dio dokumentacije Državnog arhiva u Zagrebu, Stambena zgrada, Svačićev trg 14, objavila je PALADINO, ZRINKA, 2011., 175.

93 N. N., Stambena zgrada u Zagrebu, *Arhitektura* XI/1-6 (1957.), 12-14.

često raspravljali o ambijentu, revidirajući predratne koncepte Giovannonija. Taj je naraštaj imao znatan utjecaj na poratni konzervatorski pokret koji je pedesetih postajao globalnim. Njihov je fokus bio usmjeren razorenim, zapuštenim ili modernizacijom ugroženim starim gradovima značajne međunarodne reputacije. Zagreb se, barem do 1960-ih, nije mogao ubrojiti u te gradove. Odatle distinkcija, s početka članka, Zagreba i primorskih gradova, koji su, usprkos razaranjima, imali kontinuitet postojanja od staroga vijeka, a k tome su proživjeli i znatna razaranja. Zato ne čudi da se o tretiranju „historijskih ambijenata“ Splita piše od 1948.⁹⁴ te da su na znanstvenom skupu milanskog Trijenala 1957. Bruno Milić, Tomislav Marasović i Zdenko Sila govorili isključivo o čuvanju ambijenata priobalnih gradova.⁹⁵

Ambijenti koji su postali dijelom rasprava konzervatora na njemačkim *Danima njege spomenika* i Giovannonijevih spisa prije Prvoga svjetskog rata, da bi 1931. bili zaštićeni u *Atenskoj povelji* (članak 7) i talijanskim *Normama za restauriranje* (članak 6), nakon 1945. bili su u ruševinama i izloženi ideološkim i urbanističkim eksperimentima normaliziranja podijeljenih europskih društava. Prije no što su se 1957. zagrebački konzervatori pretplatili na Zevijev časopis *Architettura*, u kojem je od 1955. sjedinjena kronika novogradnji i povijest arhitekture, Savezni institut za zaštitu spomenika inicirao je raspravu o starim gradovima. U lipnju 1956. direktor beogradskog Instituta Vlado Mađarić poslao je Konzervatorskom zavodu u Zagrebu dopis u kojem ga je izvjestio o održanom sastanku vezanom uz „zaštitu i uređenje urbanističkih cjelina i ambijenata spomeničkog karaktera“. Nakon iznošenja tog akutnog i „složenog problema“ na Savjetovanju urbanista FNRJ u Portorožu u svibnju 1956., nastavljeni su naponi za interdisciplinarnim djelovanjem. U tezama koje je Mađarić poslao zagrebačkim konzervatorima ističe se potreba pomirenja zahtjeva „realnog života“ i „neosporne kulturne potrebe da se i vrijednosti naselja iz prošlosti sačuvaju“. U pokušaju odgovora na pitanje što čuvati, što rušiti i kako „oblikovati“ ambijente, zavodi su dobili dodatnu zadaću pripremiti elaborate, koji bi uključivali i izradu popisa urbanističkih cjelina s njihovim teritorijima. Dokument je trebao približiti konzervatore i urbaniste. Temeljna načela na kojima su oni trebali zasnovati svoju buduću suradnju kretala su se oko pitanja očuvanja osnovnih karakteristika naselja

94 N. N., Splitske vijesti. Čišćenje historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1123 (5. rujna 1948.), 5; N. N., Radovi na čišćenju historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1135 (19. rujna 1948.), 3.

95 Usp. MILIĆ, BRUNO, 1957., 61-68, MARASOVIĆ, TOMISLAV, 1957., 83-90 i SILA, ZDENKO, 1957., 131-142.

96 MK-UZKB-SA, 760-1956, Mađarić KZZ-u, 5. lipnja 1956., dokument na devet stranica.

97 Isto, 1.

17 Zračni snimak Kaptola, Dolca i dijela Donjeg grada, oko 1959. (foto: M. Pavić, izvor: PAVIĆ, 1959.)
Aerial photo of Kaptol, Dolac and part of Donji grad, c. 1959 (photo: M. Pavić, source: PAVIĆ, 1959)

18 Portret Marije Baltić, s. d. (izvor: Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Zagrebu)

Portrait of Marija Baltić, undated (source: Ministry of Culture, Conservation Department in Zagreb)

(„silueta i plastika grada“), uklanjanja („odstranjivanja“) dogradnji „u svrhu stvaranja negdašnjeg ambijenta“, stvaranja novih ambijenata dogradnjama, izgleda novih objekata („u istoriskom stilu ili savremenom duhu“), povezivanja staroga i novoga („mногоstrukog jedinstva ili prividne vremenske uniformnosti“), izoliranja povijesnih spomenika, očuvanja zelenih površina i stvaranja novih trgova, asanacije i očuvanja regionalnog arhitektonskog izraza.⁹⁸ Ambicije Mađarićeva Instituta bile su velike i zasnivale su se na pozitivnim iskustvima, primjerice iz Hrvatske, gdje je Prelog već uspješno radio na istraživanju i saniranju Poreča, a splitski konzervatori i urbanisti na Dioklecijanovoj palači i njenu neposrednom okolišu.

Postupni zaokret od gradogradnje prema revitaliziranju postao je tada dio političkog interesa.⁹⁹ To se, prije odluke Holjevčeva GNO-a da osnuje vlastiti konzervatorski zavod usred urbane ekspanzije, vidjelo u dvije publikacije, koje

98 Isto, 3-4.

99 Sabor je početkom 1956. osnovao Odbor za urbanizam pod vodstvom Ivana Krajačića. U njemu su, među ostalima, djelovali Milutin Baltić kao član Izvršnog vijeća, arh. Strižić i tadašnji ravnatelj Konzervatorskog zavoda Zagreb Rikard Marasović. N. N., Konstituiran Odbor za urbanizam Izvršnog vijeća, *Vjesnik* XVI/3374 (8. siječnja 1956.), 2.

su se nastavile na Strižićev model. Prva je fotomonografija Milana Pavića, objavljena 1959., u kojoj snimatelj iz ptičje perspektive prikazuje Donji grad i Kaptol (sl. 17), potom se usmjerava novogradnjama na jugu i preko Save. Na početku knjige vidi se sinteza starih i novih političkih spomenika, gradskog grba iz 1499. i prepuna Jelačićevog trga 1945. godine. Holjevac je tu sintezu opisao riječima: „Zagreb je grad bogate prošlosti i njegovi brojni *spomenici rječito svjedoče*, da su građani Zagreba, njegovi radni ljudi, oduvijek stajali u prvim redovima revolucionarnih borbi“.¹⁰⁰ *Pamćenje i prevrat* tako je postala svojevrsna politička krilatica zagrebačke vrhuške, što se vidi i u drugoj ilustriranoj publikaciji, monografiji Toše Dabca.¹⁰¹

Dvije godine poslije Klaudije Mirković napisao je: „Kad se kaže – Novi Zagreb – onda u tom pojmu želimo integrirati sa starim gradom sve ono što je novo sagrađeno na njegovu teritoriju, što svaki od nas pamti u okvirima vlastitog vijeka s onim, što je preraslo te okvire, prešlo našu intimnu spoznaju o gradu u kome živimo s objektivnom stvarnošću i zamahom izgradnje.“¹⁰² Stari i Novi Zagreb, činilo se, bili su tada integrirani. Pamćenje, ljubav, oblikovanje i očuvanje – zasebne geste pojedinaca, usmjerene odbačenom gradu, vodile su osnutku gradske konzervatorske službe.

OSNUTAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE GRADA ZAGREBA 1961. GODINE

Nakon višegodišnjih rasprava o modernističkom planiranju Zagreba, početkom šezdesetih godina stečeni su uvjeti za stvaranje novog institucionalnog okvira konzervatorskog djelovanja. To je vrijeme „kada se širi služba zaštite spomenika kulture u SR Hrvatskoj osnivanjem novih zavoda, budući da, do tada postojeći konzervatorski zavodi u Zagrebu, Splitu i Rijeci nisu mogli kako zbog veličine područja koje su pokrivali tako i zbog nedostatnog osoblja udovoljavati sve većim potrebama zaštite spomenika kulture“.¹⁰³

Nekoliko mjeseci prije odluke, u novinama su postavljena pitanja o osnutku gradskog zavoda, koji bi trebao preuzeti zadaću očuvanja ponovo ili tek otkrivene gradske baštine. Ondje se može doznati da su pojedini dijelovi starijih ambijenata (Gornji grad, Kaptol, Maksimir, sklop trgova na Zelenoj potkovi) unutar postojećeg sustava već bili zaštićeni kao cjeline ili pojedine zgrade.¹⁰⁴ Nekoliko tjedana poslije NO Općine Donji grad osnovao je Zavod za urbanističko i arhitektonsko uređenje Donjeg grada, s temeljnom zadaćom urbanog planiranja novoga grada ili

100 PAVIĆ, MILAN, 1959., 3. Naglasci autorā.

101 DABAC, TOŠO, 1961.,

102 MIRKOVIĆ, KLAUDIJE, 1963., 2.

103 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 7.

104 H. K., 1960., 7.

novih pojedinosti unutar starijih cjelina.¹⁰⁵ U težnji da se rad urbanista i konzervatora integrira, početkom 1961. čitatelji *Vjesnika* mogli su pročitati da je osnovan i gradski konzervatorski zavod. Dotad nadležni zavod se „mnogo zalagao za zaštitu spomenika u Zagrebu, ali taj posao nije mogao biti potpuno uspješan zbog broja i specifičnosti kulturnih spomenika u Zagrebu i raspoloživih materijalnih sredstava.“¹⁰⁶

NOGZ je tako na 37. sjednici Gradskog vijeća i 38. sjednici Vijeća proizvođača, održanoj 6. siječnja 1961., osnovao *Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba*.¹⁰⁷ Sjedište zavoda bilo je isprva u prostorijama nove Gradske vijećnice u Ulici proleterskih brigada 45, a fotolaboratorij je smješten u Demetrovoj 11.¹⁰⁸ Prilikom upisa u Registar ustanova, pod stavkom 5 detaljnije se opisuju zadaće Zavoda, koji je bio dužan provoditi „stručne upravne i druge poslove u oblasti zaštite spomenika“. Pritom se precizira da Zavod „razmatra, proučava, istražuje i naučnim metodama obrađuje pitanja iz oblasti zaštite spomenika; brine se o korištenju spomenika u društvenom vlasništvu; organizira i u slučaju potrebe provodi zaštitne radove na spomenicima; vodi Registar spomenika; vrši zahvate na spomenicima; vodi evidenciju spomenika; izrađuje elaborate za konzerviranje, restauriranje, popravak spomenika i druge lične radove; surađuje s muzejima, galerijama, bibliotekama i pojedincima u evidenciji, obradi i čuvanju spomenika kulture.“¹⁰⁹ Branko Lučić se dvadeset godina kasnije prisjeća: „bitku za staru Tkalčićevu ulicu kao i za Gornji grad i Kaptol izvojevao je još Konzervatorski zavod u Zagrebu. Najteža bitka za zaštitu zagrebačkog Donjeg grada kao spomenika kulture čekala je mladi zagrebački Zavod“.¹¹⁰

Prema točki 5. Rješenja o osnivanju Zavoda, njime je imao upravljati Direktor i Savjet koji se sastoji od „članova koje imenuje Narodni odbor grada iz reda građana koji svojim radom mogu doprinijeti izvršenju zadataka savjeta; predstavnika određenih ustanova, zainteresiranih društvenih i drugih organizacija i stručnih udruženja čiji je zadatak da se bave zaštitom spomenika i predstavnika zainteresiranih državnih organa; te članova koje bira kolektiv Zavoda iz svojih redova“.¹¹¹ Ovaj članak može se shvatiti kao prak-

ticiranje socijalističkog samoupravljanja, ali i kao retorički paravan za stalni politički nadzor osnivača, budući da se konzervatori nisu kanili baviti pojedinostima, nego cjelovitom slikom grada obilježenom poratnim preobrazbama i ratom interesa. Članovi Savjeta birani su na mandat od dvije godine.

Povjesničarka umjetnosti i konzervatorica Marija Baltić 1924. – 1977., (sl. 18) imenovana je direktoricom Zavoda na 36. zajedničkoj sjednici Gradskog vijeća i Vijeća proizvođača NOGZ-a održanoj 7. travnja 1961.¹¹² Potpisnik rješenja je Većeslav Holjevac.¹¹³ Direktoričini zadaci bili su rukovođenje radom ustanove te upravljanje i izvršenje financijskih planova Zavoda.¹¹⁴ Osoblje su sačinjavala dva konzervatora i tri pripravnika povjesničara umjetnosti: Vladimir Ukrainčik (*Ukrainczyk*), Branko Lučić, Željko Filipec, Cecilija Raffaeli-Sunko, Stanka Domin, a uz njih i tajnica Vera Goldstein, računopolagač Darinka Polak te pomoćna službenica Mica Kolesarić.¹¹⁵ Na 38. zajedničkoj sjednici Gradskog vijeća i Vijeća proizvođača održanoj 14. srpnja 1961. jedna od točaka dnevnog reda bilo je imenovanje članova u savjet Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Tada je za člana imenovan Milan Prelog.¹¹⁶

SJEDNICE ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE GRADA ZAGREBA O OČUVANJU AMBIJENTA DONJEG GRADA

Na samom početku djelovanja Zavoda na inicijativu Marije Baltić otvoreno je pitanje valorizacije donjogradskog urbanizma. Predmetima, odnosno spomenicima pristupalo se, prisjećaju se sudionici, savjesno i timski.¹¹⁷ Postupci zaštite provedeni su od valorizacije do dokumentacije cjeline i metodološke potkrijepljenosti. Baltić je proširila „sistem vrijednosti od mjerila estetskih analogija stila na području arhitektonske tipologije i njenih urbanih vrijednosti u slojevitom strukturiranju gradskog prostora, primjenjujući u postupku atribucije i povijesno-tehničkog prezentiranja konstruiranja grada i građevno-tehničke komponente (materijal, tehnologiju, konstrukciju)“.¹¹⁸

.....
112 Baltić je od 1961. do 1967. bila ravnateljica Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, a 1965. i 1966. je sudjelovala u osnivanju Restauratorskog zavoda Hrvatske. Od 1967. do 1975. ili 1976. bila je na čelu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture. FILIPEC, ŽELJKO, 1976.-1977., 267 i usmena komunikacija s konzervatoricom u miru Mirjanom Visin.

113 DAZ, Zapisnici zajedničkih sjednica Gradskog vijeća i vijeća proizvođača 1961. Zapisnik 36. sjednice, 8 i dodatak Zaključku.

114 DAZ, Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenju o osnivanju Zavoda, 71.

115 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 12.

116 DAZ, Zapisnici zajedničkih sjednica Gradskog vijeća i vijeća proizvođača 1961. Zapisnik 38. sjednice, 1160 i dodatak Zaključku.

117 FILIPEC, ŽELJKO, 1976.-1977., 267.

118 Isto.

.....
105 N. N., Donji grad: osnovan Zavod za urbanističko i arhitektonsko uređenje, *Vjesnik XXI/4977* (15. prosinca 1960.), 11.

106 N. N., Osnivanje zavoda za zaštitu spomenika, *Vjesnik XXII/4996* (6. siječnja 1961.), 5.

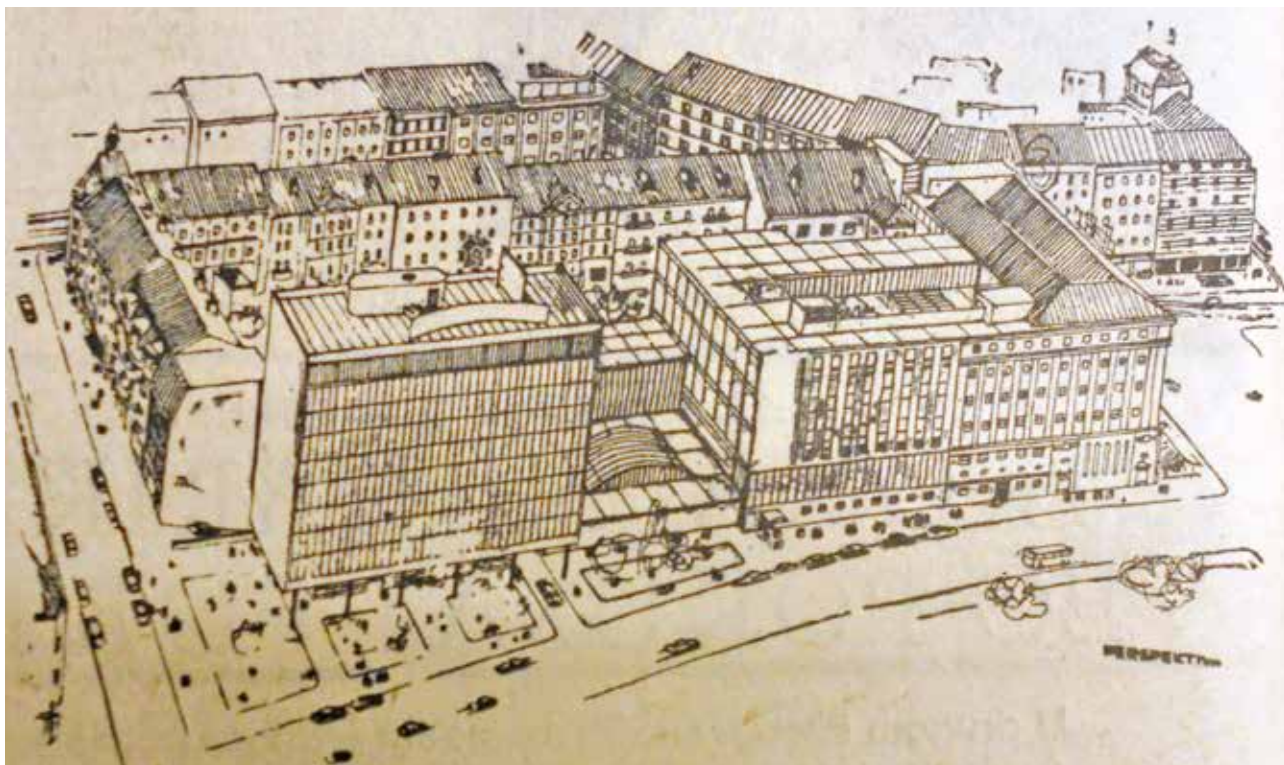
107 Državni arhiv Zagreb (DAZ), Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenje o osnivanju Zavoda, 1962., 69.

108 N. N., Upis u registar ustanova. Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, *Narodne novine XVIII/47* (28. studenog 1962.), 12.

109 N. N., Upis u registar ustanova, 12-13. U tekstu Rješenja o osnivanju Zavoda pod točkom 3. također su navedene zadaće Zavoda. Usp. DAZ, Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenje, 69.

110 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 7.

111 DAZ, Zapisnik 37. sjednice Gradskog vijeća, dodatak Rješenju o osnivanju Zavoda, 69.

19 Projekt izgradnje hotela/poslovne zgrade u Cesarčevoj ulici u Zagrebu (crtež: I. Vitić, izvor: B. V., 1961., 6)
Design for hotel/office building in Cesarčeva Street in Zagreb (drawing: I. Vitić, source: B. V., 1961, 6)

Za osjetljivije predmete Baltić bi redovito sazivala radne timove, koji su se bavili inventarizacijom i dokumentacijom, studijskom obradom i utvrđivanjem metodologije. Ovisno o predmetu rasprave, u sastavu povjerenstava nalazili su se stručnjaci s područja arhitekture, urbanizma, povijesti umjetnosti i srodnih struka.¹¹⁹ Od 22. siječnja do 4. lipnja 1962. održane su sjednice *Komisije za arhitekturu i urbanizam* Zavoda. Ona se bavila „problematikom zaštite urbanističkih cjelina, ambijenata i spomenika arhitekture na području djelatnosti Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba“, uključujući Donji grad i Vlašku ulicu.¹²⁰ Njezini članovi bili su ugledni arhitekti, urbanisti i konzervatori poratnog Zagreba: predsjednik Drago Galić, Drago Ibler, Aleksandar Dragomanović, Branislav Radimir, Neven Šegvić i Božidar Rašica te povjesničar umjetnosti Milan Prelog. Na sjednicama je sudjelovalo i osoblje Zavoda s Marijom Baltić na čelu.¹²¹ Na prvoj sjednici Komisije utvrđena

119 „(...) ona je imala uvijek ozbiljno kompetentno zaleđe za odluke. Zapravo puno je napravila svojim stavom.“ Zahvaljujemo konzervatorici Mirjani Visin na podatcima o radu Marije Baltić.

120 Ministarstvo kulture – Konzervatorski odjel Zagreb (MK-KOZ), Izvod iz zaključka I. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 22. siječnja 1962., 1.

121 Uz nju su bili i Stanka Domin, Željko Filipec, Branko Lučić, Vlado Ukrainčik, Lia Sunko te vanjski suradnik Zavoda arhitekt Glunčić i Vera Goldstein kao zapisničarka. MK-KOZ, Izvod iz zapisnika sa I. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 22. siječnja 1962., 1.

je jedna od primarnih zadaća: prikupljanje dokumentacije i studijska obrada zona Trga maršala Tita, poteza Zrinjevac – Glavni kolodvor te ambijenta Vlaške ulice. Pored zaštite tih užih područja bila je zaštita neposredne okoline, pa su postavljene i šire granice.¹²²

Na trećoj i četvrtoj sjednici, održanima 27. veljače i 9. svibnja 1962., glavna točka dnevnog reda bilo je podizanje novogradnji s prijedlozima razaranja u Vlaškoj ulici.¹²³ O kakvim je zamislama bila riječ pokazuju arhivski podatci i napisi objavljeni na stranicama *Vjesnika* uskoro nakon osnutka gradskog Zavoda. Na početku Nove 1961., u koju se, Titovim riječima, ušlo „s puno optimizma u perspektive našeg socijalističkog razvitka“, nastavljen je progon zapuštene male arhitekture u gradskom središtu. Unatoč uspjesima konzervatora u Tkalčicevoj, Z. Gaberšek obrušio se na ruševne kuće u Vlaškoj 18 i 20, podsjećajući da je godinu ranije „udarcima pijuka radnika komunalnog poduzeća *Cesta*“ srušena i ona na kućnom broju 16, u kojoj je živio mladi August Cesarec, nazvavši ju 1916. „odvratnom stračarom“. Umjesto tih *stračara* s nadom se očekivala

122 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika I. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba te Izvod iz zaključka I. sjednice Komisije, 22. siječnja 1962., 2-3.

123 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika III. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 27. veljače 1962. i MK-KOZ, Zapisnik IV. sjednice Komisije za arhitekturu i urbanizam Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, 9. svibnja 1962.

izgradnja hotelskog sklopa prema projektu Ivana Vitića (sl. 19).¹²⁴

Marija Baltić izvijestila je na trećoj sjednici Komisije o primitku urbanističkog plana Vlačke ulice. Taj projekt naručio je NO općine Medveščak, a rješenje izradio Urbanistički zavod grada Zagreba, odnoseći se na smještaj nove škole uz Draškovićevu ulicu, prijedlog rušenja sjeverne strane Vlačke do Palmotićeve ulice „kako bi se otvorio što bolji pogled na katedralu“, problem prometa prema Šalati (gdje su sportski objekti i zgrade Fakulteta) i smještaj nekoliko nebodera na sjevernoj strani Vlačke prema Šalati.¹²⁵ Članovi Komisije i zaposlenici Zavoda suglasili su se da se kod urbanističkog plana Vlačke ide na zaštitu parcela i okoline, predloživši sastanke s gradskim urbanistima uz nazočnost predsjednika NOGZ-a, kako bi Zavod iznio prijedloge uz pripremljene studije i fotografije Vlačke ulice.¹²⁶

O prijedlogu asanacije i kulturno-historijskoj analizi Vlačke ulice raspravljalo se i na petoj sjednici Komisije, održanoj 4. lipnja 1962.¹²⁷ Zaključak Zavoda, s kojim su se složili i članovi Komisije, bio je da predloženi projekt asanacije ne zadovoljava: „(o)vim projektom gubimo fizionomiju jedne ulice; mi ne treba da se stidimo malo-gradske arhitekture, pa se s tim u vezi postavlja pitanje, da li postoji hitnost izgradnje na ovom području? Jer, postoji južni dio grada, koji još nije formiran, a ovime se uništavaju formacije grada koji postoji!“ Na toj sjednici Komisija je dogovorila svoje stajalište o reguliranju Vlačke. Idući dan (5. lipnja 1962.) bio je dogovoren sastanak s Komisijom Urbanističkog zavoda grada i Sekretarijatom za građevinarstvo i urbanizam NOGZ-a na kojem su trebali biti iznijeti razlozi protiv predloženih rušenja u Vlačkoj ulici.¹²⁸

Nasuprot maksimalističkim nastojanjima gradskih urbanista – a neobično je zanimljiv status predstavnika njihove struke u Komisiji gradskog konzervatorskog zavoda – stručnjaci okupljeni oko Marije Baltić prešli su u protunapad, pa su na petoj sjednici, pod drugom točkom Dnevnog reda raspravljali o nacrtu Rješenja upisa urbanističke cjeline Donji grad u Registar spomenika kulture. Diskusija se vodila oko postavljanja granica urbanističke cjeline na istoku. Zavod je predložio širenje granica od Draškovićeve prema Trgu žrtava fašizma, no članovi njegove Komisije držali su da „ukoliko Zavod smatra da na tom području ima objekata koje treba zaštititi – tada ih se treba zaštititi

pojedinačno, a ne cijele blokove ...“.¹²⁹ Zaključeno je da „granice zaštićene zone na istoku idu Draškovićevom, Martićevom i Šubićevom do Kvaternikovog trga te Maksimirskom do parka Maksimir.“¹³⁰

Dana 17. svibnja 1962. između četvrte i pete sjednice Komisije održana je sjednica Savjeta Zavoda, na kojoj su sudjelovali Vera Goldstein kao zapisničarka, prof. Stjepan Blažeković kao predstavnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, Ante Cvitković kao predstavnik Turističkog saveza, Milan Prelog kao imenovani predstavnik NOGZ-a, Ivica Sudnik kao predstavnik Društva konzervatora, Gabro Vidović kao predstavnik Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata te Marija Baltić, Lia Raffaelli-Sunko i Vlado Ukrainčik kao predstavnici kolektiva.¹³¹ Tijekom diskusije o urbanističkom sklopu Donjega grada prisutni su došli do zaključka da ga treba sagledati kao spomenik s okolicom, a ne kao jednu cjelinu. Govorilo se o potrebi izrade pravilnika, kojim bi se regulirali osnovni problemi zaštite. Pravilnik se trebao izraditi u suradnji s Urbanističkim zavodom grada, kako bi grad u budućnosti znao gdje se i što može raditi, odnosno na koji način se može intervenirati u cjelinu i pojedine dijelove. Milan Prelog je naglasio da je odluka o upisu u Registar spomenika vrlo važna jer se prvi put zaštićuje područje Donjega grada pa time konzervatori imaju utjecaj u donošenju odluka nad zaštićenim područjem.¹³²

RJEŠENJE O ZAŠTITI URBANISTIČKIH CJELINA DONJI GRAD I VLAŠKA ULICA

Prema iznesenim zaključcima sjednice Savjeta Zavoda, 6. lipnja 1962. izdano je Rješenje i popratno obrazloženje, kojim se urbanistička cjelina Donji grad te urbanistička cjelina Vlačka ulica, sukladno člancima od 1. do 3. te člancima 12., 37., 56. i 67. Zakona o zaštiti spomenika kulture, stavljaju pod zaštitu.¹³³ Izdano Rješenje usklađeno je s Pravilnikom o registraciji spomenika kulture, a potpisala ga je Marija Baltić.

U njemu su specificirane granice zaštite urbanističkih cjelina. Urbanistička cjelina Donji grad na sjevernoj je strani graničila s cjelinama Gornjega grada i Kaptola, na zapadnoj strani s linijom Kukuljevićeve ulice, Britanskoga trga,

.....
129 Isto, 5.

130 Isto.

131 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika VIII. sjednice Savjeta Zavoda, 17. svibnja 1962., 1. Drago Galić, ing. Vojko Korać i Ivo Maleš nisu bili prisutni na sjednici.

132 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika s VIII. sjednice Savjeta Zavoda, 17. svibnja 1962., 1.

133 MK-UZKB-SA, Rješenje o zaštiti urbanističke cjeline Donji grad i Vlačke ulice (MK-A-RZG 12-I), 6. lipnja 1962. U tada važećem Zakonu o zaštiti spomenika o upisu u Registar spomenika govori članak 37. Članci 12., 56. i 57. govore o nadležnosti i poslovima službe za zaštitu spomenika prema N. N., Zakon o zaštiti spomenika kulture, *Narodne novine* XVI/18 (4. svibnja 1960.), 212-214.

.....
124 GABERŠEK, Z., 1961., 3 i B. V., 1961., 6. U drugom tekstu doznajemo da je Vitić projektant, a sklop se sada predviđao za poduzeće *Kemikalija*.

125 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika III. sjednice Komisije, 27. veljače 1962., 1-2.

126 Isto, 2.

127 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika sa V. sjednice Komisije, 4. lipnja 1962.

128 MK-KOZ, Izvod iz zapisnika V. sjednice Komisije, 4. lipnja 1962., 3.

Kačićeve ulice, pročeljem Tehnološkog fakulteta do ulice Kršnjavog te dalje Jukićevom do željezničke pruge. Granicu na jugu predstavljala je željeznička pruga, a na istoku Draškovićeve, Martićeva i Šubićeva do Kvaternikova trga pa se uspinjala Domjanićevom ulicom, skrećući na zapad Petrovom do Jurkovićeve, obroncima Šalate do Novakove te do ulice Moše Pijade (danas ulice Ribnjak).

U obrazloženju stoji da je „(u)urbanističku cjelinu Donji Grad potrebno sačuvati u što je moguće vjernijem obliku kao tvorevinu određenog vremena, koja dokumentira historijski razvoj grada, te predstavlja najsugestivnije i najvrednije svjedočanstvo urbanističke i arhitektonske kulture 19. stoljeća na našem području.“¹³⁴ Urbanistička cjelina Vlaške ulice protezala se od Bakačeve do Draškovićeve ulice te je u očima konzervatora predstavljala ostatak jednog od najstarijih naselja na zagrebačkom području i tip suburbanog naselja, noseći obilježja „malogradske arhitekture 19. stoljeća“.¹³⁵ U Rješenju se ističe da su cjelini svojstvene povijesna i ambijentalna vrijednost, a naglašena je i potreba zaštite šireg područja u blizini granica.

Nakon upisa Donjeg grada i Vlaške ulice u Registar spomenika kulture povećan je opseg poslova Zavoda jer je za svaku intervenciju koja bi mogla narušiti svojstva urbanističke cjeline trebalo tražiti njegovo dopuštenje, o čemu svjedoči članak 2. obrazloženja Rješenja koji govori o nemogućnosti građevinskih radova i zahvata bez elaborata namjeravanog zahvata u zaštićenim zonama. Dozvolu je prema članku 29. važećeg Zakona imao izdati nadležni Zavod. Već tada osjetili su se nedostaci organizacije službe. S rastom broja predmeta na vidjelo je izašao problem nedostatka osoblja, pa je već godinu dana nakon zaštite urbanističkih cjelina ustanovljeno „da upravni postupak prisvaja sate određene za dokumentaciju i evidenciju“.¹³⁶

ZAKLJUČAK

Rješenje o zaštiti Donjega grada i Vlaške ulice kao spomenika kulture prvi je dokument u Hrvatskoj kojim se zaštićuje gradsku cjelinu 19. stoljeća. Taj povijesni akt rezultat je rada mladog zagrebačkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, a njegovo donošenje pokrenuto je na inicijativu direktorice Marije Baltić i njenih suradnika. Razvoj Zagreba u dotad nezabilježeno kratkom roku možda je bio frenetičan, no ne i nenadziran. Modernizacija, koja je prije svega podrazumijevala izgradnju industrije, nove prometne mreže i razvitak novoga središta Zagreba između pruge i Save, potom i stvaranje novoga socijalističkog društva, ipak nije dovela do poništenja misaonih i materijalnih ostataka kulturno-političkih svjetova nastalih prije

1945., već je izazvala reakciju u obliku stručnog pijeteta i javne nostalgije. Usred procesa rađanja novoga socijalističkog grada i društva počela su se postavljati pitanja što činiti sa zapuštenim starim gradskim središtem. Za razliku od većine europskih gradova, on nije teško stradao u ratu, barem ne toliko da bi modernistima omogućio značajnije eksperimentiranje povrh ruševina. Tako je optimizam poratne modernizacije, hranjen znatnim uspjesima u izgradnji socijalističkog grada, u jednom trenutku počeo prelaziti ograde koje si je nakon rata sâm ponosno postavio i vratio se u „beznačajni“ predratni grad. Danas možemo zahvaliti poratnim modernistima, kako na izvršnim ostvarenjima južno i sjeverno od Glavnog kolodvora, tako i na destruktivnom vizionarstvu koje je izazvalo nostalgično reacionarstvo. Zahvaljujući povjesničarima umjetnosti, muzealcima, konzervatorima i jednom uglednom modernističkom arhitektu, vrijednosna vaga postavljena povrh Pfaffova kolodvora počela je pretežati s južne prema sjevernoj strani grada. Postupni zaokret od gradogradnje prema revitalizaciji postao je dio političkog interesa, što je vidljivo u osnivanju Odbora za urbanizam (1956.), Zavoda za urbanističko i arhitektonsko uređenje Donjeg grada pri NO Općine Donji grad (1960.), a kulminira osnivanjem Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba (1961.). U samo jednom desetljeću, kada je Holjevec Zagreb poprimao obrise modernog i „buntovnog“ socijalističkog grada koji prelazi rijeku, zaniijekani je prostor Lenucijeva grada prepoznat i stavljen pod zaštitu, pa je, Rieglovim riječima, spriječeno „uplitanje nastajanja u nestajanje“.¹³⁷ Do pojave monografije o habsburškom Zagrebu 1974.¹³⁸, o arhitekturi i urbanizmu, prometnim problemima, interpoliranju i revitaliziranju Zagreba napisane su stotine stranica. Kako su zaštitu historicističkog ambijenta poimali zagrebački konzervatori pokazuje odabir teme izlaganja Vida Vrbanića na drugom Međunarodnom kongresu arhitekata i specijalista za povijesne građevine u Veneciji u svibnju 1964. godine. Vrbanić je tada, pred uglednim stručnjacima za povijesne spomenike koji su donijeli *Mletačku povelju* i osnovali ICOMOS, govorio o urbanističkim problemima Zagreba, grada podijeljena u tri povijesna sloja, od kojih je srednji, historicistički, sada bio zaštićen, pa mu je, pomoću fotografskih i arhitektonskih snimaka, predviđana revitalizacija, kako pročelja, tako i unutarnjih dvorišta.¹³⁹ Iako se čini da je 1962. izborna Pirova pobjeda, bio je to važan doseg poratnog naraštaja, koji i danas može nadahnuti.

134 MK-UZKB-SA, Rješenje o zaštiti urbanističke cjeline Donji grad i Vlaške ulice (MK-A-RZG 12-I), 6. lipnja 1962., bez paginacije (3).

135 Isto, bez paginacije (4).

136 LUČIĆ, BRANKO, 1982.-1983., 8.

137 RIEGL, 2006., 373.

138 Usp. RANITVIĆ, 1974.

139 VRBANIĆ, VIDO, 1972., 713-721.

LITERATURA

- ANTOLIĆ, VLADO, Veliki Zagreb, *Narodni list* IV/852 (7. ožujka 1948.), 6.
- ANTOLIĆ, VLADO, Regulacioni plan i direktivna regulaciona osnova Zagreba, *Arhitektura* 18-22 (1949.), 5-30.
- ARČABIĆ, GORAN, *Zagrebački zbor kao poveznica hrvatskog i europskog gospodarstva (1922.-1940.)*, Zagreb, 2013.
- BA, Mijenja se izgled Tkalčičeve ulice. U restauriranoj zgradi otvorit će se dječja čitaonica *Vjesnik* XV/3167 (12. svibnja 1955.), 7.
- BAGARIĆ, MARINA, Arhitektura Zagrebačkoga zbora od 1910. do 1935., *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 34 (2010.), 165-180.
- BRIHTA, ŽELJKO, Grad sutrašnjice. Otvorena najveća izložba u historiji Berlina – *Neboderi* u naravnoj veličini – Arhitekti iz svih krajeva svijeta, *Vjesnik* XVII/3881 (14. srpnja 1957.), 5.
- B. V., U travnju će početi izgradnja deveterokatnice između Kurelčeve i Cesarčeve ulice, *Vjesnik* XXII/5048 (7. ožujka 1961.), 6.
- CIHLAR, VATROSLAV, Kulturno-historijske zanimljivosti Rijeke: Srce stare Rijeke, *Riječki list* IV/1055 (4. kolovoza 1950.), 3.
- ČULINOVIĆ, FERDO, Petogodišnji plan razvitka grada Zagreba, *Vjesnik* VIII (3. srpnja 1948.), 3.
- DABAC, TOŠO, *Zagreb*, Zagreb, 1961.
- DOBRONIĆ, LELJA, *Stari planovi Zagreba*, Zagreb, 1961.
- DOBROVIĆ, NIKOLA, Rekonstrukcija željezničkog čvora Zagreb, *Čovjek i prostor* 54 (1956.), 3.
- DONČEVIĆ, IVAN, Nezdрави ostaci prošlosti, *Vjesnik*, V/15 (5. svibnja 1945.), 6.
- DJ. V., Pješak u prvom planu, *Vjesnik* XVIII/3876 (9. srpnja 1957.), 4.
- DR. J. J., Osam povijesnih sati Jelačićevog trga, *Narodni list* I/1 (26. svibnja 1945.), 3.
- FILIPEC, ŽELJKO, Marija Baltić – In memoriam, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 2/3 (1976.-1977.), 267-269.
- FRANKOVIĆ, EUGEN, Urbanističko planiranje Zagreba od 1945. do 1985., *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 9 (1985.), 85-87.
- GABERŠEK, Z. Umjesto 'odvratnih stračara' moderni poslovni objekti, *Vjesnik* XXII/4997 (7. siječnja 1961.), 3.
- GALIĆ, DRAGO, Stambena zgrada u Zagrebu (Svačićev trg), *Čovjek i prostor* IV/59 (15. veljače 1957.), 2.
- GIOVANNONI, GUSTAVO, Restauro di monumenti, *Bollettino d'arte*, Roma 1913., 1-42.
- GRGEC, D., Grad koji još ne poznajemo. Pred raspravljanje o perspektivnom petogodišnjem planu Zagreba. *Vjesnik* XXII/5019 (2. veljače 1961.), 6.
- HENSELMANN, HERMANN, Formalismus und Realismus, *Planen und Bauen* IV/8 (1950.), 244-248.
- HENSELMANN, HERMANN, Formalismus und Realismus, *Planen und Bauen* IV/9 (1950.), 282-287.
- H. K., Zaštita spomenika kulture. Hoće li se osnovati gradski konzervatorski zavod? *Vjesnik* XXI/4934 (24. listopada 1960.), 7.
- IVANKOVIĆ, VEDRAN, Moskovski boulevard – Ulica grada Vukovara u Zagrebu 1945.-1956. godine, *Prostor* XIV/32 (2006.), 178-195.
- IVANKOVIĆ, VEDRAN; OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN, Planiranje i izgradnja Zagreba, 1945.-1952., *Prostor* XIX/42 (2011.), 362-375.
- I. Z., Zagrebački neboder, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 55-57.
- J. D., Zagreb u budućnosti. Zavod za urbanizam dovršio je direktivnu regulatornu osnovu grada, *Vjesnik* XIII/2600 (12. srpnja 1953.), 7.
- JURIĆ, ZLATKO; VUKADIN, ANA, *Zgrada Željpoha u Zagrebu. Rasprave o arhitektonskoj interpolaciji*, Zagreb, 2011.
- KATIĆ, F., Zagrebački kontrasti u centru grada. Ugao Petrinjske i Boškovićeve ulice, *Vjesnik* XIV/2905 (8. srpnja 1954.), 7.
- L. D., Zagreb u prošlosti i budućnosti, *Ilustrirani Vjesnik* II/170 (27. studeni 1948.), 10-11.
- L. M., Tunel ispod kolodvora, *Vjesnik* XVII/3629 (16. listopada 1956.), 66.
- LUČIĆ, BRANKO, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu u povodu 25. obljetnice, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 8/9 (1982.-1983.), 7-15.
- M., Nova zgrada Arheološkog muzeja gradit će se u Gornjem gradu? *Vjesnik Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske* XIII/2574 (12. lipnja 1953.), 7.
- M, Modna kuća u Praškoj ulici u Zagrebu, *Arhitektura* XV/3-4 (1961.), 5-7.
- MARASOVIĆ, TOMISLAV, Intervento urbanistico-archeologico nel centro del palazzo di Diocleziano a Split (Spalato), u: *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*, prir. Roberto Pane, Milano 1957., 83-90.
- MARIĆ, TAMARA; JAKŠIĆ, NATAŠA; Petrinjska ulica u Zagrebu. Arhitektonsko-urbanistički slojevi od druge polovice 18. do kraja 20. stoljeća, *Prostor* XIX/42 (2011.), 322-335.
- M. G., Projektanti i njihove ideje, *Vjesnik* XI/1789 (3. veljače 1951.), 2.
- M. G., Stari Zagreb. Tkalčičevoj ulici će se vratiti njen historijski izgled – Palajnkova kavana – Uređenje Jurjevskog groblja, *Vjesnik* XIV/2770 (31. siječnja 1954.), 7.
- MILIĆ, BRUNO, Valorisation des monuments et sites historiques dans le plan d'aménagement de Zadar, u: *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*, prir. Roberto Pane, Milano 1957., 61-68.
- MIRKOVIĆ, KLAUDIJE, Novi Zagreb, *Arhitektura* XVII/1 (1963.), 2.

- M. J., Mijenjamo izgled naših ulica, *Vjesnik* XIII/2534 (24. travnja 1953.), 7.
- M. J., Zagreb za trideset godina. Grad od 600 000 stanovnika, *Vjesnik* XIII/2576 (14. lipnja 1953.), 7.
- M. J., Demonstracioni centar za zaštitu majke i djeteta, *Vjesnik* XIV/2806 (14. ožujka 1954.), 4.
- MLIKOTA, ANTONIJA, *Obnova i izgradnja povijesne jezgre Zadra nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2013.
- MOHOROVIČIĆ, ANDRE, Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba, *Rad JAZU* 287 (1952.), 27-51.
- MUTNJAKOVIĆ, ANDRIJA, Stambeno poslovna zgrada u Zagrebu, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 58-59.
- N. N., Predsjednik Nazor među narodom, *Vjesnik* V/13 (6. travnja 1945.), 2.
- N. N., Predsjednik Savezne vlade maršal Jugoslavije Josip Broz-Tito nalazi se u glavnom gradu Hrvatske. Govor maršala Tita s povijesnog Markova trga narodu Zagreba, *Vjesnik* V/27 (17. svibnja 1945.), 1-2.
- N. N., Proslava blagdana slavenske braće Ćirila i Metoda. Svečani *Te Deum* za pobjedu Narodno-oslobodilačkog pokreta i junačke Jugoslavenske armije, *Vjesnik* V/69 (9. srpnja 1945.), 3.
- N. N., Pisma naših čitalaca. Knjige ustaških pisaca u izlozima knjižara, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5.
- N. N., Pisma naših čitalaca. Treba ukloniti komade stakla razbijenih ustaških natpisa, *Vjesnik* V/77 (19. srpnja 1945.), 5.
- N. N., Iznad Jelačićeva spomenika postavlja se 14 m visoki obelisk. Četiri goleme ženske figure ukrašavat će Jelačićev trg, *Vjesnik* V/78 (20. srpnja 1945.), 3.
- N. N., Započela je izgradnja prvog dijela bloka stambenih kuća na zemljištu između Varaždinske i Zadarske ulice, *Vjesnik* VI/355 (19. lipnja 1946.), 5.
- N. N., Nove četvrti Zagreba, budući gradski centar, podići će se na prostoru između željezničke pruge i Save, *Vjesnik* VI/360 (26. lipnja 1946.), 2.
- N. N., Oko 100 milijuna dinara utrošeno je prošle godine za gradnju preko 1200 stanova na Varaždinskoj cesti i u Maksimiru, *Vjesnik* VII/549 (7. veljače 1947.), 4.
- N. N., Novi tipovi stambenih zgrada, *Ilustrirani Vjesnik* I/86 (13. travnja 1947.), 7.
- N. N., Značenje Zagrebačkog velesajma, *Vjesnik* VII/639 (25. svibnja 1947.), 5.
- N. N., Danas se otvara Zagrebački velesajam, *Vjesnik* VII/644 (31. svibnja 1947.), 3.
- N. N., Maršal Tito posjetio Zagrebački velesajam, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1.
- N. N., Zagrebački velesajam je odraz cjelokupnog života naše zemlje, *Riječki list* I/79 (4. lipnja 1947.), 1.
- N. N., Završuje se izgradnja stambenih zgrada na Varaždinskoj cesti, *Ilustrirani Vjesnik* I/105 (30. kolovoza 1947.), bez paginacije
- N. N., Moskovska ulica bit će jedan od najljepših boulevarda grada Zagreba, *Vjesnik* VII/733 (10. rujna 1947.), 6.
- N. N., Otvorena je izložba *Historijski razvitak grada Zagreba*, *Vjesnik* VII/738 (15. rujna 1947.), 2.
- N. N., *Izložba arhitekture naroda SSSR* svečano otvorena u Umjetničkom paviljonu, *Vjesnik* VII/784 (8. studenog 1947.), 4.
- N. N., Veliki uspjeh Izložbe arhitekture naroda SSSR, *Vjesnik* VII/787 (12. studenoga 1947.), 3.
- N. N., Ove godine dovršit će se izgradnja 3 kilometara dugačke Moskovske ulice, *Vjesnik* VIII (4. siječnja 1948.), 6.
- N. N., Izvršit će se probijanje srednjeg dijela Šubićeve ulice, *Vjesnik* VIII (8. siječnja 1948.), 6.
- N. N., Zagreb u skoroj budućnosti, *Vjesnik* VIII (4. ožujka 1948.), 6.
- N. N., Počelo je rušenje minareta Pavelićeve džamije, *Vjesnik* VIII (14. travnja 1948.)
- N. N., Splitske vijesti. Čišćenje historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1123 (5. rujna 1948.), 5.
- N. N., Radovi na čišćenju historijskih ambijenata u Splitu, *Slobodna Dalmacija* VI/1135 (19. rujna 1948.), 3.
- N. N., U prisustvu preko 30.000 građana predana je prometu na svečan način pruga Ksaver-Mihaljevac, *Ilustrirani Vjesnik* II/161 (25. rujna 1948.), 1.
- N. N., Mijenja se izgled grada Splita. Probijanje Marmontove ulice, *Slobodna Dalmacija* IX/1867 (1. veljače 1951.), 3.
- N. N., Za obranu historijskih dijelova našeg grada, *Vjesnik* XII/2115 (21. veljače 1952.), 6.
- N. N., Zagrebački kontrasti, *Vjesnik* XII/2275 (7. kolovoza 1952.), 7.
- N. N., Počelo savjetovanje konzervatora FNRJ, *Slobodna Dalmacija* XI/2538 (7. travnja 1953.), 2.
- N. N., Zagreb danas, *Vjesnik* XIII/2580 (18. lipnja 1953.), 7.
- N. N., Konzervatorski zavod seli u nove prostorije, *Vjesnik* XIII/2606 (19. srpnja 1953.), 7.
- N. N., Budući centar grada. *Vjesnik* XIII/2621 (7. kolovoza 1953.), 7.
- N. N., Težak izbor? Kako će se riješiti pitanje izgradnje praznog zemljišta u Praškoj ulici i na Trgu maršala Tita, *Vjesnik* XIII/2645 (4. rujna 1953.), 7.
- N. N., Zagreb gradi u 1954., *Vjesnik* XIV/2770 (31. siječnja 1954.), 7.
- N. N., Rušit će se kuća stara 200 godina, *Vjesnik* XIV/2951 (29. kolovoza 1954.), 7.
- N. N., Predavanje dr. Milana Preloga, *Glas Zadra* V/177 (6. studenog 1954.), 3.
- N. N., Nova vijećnica gradit će se na Beogradskoj ulici, *Vjesnik* XIV/3044 (14. prosinca 1954.), 7.

- N. N., Prva monografija o Zagrebu, *Vjesnik* XV (24. siječnja 1955.), 7.
- N. N., Stari Zagreb. Restauriranje Tkalčićeve ulice, *Vjesnik* XV/3121 (17. ožujka 1955.), 7.
- N. N., Konstituiran Odbor za urbanizam Izvršnog vijeća, *Vjesnik* XVI/3374 (8. siječnja 1956.), 2.
- N. N., Nezapaženo, *Vjesnik* XVI/3576 (26. kolovoza 1956.), 11.
- N. N., Stambena zgrada u Zagrebu, *Arhitektura* XI/1-6 (1957.), 12-14.
- N. N., Osvrt na *Interbau* u Berlinu – četvrt Hansa, *Arhitektura* 1-6 (1957.), 56-64.
- N. N., Ilica–Mihanovićeve, Čovjek i prostor VI/82 (1959.), 4-6.
- N. N., Zgrada Narodnog odbora grada Zagreba, *Arhitektura* XIV/1-3 (1960.), 50-54.
- N. N., Zakon o zaštiti spomenika kulture, *Narodne novine* XVI/18 (4. svibnja 1960.), 212-214.
- N. N., Donji grad: osnovan Zavod za urbanističko i arhitektonsko uređenje, *Vjesnik* XXI/4977 (15. prosinca 1960.), 11.
- N. N., Osnivanje zavoda za zaštitu spomenika, *Vjesnik* XXII/4996 (6. siječnja 1961.), 5.
- N. N., Upis u registar ustanova. Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Zagreba, *Narodne novine* XVIII/47 (28. studenog 1962.), 12.
- NOVOVEŠAN, Prije sto godina. Harmica (Jelačićev trg) danas Trg Republike, *Vjesnik* XIII/2578 (16. lipnja 1953.), 4.
- PALADINO, ZRINKA, Posljednji primjeri pojedinačno zaštićene zagrebačke arhitekture. Značajni primjeri novih strujanja XX. stoljeća, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 35 (2011.), 157-179.
- PAVIĆ, MILAN, *Zagreb, fotomonografija*, Zagreb, 1959.
- PERC, ALEKSANDAR, Obnova Rijeke. Mišljenje i stav konzervatora, *Riječki list* II/308 (29. veljače 1948.), 4.
- PERČIĆ, IVA, Kako čuvamo spomenike kulture. Bilješke s prvog Savjetovanja konzervatora FNRJ, *Riječki list* VII/1909 (10. svibnja 1953.), 3.
- PERČIĆ, IVA, Naša se kulturna baština usklađuje potrebama današnjice, *Riječki list* VII/1947 (24. lipnja 1953.), 3.
- PERČIĆ, IVA, Konzervatorski zahvati na spomenicima Istre i Hrvatskog Primorja, *Vjesnik* XIII/2589 (28. lipnja 1953.), 5.
- PERČIĆ, IVA, Sukob prošlosti i budućnosti? Problem riječkog Starog grada s konzervatorskog stanovišta, *Novi list* VIII/2246 (16. lipnja 1954.), 3.
- PERŠEN, MIRKO, Zagreb u zamislama projekatanata, *Vjesnik* XIV/2806 (14. ožujka 1954.), 4.
- P. G., Naša ulica i naš trg, *Vjesnik* V/79 (21. srpnja 1945.), 2.
- PRELOG, MILAN, Nepoznate vrijednosti naše srednjovjekovne umjetnosti, *Vjesnik* XI/2044 (29. studenog 1951.), 7.
- PRELOG, MILAN, Kako ćemo zaštititi spomenike, *Vjesnik* XII/2155 (5. travnja 1952.), 4.
- RADOVIĆ MAHEČIĆ, DARJA; ŠTOK, SANJA, Presedan zagrebačkog urbanizma, *Život umjetnosti* 59 (1997.), 10-27.
- RANITTOVIĆ, BRANKO (prir.), *Zagreb 1900.*, Zagreb, 1974.
- RAZUM, STJEPAN, Život i djelo Lelje Dobronić (1920.-2006.), Zagreb, 2007.
- RIEGL, ALOIS, Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, prir. Marko Špikić, Zagreb, 2006.
- RIVOSEKI, AMBROZ, Senj grad starina, *Riječki list* VII/1927 (31. svibnja 1953.), 3.
- R. Z., Nove kuće, novi stanari u Moskovskoj ulici, *Ilustrirani Vjesnik* I/114 (2. studenog 1947.), 6.
- SILA, ZDENKO, Problemi dei complessi urbanistico-storici nella regione dell'Istria e del Quarnero, u: *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*, prir. Roberto Pane, Milano, 1957., 131-142.
- STRIŽIĆ, ZDENKO, Regulacioni plan za grad Zagreb, u: STJEPAN PLANIĆ, *Problemi savremene arhitekture*, Zagreb, 1996. (izvorno 1932.)
- STRIŽIĆ, ZDENKO, *Svijetla i sjene. Jedna monografija Zagreba*, Zagreb, 1955.
- STRIŽIĆ, ZDENKO, *Gornji grad*, Zagreb, 1955.
- STRUKIĆ, KRISTIAN; VOJAK, DANIEL, Kronologija Muzeja grada Zagreba, u: *Sto godina Muzeja grada Zagreba*, Zagreb, 2007.
- SUPEK, RUDI, Zašto kod nas nema borbe mišljenja?, *Pogledi* 52-53. *Časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka* 1 (1952.-1953.), 903-911.
- SUPEK, RUDI, Loš izbor mjesta. Povodom prijedloga da se nova Gradska vijećnica izgradi na mjestu 'Kola', *Vjesnik* XIII/2581 (19. lipnja 1953.), 7.
- ŠEGVIĆ, NEVEN, Bilješke uz izložbu sovjetske arhitekture, *Vjesnik* VII/807 (6. prosinca 1947.), 2.
- ŠEGVIĆ, NEVEN, Stanje stvari, jedno viđenje 1945.-1985., *Arhitektura u Hrvatskoj 1945-1985.*, Zagreb 2012., 124-135.
- THÖNER, WOLFGANG; MÜLLER, PETER, *Bauhaus-Tradition und DDR-Moderne. Der Architekt Richard Paulick*, München – Berlin, 2006.
- T. M., Užurbanim tempom dovršava se uređenje Velesajma, *Vjesnik* VII/642 (29. svibnja 1947.), 3.
- JÜRGEN, TRIMBORN, *Denkmale als Inszenierungen im öffentlichen Raum*, Köln, 1997.
- TURINA, VLADIMIR, Neuralgične tačke arhitekture Zagreba, *Telegram* II/83 (24. studenog 1961.), 4.
- UCHYTIL, ANDREJ, *Arhitekt Alfred Albini*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet, Zagreb, 1990.
- UCHYTIL, ANDREJ; ŠTULHOFER, ARIANA, Arhitekt Alfred Albini, *Acta Architectonica*, Zagreb, 2007.

- V., Razgovaramo sa ing. K. Ostrogovićem, *Vjesnik* XII/2233 (26. lipnja 1952.), 2.
- VRBANIĆ, VIDO, Zagabria. Problemi e studi urbanistici, *Il monumento per l'uomo - The Monument for the Man. Records of the II International Congress of Restoration*, Venezia, 1972., 713-721.
- WILL, THOMAS, Die Autorität der Sache. Zur Wahrheit und Echtheit von Denkmalen, u: *Echt - alt - schön - wahr. Zeitschichten der Denkmalpflege*, (ur.) Hans-Rudolf Meier, Ingrid Scheurmann, München, 2006, 82-93.
- ZEMLJAK, IVAN, Zagrebački parkovi, *Čovjek i prostor* 21 (1954.), 3.
- ZEMLJAK, IVAN, Rasuti grad, neki zadaci zagrebačkog urbanizma, *Čovjek i prostor* 35 (1955.), 1.
- ZEMLJAK, IVAN, Zagrebački Donji grad, *Čovjek i prostor* 72 (1958.), 1.
- ZEMLJAK, IVAN, Prijedlozi za urbanističku obnovu Ilice, *Čovjek i prostor* 84 (1959.), 4-5.
- ŽIVKOVIĆ, HINKO, Vratimo Zadru stari izgled, *Glas Zadra* V/144 (20. ožujka 1954.), 3.

Summary

FROM UPHEAVAL TO NOSTALGIA. PLANNING THE SOCIALIST CITY AND PROTECTING THE HISTORIC SETTINGS IN ZAGREB FROM 1945 TO 1962

The paper discusses the relationship between urban planning of new and conservation of previously formed urban complexes in Zagreb after World War II. The authors interpret the processes of transformation of the city after the war, from renaming of streets and squares to developing the city south of the railway. Through the analysis of newspaper articles the paper examines the media-created image of a new urban reality, envisaged through the transformations of public spaces. These transformations vary, from

renaming existing streets and constructing new ones within the city and in the natural landscape under Medvednica, to urban expansion in the sense of contact with the existing city or in moving away from it. The article analyses the incurrence of a reaction, that is, the development of nostalgia and the beginnings of urban history research in the 1950s and conservation service under the People's Committee of the City of Zagreb in the early 1960s.

Želimir Laszlo

Konzervatorsko nazivlje

Želimir Laszlo
HR – 10 000 Zagreb, Dr. Rojca 21

UDK: 81'373.46:7.025
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 13. 7. 2017.

Ključne riječi: zbrka, konzervator, restaurator, konzervator-restaurator, spomenik kulture, kulturno dobro, kulturna baština, šira slika

Key words: mess, conservator, restorer, conservator-restorer, cultural monument, cultural good, cultural heritage, the big picture

U članku se nastoji odrediti doseg naziva *conservator-restorer* u odnosu na naše tradicionalno nazivlje i utvrditi da se ovaj internacionalni naziv odnosi samo na restauratore, a nikako i na konzervatore. Slično tome razmatraju se sintagme spomenik kulture, kulturno dobro i kulturna baština. Nastoji se ukazati na to da tzv. definicije ovih sintagmi u međunarodnim konvencijama nemaju namjeru biti općima, već se odnose samo na neki od segmenata kulturnih dobara ili baštine kojima se neka konvencija bavi. To nisu prave definicije. Također se na primjerima pokazuje kako internacionalno nazivlje nije u potpunosti prihvaćeno u svijetu; samo nekoliko država ih se pridržava i to samo djelomično. Dakle, ne radi se o nekoj nužnoj obvezi. Na kraju, skreće se pažnja na to da rasprava o nazivlju i nije toliko važna kako to obično mislimo. Mnogo je važnije raspraviti što smo sve do sada svrstavali i što ćemo od sada svrstavati pod kulturna dobra/kulturnu baštinu, jer se javlja ozbiljan problem diskrepancije između onoga što bismo htjeli štititi i onoga što doista možemo zaštititi.

Tko je restaurator? Izraz potječe od francuske riječi *restaurateur* i to je *onaj koji obnavlja, popravlja; oštećene umjetničke predmete*¹. Zvuči naivno, ali ako bismo umjetničke predmete zamijenili s kulturnim dobrima ova definicija i nije tako daleko od istine. Čime se restauratori bave? ICOM

1 Rječnik stranih riječi <http://onlinerjecnik.com/rjecnik/strane-rijeci>, (lipanj 2017.) U Rječniku stranih riječi pod natuknicom *restaurator* navodi se sličan opis: *stručnjak za obnavljanje starinskih umjetničkih predmeta...* KLAJČ, BRATOLJUB, *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1980., natuknica *restaurator*.

- CC (International Council of Museums, Committee for Conservation, Međunarodni odbor za muzeje, Komitet za konzervaciju) ovako to definira: *Djelatnost konzervatora-restauratora (konzervacija) sastoji se u tehničkom ispitivanju, zaštiti i konzervaciji/restauraciji kulturnog dobra*².

Isti komitet smislio je novi naziv za struku: *conservator-restorer*. Taj konzervator-restaurator je onaj kojega mi zovemo jednostavno i tradicionalno restaurator. Konzervator u ovom spoju dviju riječi koje su istoznačnice nema veze sa stručnjakom konzervatorom. To ICOM-CC u svom dokumentu izričito kazuje: *Ovaj se termin (konzervator-restaurator, op.a.) upotrebljava u cijelom tekstu kao kompromisno rješenje; naime, isti se stručnjak naziva "konzervator" (conservator) u engleskom jezičnom području, "restaurator" u zemljama romanskih i germanskih jezika*³. *Conservator* u dvjema riječima povezanima crticom u definiciji ICOM CC-a (*conservator-restorer*) znači isto što i *restorer*. Dalje se u definiciji ICOM-CC-a navodi: *Neke struke vezane uz konzervaciju, kao konzervatorski arhitekti, znanstvenici i inženjeri, te i svi drugi koji pridonose konzervatorskim*

2 U originalu tekst glasi: *The activity of the conservator-restorer (conservation) consists of technical examination, preservation, and conservation-restoration of cultural property.* ICOM-CC, *The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession*. http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/professions/Theconservator-restorer.pdf

Prijevod je preuzet iz *Informatice Museologice* 1/4, članak *Konzervator-restaurator: definicija profesije*, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 1992., 67.

3 Isto, originalni tekst glasi: *This term is used throughout this text, as a compromise, since the same professional is called, "conservator" in the English speaking countries, and "restorer" in those where Romance and Germanic languages are spoken.* http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/professions/Theconservator-restorer.pdf Prijevod je preuzet iz *Informatice Museologice* 1/4, članak *Konzervator-restaurator: definicija profesije*, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 1992., 68.

djelatnostima, nisu spominjani u ovom dokumentu⁴. Distinkcija je jasna. Ponavljam, *conservator* u spojenim istoznačnicama *conservator-restorer* u definiciji restauratorske struke nema nikakve veze sa svima drugima koji se bave zaštitom kulturnih dobara, a koje mi tradicionalno zovemo konzervatorima. On ovdje označava restauratora. U nas konzervatori rade upravo ono na što se definicija restauratora ne odnosi. Nama je termin „konzervator“ došao iz Austro-Ugarske i kod nas su Max Dvořák, Vicko Andrić, Ljubo Karaman, Gjurjo Szabo, Milan Prelog, Cvito Fisković... bili konzervatori, a ne restauratori pa niti konzervatori-restauratori. Zbrku koju je učinila definicija restauratorske struke navela je neke da pod konzervatora-restauratora strpaju sve restauratore pa i sve konzervatore. Restauratorska struka je posebna struka i neće se ništa postići negiranjem konzervatorske struke – osim štete koja je već nastupila. Ono što mi zovemo konzervatorom sigurno nije restaurator, pa ni konzervator-restaurator. On nije ni ono što Amerikanci ili Englezi ili Australci zovu *conservator*. Nakon uvida u definiciju ICOM CC-a to bi trebalo biti svakome jasno. Što radi konzervator? Iako je termin *konzervator* nepotrebno i sramno nestao iz Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara⁵, u njemu se propisuje sva sila konzervatorskih poslova. Ondje se općenito kaže da zaštita kulturnog dobra... (treba biti, op. a.) *sukladna pravilima konzervatorske struke*, a evo i konzervatorskih poslova koje restauratori (konzervatori-restauratori) ne obavljaju ili poglavito ne obavljaju, a koje zakon nabraja: *provedba mjera zaštite pravne i stručne naravi, sprječavanje protupravnog postupanja i protupravnog prometa kulturnim dobrima, te nadzor nad iznošenjem i uvozom kulturnih dobara, uspostavljanje uvjeta da kulturna dobra prema svojoj namjeni i značenju služe potrebama pojedinca i općem interesu, sustavno praćenje stanja kulturnoga dobra i osiguravanje njegove zaštite od svakog ugrožavanja... kao i svake druge protupravne ili neovlaštene uporabe, vrednovanje kulturnih dobara, utvrđivanje svojstva kulturnoga dobra na temelju stručnog vrednovanja, vođenje registra kulturnih dobara, istraživanja kulturnoga dobra* (restauratori [konzervatori-restauratori] ne vode etnološka ili arheološka istraživanja iako je njihovo sudjelovanje u nekim timovima poželjno), *izrađuje dokumentaciju za sva kulturna dobra radi njihove zaštite i očuvanja, sudjeluje u postupku izdavanja građevinske dozvole, daje odobrenje za izradu replike kulturnoga dobra, daje odobrenja za iznošenje kulturnoga dobra ili ih zabranjuje, određuje uvjete radi zaštite i čuvanja kulturnih dobara za slučaj izvanrednih okolnosti*

4 Isto, originalni tekst: *Certain professions related to conservation, Conservation Architects, Scientists, and Engineers, and all other who contribute to conservation, are not mentioned in this document since they are already governed by accepted professional standards.* Fusnota (2) http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/professions/Theconservator-restorer.pdf Prijevod je preuzet iz *Informatice Museologice* 1/4, članak *Konzervator-restaurator: definicija profesije*, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 1992., 68.

5 http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1999_07_69_1284.html

(*oružanog sukoba, potresa, poplave, požara, ekoloških incidenata i katastrofa ili drugih izvanrednih okolnosti*), *poduzima mjere za sprječavanje krađe, pljačke, protupravnog prisvajanja kulturnih dobara, radi upravne i stručne poslove na zaštiti i očuvanju kulturnih dobara predviđene ovim Zakonom*⁶. Je li dosta? Za razliku od restauratora, nema škole za konzervatora. Taj se posao i struka uči uz rad. Konzervatori su nekad bili ne samo konzervatori, nego i velikani svojih osnovnih struka; danas nažalost (zbog birokratizacije struke – ali to je druga tema) to uglavnom više nisu. Najvažniji naši povjesničari umjetnosti bili su konzervatori i već smo ih spomenuli. Slično vrijedi i za konzervatore arheologe, arhitekta, povjesničare, etnologue itd. Pitam se i čudi me: zašto konzervatori nisu žestoko i burno reagirali na zanemarivanje i nepriznavanje struke? Kako je moguće da se ona negira? Zar samo zato što Anglosasi pod istim terminom podrazumijevaju nešto drugo? Nije mi poznato da je igdje ovaj pokušaj nazivanja restauratorske struke proizveo toliku štetu kao u nas.

Postoji još jedna razlika između konzervatora i restauratora koja nam olakšava njihovo razdvajanje. Konzervatori, baš kao ni kustosi u muzejima, ne smiju nikada intervenirati u materijal kulturnog dobra. Restauratori, između ostaloga, upravo to čine. Čak i kad se nešto nevino zove „restauratorsko čišćenje slike“ to najčešće znači skidanje i odstranjivanje gornjeg sloja staroga laka. Restauratori se upravo za takve poslove školuju. Ne kažem da restauratori samo to rade, ali je sigurno da to najčešće rade – popravljaju, obnavljaju, restauriraju kulturna dobra. Njihova struka ima stroge etičke propise koji su takvi upravo zato da se što manje dira u originalni materijal. Njihova je obveza konzultiranje sa stručnjacima nekog područja ljudskog znanja. ICOM CC nalaže da *konzervator-restaurator mora raditi u tijesnoj suradnji s kustosom i drugim nadležnim stručnjacima*⁷. U nas su to kustosi u muzejima i konzervatori za kulturna dobra za predmete izvan baštinskih ustanova. Ne samo da restaurator i konzervator nisu ista struka, nego je za restauratora obvezna suradnja s drugim strukama, pa i s konzervatorima.

Ima, međutim, jedno područje u kojem se ove dvije struke susreću i preklapaju – preventivna zaštita. Za nju su zaduženi svi. Tako bi se restaurator trebao brinuti da mikroklima, kemijski spojevi, neadekvatno rukovanje i slične stvari ne štete kulturnim dobrima. Naravno, oni to često i rade. To isto trebaju raditi i rade i konzervatori, primjerice za predmete u nekoj crkvi ili negdje drugdje, kustosi u muzejima itd. Najbolje je kad je na djelu suradnja. No,

6 Isto.

7 Originalni tekst: *...the conservator-restorer must work in the closest co-operation with the curator or other relevant scholar.* ICOM-CC, *The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession*.

http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/professions/Theconservator-restorer.pdf Prijevod je preuzet iz *Informatice Museologice* 1/4, članak: *Konzervator-restaurator: definicija profesije*, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 1992., 67.

za dobru suradnju potrebno je prvo priznanje da postoje dvije različite struke. Nema nikakvoga smisla da na ovaj način surađuju pripadnici iste struke. Uostalom, pogubno je preventivnu zaštitu prepustiti samo restauratorima, a za neke njene postupke oni i nisu kompetentni. Primjerice zaštita od krađe, požara, sprječavanje ilegalne trgovine, namjena pojedinih prostorija u muzejima i slično. To obično rade konzervatori i/ili kustosi uz pomoć drugih struka kao što su kriminalistički stručnjaci, vatrogasni stručnjaci, pravници, tvrtke koje se bave ugradnjom protupožarnih i protupožarnih alarma...

No, vratimo se temi. Članak objavljen u *Godišnjaku zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj* nosi naslov *Novi prilozii raspravi o nazivu ukupnog predmeta interesa konzervatorsko-restauratorske i muzejske struke*.⁸ U njemu se spominje samo restauratorska struka jer se iskaz *konzervatorsko-restauratorska*, kao što smo pokazali, odnosi samo na restauratorsku struku. Nema konzervatora. Ni s muzealcima nismo bolje sreće. Ne postoji muzejska struka. To može biti samo kolokvijalni naziv – muzealci. Postoji stručno muzejsko osoblje, ali ono nije svo iste struke. U Zakonu o muzejima stoji da je stručno zvanje u muzeju kustos⁹. Ostale stručne poslove u muzeju obavljaju muzejski pedagog, dokumentarist, informatičar, restaurator, voditelj marketinga i voditelj odnosa s javnošću¹⁰. Na koga je mislio autor? Na kustose, na restauratore¹¹. Zašto se nigdje niti u tekstu niti u naslovu ne spominju dvije struke koje su *baštinske* i koje se posve sigurno bave zaštitom, čuvanjem i prezentiranjem važnog dijela kulturne baštine? To su arhivska i knjižničarska struka. One nisu ni konzervatorska, ni restauratorska, ni kustoska, nego su posebne struke sa svojim metodama rada, svojom etikom, svojim pravilima i svojim zakonima¹². Naslov članka je zapravo besmislen.

Ne znam zašto smo definiciju ICOM CC-a tako ozbiljno shvatili i zašto napuštamo tradicionalni naziv restaurator. Amerikanci, Britanci, a ni drugi s engleskog govornog područja ne haju za prijedlog ICOM CC-a. U Sjedinjenim

8 VOKIĆ, DENIS, Novi prilozii raspravi o nazivu ukupnog predmeta interesa konzervatorsko-restauratorske i muzejske struke, *Godišnjak zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj*, 39 (2015.), 7 – 16.

9 Zakon o muzejima, Članak 38. (1) *Stručna muzejska zvanja u muzejskoj struci jesu kustos, viši kustos i muzejski savjetnik*. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_10_110_2121.html

10 Isto, alineja (2) *Stručne poslove u muzeju i galeriji te muzeju, galeriji i zbirci unutar pravne osobe obavljaju muzejski pedagog, viši muzejski pedagog, muzejski pedagog savjetnik, dokumentarist, viši dokumentarist, dokumentarist savjetnik, informatičar, viši informatičar, informatičar savjetnik, restaurator, viši restaurator, restaurator savjetnik, voditelj marketinga, viši voditelj marketinga, savjetnik za marketing, voditelj odnosa s javnošću, viši voditelj odnosa s javnošću, savjetnik za odnose s javnošću*.

11 U Zakonu o muzejima još nema spomena o konzervatorima-restauratorima, nego se struka po starinski i jednostavno naziva restauratorskom.

12 Zakon o arhivskom gradivu i arhivima, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1997_10_105_1617.html
Zakon o knjižnicama, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1997_10_105_1616.html

Američkim Državama za restauratora isključivo navode termin *conservator*, a za restauriranje *conservation*. Nema nigdje *conservator-restorer*. Zanimljivi su Kanađani. Oni imaju udrugu restauratora koja se zove *Canadian Association for Conservation*, ali imaju i odjel *Canadian Association of Emerging Conservators* koji pak imaju i svoju francusku verziju naziva za frankofonske Kanađane *Association canadienne des restaurateurs émergents committee of CAC*. No ni ovdje nema *conservatora-restorera*, tu su samo odvojeno „conservators“ i „restaurateurs“. Ni oni – a mogli bi lako, dobro bi im sjelo – ne koriste ICOM CC-ovo nazivlje. Austrijska udruga restauratora se zove *Österreichische Restauratorenverband*, Nijemci imaju *Verband der Restauratoren*. Nema nigdje *conservatorsa*. Sugestiju ICOM CC-a prihvatili su Francuzi koji imaju *Fédération Française des Conservateurs/Restaurateurs*, Španjolci, *Asociación de Conservadores Restauradores de España* i europska udruga *European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations*. Dakle, vlada šarenilo i naziv ICOM CC-a nije ni izdaleka općeprihvaćen. Zašto mi žurimo? Imamo sjajnu tradiciju i nazivlje koje svi razumiju: konzervator i restaurator. I sve je odmah jasno. No, ako su se naši restauratori već opredijelili da prihvate nazivlje ICOM-a, bilo bi itekako dobro zadržati naziv *konzervator* u njegovom tradicionalnom značenju, jer drugoga boljeg termina za sada nema na vidiku. Amerikanci i Britanci ne osjećaju ovu teškoću jer oni imaju drukčiju tradiciju i nikad nisu imali konzervatore oformljene kao struku. Oni se oslanjaju na znanstvenike (*scientists*), učenjake (*scholars*), službenike (*officers*) i slično.

Da zaključim. Crticom spojene istoznačnice *restaurator-konzervator* ili *konzervator/restaurator* nikako značenjem ne pokrivaju konzervatorsku struku, nego su samo varijanta naziva za restauratorsku struku. To valja stalno imati na umu i onda će nam rasprava o terminima koji se odnose na naše struke biti lakša i organiziranija.

Tako stvari stoje sa strukama. Što je s predmetom interesa spomenutih struka? Umjetnički i historijski spomenici, spomenici kulture, kulturna dobra i kulturna baština su sve same sintagme. To su skupovi riječi koje zajedno imaju posebno značenje. Samostalno riječi iz sintagmi imaju odvojena i neovisna značenja. Primjerice, riječ *spomenik* u sintagmi *spomenik kulture* ima svoje zasebno značenje, a isto tako i riječ *kultura*, ali sintagma ima opet svoje treće vlastito značenje. Ono je dijelom vezano za značenje pojedinih riječi koje ga tvore, ali je isto tako od njih djelomično neovisno. To znači da isključivo analizom značenja pojedinih riječi sintagme ne možemo dostatno dokučiti njezino značenje. Od pobrojanih sintagmi samo ona stara *umjetnički i historijski spomenici* ima posve sigurno preusko značenje, nedostatan opseg. Tu teško možemo ugurati etnološke spomenike, mnoge arheološke spomenike (npr. rimske tegule koje sigurno nisu umjetničke i nisu povijesno važne), a kamo li predmete svakodnevn

upotrebe iz prošlog stoljeća (primjerice zbirke ambalaže)... Ali preostale sintagme imaju tako rastegljive opsege da u njih možemo utrpiti sve i svašta, zapravo gotovo sve što nam padne na pamet. Obično se njihova upotreba interpretira kao njihov razvoj u kojemu bi one bile sve preciznije i sve bolje definirale ono na što se odnose. Kako idemo od *spomenika kulture* preko *kulturnog dobra* do *kulturne baštine*, sve smo precizniji i točniji. Ali tome jednostavno nije tako. *Spomenik kulture* je jako rastegljiva sintagma. Obično se kaže kako ona označuje samo materijalne predmete i to ne sve koji nas zanimaju. No, to je samo naša navika jer je sintagma relativno dugo trajala¹³. Kada se sintagma koristila jedva se nazirala pojava nematerijalne baštine koja je kasnije ušla u konzervatorski obzor i u konzervatorsku legislativu. Ali lako je zamisliti nematerijalni *spomenik kulture*. Primjerice, zašto Beethovenova IX. simfonija ne bi bila spomenikom kulture? Zar kompozitor nije podigao spomenik glazbi, dakle i kulturi? Zar spomenici kulture nisu *Sunčana polja* Blagoja Berse ili *Quam pulchra es* Ivana Lukačića? Riječ *spomenik* nikako se ne smije uzeti doslovno. Ne radi se samo o spomenu, niti samo o spomeniku, to su preuska značenja. Pod sintagmom *spomenik kulture* mogu se podrazumijevati svi materijalni pa i nematerijalni predmeti koji svjedoče o prošlim vremenima, od neolitske sjekire do Tizianove slike, od tegule do katedrale, od igle do lokomotive, od narodne pjesme do opere. Vrlo lako sintagma *spomenik kulture* mogla je progutati sve predmete koje danas obuhvaćaju „definicije“ sintagmi *kulturno dobro* i *kulturna baština*. No to se jednostavno nije dogodilo i zato se danas služimo samo zadnje spomenutim dvjema sintagmama. Ne treba žaliti. Nema neke štete. U *kulturno dobro* uključili smo i nematerijalne spomenike i sve što naše vrijeme zahtijeva. Zapravo i nema neke velike razlike u mogućem opsegu sintagmi *spomenik kulture* i *kulturno dobro*. To vrijedi i za *kulturnu baštinu*, ali mi se ipak čini da je ona najmanje primjerena. Ne zbog opsega, obuhvat je takav da u njemu ima mjesta za sve što bismo htjeli, nego zbog toga što ona nema jedninu. Baština je zbirna imenica koja označava skupinu predmeta. Za Zagrebačku katedralu možemo reći da je spomenik kulture ili da je kulturno dobro, ali zvuči rogovatno kada kažemo da je ona kulturna baština. Bolje zvuči kada kažemo da pripada kulturnoj baštini ili da je dio kulturne baštine. Kada nasljeđujemo, baštinimo od naših starih, ne nasljeđujemo baštinu ili naslijeđe nego dobra, polja, kuće... u našem slučaju kulturna dobra. U registru kulturnih dobara svaki upisani predmet je pojedinačno kulturno dobro, ali ako bismo imali registar kulturne baštine i u njemu bi bili pojedinačni predmeti koji zajedno čine kulturnu baštinu. Isticanje baštine u sintagmi *kulturna baština* pomiče pažnju od predmeta prema načinu kako smo ga stekli. Teza po kojoj je to dobro, jer omogućuje svakoj generaciji da u baštinu stavi i ono iz nedavne ili vrlo skore prošlosti što smatra važnim,

13 Pojava sintagme *spomenik kulture* dobro je opisana u već spomenutom članku: VOKIĆ, DENIS, 2015., 7 – 16.

naivna je. To se zbivalo na potpuno isti način i dok smo predmet našeg interesa zvali spomenikom kulture. Otkada postoji organizirana služba zaštite kulturnih dobara svaka je generacija u korpus kulturnih dobara dodavala ono što je smatrala važnim. Ne znači da su sva ta dobra u korpusu i ostala. Tako su svojedobno u nas važno mjesto među vrstama spomenika kulture imali spomenici Narodnooslobodilačke borbe (NOB-a) i radničkog pokreta. I gle čuda, nakon 1990. godine, formiranja hrvatske države i Domovinskog rata ova vrsta je netragom nestala. Vrste nema u službenom registru kulturnih dobara Ministarstva kulture, a od njih preko tisuću ostalo je samo nekoliko, toliko da ih možemo pobrojiti prstima jedne ruke, koji se još „vode“. Tko je registar raščistio? Generacija aktivna nakon 1990. godine. To se radi i bez sintagmi i bez teorije. Uostalom, radi se o procesu. Ne treba zamišljati kako, eto, jedna generacija, na svečanosti ili radno, za stolom, predaje baštinu mlađoj generaciji i odlazi u penziju. Proces je stalan i neprimjetan, događa se na mnogim mjestima i u njemu sudjeluje mnogo ljudi. Primjećuje se kada osvane neka nova teorija, npr. nova muzeologija, ili kada se povjesničari zainteresiraju za tzv. svakodnevni život, ili naprosto kad se dogodi neka moda, da se onda opseg kulturnih dobara širi i u korpus upadaju novi predmeti. Jedno vrijeme bilo je strašno *in* skupljati ambalažu i onda su se muzeji napunili upravo tim predmetima, ili: jedno vrijeme bilo je u modi naivno slikarstvo pa su se muzeji nakrcali upravo takvih slika, ali danas je ta moda prošla i rijetko tko skuplja takve slike – zapravo samo neki specijalizirani muzeji.

Zašto nitko nije zadovoljan definicijama sintagmi koje nam se nude i koje upotrebljavamo? Zato što one kaskaju za onim što se u praksi zbiva. Pogrešno je misliti da opseg pojmova sintagmi *kulturno dobro* i *kulturna baština* ovisi o njihovim „definicijama“. Nikad nije ni ovisio. Obrnuto, „definicije“ uz međunarodne propise uvijek se donose za neku posebnu svrhu. Nijedna se ne usudi biti univerzalna. Tako se primjerice u tzv. Haškoj konvenciji¹⁴ prvo navodi formula: *U smislu ove Konvencije*¹⁵ *kulturnim se dobrima, bez obzira na njihovo podrijetlo ili njihova vlasnika, smatraju:*

14 Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanoga sukoba, Haag, 1954. godine. http://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_05_6_75.html

15 Isto. Cijeli Članak 1. Definicija kulturnih dobara glasi: U smislu ove Konvencije, kulturnim se dobrima, bez obzira na njihovo podrijetlo ili njihova vlasnika, smatraju:

a) pokretna ili nepokretna dobra od velike važnosti za baštinu naroda, kao što su spomenici arhitekture, umjetnički ili povijesni spomenici, bilo vjerski ili svjetovni; arheološki lokaliteti; skupovi građevina koji su kao cjeline povijesno ili umjetnički zanimljivi; umjetnička djela; rukopisi, knjige i drugi umjetnički, povijesno ili arheološki zanimljivi predmeti; znanstvene zbirke i važne zbirke knjiga, arhivskog gradiva ili reprodukcija gore definiranih dobara;

b) zgrade čija je glavna i stvarna namjena očuvanje ili izlaganje kulturnih dobara definiranih u točki a) kao što su muzeji, velike knjižnice, mjesta pohrane arhivskog gradiva te skloništa namijenjena sklanjanju pokretnih kulturnih dobara definiranih u točki a) u slučaju oružanog sukoba

c) središta koja sadrže znatnu količinu kulturnih dobara definiranih u točkama a) i b), nazvana »spomenička središta«.

pokretna ili nepokretna dobra od velike važnosti za baštinu naroda kao što su spomenici arhitekture, umjetnički ili povijesni spomenici, bilo vjerski ili svjetovni; arheološki lokaliteti... Ništa nije ispušteno iz dotadašnje povijesti nazivlja, ni umjetnički ili povijesni spomenici, ni lokaliteti itd. Ovdje se kulturnim dobrima proglašuju i *zgrade čija je glavna i stvarna namjena očuvanje ili izlaganje kulturnih dobara*. Zgrada može biti zadnja rugoba i potpuno beznačajna, ali će i opet, ako čuva kulturna dobra, biti za potrebe Konvencije tretirana kao kulturno dobro. Ključ razumijevanja je u onome: *u smislu ove Konvencije...* „Definicija“ se donosi samo za potrebe Konvencije. To ne može biti univerzalno pravilo pa se to i ne ponavlja u drugim konvencijama. „Definicije“ se određuju u skladu s praktičnim potrebama primjene pojedinih konvencija. Ovakve „definicije“ kulturnih dobara/kulturne baštine na općoj razini ne zadovoljavaju. U Konvenciji o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine¹⁶ prvo, a što bi drugo, ide mantra *za potrebe ove Konvencije* kao kulturna baština smatrat će se... *spomenici: arhitektonska djela, monumentalna skulptorska i slikarska djela... skupine zgrada... lokaliteti...*¹⁷ Zašto samo monumentalna djela? Zato što se konvencijom nastoji posebno zaštititi samo svjetska monumentalna kulturna baština, a ne svaki predmet koji ulazi u korpus kulturne baštine. O nematerijalnim kulturnim dobrima još nema ni spomena. To dakako nije, niti ima namjeru biti općom definicijom. Koliko su „definicije“ u konvencijama ograničene pokazat ću na još samo jednom primjeru. U Konvenciji o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prijenosa svojine kulturnih dobara¹⁸ navodi se: *U svrhe ove Konvencije smatraju se dobra: rijetke zbirke i primjerci faune, flore... dobra koja se odnose na historiju, uključujući historiju nauke i tehnike... arheološki*

16 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Pariz, 1972.

Na hrvatskom tekst Konvencije je objavljen u *Službenom listu SFRJ*, br. 1772, 1971. i dostupan je na adresi: <http://digured.srce.hr/arhiva/263/33320/www.hidra.hr/hidrarad/pobirac-upload/murh/000239.pdf>, ali samo kao preslik stranice *Službenog lista*.

17 Isto. Tekst definicije na engleskom:

Article 1

For the purposes of this Convention, the following shall be considered as "cultural heritage":

- *monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and combinations of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;*

- *groups of buildings: groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;*

- *sites: works of man or the combined works of nature and of man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view.* <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1972%20Konvencija%20o%20zastiti%20svjetske%20kulturne%20i%20prirodne%20bastine.pdf>

18 Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property 1970, Paris, 1970. Na hrvatskom tekst je dostupan na adresi: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/2002_05_6_75.html

*nalazi... pa se čak poimence spominju poštanske, taksene i druge slične marke, pojedinačne ili u zbirnama*¹⁹. Nema skupina zgrada, ne spominje se monumentalnost... Zašto? Pa zato što se zgrade ne krađu, lokaliteti ne odnose izvan zemlje itd.

Sve te „definicije“ kulturnih dobara i kulturne baštine u konvencijama, ne samo u spomenutim nego i u drugim, nedostatne su. Njihova svrha je što preciznije *pobrajavanje* na što se neka konvencija odnosi, a ne donošenje opće definicije. Ono što u konvencijama zovemo definicijama to – nisu. U njima se ne govori o tome što neko kulturno dobro/kulturna baština u biti jest, što je njihova suština. One ne određuju sadržaj pojma (iskazanog sintagmama), nego samo nabrajaju stvari na koje se ona odnosi. Stoga su u raspravi o nazivlju i definiciji kulturnih dobara/kulturne baštine ove tzv. definicije (koje smo zato uredno stavljali pod navodnike) manje ili više beskorisne. Nema tu neke znanstvenosti pa čak ni sustavnosti. Rasprave oko definiranja pojmova izraženih sintagmama kulturna dobra/kulturna baština ostaju samo na pokušajima da se dokuči opseg. Opseg se, dakako, sve više širi. U novije vrijeme u njega je ušla velika skupina dobara – nematerijalna kulturna dobra. Kada bismo mogli definirati bit i sadržaj pojmova/sintagmi bilo bi nam mnogo lakše, ali to do sada nikome nije pošlo za rukom. Pravo pitanje glasi: zašto nismo u stanju na zadovoljavajući način definirati kulturna dobra/kulturnu baštinu? To bi nas tada dovelo do rasprave o načinu na koji predmeti ulaze u korpus kulturnih dobara/kulturne baštine i zašto ih u korpus uvrštavamo.

Što se tiče dileme: kulturno dobro ili kulturna baština? (ostalo je kod nas otpalo, drugdje nije), zapravo je svejedno što se odabere. Mi i opet slijepo slijedimo međunarodne udruge i organizacije. Kao primjer neka nam posluže službeni nazivi lista kulturnih dobara/kulturne baštine pojedinih država. Tu, kao i kod nazivlja za struke, vlada posvemašnje šarenilo. Italija i Švicarska upotrebljavaju sintagmu *kulturna*

19 Isto. Član 1. U svrhe ove Konvencije kulturnim dobrima smatraju se dobra, religioznog ili svjetovnog karaktera, koje svaka država označi kao značajna za arheologiju, predhistoriju, historiju, književnost, umjetnost ili nauku, a koja pripadaju sljedećim kategorijama: (a) rijetke zbirke i primjerci faune, flore, mineralogije i anatomije; predmeti paleontološkog značaja; (b) dobra koja se odnose na historiju, uključujući historiju nauke i tehnike, vojnu i socijalnu historiju, kao i život državnika, mislilaca, naučnika i umjetnika nacionalnog značaja i na značajne nacionalne događaje; (c) arheološki nalazi (redovni i ilegalni) i arheološka otkrića; (d) dijelovi rastavljenih umjetničkih ili historijskih spomenika i arheoloških nalazišta; (e) stari vrijedni predmeti, stariji od sto godina, kao natpisi, kovani novac i pečati; (f) etnološki materijal; (g) dobra od umjetničkog interesa, kao: (i) platna, slike i crteži rađeni samo rukom na svakoj osnovi i od svakog materijala (izuzev industrijskih crteža i fabričkih predmeta ukrašenih rukom); (ii) originalna kiparska djela od svakog materijala; (iii) originalne gravure, estampe i litografije; (iv) originalne umjetničke instalacije i montaže od svakog materijala; (h) rijetki rukopisi i inkunabule, stare knjige, dokumenti i publikacije od naročito značaja (historijskog, umjetničkog, naučnog, književnog itd.), pojedinačno ili u zbirnama; (i) poštanske, taksene i druge slične marke, pojedinačne ili u zbirnama; (j) arhivi, uključujući i fonografske, fotografske i kinematografske; (k) predmeti namještaja stariji od sto godina i stari muzički instrumenti.

dobra (*Catalogo Generale dei Beni Culturali, Swiss Inventory of Cultural Property*), a Poljska i Rusija imaju popise kulturne baštine (*Objects of cultural heritage in Poland, Russian cultural heritage register*). Zgodan je primjer Slovačke. Na engleskom njihov se popis zove *Cultural Heritage Monuments*, a na njemačkom *Kulturdenkmale* (spomenici kulture). I to bi uglavnom (uz nas, Sloveniju, Bosnu i Srbiju) bilo sve od upotrebe sintagmi kulturno dobro/kulturna baština u službenim popisima. Austrija ima *Denkmalgeschütztes Objekt*, Belgija: *National Heritage Site*, Češka: *Seznam národních kulturních památek* (*památek* = znamenitost), Danska: *National Register of Sites and Monuments*, Francuska: (pradavni naziv) *Monument historique*, Njemačka: *Denkmalliste*, Nizozemska: *List of Rijksmonuments*, Engleska: *National Heritage List*, Kanada: *National Historic Sites*, SAD ima samo *National Register of Historic Places*, UNESCO: *World Heritage Sites*... Možemo mirne duše zaključiti da se novo nazivlje u svjetskim razmjerima još nije primilo.

Što god bilo, ni staro ni novo nazivlje ne zadovoljava, manjkavo je. Uzmimo za primjer spomen-područje Jasenovac ili Auschwitz. Teško ih je nazvati kulturnim dobrima ili kulturnom baštinom, možda ih prije treba zvati nekulturnim zlom ili zlom baštinom. To je nezgodna, mračna baština. No, svi su takvi *spomenici* uvršteni u nacionalne popise kulturnih dobara. Slično vrijedi za vojna ili stradalnička groblja, za područja velikih bitaka u kojima su ljudi masovno stradavali (jedino Britanci za njih imaju posebnu rubriku izvan korpusa kulturnih dobara/kulturne baštine) itd. Nijedna sintagma ne obuhvaća sve što uvrštavamo u kulturna dobra/kulturnu baštinu i nijedna ne zadovoljava do kraja. No, prije negoli prijeđem na prave uzroke problema s nazivljem, samo nekoliko riječi o tome kako muzealci ne dijele iste muke s konzervatorima kao što se često misli. Nazivlje ovdje nije tako veliki problem. Naime, muzealci i legislativa koja prati muzejsku djelatnost koriste jednu sjajnu sintagmu kojom se izbjegava sve one probleme oko definiranja koje smo do sada spomenuli. Radi se o *muzejskom predmetu*. On je jednostavno onaj koji je ušao (shodno sakupljačkoj politici muzeja) u muzej i tu je inventariziran. Sve što je dokumentirano inventarom jest muzejski predmet i kao muzejski predmet participira u korpusu spomenika kulture, kulturnih dobara ili kulturne baštine, kako vam drago. Muzejski predmet je toliko sretna sintagma da bez problema pokriva ono čega se konzervatori još nisu ni dotakli, a to je *cyber* (kompjuterska), virtualna, internetska baština, ili dobro, ili spomenik. Nema problema da virtualni predmeti budu muzejski predmeti. Postoji MoMA koji je jedan od značajnih muzeja suvremene umjetnosti u svijetu (Museum of Modern Art)²⁰, ali postoji i MoVA (Museum of Virtual Art)²¹. On ima svoj *locus*, svoju adresu, sakupljačku

politiku i svoje predmete koje dokumentira, čuva i prezentira. MoVA je pravi muzej. Dok su neki virtualni predmeti virtualne umjetnosti već spremljeni u muzej i odavno su muzejski predmeti, nijedna konvencija, nijedna definicija koja se odnosi na kulturna dobra/kulturnu baštinu za sada ih ne spominje. To će izazvati nove muke onima kojima je stalo do definicija i nazivlja.

Slično vrijedi i za arhive i knjižnice koji već odavno čuvaju virtualne dokumente i knjige. Za sada su problemi nazivlja ponajviše konzervatorski. Ali ostavimo se sitničarenja, temeljni problem konzervatorstva nije u nazivlju, sintagmama ili definicijama. Njihova nedostatnost je posljedica nemogućnosti da se teorijom obuhvati i dostatno i uvjerljivo objasni i protumači čime se konzervatori bave. Ambicije da se zaštiti sve više i više dobara baštine sve su veće i veće. U Francuskoj se u tijeku revolucije, zbog vandalizma nad *monument historique*, javlja organizirani (državni) oblik zaštite nacionalnih povijesnih spomenika. Štite se dvorci i crkve (uključujući ili čak prvenstveno srednjovjekovne). U nas se u Austro-Ugarskoj započelo sa značajnijom zaštitom umjetničkih djela, spomenika umjetnosti (*Kunstdenkmal*), uključujući i arheološke spomenike. Zatim se opseg zaštite širi i u spomenike kulture se uvrštavaju etnološki, tehnički, povijesni, znanstveni... objekti i predmeti. Danas u kulturna dobra/kulturnu baštinu neselektivno uvrštavamo gotovo sve iz vrlo skore prošlosti i iz bilo kojeg područja ljudske proizvodnje, a na kraju i nematerijalna kulturna dobra/kulturnu baštinu. Proširenje onoga što uvrštavamo u opseg naših sintagmi za sada je stalan i nezaustavljiv proces. Nešto slično događa se muzealcima tretiranjem cijelih geografskih područja kao muzeja (shodno tezama tzv. nove muzeologije). Praktično se djeluje kao da je predmet djelovanja jasno određen, a nije. Objašnjenja sintagmi i njihove tzv. definicije su sve, samo ne jasne i precizne. Ne mogu takve ni biti kada se opseg pojmova stalno širi. Otuda frustracije konzervatora. Treba štiti sve, a nema se snage štiti ni ono za što je potpuno jasno da je vrlo velikog značenja. Stalno se traži više novaca, više ljudi, više razumijevanja, a kada se dobije nešto malo novaca i nešto malo ljudi, željeno postignuće sve ambicioznije postavljenih ciljeva čini se sve daljim i daljim. Konzervatori se nalaze u procjepu, u paradoksalnoj situaciji. Sintagme i njihova tumačenja kojima nazivamo predmet svog interesa podrazumijevaju sve više i više stvari, sve su ambicioznije, a praksa sve siromašnija i svedena na puku tehniku. Zato sintagme i rasprave o definicijama koje se odnose na kulturna dobra/kulturnu baštinu treba sagledati iz daljine, treba uhvatiti širu sliku. Temeljno pitanje je: što i zašto uvrštavamo u korpus kulturnih dobara/kulturne baštine i gdje ćemo se zaustaviti? Ta bi rasprava, možda, mogla biti od veće koristi nego rasprava o nazivlju.

20 <https://www.moma.org>

21 <http://www.museumofvirtualart.com/>

Summary

CONSERVATION TERMINOLOGY

The article seeks to define the reach of the term conservator-restorer in relation to our traditional terminology and to establish that this international term applies solely to restorers and in no way to conservators. Similarly, the syntagms cultural monument, cultural good and cultural heritage are being considered, with the purpose of indicating that the so-called definitions of these syntagms in international conventions are not intended to be general, but that they apply only to some segments of cultural goods or heritage a particular convention deals with. They are not real definitions.

Examples also show that international terminology is not fully accepted in the international context; only a few countries adhere to it and only partially. Therefore, it is not a mandatory obligation. Finally, the author stresses that the discussion on terminology is not as important as we like to think. Much more important is to talk about what we have classified so far and what we will classify henceforth under cultural goods / cultural heritage, as we are facing a serious issue of discrepancy between what we would like to protect and what we can actually protect.

Nataša Nefat

Povijesna jezgra Žminja – kako obnavljati devastirano i degradirano urbano tkivo i za koga?

Nataša Nefat
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Puli
HR – 52 000 Pula, Ul. Grada Graza 2

UDK: 711.435.025.4(497.571 Žminj)
Izvorni znanstveni rad / Original Scientific Paper
Primljen / Received: 5. 7. 2017.

Ključne riječi: Žminj, povijesna jezgra, urbano tkivo, degradacija, revitalizacija

Key words: Žminj, historical core, urban tissue, degradation, revitalisation

Na primjeru Žminja razmatraju se principi obnove i revitalizacije devastiranog i degradiranog urbanog tkiva. Žminj je naselje s dugim kontinuitetom naseljavanja. U povijesti je u više navrata doživio razaranja kao najisturenija habsburška utvrda prema mletačkim posjedima u južnoj Istri. Najveće razaranje mjesto je doživjelo u bombardiranju njemačkih zračnih snaga 1943. godine. Poslijeratna obnova nije provedena sustavno, prema konzervatorskim principima, već interventno kako bi se osigurali minimalni uvjeti stanovanja. Posljedica takvog pristupa su uništena urbana matrica, nepovezani blokovi te građevine koje arhitektonskim značajkama i gabaritima odudaraju od ambijenta. U svjetlu započetih projekata obnove i revitalizacije povijesne jezgre, postavlja se pitanje kako pristupiti obnovi degradirane urbane cjeline i pojedinih građevina? U tekstu se razmatra tko je krajnji korisnik: domicilno stanovništvo ili povremeni posjetitelj.

UVOD

Povod ovom tekstu je izlaganje održano na skupu *Dijalozi s baštinom* u organizaciji Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci u travnju 2017. godine.¹ Prvobitni prijedlog za temu skupa bio je fokusiran na pitanje interpolacija u povijesnim jezgrama, da bi kasnije bio proširen na izazove s kojima se susreću konzervatori u djelovanju u zaštićenim naseljima, posebice u vrijeme intenziviranoga turističkog razvoja. Žminj je odabran kao ilustrativni primjer devastirane kulturno-povijesne cjeline u kojoj se mogu razabrati

različiti uzroci propadanja od početka druge polovine 20. stoljeća: posljedice ratnih razaranja, stihijska gradnja (legalna i nelegalna), neriješeni imovinsko-pravni odnosi, nerazumijevanje vrijednosti kulturne baštine i zanemari vanje, bilo od strane struke, bilo od same zajednice. Ubrzani turistički razvoj cijeloga istarskog poluotoka Žminj je zahvatio tek periferno, ali se prizma kroz koju se baština doživljava i vrjednuje sve više okreće u tom pravcu. Ovaj se rad bavi načelnim pitanjima pristupa obnovi jedne devastirane urbanističke cjeline, ali spomenički izuzetno bogate i zanimljive.

KRATKI KULTURNO-POVIJESNI PREGLED ŽMINJŠTINE

Prostor povijesne jezgre Žminja, ali i njegova šira okolica iznimno su bogati kulturno-povijesnim spomenicima poznatima uglavnom samo u užim stručnim krugovima (sl. 1). Kontinuitet naseljenosti može se na širem prostoru Žminjštine pratiti od brončanog doba, ali je moguće da je uzrok nepoznavanju starijih faza naseljenosti slaba istraženaost ovog područja. Dugotrajnoj naseljenosti žminjskog područja svakako je pogodovao povoljan geografski položaj na razmeđu putova u središtu Istre, te akropolski položaj brežuljka na kojem se razvilo naselje koji dominira nad okolnim agrarnim krajolikom (sl. 2). Iz razdoblja brončanog i željeznog doba evidentirano je više lokaliteta u samom Žminju i široj okolici, uglavnom ostataka gradinskih naselja i grobnih tumula.² U samom središtu naselja jedini zasada pouzdano utvrđeni trag građevnih struktura predstavlja suhozidnom tehnikom građen masivni sjeverni bedem brončanodobne gradine pronađen na platou sjeverno od župne crkve. No, ostatci keramike i kremenih alatki, kremenih

¹ Znanstveni skup Živjeti s baštinom – konzervatorsko djelovanje u zaštićenim urbanističkim cjelinama u funkciji održivog razvoja, 21. – 22. travnja 2017., Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.

² BURŠIĆ MATUJAŠIĆ, KLARA, 2008., 32-35; BURŠIĆ MATUJAŠIĆ, KLARA, 2007., 324-331.

1 Zračni snimak povijesne jezgre s najvažnijim spomenicima i nalazima (crveno: pozicije prapovijesnih nalaza, zeleno: ostatci srednjovjekovnog kaštela)
Aerial shot of the historic core with the most important monuments and finds (red: positions of prehistoric finds, green: remains of the medieval castle)

strelica i glačane kremene sjekire koji potvrđuju naseljenost platoa iz brončanog i željeznog doba evidentirani su na platou i sjevernoj padini u blizini župne crkve³, oko crkve sv. Antuna⁴, na zapadnoj strani trga ispred župne crkve⁵ te kod jugoistočne kule kaštela⁶. Osim u središtu Žminja, oko 2 km istočno od Žminja na brežuljku na kojemu je u kasnijim razdobljima niknula crkva sv. Foške, također su zabilježeni tragovi prapovijesne (željeznodobne) gradine⁷.

Područje Žminjštine dolazi pod rimsku upravu tijekom 2. stoljeća pr. Kr., odnosno nakon pada histarskog kraljevstva 177. god. pr. Kr. Nakon pomicanja granice Italije s rijeke Rižane na Rašu u periodu između 18. i 12. god. pr. Kr. Istra

postaje Desetom italskom regijom⁸. Na prostoru Žminjštine dodiruju se granice pulskog i parentinskog agera te prostor nekolonijuskog agera unutrašnje Istre na kojemu su obitavale brojne peregrijske zajednice histarskog stanovništva, a koji je bio pod upravom kolonije Tergeste⁹. Zbog nedostatka nalaza za sada nije moguće sa sigurnošću utvrditi pod čiju je upravu pripadao taj prostor. U samom Žminju za sada nema tragova koji bi potvrdili kontinuitet naseljavanja od prapovijesti kroz antičko razdoblje, ali oskudni nalazi iz šire okolice govore o romanizaciji unutrašnjosti Istre. Posebice treba istaknuti dva epigrafska nalaza iz 1. st. pronađena jugoistočno od Žminja (kod sela Modrušani)¹⁰. Kontinuitet naseljenosti iz prapovijesti preko rimskog doba do srednjeg vijeka moguće je pratiti na lokalitetu sv. Foška. Arhitektonski elementi (antički prag kasnije ugrađen kao spolija u kasnoantički zid ispred pročelja crkve) i zidovi pronađeni na prostoru oko crkve sv. Foške ukazuju na to da je brežuljak

3 BEKIĆ, LUKA, 2008., 399-400; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2009., 419-420; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2010., 449-451; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2016.

4 BRADARA, TATJANA, 2004.; MIHOVIĆ, KRISTINA, 2004.

5 ŠONJE, ANTE, 1976., 13; BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, KLARA, 2008., 31.

6 BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, KLARA, 2008., 32; BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, KLARA, 2007., 324.

7 BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, KLARA, 2008., 33; ŠONJE, ANTE, 1976., 13; MARUŠIĆ, BRANKO, 1963., 249.

8 STARAC, ALKA, 1999., 8-9; isto, 55.

9 MATIJAŠIĆ, ROBERT, 1988., 8; STARAC, ALKA, 1999., 117.

10 KRIŽMAN, MATE, 2008., 13-24.

2 Pogled na povijesnu jezgru s južne strane (foto: N. Nefat, 2007.)
View of the historic core from the south (photo: N. Nefat, 2007)

3 Jugoistočna renesansna kula kaštela (foto: N. Nefat, 2015.)
South-eastern Renaissance castle tower (photo: N. Nefat, 2015)

bio naseljen u razdoblju klasične antike¹¹. Premda o dataciji postojeće crkve na lokalitetu postoje različita mišljenja, prvu crkvu na lokalitetu sv. Foške pojedini istraživači daturaju već u 6. stoljeće.¹² Izgradnja crkve u 6. stoljeću obilježava početak kristijanizacije Žminjskog područja koja će u potpunosti biti dovršena pokrštaivanjem doseljenog slavenskog stanovništva, najkasnije krajem 10. stoljeća.¹³

Rani srednji vijek donosi značajnu promjenu demografske i kulturne slike Žminjštine. Nakon avarskih i slavenskih prodora u Istru 599. – 611. godine u kojima su stradali prva crkva i naselje na lokalitetu sv. Foške¹⁴, prvi se val slavenskog stanovništva naseljava na Žminjštini već u 7. stoljeću na brežuljku kod crkve sv. Foške i postupno kristijanizira. Grobovi tog stanovništva iz 7. – 8. stoljeća pronađeni su na obližnjem lokalitetu Babina brajda¹⁵. Veliko starohrvatsko groblje na redove pronađeno 1954. godine na prostoru oko osnovne škole u Žminju, istočno od središnjeg brežuljka, datira se u 9. i 10. stoljeće, odnosno u razdoblje velike slavenske kolonizacije Istre koju provode franačke vlasti na neobrađenom zemljištu obalnih gradova.¹⁶ Proces kastrizacije, koji već od 4. i 5. stoljeća zahvaća Istru, u Žminju

11 MARUŠIĆ, BRANKO, 1963., 247-249; ŠONJE, ANTE, 1976., 17.

12 MARUŠIĆ, BRANKO, 1963., 247-249; ŠONJE, ANTE, 1976., 110-117; ŠONJE, ANTE, 1982., 87-89; JURKOVIĆ, MILJENKO, 2000., 173; LEVAK, MAURIZIO, 2008., 45-46.

13 MATIJAŠIĆ, ROBERT, 1995., 20.

14 MARUŠIĆ, BRANKO, 1963., 249; ŠONJE, ANTE, 1976., 110-117; ŠONJE, ANTE, 1982., 87-89; MATIJAŠIĆ, ROBERT, 1995., 9; BEKIĆ, LUKA, 2016., 16-17; LEVAK, MAURIZIO, 2008., 46.

15 MARUŠIĆ, BRANKO, 1984., 51; MARUŠIĆ, BRANKO, 1987., 93-96; MATIJAŠIĆ, ROBERT, 1995., 13, 16, 61; BEKIĆ, LUKA, 2016., 147.

16 BAČIĆ, BORIS, 1958., 77-91; ŠONJE, ANTE, 1976., 21-24; MARUŠIĆ, BRANKO, 1987., 88-91, 99-100; MATIJAŠIĆ, ROBERT, 1995., 16, 75; LEVAK, MAURIZIO, 2008., 48-50.

se manifestira u razdoblju ranoga srednjeg vijeka kada na središnjem brežuljku nastaje ranosrednjovjekovno naselje, potvrđeno nalazima ranosrednjovjekovne keramike¹⁷. Za sada nije još utvrđen precizniji okvir nastanka naselja jer su tragovi ranosrednjovjekovnog naselja uništeni kasnijim slojevima gradnje. Analogijama prema prostorno i vremenskim bliskim naseljima, poput Starog Gočana na Barbanštini¹⁸, može se pretpostavljati da se na vrhu brežuljka nalazilo utvrđeno naselje. Ovalna urbana shema sa središnjom uzdužnom ulicom u pravcu istok – zapad, čije podrijetlo pojedini istraživači traže u prapovijesnoj gradini, po mišljenju većine istraživača potječe iz ranosrednjovjekovnog razdoblja¹⁹. Sjeverni bedem ranosrednjovjekovnog kaštela, potvrđen arheološkim istraživanjem²⁰, nalazio se na rubu strme padine.

Žminj se tijekom cijeloga srednjeg vijeka razvija kao važna utvrda. Od 12. je stoljeća dio administrativne cjeline Istarske Knežije, koja od polovine 14. stoljeća postaje privatnim posjedom habsburške dinastije.²¹ Do kraja 14. stoljeća u obalnom dijelu Istre već je potpuno formiran mletački posjed. U crkvenom je smislu Žminj bio pod jurisdikcijom porečkog biskupa, zasigurno već od kraja 12. stoljeća, a vjerojatno već u 11. stoljeću. Crkva sv. Mihovila prvi se put spominje u ispravi pape Aleksandra III. iz 1178.

17 VIŠNJIĆ, JOSIP, 2010., 449-451; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2016.

18 MATIJAŠIĆ, ROBERT, 1995., 116.

19 ŠONJE, ANTE, 1976., 71-73; MARUŠIĆ, BRANKO, 1987., 8-10; MOHOROVIČIĆ, ANDRIJA, 2004., 66; LEVAK, MAURIZIO, 2008., 44; BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, KLARA, 2008., 32.

20 VIŠNJIĆ, JOSIP, 2009., 419-420.

21 BERTOŠA, MIROSLAV, 1995., 459-460, 757; DE FRANCESCHI, CAMILLO, 1964., 35-36.

4 Kapela sv. Trojstva, oslikana unutrašnjost (foto: N. Nefat, 2016.)
Chapel of the Holy Trinity, interior with wall paintings (photo: N. Nefat, 2016)

6 Bratovštinska crkva sv. Antuna Opata (foto: N. Nefat, 2005.)
Confraternity church of St. Anthony the Abbot (photo: N. Nefat, 2005)

godine kojom se porečkom biskupu Petru potvrđuju posjedovana dobra²².

Istovremeno s jačanjem Venecije u južnoj Istri raste i značaj Žminja kao posljednje utvrde prema mletačkim posjedima na jugu poluotoka. Novijim su istraživanjima pronađena dva razvojna sloja utvrde na središnjem platou

22 BENUSSI, BERNARDO, 1997., 153-154; BENUSSI, BERNARDO, 2004., p.II, 3,20 i 3,42; ZJACIĆ, MIRKO, 1973., 33-104; KRIŽMAN, MATE, 2008., 27-38.

5 Župna crkva sv. Mihovila i župni dvor (foto: N. Nefat, 2010.)
Confraternity church of St. Anthony the Abbot (photo: N. Nefat, 2005)

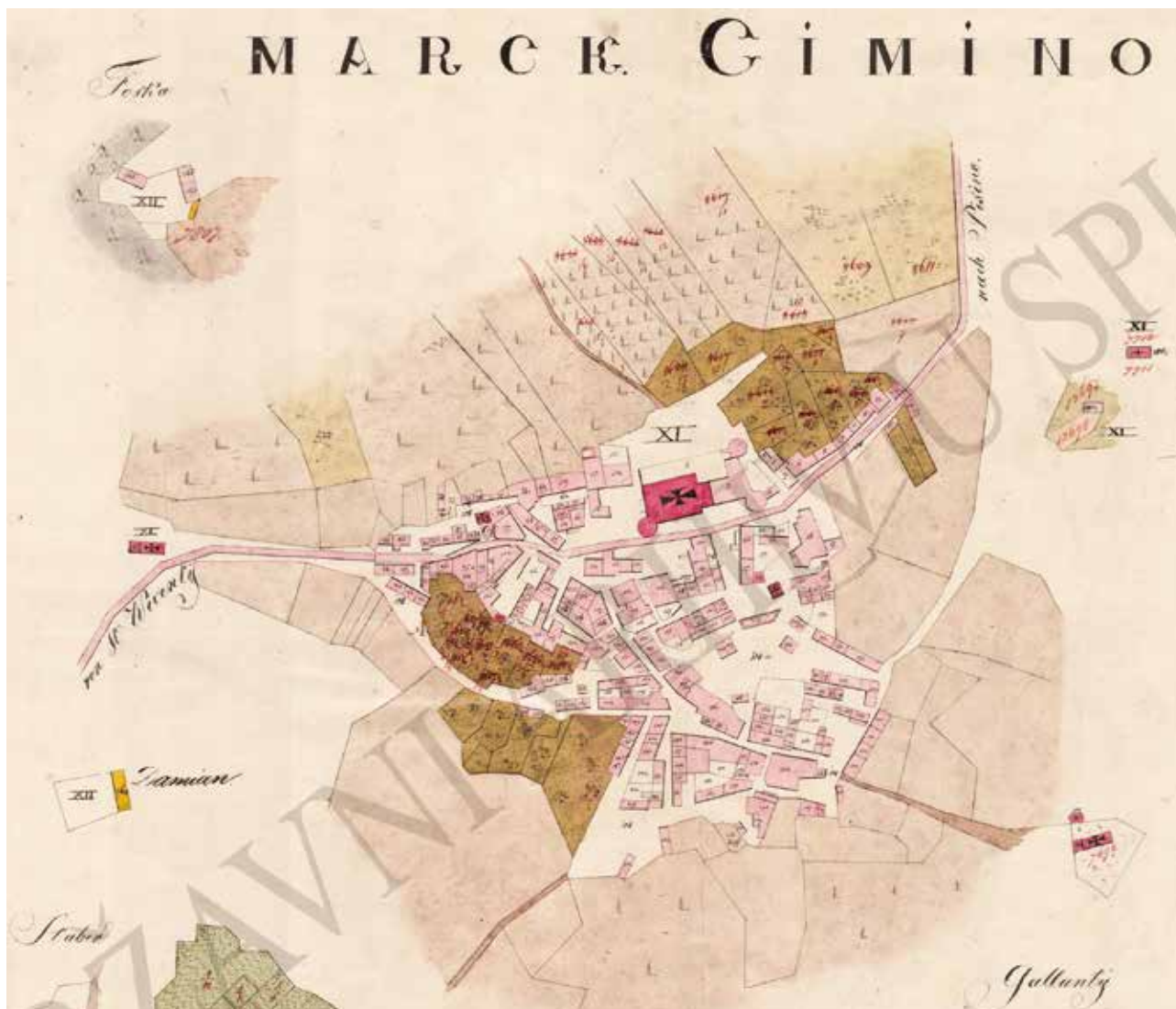
7 Crtež J. W. von Valvasora objavljen 1689.
Drawing by J. W. von Valvasor published in 1689

naselja²³. Starija faza iz vremena 10. – 14. stoljeća potvrđena je pronalaskom srednjovjekovnog sjevernog bedema te bogatim keramičkim i numizmatičkim nalazima. U razdoblju 13. i 14. stoljeća raznovrsniji i skupocjeniji keramički nalazi i drugi luksuzni predmeti ukazuju na značajan import s područja srednje i sjeverne Italije i Španjolske, što govori o naručiteljima i korisnicima kaštela.²⁴ To razdoblje pripada „kulminacionom razdoblju u razvoju srednjovjekovnih urbanih formacija u Istri“ i jačanju komunalne i gospodarske autonomije.²⁵ Od kraja 14. i početka 15. stoljeća na istom se mjestu gradi novi kaštel, proširen prema sjeveru. Vrijeme gradnje kasnosrednjovjekovnog kaštela

23 BEKIĆ, LUKA, 2008., 400-401; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2009., 419-420; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2010., 449-451; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2016.

24 BEKIĆ, LUKA, 2008., 400-401; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2009., 419-420; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2010., 449-451.

25 PRELOG, MILAN, 1991., 16.

8 Žminj na katastru Franje I. iz 1820. (izvor: Državni arhiv Split)
 Žminj on the cadastral map of Francis I, 1820 (source: State Archives in Split)

podudara se s procesom konsolidacije istarskog mletačkog teritorija. Novi je kaštel kvadratnog tlocrta prema sjeverozapadu vjerojatno imao jednu četvrtastu kulu. Južni mu se potez prostirao duž današnjeg južnog pročelja barokne župne crkve. Zvonik je u srednjem vijeku također imao obrambenu funkciju te je moguće da se radi o kuli iz ranije gradbene faze.²⁶ Grbovi obitelji Habsburg, Walsee i Devinskih grofova, ugrađeni u donji dio zvonika, daju kronološki okvir za izgradnju južnog poteza zidina žminjskog kaštela u vrijeme uprave obitelji Walsee, točnije Ramberta II. Walsee (1407. – 1435.) nad Pazinskom Knežijom. Vrijeme je to intenzivnih pljačkaških upada mletačkih trupa na područje Knežije i sukoba oko podjele negdašnjih akvilejskih posjeda u Istri između rimsko-njemačkog cara i hrvatsko-ugarskog

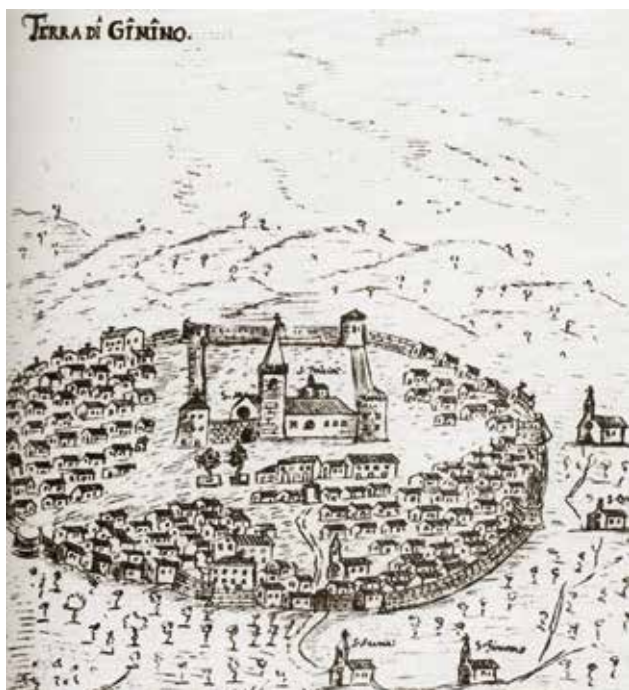
kralja Sigismunda Luksemburgovca i Mletačke Republike.²⁷ U posljednjoj četvrtini 15. stoljeća, u vrijeme pazinskog kapetana Nikole Raubera, zbog učestalih turskih upada na prostor Istre i Furlanije (1476. – 1478.), kaštel se po nalogu cara Fridriha III. Habsburškog²⁸ ojačava gradnjom kružnih renesansnih kula ukošenog donjeg dijela na jugoistočnom, sjeveroistočnom i sjeverozapadnom uglu, od kojih je do danas sačuvana samo jugoistočna kula (sl. 3). Kaštel je pretrpio znatna oštećenja tijekom mletačkog osvajanja Žminja 1617. i 1618. godine na kraju Uskočkog rata (1615. – 1618.)²⁹, ali su bedemi i kule zasigurno obnovljeni jer ih

26 ŠONJE, ANTE, 1976., 74; NEFAT, NATAŠA, 1999., 10-11.

27 DE FRANCESCHI, CAMILLO, 1964., 47.

28 DE FRANCESCHI, CAMILLO, 1964., 57; BERTOŠA, MIROSLAV, 1995., 61-64; ŠONJE, ANTE, 1976., 73-74.

29 BENUSSI, BERNARDO, 1997., 313-322; BERTOŠA, MIROSLAV, 1995., 307-329, 401.

9 Prikaz Žminja na crtežu Prospera Petronija iz 1681.
Žminj on a drawing by Prosper Petronius, 1681

kao takve prikazuju crtež Prospera Petronija iz 1681.³⁰ i J. W. von Valvasora iz 1689. godine.³¹ Jugozapadna kula srušena je tijekom druge faze baroknog produljenja crkve početkom 18. stoljeća, a sjeveroistočna kula srušena je nakon Drugoga svjetskog rata.

Pitanje smještaja prve župne crkve sv. Mihovila i dalje je otvoreno. Prilikom istraživanja sjeverno od barokne crkve, na poziciji kasnije SZ kule kaštela pronađeni su temelji zidova građevine s istočnim zidom polukružnog tlocrta. Josip Višnjić tumači te ostatke kao moguću stariju župnu crkvu iz faze 11. – 14. stoljeća, srušenu radi izgradnje sjeverozapadne kule i proširenja kaštela krajem 14. stoljeća, kada je mogla biti izgrađena nova gotička crkva na mjestu današnjega središnjeg crkvenog broda.³² Prije tih istraživanja smatralo se da je današnja crkva romanička ili gotička građevina.³³ Tragovi ranijih faza župne crkve uništeni su tijekom barokizacije crkve u 17. i 18. stoljeću. Unutar kaštela izgrađena je i kapela sv. Trojstva 1471. godine, vjerojatno u funkciji dvorske kapele, te oslikana zidnim slikama koruške provenijencije³⁴ koje svjedoče o kulturnim vezama s alpskim prostorom i vjerojatno o podrijetlu naručitelja (sl. 4). Postojeća župna crkva sv. Mihovila barokna je građevina izgrađena kao jednobrodna crkva s dva para donatorskih

30 PETRONIO, PROSPERO, 1968., 245-246.

31 SUŠIĆ, ZVONIMIR, 1970., 69-87.

32 VIŠNJIĆ, JOSIP, 2010., 449-451; VIŠNJIĆ, JOSIP, 2016.

33 ŠONJE, ANTE, 1976., 25, 100; ŠONJE, ANTE, 1982., 194.

34 FUČIĆ, BRANKO, 1963., 14; ŠONJE, ANTE, 1976., 96-98; ŠONJE, ANTE, 1982., 194; BISTROVIĆ, ŽELJKO, 2011., 195.

10 Pogled na zgradu Općine i ljekarne 1930. (izvor: Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-F-2297)

View of the Municipality and Pharmacy building, 1930 (source: Historical and Maritime Museum of Istria, PPMI-F-2297)

kapela 1632. – 1635. te produljena još jednim parom kapela početkom 18. stoljeća (dovršena 1717.).³⁵ (sl. 5) Prilikom proširenja crkve prema zapadu srušena je jugozapadna kružna kula kaštela, ali nije poznato je li sjeverozapadna kula također stradala u istom građevinskom zamahu ili krajem 19. stoljeća prilikom izgradnje novoga župnog dvora.

Značajan srednjovjekovni spomenik je bratovštinska kapela sv. Antuna Opata iz 1381. s potpuno očuvanom oslikanom unutrašnjošću, djelom majstora iz mletačkog kulturnog kruga, s mogućim utjecajima sienskog slikarstva.³⁶ (sl. 6) Naslikani grbovi Devinskih grofova i Habsburga smještaju kapelu u vrijeme blisko gradnji kasnosrednjovjekovnog kaštela. Svi navedeni nalazi s kulturološkog su aspekta vrlo značajni jer svjedoče o dugom kontinuitetu naseljavanja mjesta, te o dugom trajanju kulturnog mjesta u središtu naselja.

Unutar naselja i u neposrednoj okolici uz puteve postojale su brojne crkve (sv. Sebastijana, sveta Tri Kralja, svete Marije, sv. Jerolima, sv. Dominika, sv. Katarine, sv. Sabe, sv. Sergeja)³⁷, srušene uglavnom tijekom 18. i 19. stoljeća. Na južnom ulazu u mjesto još uvijek stoji crkva sv. Bartula iz 16. stoljeća³⁸ koja je do druge polovine 20. st. imala lopicu na pročelju, a na sjevernom ulazu u mjesto posjetitelje dočekuje barokna skulpturalna grupa Kalvarije.³⁹ Južno od mjesta i danas stoji ruševna romanička crkva sv. Jakova⁴⁰,

35 ŠONJE, ANTE, 1976., 98-106; MARKOVIĆ, VLADIMIR, 2004., 20-28; NEFAT, NATAŠA, 1999., 10-11.

36 FUČIĆ, BRANKO, 1963., 18, katalog 9; ŠONJE, ANTE, 1976., 91-95; ŠONJE, ANTE, 1982., 190-191; BISTROVIĆ, ŽELJKO, 2011., 192-195.

37 ŠONJE, ANTE, 1976., 106-109; ORBANIĆ, ELVIS; ULJANČIĆ VEKIĆ, ELENA, 2008., 39-62.

38 ŠONJE, ANTE, 1976., 107; ORBANIĆ, ELVIS; ULJANČIĆ VEKIĆ, ELENA, 2008., 48-52.

39 MARKOVIĆ, PREDRAG; MATEJČIĆ, IVAN; TULIĆ, DAMIR, 2017., 284-286.

40 ŠONJE, ANTE, 1976., 108; ORBANIĆ, ELVIS; ULJANČIĆ VEKIĆ, ELENA, 2008., 54.

11 Pogled na povijesnu jezgru sa sjeveroistoka i zapadna strana župnog trga (izvor: Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-R-1140)
View of the historical core from the northeast, with western side of the parish square (source: Historical and Maritime Museum of Istria, PPMI-R-1140)

a na groblju se nalazi crkva sv. Križa (vjerojatno iz 16. st.) s baroknom kosturnicom⁴¹.

Urbana matrica naselja grupiranog u blokovima oko župne crkve sv. Mihovila i kaštela na središnjem platou, s dugačkom uzdužnom ulicom u pravcu istok – zapad i ulicom koja se od središnjeg brežuljka spušta prema jugu i jugoistoku ukazuje na srednjovjekovno podrijetlo. Unatoč pretpostavkama nekih istraživača o postojanju vanjskog prstena bedema⁴², temeljenima na prikazima Valvasora (sl. 7) i Prospera Petronija iz 1680-ih godina, nema tragova fortifikacija u donjim dijelovima naselja. Duži paralelni ulični nizovi manjih stambenih jedinica, zabilježeni na katastru Franje I. iz 1820.⁴³ (sl. 8), a danas samo djelomično vidljivi

41 ŠONJE, ANTE, 1976., 108-109; ORBANIĆ, ELVIS; ULJANČIĆ VEKIĆ, ELENA, 2008., 44-46, 52.

42 ŠONJE, ANTE, 1976., 73-74; FOSCAN, LUIGI, 1992., 193-194.

43 HR-DAPA-862/1.1. (IT-ASTS-F640255 i IT-ASTS-F640256), Catasto franceschino, Elaborati, 1818-1840., DVD 08-ZM-55-58.

12 Župna kuća i sjeverna strana trga nakon bombardiranja (izvor: B. Orbanić)

Parish house and northern side of the square after the bombing (source: B. Orbanić)

13 Javna cisterna i blok zgrada jugoistočno od župne crkve nakon bombardiranja (izvor: Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-F-50_IV)
Public cistern and block of buildings southeast of parish church after the bombing (source: Historical and Maritime Museum of Istria, PPMI-F-50_IV)

14 Blok zgrada južno od Općinske zgrade (izvor: B. Orbanić)
Block of buildings south of the Municipality building (source: B. Orbanić)

15 Šuma na mjestu srušenog bloka južno od zgrade Općine (foto: B. Nefat, 2016.)

Forest on the site of a demolished block south of the Municipality building (photo: B. Nefat, 2016)

17 Zapadno pročelje bivše zgrade Općine i ljekarne, kasnije Zadrugnog doma (foto: B. Nefat, 2016.)

Western façade of the former Municipality and Pharmacy building, later Cooperative Centre (photo: B. Nefat, 2016)

na terenu zapadno od crkve sv. Antuna, govore o srednjovjekovnom podrijetlu. Južno od župne crkve nalazila se gradska loža i fontik, tj. zgrada u kojoj su bila sakupljana davanja za pazinskog grofa (Petronio je naziva *Suffichia*)⁴⁴. Premda shematski, prikaz na Petronijevom crtežu iz 1681. (sl. 9) prikazuje zgradu s nizom polukružnih otvora u prizemlju na južnoj strani, što daje naslutiti da je ta građevina možda i starija od 17. stoljeća. Nedavno su istraživanja južnog pročelja postojeće zgrade na južnoj strani župnog trga otkrila zazidane polukružne lukove lože unutar korpusa zgrade znatno izmijenjene rekonstrukcijama u 19. i 20. stoljeću. Premda veličina kuća u jezgri daje naslutiti da je barem dio graditeljskog fonda nastao tijekom srednjovjekovnog razdoblja, bolje je sačuvana stambena arhitektura iz razdoblja od 17. do 19. stoljeća, osobito duž glavne ulice od kaštela prema istoku te od župnog trga prema jugu. Od

44 PETRONIO, PROSPERO, 1968., 245-246; ŠONJE, ANTE, 1976., 75.

16 Prorijeđena zapadna strana župnog trga (foto: N. Nefat, 2010.)

Sparse western side of the parish square (photo: N. Nefat, 2010)

kasnosrednjovjekovnog i renesansnog graditeljskog fonda danas nije sačuvano gotovo ništa (osim tzv. „renesansne kuće“ s reljefnim prikazom sv. Ignacija Loyole u južnom dijelu naselja⁴⁵). Kontinuitet života i gradnje u povijesnom naselju izbrisao je starije srednjovjekovne slojeve gradnje.

Povijesni izvori poput pazinskih urbara i katastika iz 16. stoljeća te kasniji izvori poput matičnih knjiga govore o stalnom demografskom rastu Žminja i stabilnoj gospodarskoj situaciji, dok je ostatak Istre proživljavao stoljeća najveće depopulacije uslijed epidemija kuge, malarije i loše gospodarske politike.⁴⁶ U 19. stoljeću Žminj je živo naselje koje se postupno širi izvan okvira povijesne jezgre, a manje se prostorne jedinice objedinjavaju unutar blokova u veće stambeno-gospodarske sklopove koji imaju i vlastite cisterne. Duž glavne gradske ulice u smjeru istok – zapad i tzv. Štrade u pravcu sjever – jug gradi se niz reprezentativnijih gradskih kuća. Od početka 19. stoljeća na južnoj strani župnog trga nalazi se sjedište općine, koje će tu i ostati do druge polovine 20. stoljeća⁴⁷. Koncem 19. stoljeća sklop starijih građevina je obnovljen u historicističkim oblicima (sl. 10). U istom bloku nalazila se ljekarna u kojoj je od 1936. godine otvoreno gradsko kino⁴⁸. Na sjevernoj strani župnog trga, na mjestu starijeg stambenog sklopa, izgrađena je 1874. reprezentativna dvokatnica župne kuće⁴⁹, a zapadna strana trga zatvorena je gradskim kućama tako da je ispred pročelja župne crkve oblikovan omanji trg historicističkih karakteristika (sl. 11). Prostor sjeverno od župne

45 ŠONJE, ANTE, 1976., 75-76.

46 BRATULIĆ, VJEKOSLAV, 1963.-1964., 141-204; BRATULIĆ, VJEKOSLAV, 1964.-1965., 247-290; ZJAČIĆ, MIRKO, 1973., 33-104; DE FRANCESCHI, CAMILLO, 1964., 64.

47 ŠONJE, ANTE, 1976., 60; ORBANIĆ, JOSIP; KONTESTABILE ROVIS, MIRJANA, 2008., 197.

48 NIKOČEVIĆ, LIDIJA, 2008., 98.

49 HR-DAPA-27, fond Kotarsko poglavarstvo u Pazinu, 1868.-1918., kut. 12, 1873., H/4, No. 83, 10. Marzo 1873.; Isto, No. 245, 2. Novembre 1872.

18 Nova zgrada na mjestu srušenog bloka (fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci, foto: M. Štrk, 1974.)

New building on the site of a demolished block (photo library of the Conservation Department in Rijeka, photo: M. Štrk, 1974)

crkve definitivno je uređen kao park krajem 19. stoljeća. U istom je razdoblju južno od župne crkve izgrađena velika javna cisterna, sačuvana do danas. Od 1822. pa sve do rušenja u Drugom svjetskom ratu u istočnom je krilu kaštela između dviju kula djelovala škola⁵⁰.

Povijesna jezgra Žminja dočekala je Drugi svjetski rat kao živo, gusto naseljeno i uređeno tkivo urbanih obilježja. U bombardiranju njemačkih zračnih snaga 1943.⁵¹ uništeni su cijeli gradski blokovi, osobito u južnom dijelu naselja (sl. 12, 13, 14). Rane nastale u gradskom tkivu do danas nisu sanirane. Prostor nekadašnjeg gusto zbijenog stambenog bloka južno od općinske zgrade je pošumljen (sl. 15). Stabla su u međuvremenu visinom prerasla sve građevine u okolišu, ali prostor nikada nije zaživio kao park. Revitalizacija te zone otežana je i neriješenim imovinsko-pravnim pitanjima. Župni je trg nakon obnove u potpunosti izgubio reprezentativni karakter središnjeg urbanog prostora: župna je kuća srušena gotovo do temelja, da bi je nakon obnove zamijenila niska i neugledna jednokatnica. Rušenjem kuća na zapadnoj strani župnog trga otvorio se pogled na neugledna pročelja u nekadašnjoj sporednoj ulici. (sl. 16) Stup za zastavu zamijenilo je stablo ladonje koje djelomično sprječava vizuru prema župnoj crkvi. Na istočnoj strani parka uz župnu crkvu srušene su sjeveroistočna kula kaštela i

50 ŠONJE, ANTE, 1976., 41.

51 ŠONJE, ANTE, 1976., 62.

zgrada škole. Pogrešna obnova 1940-ih i 1950-ih godina u duhu „modernizma“ koji je trebao simbolizirati napredak i prekid veza s tradicijom poraženih ideologija i režima, devastirala je i ono malo sačuvanih povijesnih građevina koje nisu uništene u bombardiranju. U neposrednom je poraću zgrada Općine i ljekarne pretvorena u Zadružni dom (sl. 17). Postupno iseljavanje javnih funkcija iz središta (općina, škola, pošta i trgovine preseljene su na rub povijesne jezgre) dovelo je do depopulacije i napuštanja jezgre. Prazne su površine pretvorene u parkirališta ili zapuštene. Urbano je tkivo prorijeđeno, trgovi su izgubili fokus, a povijesne veze među blokovima su prekinute. U poslijeratnoj obnovi nerijetko su zanemarivane granice povijesnih blokova, parcela, pa i raster ulica. Premda su mnoge kuće unatoč velikim oštećenjima po današnjim mjerilima mogle biti obnovljene, na odluku o njihovom potpunom uklanjanju utjecali su vlasnički status (pitanje optantske imovine), ali i kronični nedostatak materijala za obnovu u neposrednom poraću. Arhitektonska obilježja novih zgrada nisu tipološki niti materijalom usklađena s urbanom tipologijom povijesnog naselja (sl. 18). Kulturno- povijesna cjelina Žminja zaštićena je rješenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture Rijeka 1973. godine, ali donošenje tog akta nije imalo nikakvog stvarnog učinka na njeno očuvanje. Konačni udarac očuvanju povijesnog ambijenta zadan je donošenjem nesretnog Zakona o postupanju s nezakonito izgrađenim građevinama 2012. godine⁵², čime je prihvaćeno zatečeno stanje u prostoru.

ZA KOGA OBNAVLJATI I KAKO?

Pitanje obnove i revitalizacije povijesnih jezgri neminovno je vezano za demografska kretanja. Stoga je ključno pitanje: tko je korisnik naslijeđenih povijesnih urbanih i arhitektonskih cjelina? Problem urbanih naselja u Istri koja ostaju bez svog stanovništva, što za posljedicu ima propadanje graditeljskog fonda i održavanja arhitektonskih cjelina, uočen je prije više od pola stoljeća, ali je i danas više nego aktualan.⁵³ Milan Prelog je zorno obrazložio kako „naselje iz kojega bespovratno otječe njegovo stanovništvo neminovno umire poput organizma koji nezadrživo krvvari.“⁵⁴ Propadanje manjih gradova uslijed demografskog odljeva kao posljedice rasta velikih gradova i intenzivne industrijalizacije u kojoj manje sredine ne uspijevaju pratiti suvremenu gospodarsku dinamiku poznato je u širem europskom kontekstu još od 19. stoljeća. Opasnost tih procesa prepoznata je na globalnoj razini u zaključcima Međunarodnog simpozija o konzervaciji manjih povijesnih gradova 1975.

52 Zakon o postupanju s nezakonito izgrađenim građevinama, Narodne novine 86/12 i 143/13, <https://www.zakon.hr/z/486/Zakon-o-postupanju-s-nezakonito-izgra%C4%91enim-zgradama> (18. 06. 2017.).

53 PRELOG, MILAN, 1991., 13-24.

54 Isto, 13.

19 Povijesni arhitektonski sklop 1950-ih godina (izvor: Povijesni i pomorski muzej Istre, PPMI-50356)
Historical architectural complex in the 1950s (source: Historical and Maritime Museum of Istria, PPMI-50356)

20 Isti sklop nakon „obnove“ (foto: B. Nefat, 2016.)
The same complex after »reconstruction« (photo: B. Nefat, 2016)

godine.⁵⁵ Žminj je sve do druge polovine 20. stoljeća imao stabilnu demografsku sliku, ali su se posljedice intenzivne industrijalizacije i planirane državne ekonomije druge polovine stoljeća odrazile na odumiranje tradicionalne ekonomije temeljene na poljoprivrednoj proizvodnji, maloj trgovini i obrtu. Unatoč padu, te su gospodarske grane i danas ključne za lokalnu privredu, dok je razvoj turizma u Žminju tek u povojima.

Ovaj nas uvod dovodi do pitanja „Za koga obnavljati?“, u situaciji kada ni lokalna zajednica niti općinske vlasti desetljećima ne prepoznaju vrijednost graditeljskog naslijeđa. Povijesni se ambijent doživljava kao prepreka u razvoju i osiguravanju suvremenih uvjeta stanovanja i poslovanja. S turističkog aspekta povijesni ambijent Žminja još nije dovoljno atraktivan za privlačenje većih investicija. Gospodarske su aktivnosti zbog veće pristupačnosti i boljih uvjeta poslovanja izmještene na rub naselja, dok je povijesna jezgra poprimila gotovo u potpunosti rezidencijalni karakter. Međutim, sjećanje na predratni Žminj još je uvijek živo. Stanovnici se sjećaju gdje je bio postolar, mesar, urar, ljekarna, telegraf, gdje su se okupljali i gdje se odlazilo u kino i na ples. Anketa provedena krajem 2016. godine pokazala je da i danas stanovnici imaju potrebu za takvim sadržajima u samom središtu mjesta.

Stoga se legitimno postavljaju pitanja: kako stvoriti nove prostore za potrebe raznovrsnih sadržaja unutar povijesne jezgre? Interpolirati nove građevine ili na ispražnjenim površinama formirati uređene javne prostore? U kojem obliku interpolirati? Primjenjivati faksimilnu obnovu ili ostaviti trag našeg doba? Na koji način rješavati pitanje prometa i parkiranja? Prihvatiti posljedice loše obnove i ozakonjene

55 Resolutions of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historical Towns at the 4th ICOMOS General Assembly (1975), www.icomos.org/en/charters-and-texts/180-articles-en-francais/charters-et-normes/384-resolutions-of-the-international-symposium (26. 05. 2017.).

nezakonite gradnje ili urbanističko-arhitektonskim intervencijama pokušati redizajnirati prostor? To su pitanja s kojima se konzervatori svakodnevno susreću u praksi u kulturno-povijesnim cjelinama.

Vodeći se jednim od temeljnih načela konzervatorske prakse koje prevladava još od kraja 19. stoljeća: „konzervirati, a ne restaurirati“⁵⁶, mogli bismo zaključiti da je prihvaćanje postojećeg stanja legitimno s konzervatorskog aspekta jer se na taj način valoriziraju svi povijesni slojevi spomeničke cjeline, uključujući i povijesne tragove razaranja. Ali, što ako prihvaćanje stanja koje je posljedica razaranja i zapuštanja vodi dublje u degradacijske procese te u konačnici do nestanka svih spomeničkih obilježja naselja? Hoće li konačni rezultat biti zamjena punog, izgrađenog urbanog prostora praznim neizgrađenim prostorom oko kojega nastaju nova naselja, odnosno potpuna „dezurbanizacija“⁵⁷? Nije rijedak slučaj da je dugoročno zapuštanje devastiranih prostora stvorilo neke lažne slike urbanog prostora koje se u ime očuvanja neke lažne povijesne vrijednosti, primjerice parka na mjestu srušenog bloka, širine neke ulice ili trga, opire bilo kakvoj promjeni⁵⁸.

Ta je krilatica nastala prije strašnih devastacija Europe tijekom dvaju svjetskih ratova. Poslijeratno je iskustvo pokazalo da su rehabilitacija građevina i blokova, interpolacije, pa čak i faksimilna rekonstrukcija i anastilozna povijesnih građevina (primjerice u Ypresu i Arrasu nakon Prvog svjetskog rata⁵⁹, Varšavi, Dresdenu⁶⁰, Berlinu i drugim europ-

56 DVOŘÁK, MAX, 2016., 19, 57, bilj. 11; BOITO, CAMILLO, 2013., 245-275; BRANDI, CESARE, 2007., 88-92; ŠPIKIĆ, MARKO, 2006., 99-102, 277-286.

57 PRELOG, MILAN, 1991., 31.

58 Povijesna jezgra Pule, devastirana savezničkim bombardiranjem 1944.-1945., ilustrativan je primjer takvog pristupa; DVOŘÁK, MAX, 2016., 66, 57, bilj. 32.

59 DVOŘÁK, MAX, 2016., 82, bilj. 51.

60 Crkva Fraunekirche i okolna četvrt Neumarkt u Dresdenu rekonstruirani su u povijesnim oblicima 2005. – 2008. godine, čak 60 godina nakon rušenja, ali ne bez brojnih kritika.

21 Primjer stihijske dogradnje i nadogradnje na povijesni arhitektonski sklop (foto: B. Nefat, 2016.)

Example of uncontrolled additions to the historical architectural complex (photo: B. Nefat, 2016)

22 Rijedak primjer konzervatorski ispravno obnovljene povijesne zgrade (foto: B. Nefat, 2016.)

Rare example of properly restored historic building from the conservation standpoint (photo: B. Nefat, 2016)

skim gradovima nakon Drugog svjetskog rata, ili u Vukovaru i Mostaru u novijoj povijesti) omogućila povratak života u ratom opustošena naselja. Sličan pristup primijenjen je u rekonstrukciji potresima pogođene Furlanije 1976. (primjerice Gemona i San Daniele del Friuli), a primjenjuje se i danas u srednjoj Italiji (Emilia Romagna, Abruzzo). Važnost obnove ratom razrušenih spomenika naglašena je i u ICOMOS-ovoj Dresdenskoj povelji iz 1982. godine kojom se ističe „veliki kulturološki utjecaj koji se ostvaruje tamo gdje se zaštita i pažljiva obnova spomenika susreću s pokušajima da se obnovi njihov utjecaj i potakne njihovo razumijevanje, te tamo gdje se postojeći spomenici skladno dopunjavaju novim građevinama koje poštuju i naglašavaju tipične urbane cjeline i njihov prirodni okoliš“⁶¹. U konzervatorskoj je praksi usvojena mogućnost interpolacija u obnovi ratom ili prirodnim nepogodama opustošenih povijesnih cjelina, ali se pritom sve sudionike u tom procesu poziva na poštivanje povijesnog mjerila povijesne cjeline, dimenzija, specifičnih obilježja ambijenta.⁶² Interpolacija otvara niz pitanja o odnosu novog i starog, zadovoljavanju suvremenih potreba života, autentičnosti povijesnih urbanih cjelina i krajolika.⁶³ Anastilozna, faksimilna ili stilska/tipološka rekonstrukcija građevina, posebice u povijesnim cjelinama manjeg mjerila, može osigurati zadržavanje ambijentalnih karakteristika naselja, ali ako se ne provodi precizno i s mjerom rezultat može biti karikaturalna kopija originala.⁶⁴ No, primjere suprotne prakse rekonstrukcije u modernim arhitektonskim formama možemo vidjeti diljem Europe

(primjerice Berlin, Rotterdam, Frankfurt, Brest⁶⁵, Concordia sulla Secchia u Emiliji Romagnu nakon potresa 2012.). O različitim modelima rekonstrukcije devastiranih cjelina i danas se u europskoj konzervatorskoj i urbanističkoj praksi vode polemike.⁶⁶ Prostorni konflikti nove izgradnje (interpolacije) i povijesnog urbanog tkiva proizlaze ponajviše iz neusklađenog mjerila veličine i visine nove gradnje, primjene suvremenog arhitektonskog rječnika, konflikta tzv. „tradicionalnih“ građevinskih materijala i formi, ali i nesklada između novih sadržaja i povijesnog prostora.⁶⁷

Proces sukobljavanja novog urbanizma i „starih“ urbanističkih i prostornih oblika nije obilježje samo našeg vremena, već je zabilježen diljem Europe još od 19. stoljeća. U istarskom je prostoru još krajem 1960-ih godina zabilježeno simultano odvijanje procesa „intenzivne izgradnje i masovnog propadanja starijeg građevinskog inventara“, sudar „urbanizacije i dezurbanizacije“ te stvaranje novih magistralnih pravaca nauštrb povijesnih komunikacija.⁶⁸ Ti su procesi zabilježeni u Žminju već 1960-ih i 1970-ih godina, a traju i danas. Zorno o tome svjedoče trase nove magistralne ceste „istarskog ipsilona“ umetnute u agrarni krajobraz ne poštujući povijesne prometne pravce i geomorfološke oblike, te nove industrijske zone i kamenolomi u negdašnjem agrarnom okolišu naselja.

Žminjska je povijesna jezgra upravo ona sredina kod koje se mogu razmatrati prednosti i mane obaju navedenih konzervatorskih pristupa. Unatoč degradacijskim procesima kroz drugu polovinu 20. stoljeća Žminj je zadržao urbani

61 „Declaration of Dresden on the „Reconstruction of Monuments Destroyed by War“ 1982“ ICOMOS, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden> (26. 05. 2017.) (prijevod autorice).

62 PRELOG, MILAN, 1991., 39; BRANDI, CESARE, 2007., 188-191.

63 DVOŘÁK, MAX, 2016., 104-105, bilj. 85; BRANDI, CESARE, 2007., 61-67, 88-91, 181-183; 188-191; ŠPIKIĆ, MARKO, 2006., 394-396.

64 FEILDEN M., BERNARD, 1982., 245-255.

65 RUDOLPH, C. NICOLE, 2015., 19-20.

66 DVOŘÁK, MAX, 2016., 81-82, bilj. 51; FEILDEN M., BERNARD, 1982., 252-364; LEICK, ROMAIN; SCHREIBER, MATTHIAS; STOLDT, HANS-ULRICH, 2010., <http://www.spiegel.de/international/germany/out-of-the-ashes-a-new-look-at-germany-s-postwar-reconstruction-a-702856.html>.

67 PRELOG, MILAN, 1991., 36-38; DVOŘÁK, MAX, 2016., 65-69, 104-105, bilj. 85.

68 PRELOG, MILAN, 1991., 31.

23 Povijesni sklop u južnom dijelu Žminja prije obnove (foto: N. Nefat, 2004.)
Historical complex in the southern part of Žminj prior to reconstruction (photo: N. Nefat, 2004)

24 Isti povijesni sklop nakon obnove (foto: B. Nefat, 2016.)
The same historical complex after reconstruction (photo: B. Nefat, 2016)

karakter naselja, a to je polazište za buduće projekte obnove i revitalizacije. Međutim, očišćene urbane površine nisu dobile nikakvu novu vrijednost u smislu kvalitetnog urbanog prostora, a značajno je degradiran povijesni ambijent cjeline. Individualna izgradnja „modernim“ arhitektonskim izričajem, primjenom građevnih materijala i morfoloških elemenata suvremene arhitekture (betonski balkoni, dugačke terase i uglovni balkoni, ravni krovovi, predimenzionirani otvori) te unošenjem novih proporcija građevina nije donijela nove arhitektonske vrijednosti u ambijentu, već je stvarajući prostorne konflikte pojačala dojam degradacije povijesnog prostora (sl. 19, 20). Prelog je takve forme nazvao „karikaturom suvremene arhitekture“⁶⁹. Prema analogiji, imitacije tradicionalnih formi u suvremenim građevnim materijalima koje stvaraju lažnu scenografiju (betonske balustrade, multiplicirani baladuri, pseudostilski prozorski otvori) mogle bi se nazvati „karikaturom tradicijske arhitekture“ (sl. 21) Malobrojni primjeri tipološke obnove u žminjskoj su se sredini pokazali najmanje štetnim rješenjem jer je na pojedinim mikrolokacijama obnovom koja poštuje obilježja ambijenta i značajke tradicijske arhitekture očuvana ambijentalnost prostora (sl. 22). Značajan čimbenik u privlačenju turista upravo je očuvanost ambijentalnih obilježja naselja.

Istra nakon stagnacije 1990-ih godina posljednja tri desetljeća ponovno proživljava svojevrsnu „turističku renesansu“, a upravo se taj sektor promovira kao glavni čimbenik „razvitka“ i garancija za preživljavanje postojećih naselja. Taj je fenomen još krajem 1960-ih godina uočio Milan Prelog⁷⁰ (ne samo za Istru, već i za cijeli jadranski prostor), upozorivši na sve moguće negativne posljedice na

očuvanje povijesnih cjelina. Iskustvo posljednjih nekoliko desetljeća pokazalo je da obnova zaštićenih urbanističkih cjelina samo za potrebe turizma, ne vodeći računa o potrebama lokalnog stanovništva, dovodi do alijenacije lokalne zajednice od svoje baštine i potiče procese iseljavanja. Prividno zadržavanje stanovnika i posjetitelja u vršnim razdobljima turističke sezone u Istri samo zamagljuje nimalo blistavu sliku istarske urbane stvarnosti. Dugoročno takav pristup vodi do napuštanja gradova i njihovog polaganog propadanja, unatoč zaradi od turizma.

Intenzivan razvoj turističkih djelatnosti u malim sredinama svojevrsan je dvosjekli mač. S jedne strane one potiču dolazak novih posjetitelja i (povremenih) stanovnika. Istovremeno su one vrlo isključive jer toleriraju i potiču samo pojedine gospodarske grane (ugostiteljstvo, malu trgovinu) i kulturne aktivnosti, dok se djelatnosti od životne važnosti za održavanje domicilnog stanovništva poput poljoprivrede, male industrije, obrta i posebice stočarstva, isključuju iz života malih gradova kao bučne i prljave. Svjedočimo tako paradoksalnim pojavama u naseljima koja su nastala i održala se kao središta šireg agrarnog prostora (primjerice Marčana, Svetvinčenat, Bale, Motovun, Oprtalj) gdje se zabranjuje držanje i uzgoj domaćih životinja, a gospodarske se zgrade i kompleksi (*korte*, *stancije*) pretvaraju u kuće za odmor s obveznim bazenom, teniskim igralištem i sličnim sadržajima. Kroz te procese ubrzano se degradira preostala tradicijska graditeljska baština, a pred lažnom slikom iz turističkih brošura nestaje svaki trag autentičnosti istarskog prostora malih urbanih i poluurbanih sredina.

S obzirom na sve veći pritisak turističkog sektora i promociju kulturne baštine u primarno turističke svrhe sve je češća praksa stvaranja tipoloških replika povijesnih ili tradicijskih građevina. Konzervatori se u praksi svakodnevno susreću s primjerima krivo shvaćenih tradicijskih i povijesnih

69 PRELOG, MILAN, 1991., 43.

70 PRELOG, MILAN, 1991., 31-63.

25 Bivša zgrada Općine i ljekarne / Zadružni dom danas (foto: B. Orbanić, 2016.)

Former Municipality and Pharmacy building / Cooperative building today (photo: B. Orbanić, 2016)

arhitektonskih elemenata, koji se u turističkoj valorizaciji kulturne baštine nameću kao nova „povijesnost“. Povijesna su nam naselja stoga puna lažnih baladura, ogoljelih zidova s kojih je uklonjena povijesna žbuka, trijemova pod višestrukim lukovima i velikih loža kakvih se ne bi posramile niti najveće hodočasničke crkve, a pod autentičnom se arhitekturom prodaje konglomerat neostilova (kuće u tzv. „istarskom stilu“). (sl. 23 i 24) Krivo shvaćanje i primjena tradicijskih i stilskih arhitektonskih elemenata vrlo lako može dovesti do stvaranja falsificiranih slika povijesnih naselja.

U današnjem ekonomski, kulturološki i znanstveno devastiranom društvu spomenik se doživljava kao „roba“ – temeljna vrijednost konzumerističkog društva. Pojednostavljeno, ako spomenik donosi izbrojivi profit vrijedi ga obnavljati, a ako ne donosi, može i propasti. „Autentičnost“ ambijenta prodaje se također kao roba, ali se ona svodi na odabir neefektnijih obilježja kao prema nekom katalogu, a nositelji prave autentičnosti, domicilno stanovništvo sa svojim pamćenjem, potrebama i mogućnostima, posve su u drugom planu. Loše posljedice takvog pristupa zorno ilustriraju primjeri Dubrovnika i Venecije, a sve se jasnije uočavaju u drugim velikim spomeničkim cjelinama poput Zadra, Splita, Poreča i Pule. Premda manja mjesta poput Žminja još nisu podlegla takvom pristupu, potreban je oprez pri obnovi kako se ne bi zanemarile potrebe i mogućnosti domicilnog stanovništva koje u današnjem vremenu stvara buduće povijesne slojeve spomenika.

Vraćam se na pitanje: za koga obnavljati? Domicilnom stanovništvu primarno je osigurati odgovarajuće životne uvjete. S druge strane, posjetitelji traže doživljaj, sjećanje, sugestivni ambijent, a suvremena arhitektura nerijetko poništava taj doživljaj, osobito kada nije u mjerilu i suglasju s ambijentom. Ne škodi se stoga u svakodnevnoj konzervatorskoj praksi prisjetiti uvriježenih konzervatorskih preporuka:

voditi se zdravim razumom, umjerenošću, paziti na mjerilo i sliku ambijenta. Ključ revitalizacije povijesne cjeline je u tome da se domicilnom stanovništvu u postojećoj urbanoj strukturi osigura suvremena komunalna infrastruktura, podigne kvaliteta stanovanja, pruže novi sadržaji koji će omogućiti da se stanovništvo zadrži i vrati u povijesnu cjelinu, uz istovremeno podizanje svijesti o važnosti graditeljske baštine kako bi je mogli na ispravan način održavati i obnavljati. No, ne postoje gotovi recepti i svakoj se sredini mora pristupiti kao jedinstvenoj. U revitalizaciji povijesnih cjelina neophodna je dobra suradnja konzervatora, lokalnih vlasti, projektanata i planera, stanovnika i investitora. Ona mora počivati na dobroj pripremi i analizi te pažljivom promišljanju svih aspekata obnove. Primjena suvremenih građevnih materijala i arhitektonskih oblika pritom nije isključena, ali uz obvezu poštivanja proporcija, mjerila prostora i specifičnog karaktera urbane sredine. Razmatrajući širi prostorno-planski kontekst, Prelog je još 1967. godine ponudio odgovor na pitanje sudbine povijesnih jezgri: „ona ovisi o kompletnim revitalizacijama, a to znači o uspostavljanju njihovih urbanih funkcija u novoj prostornoj organizaciji“. ⁷¹ I smjernice Rezolucije iz 1975. ⁷² upućuju na potrebu očuvanja organske veze između povijesnog tkiva i novih struktura, na iznalaženje odgovarajućih funkcija primjerenih mjerilu i karakteru malih povijesnih naselja, na očuvanje povijesnog mjerila naselja, istaknutih vizura, ali i odnosa grada s okolišem. Naglašava se pritom važnost manjih, ambijentalnih građevina bez veće spomeničke vrijednosti koje čine neodvojivi dio urbanog ambijenta.

PITANJE VALORIZACIJE KULTURNE BAŠTINE ŽMINJA U FUNKCIJI ODRŽIVOG GOSPODARSKOG (TURISTIČKOG) RAZVOJA

Sintagma „valorizacija kulturne baštine u funkciji održivog turizma“ učestalo se upotrebljava otkada su postala dostupna sredstva za obnovu kulturne baštine iz europskih fondova. Premda je određen broj otvorenih programa usmjeren na obnovu kulturne baštine, naglasak je na koristi koju turistički sektor može imati od obnovljene kulturne (prije svega arhitektonske i arheološke) baštine, pri čemu povijesna i estetska vrijednost samog kulturnog dobra pada u drugi plan. Unatoč koristi od takvih projekata za cijelo društvo, uočava se i negativna pojava, a to je smanjenje izdvajanja države za obnovu kulturne baštine upravo zbog sve većeg oslanjanja na europske fondove. Stoga se moramo upitati: što će biti s onom baštinom koja nije dovoljno atraktivna s turističkog aspekta?

Kulturna baština Žminja vrlo je slabo poznata i valorizirana, osim u najužim stručnim krugovima. To je jedan od razloga zbog kojih je turistički potencijal vrlo slabo

⁷¹ PRELOG, MILAN, 1991., 45.

⁷² RESOLUTIONS, 1975.

iskorišten unatoč geografski idealnom položaju u središtu Istre. Nameće se stoga pitanje kako obnavljati povijesnu jezgru unosenjem novih kulturnih sadržaja i održivim razvojem turističkih djelatnosti. Renesansna kula trenutno ne pruža nikakav sadržaj i nije ju moguće iznutra razgledati, dok su ostatci sjeveroistočne renesansne kule i srednjovjekovnog kaštela skriveni ispod partera parka i ljetne pozornice. Osim župne crkve koja je povremeno otvorena, ostale žminjske crkve nije moguće razgledati bez posebne najave. Položaj srednjovjekovnog groblja nije obilježen niti informativnom pločom, a arheološki materijal iz istraživanja nije moguće vidjeti uživo (pohranjen je u depoima zatvorenog Arheološkog muzeja Istre u Puli i u radionici Hrvatskoga restauratorskog zavoda u Jursićima). Crkva sv. Foške i obližnji arheološki lokaliteti čekaju sustavno istraživanje i primjerenu prezentaciju. Bogata zbirka umjetnina u župnoj crkvi u Žminju također zahtijeva ozbiljnije promišljanje i prezentaciju.

Ipak, na lokalnoj i stručnoj razini postoji nekoliko inicijativa kojima bi se takvo stanje poboljšalo. Od 2016. godine priprema se dokumentacija za obnovu bivše općinske zgrade na župnom trgu (bivši Zadružni dom) koja bi trebala prihvatiti nove sadržaje (sl. 25). Među lokalnom zajednicom, stanovnicima Žminja i predstavnicima različitih ustanova (Čakavska kuća, knjižnica, Osnovna škola) provedeno je ispitivanje potreba, analiza prostornih mogućnosti građevine, izrađen je konzervatorski elaborat te na koncu i idejni projekt za rekonstrukciju i prenamjenu zgrade. Ustanovljeno je da postoji povećana potreba za smještajem knjižnice, trenutno pohranjene u Čakavskoj kući, kao i za stvaranjem jedne veće višenamjenske dvorane koja će prihvatiti različite društvene, kulturne, pa čak i sportske sadržaje. Planira se preseljenje Općine u njeno nekadašnje sjedište, čime će zgradi biti vraćena njena povijesna uloga u javnom životu mjesta. U prizemlju zgrade otvorio bi se ured Turističke zajednice, što će omogućiti pružanje osnovnih informacija u samom središtu povijesne jezgre. Prostor povijesne gradske lože, negiran intervencijama iz druge polovine 20. stoljeća, ponovno bi dobio javni sadržaj kao manja izložbena galerija te prostor za okupljanje i druženje umirovljenika i članova udruga. U zgradu se planira smjestiti i manji poduzetnički inkubator, čime bi se trebalo osigurati buduće zapošljavanje unutar lokalne zajednice i spriječiti odljev mlađeg stanovništva.

No, kako obnavljati tu zgradu i s kojom namjenom? Kako naglašava Bernard Feilden, iznalaženje odgovarajuće namjene kako bi se spriječilo njeno propadanje jedan je od najtežih problema u konzervaciji arhitekture, a prakticira se od pamtivijeka.⁷³ Povijest ove zgrade pokazala je da se ona stoljećima sukcesivno rekonstruira mijenjajući oblik i namjenu. Pitanje „kako obnavljati slojevitost devastiranu građevinu?“ jedan je od najvažnijih konzervatorskih problema.

Odluka se mora temeljiti na ispravnoj procjeni povijesnih, estetskih, simboličkih i uporabnih vrijednosti⁷⁴. No, treba li dopustiti da prevladaju uporabne vrijednosti i prilagoditi se potrebama i mogućnostima zajednice ili se treba opredijeliti za kulturološke i ambijentalne vrijednosti, odnosno estetske vrijednosti i prikloniti se stilskoj rekonstrukciji? Stilska rekonstrukcija donosi znatno veće troškove obnove, a njena je opravdanost u žminjskom slučaju upitna jer su visinski gabariti dijela zgrade, unutarnji raspored prostora, konstrukcije stubišta i arhitektonska plastika poznati s fotografija iz prve polovine 20. stoljeća značajno izmijenjeni ili uklonjeni u poslijeratnoj obnovi. S druge strane, ako se valorizira povijesna slojevitost te zgrade, je li opravdano očuvati njen današnji izgled, premda je rezultat neprimjerene obnove koja je umanjila estetske i spomeničke vrijednosti same zgrade te je značajno doprinio degradaciji povijesnog ambijenta? U ovom slučaju, vrjednovanjem autentičnih povijesnih slojeva u sredini koja je i sama doživjela značajne promjene poželjno je izbjegavati povijesni falsifikat. U suradnji projektanata i konzervatora donesena je odluka da se ne primjenjuje faksimilna obnova, već adaptacija zgrade za novu svrhu primjenom suvremenih arhitektonskih formi, ali poštujući zatečene gabarite i prostorne odnose, te sačuvane izvorne arhitektonske elemente (primjerice ložu).

Istovremeno se pod vodstvom Hrvatskog restauratorskog zavoda razrađuje projekt uređenja renesansne kule kaštela i Čakavske kuće te njihove prenamjene u muzejski i edukacijski prostor. Analiza prostornih mogućnosti bivšega Zadružnog doma, Čakavske kuće i renesansne kule pokazala je da planirane potrebe naselja nije moguće smjestiti samo u jednu zgradu, već takve sadržaje treba disperzirati unutar povijesne jezgre. U sklopu projekta istraživanja žminjskog kaštela priprema se projekt prezentacije ostataka prapovijesne gradine i srednjovjekovnog kaštela *in situ*. Budući da prostor parka sjeverno od župne crkve ima važnu ulogu u društvenom životu Žminja kao središnja pozornica za sva kulturna i javna događanja, planira se uređenje tog prostora s ljetnom pozornicom. Ovakvo povezivanje sadržaja, prije svega za potrebe domicilnog stanovništva, ali i stvaranje novih sadržaja zanimljivih posjetiteljima, jedini je ispravan put za preživljavanje povijesne cjeline, a otvara put postupnom održivom turističkom razvoju sukcesivnim stvaranjem novih sadržaja.

Odgovor na brojna pitanja postavljena u ovom tekstu leži u riječima Maxa Dvořáka koje danas zvuče kao *déjà-vu*: „Na pitanja koja se nameću ne može se odgovarati frazama o napretku i novom vremenu kako se do sada često činilo, nego stručnjaci i ljudi sa smislom za umjetnost moraju, na temelju svih iskustava današnje, prema starim spomenicima obzirne gradogradnje, rješavati slučaj po slučaj.“⁷⁵

73 FEILDEN M., BERNARD, 1982., 261.

74 ŠPIKIĆ, MARKO, 2006., 394-396; BRANDI, CESARE, 2007., 35-77, 88-91.

75 DVOŘÁK, MAX, 2016., 68.

LITERATURA

- BAČIĆ, BORIS, Starohrvatska nekropola u Žminju, *Starohrvatska prosvjeta* 6, 1958., 77-91.
- BEKIĆ, LUKA, Redni broj: 176, Lokalitet: Žminj – Kaštel, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008, 399-401.
- BEKIĆ, LUKA, *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana. Ranoslavenski keramički i ostali arheološki nalazi od 6. do 8. st.*, Monografije i katalozi 27, Arheološki muzej Istre, Pula, 2016.
- BENUSSI, BERNARDO, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Centro di ricerche storiche, n. 14, Venezia – Rovigno, 1997.
- BENUSSI, BERNARDO, *Nel medio evo. Pagine di storia istriana. Edizione anastatica – tomo I*, Collana degli atti, Centro di ricerche storiche, Rovigno, n. 23, Rovigno – Trieste, 2004, p. II.
- BERTOŠA, MIROSLAV, *Istra: doba Venecije (XVI.– XVIII. st.)*, Pula, 1995.
- BISTROVIĆ, ŽELJKO, Šareni trag istarskih fresaka, Pula, 2011.
- BOITO, CAMILLO, *Spomenik kao knjiga. Spisi o arhitekturi, kulturi i restauriranju 1861-1886.*, Zagreb, 2013.
- BRADARA, TATJANA, Izvještaj o arheološkom nadzoru radova na trasi iskopa fekalne kanalizacije u Žminju, kolovoz 2004., Arheološki muzej Istre, Ur. br. 783/2004, 02. 08. 2004. (neobjavljeno)
- BRANDI, CESARE, *Teorija restauracije*, Beograd, 2007.
- BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, KLARA, Prapovijest Žminjštine, u: KRAJCAR, SLAVKO (ur.), *Libri žminjski, Libar prvi*, Katedra Čakavskog sabora Žminj, 2008., 29-36.
- BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, KLARA, *Gradine Istre. Povijest prije povijesti*, Pula, 2007.
- Declaration of Dresden on the „Reconstruction of Monuments Destroyed by War“ 1982“, ICOMOS, <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden> (26. 05. 2017.)
- DE FRANCESCHI, CAMILLO, *Storia documentata della Contea di Pisino*, Venezia, 1964.
- DVOŘÁK, MAX, *Katekizam zaštite spomenika*, 2006., Zagreb, 2016.
- FEILDEN M., BERNARD, *Conservation of Historic Buildings*, 1982.
- FOSCAN, LUIGI, *I castelli medioevali dell'Istria*, Trieste, 1992.
- JURKOVIĆ, MILJENKO, Arhitektura karolinškog doba, u: MILOŠEVIĆ, ANTE (ur.), *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela (1)*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2000., 164-189.
- KRIŽMAN, MATE, Povijesni javni natpisi na području Žminja. Žminjska epigrafika – dva rimskodobna natpisa s područja južne Žminjštine, u: KRAJCAR, SLAVKO (ur.), *Libri žminjski, Libar drugi*, Žminj, 2008., 13-24.
- KRIŽMAN, MATE, Isprava pape Aleksandra III iz 1178. Paleografski i filološki pristup, u: KRAJCAR, SLAVKO (ur.), *Libri žminjski, Libar drugi*, Žminj, 2008., 27-38.
- LEICK, ROMAIN; SCHREIBER, MATTHIAS; STOLDT, HANS-ULRICH, A New Look at Germany's Postwar Reconstruction, *Spiegel Online*, 2010., <http://www.spiegel.de/international/germany/out-of-the-ashes-a-new-look-at-germany-s-postwar-reconstruction-a-702856.html> (20. 06. 2017.)
- LEVAK, MAURIZIO, Žminj i Žminjština u ranom srednjem vijeku, u: KRAJCAR, SLAVKO (ur.), *Libri žminjski, Libar drugi*, Žminj, 2008., 41-52.
- MARKOVIĆ, VLADIMIR, *Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri – tipologija i stil*, Zagreb, 2004.
- MARKOVIĆ, PREDRAG; MATEJČIĆ, IVAN; TULIĆ, DAMIR, *Umjetnička baština istarske crkve 2. Kiparstvo od 14. do 18. stoljeća*, Pula, 2017.
- MARUŠIĆ, BRANKO, Djelatnost srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1956-1958, *Starohrvatska prosvjeta*, 8-9, 1963., 245-260.
- MARUŠIĆ, BRANKO, Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri, *Starohrvatska prosvjeta*, 14, 1984., 41-73.
- MARUŠIĆ, BRANKO, Starohrvatska nekropola u Žminju, *Histria Archaeologica*, 1, 1987.
- MATIJAŠIĆ, ROBERT, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Zagreb, 1988.
- MATIJAŠIĆ, ROBERT (ur.), *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku*, Monografije i katalozi 4, Arheološki muzej Istre, Pula, 1995.
- MIHOVILIĆ, KRISTINA, Izvještaj o putu do Crvenog vrha, Višnjana i Žminja – 13. 05. 2004., Arheološki muzej Istre, Urbroj 454/04, 14. 05. 2004. (neobjavljeno)
- MOHOROVIČIĆ, ANDRIJA, Razvoj naselja i gradova na tlu Istre, u: *Istarski limes I*, Čakavski Sabor, Žminj, 2004.
- NEFAT, NATAŠA, Župna crkva sv. Mihovila u Žminju. Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999.
- NIKOČEVIĆ, LIDIJA, Gražani i kampanjuoli. Prilozi o društvenoj kulturi Žminja i Žminjštine, u: KRAJCAR, SLAVKO (ur.), *Libri žminjski, Libar drugi*, Žminj, 2008., 93-104.
- ORBANIĆ, ELVIS; ULJANČIĆ VEKIĆ, ELENA, Prilog proučavanju crkvene i društvene povijesti Žminjštine u prvoj polovici 18. stoljeća, u: KRAJCAR, SLAVKO (ur.), *Libri žminjski, Libar prvi*, Žminj, 2008., 39-62.
- ORBANIĆ, JOSIP; KONTESTABILE ROVIS, MIRJANA, Žminj – prometno i trgovačko središte, u: KRAJCAR, SLAVKO (ur.), *Libri žminjski, Libar drugi*, Žminj, 2008., 189-208.

- PETRONIO, PROSPERO, *Memorie sacre e profane dell'Istria*, Trieste, 1968.
- PRELOG, MILAN, Djela, *Prostor. Vrijeme*, I, Zagreb, 1991.
- Resolutions of the International Symposium on the Conservation of Smaller Historical Towns at the 4th ICOMOS General Assembly (1975),
www.icomos.org/en/charters-and-texts/180-articles-en-francais/charters-et-normes/384-resolutions-of-the-international-symposium (26. 05. 2017.)
- RUDOLPH, C. NICOLE, *At Home in Postwar France: Modern Mass Housing and the Right to Comfort*, New York-Oxford, 2015.,
<https://books.google.hr/books?id=LcudBAAAQBAJ&pg=PA20&lpg=PA20&dq=reconstruction+of+Brest+France&source>
- STARAC, ALKA, *Rimsko vladanje u Istri i Liburniji I*, Pula, 1999.
- SUŠIĆ, ZVONIMIR, Valvasor o Istri, *Dometi*, 3, 10, 1970., 69-87.
- ŠONJE, ANTE, Žminj i Žminjština, Žminj, 1976.
- ŠONJE, ANTE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb, 1982.
- ŠPIKIĆ, MARKO, *Anatomija povijesnog spomenika*, Zagreb, 2006.
- VIŠNJIĆ, JOSIP, Redni broj: 204, Lokaliteta: Žminj – Kaštel, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6/2009, 419-421.

- VIŠNJIĆ, JOSIP, Redni broj: 210, Lokaliteta: Žminj – Kaštel, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7/2010, 449-451.
- VIŠNJIĆ, JOSIP, Okončani izvještaj o realizaciji programa zaštite i očuvanja kulturnog dobra br. 1-1958/16 – Žminj, kaštel Žminj, Bedemi – arheološka istraživanja, izrada dokumentacije i konzervacije, Hrvatski restauratorski zavod, Služba za arheološku baštinu, 7. 12. 2016. (neobjavljeno)
- Zakon o postupanju s nezakonito izgrađenim građevinama, Narodne novine, 86/12 i 143/13
<https://www.zakon.hr/z/486/Zakon-o-postupanju-s-nezakonito-izgra%C4%91enim-zgradama> (18. 06. 2017.)
- ZJAČIĆ, MIRKO, Posjedovni odnosi porečke crkve od VI – XVI st., *Jadranski zbornik*, 2, 1973., 33-104.

IZVORI

- Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-862/1.1. – Italija, Trst, Državni arhiv u Trstu, Preslici gradova franciskanskog katastra Istre (IT-ASTS-F640255 i IT-ASTS-F640256), Catasto franceschino, Elaborati, 1818-1840., DVD 08-ZM-55-58.
- Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-27, fond Kotarsko poglavarstvo u Pazinu, 1868.-1918., kutija 12, 1873., H/4, No. 83, 10. Marzo 1873.
- Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-27, fond Kotarsko poglavarstvo u Pazinu, 1868.-1918., kutija 12, 1873., H/4, No. 245, 2. Novembre 1872.

Summary

THE HISTORICAL CORE OF ŽMINJ - HOW TO RESTORE DEVASTATED AND DEGRADED URBAN TISSUE AND FOR WHOM?

The principles of reconstruction and revitalisation of devastated and degraded urban tissue are discussed on the example of Žminj. The village of Žminj in central Istria was inhabited already in pre-historic times, while processes of continuous settlement can be traced since the Early Middle Ages. During the Early Middle Ages a castle was built in the central part of the settlement, which encompassed a parish church within its walls. Besides the castle, the preserved monuments include a number of churches decorated by wall paintings, as well as a medieval urban matrix with series of houses and public buildings dating from the Renaissance period up to the 20th century. Due to its position of the border outpost fort of Habsburg Istria towards the Venetian territories in southern Istria, throughout its history the village of Žminj has undergone a number of devastations caused by military conflicts. The village experienced the biggest destruction in the bombing of German air forces in October 1943. In post-war years, restoration was not carried out systematically in line with contemporary conservation methods, but by interventionist conservation to ensure minimum

living conditions. The architectural forms used in the process were supposed to be in line with modern architecture of the period in order to part from symbolically undesirable historical styles. The consequences of such approach were destroyed urban matrix, disconnected urban sequences and blocks, urban »caverns« in place of former residential blocks, as well as buildings characterized by architectural features and dimensions which deviate from traditional architecture and significantly degrade the ambience value of the village. In light of initiated restoration projects on some of the neglected public buildings and revitalisation of the core after years of neglect, the question is how to start reconstruction of the degraded urban complex and individual buildings? Should we interpolate new buildings or create new public spaces? Carry out facsimile reconstructions where possible or leave architectural traces of our time? The text discusses the end beneficiary: is it the local population or the occasional visitor? Does restoration aimed at sustainable tourism development benefit the local population or does it pose a potential risk of losing the authenticity of the ambience?

Ivan Braut, Krasanka Majer Jurišić

Sv. Vid nad Karlobagom – prilog poznavanju srednjovjekovne sakralne arhitekture Podvelebitskog primorja

Ivan Braut
Krasanka Majer Jurišić
Hrvatski restauratorski zavod
HR – 10000 Zagreb, N. Grškovića 23

UDK: 726:27-523.42(497.562Karlobag)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 24. 5. 2017.

Ključne riječi: Sv. Vid, Podvelebitsko primorje, sakralna arhitektura, romaničke crkve, gotika, Karlobag, Vidovgrad
Key words: St. Vitus, sub-Velebit littoral, sacral architecture, Romanesque churches, Gothic, Karlobag, Vidovgrad

Srednjovjekovna je crkva sv. Vida iznad Karlobaga nekoliko puta kroz povijest dograđivana. Prvotna je manja romanička crkva imala polukružnu istaknutu apsidu i unutrašnje zidove ojačane lezenama, da bi na prijelazu iz kasnog srednjeg u rani novi vijek bila proširena i tada se gradi novo pravokutno svetište sa šiljato-bačvastim svodom. Nakon osmanskih i mletačkih napada, crkva se obnavlja početkom 18. stoljeća, no već krajem istog stoljeća biva napuštena. U radu se iznose podatci o povijesnoj slojevitosti crkve, prikupljeni temeljem proučavanja arhivskih izvora i literature te analizom rezultata provedenih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja. Pregledom i usporedbom sa sličnim primjerima sakralnih građevina u neposrednoj okolini, prvenstveno onih na otoku Pagu, u zadarskom zaleđu te na obroncima Velebita, sve do Senja, valorizira se sačuvani dio crkve ukazujući na moguće modele buduće prezentacije unutar planiranog arheološkog parka na lokalitetu Gradina – Vidovgrad.

UVOD¹

Spomenička baština Podvelebitskog primorja, osobito ona srednjovjekovna, slabo je poznata i gotovo neistražena. Jedan od razloga zasigurno je i činjenica što je to prostor nepristupačnog krševitog reljefa gdje se na uskom priobalnom prostoru koncentriraju rijetka naselja. U stručnoj literaturi sporadično se raspravljalo o sakralnoj arhitekturi toga kraja, primjerice u radovima Nade Klaić, Anđele Horvat ili pak Ante Glavičića,² često samo pregledom i dokumentiranjem

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2016-06-1265 ET TIBI DABO: naručitelji i donatori umjetnina u Istri, Hrvatskom primorju i sjevernoj Dalmaciji od 1300. do 1800. godine.

² O srednjovjekovnoj arhitekturi Podvelebitskog primorja vidi primjerice: KLAIĆ, NADA, 1975, 119-124.; HORVAT, ANĐELA, 1975., 127-141.; ZANINOVIC, MARIN, 1980., 187-196.; GLAVIČIĆ, ANTE, 2003., 21-82. i dr., a za poznavanje sakralne arhitekture Like općenito vidi radove M. Bogovića, R. Horvata, Z. Horvata, J. Burića, R. Lopašića i M. Kruheka.

stanja na terenu. Rezultati tih prvih istraživanja pokazali su da su u srednjovjekovnim župskim središtima građene crkve ranoromaničkih, romaničkih te gotičkih odlika, često na temeljima nekih starijih struktura. Danas su te građevine ili posve razrušene ili postoje tek njihovi skromni ostatci.

CRKVA SV. VIDA NAD KARLOBAGOM

Jedna od do danas sačuvanih sakralnih građevina, sagrađena unutar šireg povijesnog lokaliteta iznad Karlobaga, jest srednjovjekovna crkva sv. Vida, smještena u blizini Vidovgrada, na brdu Drvišica. Na vrhu tog brda utvrđen je arheološki lokalitet Gradina – stari Vidovgrad, s tragovima naselja koje je osnovano još u prapovijesti, a ima i jasno definiranu antičku i srednjovjekovnu fazu.³ Ostatci crkve sv. Vida smješteni su nešto niže, prema Karlobagu, na uskom platou južne padine, na nadmorskoj visini od 100 metara. To je jednobrodna, pravilno orijentirana crkva duljine dvanaest i širine sedam metara, s užim svetištem nepravilnog četvrtastog tlocrta koje je od lađe odvojeno šiljasto zaključenim trijumfalnim lukom. Glavno pročelje je jednostavno oblikovano, završeno trokutastom zabatnom zonom u vrhu koje su ostatci kamene preslice. Na južnom zidu lađe nalaze se dva pravokutna prozorska otvora, a na

³ O naselju na Drvišici vidi: PATSCH, KARL, 1900., 31.; BRUNŠMID, JOSIP, 1898., 150-151.; MAŽURAN, IVE, 2001., 15-17.; GLAVIČIĆ, ANTE, 2003., 39, 70. i IVANUŠ, MARTINA; LISAC, RENE; ŠUŠNJIĆ, DALIBOR, 2011., 4.

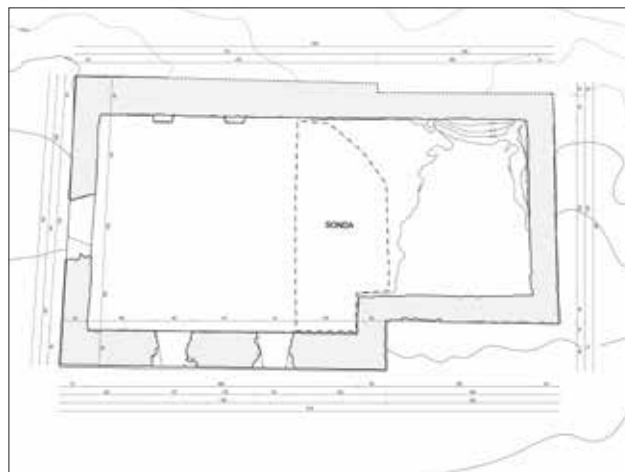
Prema pronađenim ostatcima materijalne kulture, Gradinu u predrimsko i rimsko razdoblje naseljava pleme Bekosa koji na ovom području osnivaju antički grad *Vegium*. Ostatci upravnog i vjerskog središta Vidovgrada (stara *Scrissa – Scrissele*) svjedoče o naseljenosti u doba prvih doseljenih Hrvata. Kontinuiranost naseljenosti područja Gradine prestaje na prijelazu 13. u 14. stoljeće, kada se podiže novo lučko, trgovačko i upravno središte Scrisa, odnosno Bag, koje je od 1322. godine u posjedu plemena Gusića, tj. Kurjakovića.

Arheološki lokalitet Gradina – stari grad Vidovgrad spada u red najznačajnijih arheoloških lokaliteta na području Podgorja. Vidi: Rješenje o preventivnoj zaštiti, Konzervatorski odjel u Gospiću, Ministarstvo kulture RH, 2012.

1 Crkva sv. Vida, Vidovgrad, pogled s uzvisine u smjeru juga (Fotodokumentacija HRZ-a)

Church of St. Vitus, Vidovgrad, view from high ground towards south (Photo documentation of the Croatian Conservation Institute)

2 Tlocrt crkve sv. Vida, Vidovgrad (Dokumentacija HRZ-a)

Ground plan of the church of St. Vitus, Vidovgrad (Documentation of the Croatian Conservation Institute)

južnom zidu svetišta jedan, naknadno zapunjen kamenom građom. Lađa je bez svoda i krova, dok je svetište presvođeno šiljasto-bačvastim svodom. Crkva je zidana klesanim kamenim kvadrima slaganim u redove te je bila žbukana iznutra i izvana. Iako je danas izvan funkcije i bez krova, uz crkvi se od 2006. godine iznova održava liturgija i pobožnosti na dan sv. Vida, 15. lipnja (sl. 1, 2).

Crkva sv. Vida iznad Karlobaga u stručnoj literaturi rijetko je spominjana, a rijetki su i arhivski izvori koji svjedoče o njezinoj povijesti, stoga vrijeme izgradnje i pojedinih građevnih faza kao i vrijeme napuštanja nisu bili poznati. Primjerice, Ante Glavičić⁴ koji se detaljnije pozabavio crkvom, temeljeći istraživanja na vlastitim opažanjima, smatrao je da je izgrađena u 13. ili 14. stoljeću, no nedavno provedena konzervatorska istraživanja⁵ pokazala su da je njezin sjeverni zid dio neke još starije, izgledno romaničke crkvice.

O PISANIM TRAGOVIMA

U arhivskim se spisima ne nalaze tragovi najranijeg spomena koji bi se mogli povezati s pretpostavljeno romaničkom fazom izgradnje crkve. Iako je područje južne strane Velebita od 13. stoljeća bilo dijelom Ninske biskupije,⁶ o čemu svjedoči dokument sačinjen 24. lipnja 1272. kojim se ninskim biskupima i njihovoj crkvi daje planina Lika,

banska krajina i druga mjesta,⁷ sačuvani spisi⁸ nisu donijeli nova saznanja niti o crkvi niti o području Karlobaga općenito, što ne čudi uzimajući u obzir da su se u to vrijeme mjesta pod Velebitom smatrala izuzetno opasnim i u pravilu ih biskup nije niti obilazio.

Cijelo je Podvelebitsko područje od srednjeg vijeka bilo vrlo nesigurno, a u 15. i 16. stoljeću često se izmjenjuju i vlasnici pojedinih posjeda. Također se napuštaju naselja na obroncima Velebita, pa tako i Vidovgrad, i osniva se novo naselje uz morsku obalu, grad Bag, koje će kasnije, krajem 16. stoljeća, biti preimenovano u Karlobag.⁹ Godine 1525. Turci iz Skradina napali su grad i strahovito ga opustošili i popalili.¹⁰ Iako je već 1574. godine grad obnovljen, ubrzo je iznova pretvoren u pustoš, ovaj put u napadu mletačke vojske. Burnoj prošlosti cijelog područja u prilog ide i činjenica da je, iako još jednom obnovljen, i po treći put opustošen već 1616. godine, nakon čega se 1640. godine iznova gradi i 1672. pretvara u vojno uporište. I druga je strana Velebita imala sličnu povijest. Lika je pod turskom vlašću od 1527. pa sve do 1689. godine, tek nakon čega slijedi osnivanje novih župa i gradnja crkava na temeljima ili pak u blizini starih srednjovjekovnih sakralnih građevina.

Za širenje katoličke vjere na području Velebita nakon oslobođenja od Turaka bili su zadušeni misionari među

⁷ KOLANOVIĆ, JOSIP, 1969., 500.

⁸ Arhiv Zadarske nadbiskupije, fond Ninska biskupija (HR-AZDN – 17/1), kutija 2: *Spisi kurije/ordinarijata Francesco Grassi 1667.-1677.*, kutija 3: *Spisi kurije/ordinarijata, Giovanni Borgoforte, 1677.-1687. i Giovanni Vusio 1688.-1689.*

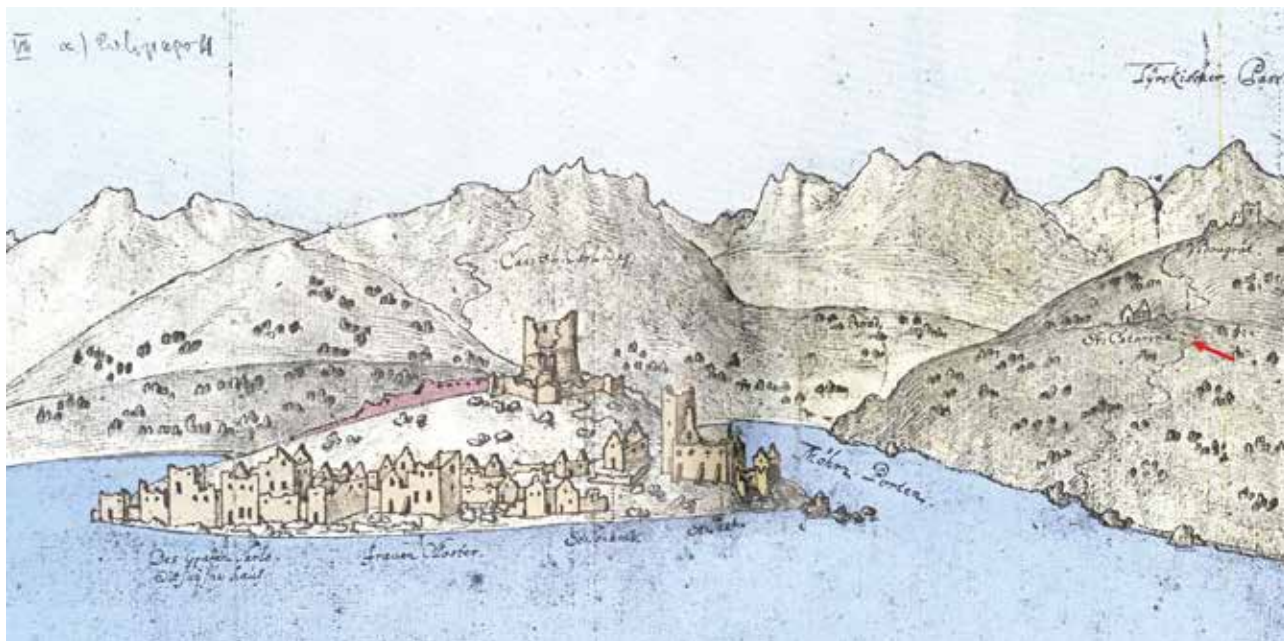
⁹ MAŽURAN, IVE, 2001., 29.

¹⁰ Vidi: Putne bilješke Giovannija Baptiste Giustinijanija iz 1553. i Izvještaj mletačkih sindika Antonija Dieda i Michiela Bona te Gaspara Erizza iz 1551. i 1559. u: LJUBIĆ, ŠIME (ur.), 1877., 187-190.

⁴ GLAVIČIĆ, ANTE, 1996., 41-58.

⁵ Konzervatorsko-restauratorska istraživanja crkve sv. Vida proveo je Hrvatski restauratorski zavod. Više u: BRAUT, IVAN; MAJER JURISIĆ, KRASANKA, 2015.

⁶ O srednjovjekovnim biskupijama na području Like vidi: KOVAČIĆ, SLAVKO, 1988., 11-39.; BOGOVIĆ, MILE, 1988., 41-82.

3 Kolorirana veduta porušenog Karlobaga iz 1652. godine. Na mjestu ruševina današnje crkve sv. Vida upisan je toponim sv. Katarina. Coloured panoramic view of destroyed Karlobag, 1652. The toponym of St. Catherine is inscribed at the site of the ruins of today's St. Vitus Church.

4 Veduta Karlobaga vojnog inženjera Martina Stiera iz 1660. godine. Panoramic view of Karlobag drawn by military engineer Martin Stier, 1660

kojima su se isticali riječki kapucini Marin Senjanin i Izidor Brinjanin. Otac Marin zaslužan je i za osnivanje kapucinskog samostana u Karlobagu.¹¹ Očekivano je da se tijekom tog vremena bilježilo stanje i novih, ali i već ranije izgrađenih crkava, pogotovo onih u blizini gradskih središta, no arhivska građa pohranjena u Karlobagu u međuvremenu je većim dijelom izgorjela i sačuvan je tek mali dio spisa koji nažalost ne govore o crkvi sv. Vida.

Stoga su korisna dva grafička priloga koji svjedoče o nekadašnjem stanju crkve. Stariji je crtež iz 1625. godine¹² na kojem je na brdu Vidovac na mjestu sv. Vida

u crtana ruševna crkvica, no s upisanim titularom sv. Katarine (sl. 3). Taj je crtež poslužio pak kao predložak za nešto kasnije nastalu vedutu Karlobaga vojnog inženjera Martina Stiera¹³ iz 1660. godine (sl. 4). Izostavljajući sve oznake, Stier je zapravo precrtao stariji crtež, pa je i na njegovoj grafici crkva sv. Vida razrušena. Nažalost, dvije su karte Ninske biskupije iz 17. stoljeća zagubljene, a moguće bi ponudile dodatne podatke o onodobnom izgledu sv. Vida i drugih sakralnih građevina oko Karlobaga i s južne strane Velebita. Spomenute karte možda bi ponudile i neke podatke o sv. Vidu i drugim sakralnim građevinama oko Karlobaga.¹⁴

11 BOGOVIĆ, MILE, 1993., 103-118.

12 MAŽURAN, IVE, 2001., 36.

13 MARKOVIĆ, MIRKO, 2001., 251. Izvornik se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Beču.

14 Karte navodi KOLANOVIĆ, JOSIP, 1969., 511., 520.

5 Veduta Karlobaga, Pierre Mortier, 1704.

Panoramic view of Karlobag, Pierre Mortier, 1704

Krajem 17. stoljeća na južnoj strani Velebita naseljava se novo stanovništvo, a njihovim se dužim boravcima postupno formiraju sela Drvišica, Vidovac, Šušanj, Konjsko, Kućišta, Ledenik, Dabar i Oštarije. Ti su doseljenici u karlobaški kraj većim dijelom pristigli iz zadarskog zaleđa, odnosno iz Ražanca i Vinjerca, zidali vrlo skromno, kamenom i pokrivali kuće kupama.¹⁵ Tada je, ili nešto kasnije, obnovljena i crkva sv. Vida koja je obnovom, s obzirom na blizinu novog sela Vidovac, mogla dobiti i novi titular umjesto ranijeg, posvećenog sv. Katarini.¹⁶ Izbor titulara sv. Vida nije neobičan jer se u mjestima zadarskog zaleđa, otkud novi stanovnici podvelebitskih sela pristižu, često slavilo tog svetca. U prilog preciznijoj dataciji obnove crkve ide podatak da se ona ipak ne navodi u *Popisu župa i župljana senjskog biskupa Martina Brajkovića* iz 1700. godine, jer tim popisom nisu bile obuhvaćene one ruševne sakralne građevine u kojima se tada nije mogao obavljati obred. Za Karlobag se navode samo: *est ecclesia s. Caroli Boromei noviter erecta, habet filialem s. Helenam 5 miliaribus Italicis a Carlopago distantem; alitur in Carlopago misere parochus.*¹⁷ Također, i na veduti Pierrea Mortiera iz 1704. godine sv. Vid je još uvijek prikazan kao ruševina.¹⁸ To bi značilo da je crkva popravljena tek nakon toga. Izrijeком se spominje tek u izvještaju vikara kanonika Vinka Vukasovića o stanju 12 župa senjske biskupije iz 1765. godine,¹⁹ kao crkva sv. Vida kod Vidovca, udaljena sat hoda od Karlobaga, a označena

15 MAŽURAN, IVE, 2001., 38.; IVANUŠ, MARTINA; LISAC, RENE; ŠUŠNJIĆ, DALIBOR, 2011., 4.

16 Iako, postoji mišljenje da titular sv. Vida zapravo označava kontinuitet mjesta kulta Svantovida, odnosno kršćanskog sv. Vida. GLAVIČIĆ, ANTE, 1996.

17 LOPAŠIĆ, RADOSLAV, 1889., 193.

18 Grafika je objavljena u: MORTIER, PIERRE, 1704.

19 Biskupijski arhiv u Senju (dalje: BAS), F B (B) br. 29, 11.VI.1765. *Izvještaj vikara kanonika Vinka Vukasovića o stanju 12 župa Senjske biskupije.*

je i na karti Velebita iz 1790., koju je izradio zastavnik L. Božić²⁰ (sl. 5). Već krajem 18. stoljeća najvjerojatnije se više ne koristi, o čemu zaključujemo prema dokumentu od 18. listopada 1789. godine²¹ kojim se popisuju sve župne i područne crkve u ličko-krbavskom arhiđakonatu, izuzev one otočkog okružja, a u kojem nema sv. Vida.

Od sredine 19. stoljeća u više izvješća o terenskim istraživanjima javljaju se podatci o pronalascima nad Karlobagom, na lokalitetu Gradina. Tako je primjerice najprije Ljudevit Slamnik vodio arheološka iskopavanja uz staru cestu ispod naselja Vidovac,²² a potom i Josip Brunšmid 1900. godine obilazi područje Drvišice²³ (sl. 6). Opisuje svoje nalaze i navodi da je u crkvi sv. Vida pronašao jedan veći ulomak koji je vjerojatno dio rimskog žrvnja. Tom je prigodom izmjerio i nacrtao²⁴ *dobro sačuvanu razvalinu crkve koja ima u arhitekturi i romaničkih i gotičkih elemenata.*²⁵ Nedugo potom, 1902. godine, kao kratku crticu, crkvu spominje Emilij Laszowski²⁶ u opisu graditeljskih spomenika Hrvatske, a Gjuro Szabo²⁷ piše da se „južno od Karlobaga nalazi Vidovgrad ispod kojeg je ruševina sv. Vida, crkva gotička.“ Vrijedne podatke o povijesti karlobaške župe i opremanju sakralnih objekata donosi Spomenica župe iz 1921. godine,²⁸ međutim, bez konkretnijih informacija o

20 MARKOVIĆ MIRKO, 1993.; Izvornik se nalazi u Ratnom arhivu u Beču.

21 BAS, F VII br. 17 B.

22 BRUNŠMID, JOSIP, 1898., 151.

23 BRUNŠMID, JOSIP, 1898., 150-169.

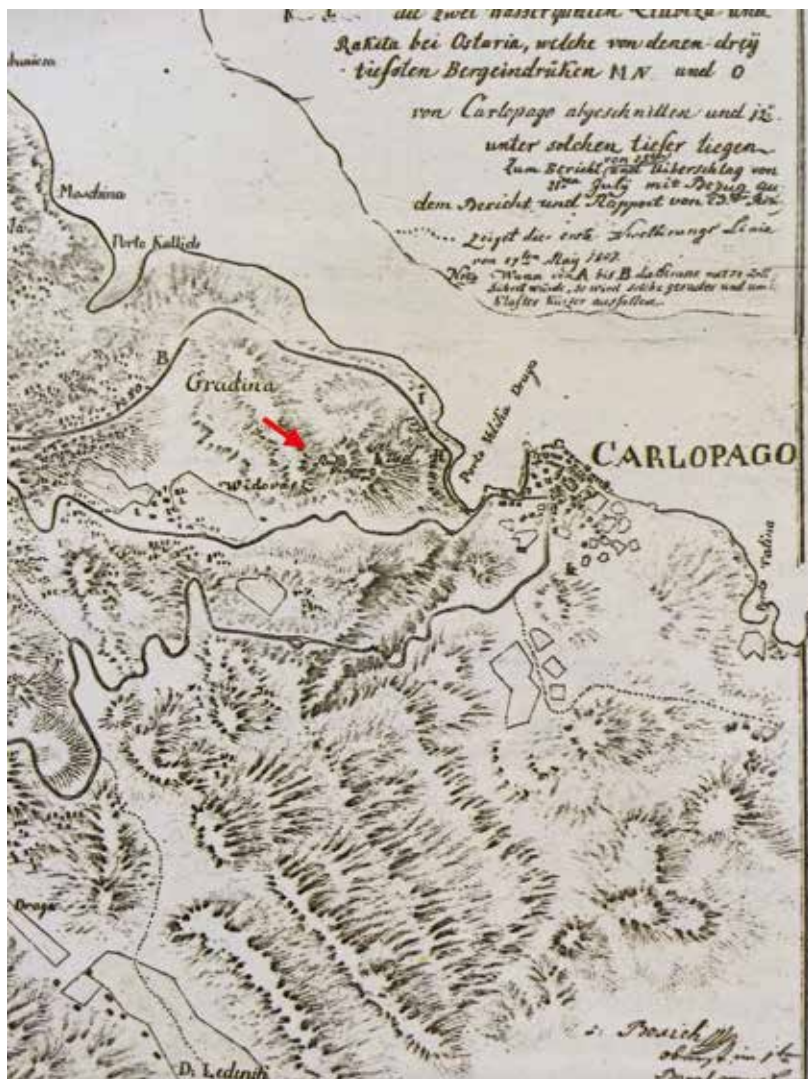
24 Tlocrt crkve objavljen je tek naknadno, 1996. godine u članku GLAVIČIĆ, ANTE, 1996., 54.

25 BRUNŠMID, JOSIP, 1901., 95.

26 LASZOWSKI, EMILIJ, 1902., 214.

27 SZABO, GJURO, 1920., 213-214.

28 Arhiv Kapucinskog samostana u Karlobagu, *Spomenica Karlobaške župe*, 1921.

6 Karta Velebita zastavnika L. Božića iz 1790. godine. Na karti je označen položaj crkve sv. Vida. Map of Velebit drawn by Ensign L. Božić, 1790, with indicated position of St. Vitus Church

crkvi sv. Vida. U njoj se nalazi i prijepis teksta I. Kružića pod nazivom „Nekoliko crtica o sadašnjosti i prošlosti Karlobaškoj“ koji kratko navodi tek smještaj crkve, da je *sasvim nepoznata postanka*, da se spominje 1784. godine i da je u njegovo vrijeme sasvim zapuštena. Unatoč tome, narod ju je i dalje pohodio na blagdan sv. Vida.

U drugoj polovini 20. stoljeća bilježi se nekoliko podataka o crkvi. Župnik Zlatko Šafarić,²⁹ pišući o župi Karlobag, datira izgradnju sv. Vida u 1258. godinu, što međutim nije potkrijepljeno argumentacijom ili pak arhivskim izvorom. Podatak valja uzeti s rezervom, tim više što u nešto kasnijem tekstu Mile Bogović³⁰ piše da sigurnih podataka o crkvi imamo tek od 15. stoljeća. Godine 1989. na crkvu sv. Vida osvrće se i Ante Rukavina³¹ razmatrajući sakralne spomenike velebitskog prostora. Uočava relativno dobru očuvanost crkve i njezinu neistraženost te ju opisuje kao

dvobrodnu građevinu, što je netočno, s lijepo isklesanim dovratnicima i mjestimično očuvanim krovom od kamenih ploča, što se vjerojatno odnosi na pokrov svetišta. Tek se Ante Glavičić, ravnatelj senjskog Gradskog muzeja, krajem 20. stoljeća opširnije bavio datacijom, izgledom i povijesti sv. Vida.³² Analizirajući zatečeno stanje, usporedio je dvije crkve istog titulara, prvu u Senjskoj Dragi nadomak Senja, a drugu u Vidovgradu, vezujući ih uz starohrvatsku kulturu kao mjesta kulta Svantovida, odnosno kršćanskog sv. Vida. Dok za senjsku smatra samo da je sagrađena svakako prije 16. stoljeća,³³ karlobašku definira kao ranogotičku sagrađenu u 13. ili 14. stoljeću, pretpostavljajući da je na njezinom mjestu mogla postojati i starija. Glavičić iznosi i pretpostavku da je ulazni portal sv. Vida kod Vidovgrada bio zaključen šiljatim lukom, te da je nad brodom bio kameni svod, također šiljasto zaključen, iznad kojega su bile grede dvoslivnog krova učvršćene poprečnim letvicama,

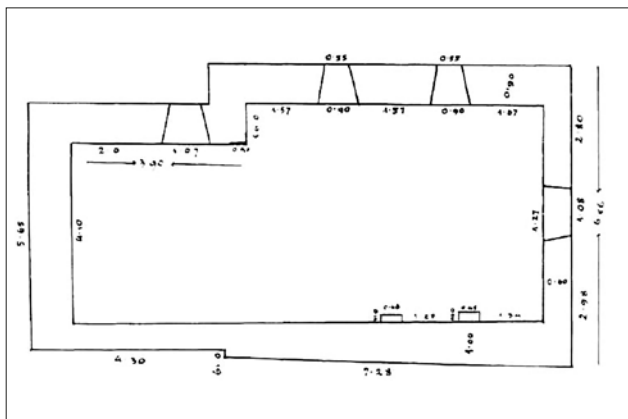
29 ŠAFARIĆ, ZLATKO, 1972., 11.

30 BOGOVIĆ, MILE, 1991., 5.

31 RUKAVINA, ANTE, 1989., 67.

32 GLAVIČIĆ, ANTE, 1996., 41-58.

33 Vidi i: GLAVIČIĆ, ANTE, 1993., 81-108.

7 Tlocrt crkve sv. Vida, Vidovgrad, izradio Josip Brunšmid, 1900.
Ground plan of the church of St. Vitus drawn by Josip Brunšmid, 1900

8 Apsida crkve sv. Vida, Vidovgrad (Fotodokumentacija HRZ-a)
Apse of the church of St. Vitus, Vidovgrad (Photo documentation of the Croatian Conservation Institute)

a na njima daščice (šimla). Kako se pokazalo provedenim istraživanjima, te pretpostavke uglavnom ipak nisu točne. Ulazni je portal zaključen lučno, dok je nad lađom najprije bio šiljato-bačvasti svod, pokriven škrljama, a tek su kasnije, u obnovi crkve, na drvenu krovnu konstrukciju položene kupe. Uz nekoliko dokumentarnih fotografija Glavičić donosi i Brunšmidov tlocrt izrađen početkom 20. stoljeća, inače pohranjen u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Isti autor još se jednom dotiče crkve sv. Vida u tekstu postumno objavljenom u *Senjskom zborniku*³⁴, gdje daje pregled rano-kršćanske i srednjovjekovne baštine Like, Podgorja i Senja rezimirajući već ranije iznesene podatke o samoj crkvi.

IZGLED I GRAĐEVINSKE FAZE: ANALIZA TLOCRTA I VANJŠTINE I REZULTATI PROVEDENIH ISTRAŽIVANJA

Kako je na početku teksta sažeto rečeno, crkva sv. Vida jednobrodna je građevina, izduženog pravokutnog tlocrta lađe uz koju je s istočne strane dograđeno uže svetište, gotovo kvadratičnog tlocrta.

Glavno pročelje, zidano pravilno uslojenim klesancima, nekada je bilo žbukano, a u njegovoj središnjoj osi nalazi se portal zaključen segmentnim lukom (sl. 7) čiji je kameni okvir s unutarnje strane ukrašen motivom torusnog profila³⁵ (sl. 11). Iznad portala je pravokutni prozor formiran klesanim gredama bez profilacije. U vrhu pročelja sačuvani su ostatci preslice. Prema promjeni građe u gornjem dijelu pročelja vidljivo je da je crkva naknadno povisivana,

34 GLAVIČIĆ, ANTE, 2003., 21-82.

35 Sačuvana su *in situ* tri kamena dijela portala, ugrađena na sjevernoj strani niše ulaza. Prag čine dva veća klesana kamena bloka čiji prednji dio ima pravokutan presjek, a prema unutra se spušta za oko 5 cm. Krajnji dijelovi praga su prošireni, na lijevoj je položen kameni blok okvira portala. Jednako je bio i na južnoj djelu portala gdje je okvir urušen, kao i nadvoj. Pojedini dijelovi klesanog nadvoja pronađeni su ispred crkve, a nedostajući dio koji je stajao iznad desne bočne stranice okvira dokumentiran je u zapuni svetišnog zida.

odnosno da je mijenjan oblik njezina krovišta. Veća razlika u strukturi zabatnog dijela pročelja vidljiva je i s unutarnje strane zida, gdje građu čine manji klesanci, lomljenci i zapune od vapnene žbuke s komadima crijepa. U toj zoni postoji i pravilan raster rupa pravokutnog presjeka za grede krovne konstrukcije.

I ostali su zidovi crkve građeni pravilno uslojenim klesancima različitih dimenzija za koje je mineraloško-petrografska analiza³⁶ pokazala da se radi o vapnenačkoj breči. Kamena je građa izvorno bila zaravnana vapnenom žbukom, nanošenom u više slojeva koji se mjestimično preklapaju³⁷ te višekratno ličena. Analizom stratigrafije slojeva naliča utvrđeni su bijeli i crveni pigmenti, s tim da se radi o crvenom okeru³⁸ (sl. 12).

Sjeverni je zid lađe smješten uz padinu brda i stoga je samo manji dio vanjskog lica vidljiv. Donji dio njegove unutrašnje strane, koju čine veći i bolje klesani komadi kamena, ojačan je lezenama širokima 48 cm i sačuvanima do visine od oko 120 cm (sl. 10). Specifična parapetna zona većih kamenih blokova koja se javlja na sjevernom zidu nastavlja se i na sjevernom dijelu zapadnog zida. U sjevernom zidu nema otvora, kao ni u zidovima pravokutnog svetišta koje je svodeno žbukanim šiljato-bačvastim svodom koji formiraju kameni klesanci manjih dimenzija i natkriveno škrljama (sl. 8), osim naknadno probijenog prozorskog otvora na južnoj strani. Između svetišta i lađe oblikovan je trijumfalni luk,

36 Mineraloško-petrografska analiza provedena je makroskopskim opažanjima te promatranjima priređenih izbrusaka pomoću polarizacijskog mikroskopa. Analizu su obavili dr. sc. Domagoj Mudronja, Prirodoslovni laboratorij HRZ-a i mr. sc. Dražen Kurtanjek, Geološki odsjek PMF-a, 2015.

37 Stariji je sloj u pravilu jače oštećen, no kod obaju su prisutne kalcifikacije, erodirana površina, skrama i biološka onečišćenja.

38 Analiza žbuka, stratigrafska analiza bojanih slojeva i određivanje vrsta pigmenata obavljani su u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a. Izradili: dr. sc. Domagoj Mudronja, Marija Bošnjak, Mirjana Jelinčić i Marijana Fabečić, 2015.

9 Pogled na svetište sa šiljato-bačvastim svodom, crkva sv. Vida, Vidovgrad (Fotodokumentacija HRZ-a)

View of the presbytery with pointed barrel vault, church of St. Vitus, Vidovgrad (Photo documentation of the Croatian Conservation Institute)

izveden fino klesanim kamenim kvadrima oštih bridova. Južna peta luka upire se o jednostavno profilirani impost, dok se na sjevernom zidu luk izjednačava s masom zida. Zid nad trijumfalnim lukom gusto je prošupljen ležištima krovnih greda pravokutnog presjeka manjih dimenzija. Na većem je dijelu površine zida sačuvana žbuka koja ocrtava obris urušenog šiljato-bačvastog svoda lađe (sl. 9). Južni zid lađe rastvoren je s dva pravokutna prozorska otvora, oba nepravilno razgrađenih rubova. Izvorni izgled okvira prozora nije poznat zbog nedostajuće kamene građe, no prema dimenzijama otvora i obliku prozorskih niša može se pretpostaviti da su bili uspravnog pravokutnog formata. U zoni iznad prozora vidljiv je početak svoda u punoj dužini zida.

Iako je veći dio crkve izgrađen na živoj priklesanoj stijeni, utvrđeni su ostatci vapnene podnice svetišta te lađe, gdje je podnica utvrđena arheološkom sondom³⁹. U odlo-

39 Arheološki iskop u crkvi izveden je 2014. godine u sklopu istraživanja lokaliteta Drvišica u organizaciji Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.

Na mjestu sondiranja utvrđena je u gornjem sloju sačuvana podnica od vapnene žbuke, a potom na dubini od 22 cm još jedna, loše sačuvana podnica (sastavljena od vapna i morskog šljunka) stradala prilikom urušavanja svoda lađe te nešto niže, na dubini od 25 cm podnica starije crkve s polukružnom apsidom, sastavljena od pločasto lomljenog kamena položenog na naboj zemlje svijetložute boje. GLAVIČIĆ, MIROSLAV; GLAVAŠ, VEDRANA, 2014.

10 Sjeverni zid broda crkve s lezenama u donjem dijelu zida koje pripadaju starijoj fazi crkve, crkva sv. Vida, Vidovgrad (Fotodokumentacija HRZ-a)

North wall of the nave with pilaster strips in the lower part of the wall belonging to the older phase of the church, church of St. Vitus, Vidovgrad (Photo documentation of the Croatian Conservation Institute)

ženom materijalu u unutrašnjosti crkve pronađeno je i više dijelova tankih kamenih ploča s ostatcima vapnene žbuke koje su mogle služiti za pokrivanje poda, odnosno polaganje na vapneni estrih, u nekoj od povijesnih faza.

Najstarijoj fazi crkve sv. Vida pripada donji dio sjevernog zida lađe na koji se nastavlja manja polukružno zaključena apsida sačuvana u temeljima. Apsida je također građena kamenom i utvrđena je arheološkim istraživanjima.⁴⁰ U to je vrijeme dužina crkve bila otprilike jednaka ukupnoj dužini današnje lađe, jer je istovrsna građa većih kamenih klesanaca sjevernog zida prisutna i na sjevernoj strani ulaznog pročelja, čime se može definirati da je i u najstarijoj fazi pročelje crkve bilo na istom mjestu kao i danas. Od podataka o toj najranijoj fazi poznato je da je razina poda u crkvi bila znatno niža od današnje i da je popločenje crkve bilo od pločastog kamena položenog na naboj zemlje. S obzirom na postojanje lezena na sjevernom zidu moguće je pretpostaviti da je crkva bila svodena te da su lezene kontinuirale, preko pojasnica na svodu, na južni zid.

Drugoj, kasnosrednjovjekovnoj fazi pripada gotovo veći današnjeg izgleda crkve s odlikama gotičkog stila, dok je treća, ona iz vremena obnove iz 18. stoljeća, o čemu je bilo riječi u povijesnom pregledu, bez izrazitih stilskih osobina. U to se vrijeme crkva samo popravljala, a nad lađom se na drvenu krovnu konstrukciju postavlja pokrov od kupa. Izvorno je lađa izgrađena u drugoj, gotičkoj fazi bila svodena kamenim svodom i najvjerojatnije pokrivena škrljama, kao što je slučaj i sa svetištem. Ostali prepoznatljivi elementi te najkarakterističnije faze su primjena šiljastog trijumfalnog luka, izgradnja preslice u vrhu glavnog pročelja i dogradnja

40 Isto.

11 Kameni elementi luka portala odloženi uz pročelje crkve sv. Vida, Vidovgrad (Fotodokumentacija HRZ-a)

Stone elements of the portal arch laid aside next to the façade of the church of St. Vitus, Vidovgrad (Photo documentation of the Croatian Conservation Institute)

šireg, svodenog svetišta uz lađu koja je vjerojatno i nešto proširena prema jugu.

TIPOLOŠKA PRIPADNOST – PRIMJERI SRODNIH GRAĐEVINSKIH SPOMENIKA NA PODRUČJU OD SENJA DO ZADARSKOG ZALEĐA

S obzirom na karakteristike građevinskog razvoja crkve sv. Vida iznad Karlobaga, odnosno prve i druge srednjovjekovne faze koje su u najvećoj mjeri odredile njezin današnji izgled, crkvu možemo smjestiti u najrasprostranjeniju grupu sakralnih građevina jednostavnog oblikovanja uvriježenog na istočnojadranskoj obali od 13. do 15. stoljeća.⁴¹ Riječ je o malim jednobrodnim crkvama s plitkim polukružnim istaknutim svetištem kod starijih romaničkih primjera koje još odlikuje bačvasti svod, pojačavanje zidova lezenama ili pilastrima, a svodova pojašnjenicama te kamena građa grublje obrade. Kasniji primjeri su često većih dimenzija, pravokutnog istaknutog svetišta te šiljato-bačvastog svoda. Svaka od navedenih podskupina ima regionalne specifičnosti ili prijelazne oblike koji ukazuju na razvoj oblikovanja i usvajanje novih stilskih odlika. Uvođenje gotičkih formi, koje u većoj mjeri određuju vidovgradsku crkvu, javlja se od druge polovine 14. stoljeća. Uz navedeni način svodenja i oblikovanja apsida, na pročeljima tih crkava u vrhu je obično zidana preslica sa zvonom, kameni okvir portala jedini je klesani arhitektonski detalj, a građa je zidova iznutra i izvana žbukana i bijeljena vapnom. Crkve su bile pokrivene škrljama, a pri gradnji se u pravilu zadržava ranosrednjovjekovna tehnika zidanja uslojenim klesancima.

Dosadašnja su istraživanja sličnih sakralnih objekata obuhvatila i obradila velik dio graditeljskog fonda jadranskog prostora, osobito podvelebitskom kraju bližih Istre,

41 FISKović, IGOR, 1984., 236.

12 Dokumentacija oštećenja vanjskih zidova crkve sv. Vida, Vidovgrad (Dokumentacija HRZ-a)

Documentation of exterior wall damage, church of St. Vitus, Vidovgrad (Documentation of the Croatian Conservation Institute)

Kvarnera i sjeverne Dalmacije.⁴² Manje su crkve prvenstveno bile u službi pučke pobožnosti te je za njihovo podizanje i skromno opremanje bila zaslužna cjelokupna zajednica. Izostankom preciznijih povijesnih podataka, sličnu ulogu zajednice kao naručitelja može se pretpostaviti i u slučaju

42 Opsežnu studiju o tipološkoj klasifikaciji sakralne arhitekture donosi Andre Mohorovićić za prostor Istre i Kvarnera, gdje izdvojenu skupinu manjih crkva naziva primjerima pučkog graditeljstva. MOHORovićić, ANDRE, 1957., 486-536.; Veliki broj crkva navodi još ranije Branko Fučić u izvještajima s terenskih istraživanja po Istri i otocima Cresu i Lošinju. FUČIĆ, BRANKO, 1946.-1948., 31-76.; FUČIĆ, BRANKO, 1953., 67-140. Brojnu skupinu gotičkih kapela s kvadratnom apsidadom na otoku Cresu kao zaseban fenomen istražila je SUŠANJ PROTIĆ, TEA, 2013.-2014., 49-64. Terensko rekognosciranje korpusa sakralnog graditeljstva Vinodola proveo je STARAC, RANKO, 2000., 45-96. Za prostor otoka Paga ključne su studije: PETRICIOLI, IVO, 1952., 105-111. i HILJE, EMIL, 1999.

13 Primjeri tipološko sličnih crkvi: a) Sv. Vid, Privlaka, b) Sv. Nikola, Pag, c) Sv. Kristofor, Pag
Examples of typologically similar churches: a) St. Vitus, Privlaka, b) St. Nicholas, Pag, c) St. Christopher, Pag

14 Primjeri tipološko sličnih crkvi: a) Sv. Ivan, Lun (Jakišnica), b) Sv. Nikola, Jablanac (foto: D. Krizmanić (a), V. Malinarić (b); fototeka Konzervatorskog odjela u Rijeci)
Examples of typologically similar churches: a) St. John, Lun (Jakišnica) b) St. Nicholas, Jablanac (photo: D. Krizmanić (a), V. Malinarić (b); Photo library of the Conservation Department in Rijeka)

crkve sv. Vida. Međutim, treba imati na umu da su pojedine crkve ove skupine nastale pod direktnim patronatom lokalnog plemstva, često na privatnim posjedima kao što je slučaj na otoku Cresu,⁴³ ili da su pak pojedinci donirali i opremali crkvice umjetničkim djelima.⁴⁴

Vidovgradskoj crkvi najbliže komparativne primjere nalazimo u širem zadarskom zaleđu i na otoku Pagu, s kojim je obližnji priobalni prostor bio usko povezan. Tako najraniju utvrđenu fazu crkve sv. Vida možemo povezati sa sličnim primjerima poput romaničke crkve sv. Kristofora u Staroj Novalji, koja sadrži karakteristična graditeljska obilježja prevladavajuća na kraju 13. i u prvoj polovini 14. stoljeća. Nadalje, u Privlaci je primjerice slična crkva sv. Vida koja se u arhivskim dokumentima spominje od 1357. godine,⁴⁵ a u Posedarju romanička crkva sv. Duha i crkva Uznesenja Marijina iz 12. ili 13. stoljeća. Na otoku Pagu slične tipološke osobine pokazuju srednjovjekovne crkve sv. Katarine, sv. Nikole i sv. Kristofora, zatim crkve sv. Vida u Caskoj, sv. Ivana i sv. Vida u Lunu te sv. Vida u Vidasovim Stanima,⁴⁶ dok su na prostoru Podvelebitskog primorja to ostatci crkve sv. Vida iznad Senja⁴⁷ i crkva sv. Nikole na groblju u Jablanacu, čije najstarije strukture datiraju još iz 12. stoljeća (sl. 13 i 14). Primjere romaničkih crkava koje kasnijom dogradnjom dobivaju pravokutno gotičko svetište, slično našoj

43 SUŠANJ PROTIĆ, TEA, 2013.-2014., 56-57.

44 Arhivski je zabilježen slučaj Dumice, kćeri Dominika Sumorovića, koja 5. srpnja 1348. oporučno donira kalež vrijedan deset dukata crkvi sv. Vida kod Kolana na Pagu koja se u tom trenutku dovršava. HILJE, EMIL, 1999., 23.

45 KOLANOVIĆ, JOSIP, 1969., 513.

46 PETRICIOLI, IVO, 1952., 105-111; HILJE, EMIL, 1999.

47 GLAVIČIĆ, ANTE, 1996. Crkva je vidljiva na veduti Senja J. W. Valvasora iz 1687.

15 Kapela sv. Trojstva, Bukovac Perušićki (Dokumentacija HRZ-a)
Chapel of the Holy Trinity, Bukovac Perušićki (Documentation of the Croatian Conservation Institute)

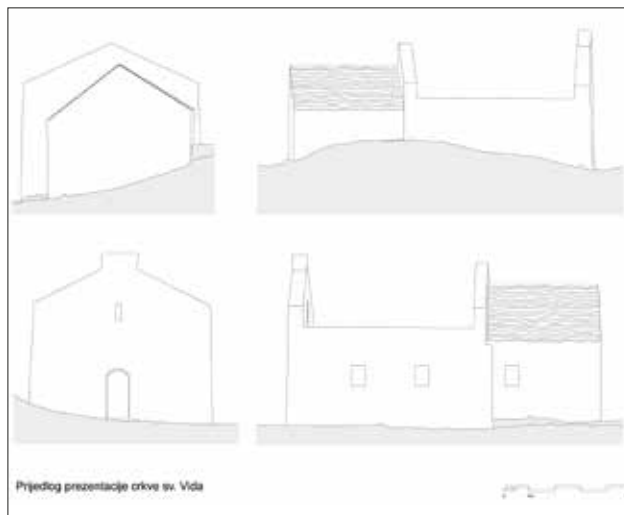
crkvi, predstavljaju crkva sv. Kuzme i Damjana u Čokovcu na Pašmanu i crkva sv. Ambrozija u Ninu⁴⁸.

Treba spomenuti i pojedine primjere starije sakralne arhitekture sačuvane relativno blizu Vidovgrada, no s druge, sjeverne strane Velebita. Crkva sv. Trojice u Bukovcu Perušićkom s klesanim portalom karakterističnim za kontinentalnu gotiku ili crkva sv. Ivana u Jošanima, iako dimenzijama veće i kasnije građene, u svojem tlocrtu ponavljaju tradicionalnu srednjovjekovnu shemu. Njihova je poveznica s crkvom sv. Vida prvenstveno tek geografska, bez izrazito srodnih tipoloških osobina (sl. 15).

VRIJEDNOST SAČUVANIH OSTATAKA CRKVE I PRIJEDLOG BUDUĆE PREZENTACIJE

Zajedničko obilježje većem broju navedenih primjera, kao i općenito ovoj vrsti tipološki sličnih crkava jest izuzetno loše stanje očuvanosti. Ono je prvenstveno uzrokovano gubitkom primarne funkcije, što za sobom veže neodržavanje zbog često izoliranog i teško dostupnog smještaja. S druge strane, njihova brojnost i svrstavanje u pučko graditeljstvo skromnijih oblikovnih vrijednosti do sada nisu doprinijeli njihovoj obnovi.

48 HILJE, EMIL, 1996., 65-76.

16 Prijedlog prezentacije, crkva sv. Vida, Vidovgrad (Dokumentacija HRZ-a)

Presentation proposal, church of St. Vitas, Vidovgrad (Documentation of the Croatian Conservation Institute)

Smještaj crkve sv. Vida unutar zone istraživane arheološkog lokaliteta Gradina – Vidovgrad te ponovni interes lokalne zajednice stvaraju povoljne preduvjete za njenu buduću obnovu s različitim mogućnostima prezentacije. Budući da povijesnom i oblikovnom slojevitošću crkva predstavlja vrijedan primjer srednjovjekovnog graditeljstva spomeničke vrijednosti koji je opstao do danas unatoč brojnim rušenjima, prilikom konzervatorsko-restauratorskih zahvata nužno je staviti težište primarno na konzervaciju postojećeg stanja. Moguća je tek minimalna rekonstrukcija i to samo onih dijelova za koje postoje neupitni podaci, poput portala crkve čiji se sačuvani izvorni elementi mogu rekonstruirati, ili pokrova od škrlja nad svetištem čije bi ponovno izvođenje spriječilo daljnje propadanje svoda (sl. 16).

Definiranje obnove pojedinih elemenata i dijelova crkve valja prilagoditi budućoj namjeni u okviru arheološkog parka, pri čemu se može razmišljati o pokrivanju broda crkve ili uređenju partera s prezentacijom starijih arheoloških struktura. Međutim, ni tada se ne bi smjelo odstupiti od navedenih temeljnih načela obnove osiguravajući primjeren način očuvanja ostataka crkve sv. Vida kao vrijednog spomenika koji svjedoči o povijesnom i kulturnom kontinuitetu života na podvelebitskom prostoru.

LITERATURA

BRAUT, IVAN; MAJER JURIŠIĆ, KRASANKA, *Vidovgrad.*

Crkva sv. Vida – Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2015.

BRUNŠMID, JOSIP, *Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 3, br. 1 (1898.), 150-169.

- BRUNŠMID, JOSIP, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, vol. 5, br. 1 (1901.), 87-168.
- BOGOVIĆ, MILE, Pomicanje središta Krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje, *Krbavska biskupija u srednjem vijeku: zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije*, (ur.) Mile Bogović, Kršćanska sadašnjost, Rijeka – Zagreb, 1988., 41-82.
- BOGOVIĆ, MILE, Župa Karlobag, *Zvona*, 3 (1991.), 5.
- BOGOVIĆ, MILE, Restauracija katoličke crkve u Lici i Krbavi nakon oslobođenja od Turaka godine 1689., *Senjski zbornik*, 20 (1993.), 103-118.
- FISKOVIĆ, IGOR, Kasnosrednjovjekovne crkvice otoka Korčule, *Starohrvatska prosvjeta*, 14 (1984.), 231-258.
- FUČIĆ, BRANKO, Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinju, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 55 (1946.-1948.), 31-76.
- FUČIĆ, BRANKO, Izvještaj o putu po Istri 1949. godine (Labinski kotar i Kras), *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 57 (1953.), 67-140.
- GLAVIČIĆ, ANTE, Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice, *Senjski zbornik*, 19 (1993.), 81-108.
- GLAVIČIĆ, ANTE, Ostaci crkvice sv. Vida u Senju i Karlobagu. Prilog istraživanju starohrvatskih sakralnih objekata Velebita – II dio., *Senjski zbornik*, 23 (1996.), 41-58.
- GLAVIČIĆ, ANTE, Pregled starokršćanske i srednjovjekovne baštine Like, Podgorja i grada Senja, *Senjski zbornik* 30, (2003.) 21-82.
- GLAVIČIĆ, MIROSLAV; GLAVAŠ, VEDRANA, *Izvještaj o sustavnom arheološkom istraživanju lokaliteta Drvišica, Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Zadar, 2014.*
- HILJE, EMIL, Combinations of Romanesque and Gothic Forms in the Architecture of Zadar, *Hortus Artium Medievalium*, 2 (1996.), 65-76.
- HILJE, EMIL, *Spomenici srednjovjekovnog graditeljstva na Pagu*, Zadar, 1999.
- HORVAT, ANĐELA, O srednjovjekovnoj sakralnoj umjetnosti Like, *Arheološka problematika Like: znanstveni skup, Otočac, 22-24. 09. 1974.*, (ur.) Željko Rapanić, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1975., 127-141.
- IVANUŠ, MARTINA; LISAC, RENE; ŠUŠNJIĆ, DALIBOR, *Kulturna baština Srednjeg Velebita*, Park prirode Velebit, 2011.
- KLAIĆ, NADA, Lika u srednjem vijeku, *Arheološka problematika Like: znanstveni skup, Otočac, 22-24. 09. 1974.*, (ur.) Željko Rapanić, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1975., 119-124.
- KOLANOVIĆ, JOSIP, Zbornik ninskih isprava od XIII-XVII stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 16-17 (1969.), 485-527.
- KOVAČIĆ, SLAVKO, Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću, *Krbavska biskupija u srednjem vijeku: zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije*, (ur.) Mile Bogović, Kršćanska sadašnjost, Rijeka-Zagreb, 1988., 11-39.
- LASZOWSKI, EMILIJ, *Hrvatske povijesne građevine*, Zagreb, 1902.
- LOPAŠIĆ, RADOSLAV, *Spomenici hrvatske Krajine*, sv. 3, Zagreb, 1889.
- LJUBIĆ, ŠIME (ur.), *Commissiones et relationes venetae, tomus II., Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 8*, Sumptibus Academiae Scientiarum et Artium, Zagreb, 1877.
- MARKOVIĆ, MIRKO, *Descriptio Croatiae*, Zagreb, 1993.
- MARKOVIĆ, MIRKO, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb, 2001.
- MAŽURAN, IVE, *Karlobag 1251.-2001*, Karlobag, 2001.
- MOHOROVIČIĆ, ANDRE, Problemi tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, *Ljetopis JAZU*, 62 (1957.), 486-536.
- MORTIER, PIERRE, *Veue de Ruines en Dalmatie/ Chateau en Dalmatie*, Amsterdam, 1704.
- PATSCH, KARL, *Die Lika in Romischer zeit*, Beč, 1900.
- PETRICIOLI, IVO, Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 3 br. 2 (1952.), 105-111.
- RUKAVINA, ANTE, *Zvona ispod zvijezda: putopisna i povijesna razmatranja o velebitskim sakralnim građevinama*, Gospić, 1989.
- STARAC, RANKO, Sakralna arhitektura srednjovjekovnog Vinodola, *Senjski zbornik*, 27 (2000.), 45-96.
- SUŠANJ PROTIĆ, TEA, Gotičke kapele s kvadratičnom apsidom na otoku Cresu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 37-38 (2013.-2014.), 49-64.
- SZABO, GJURO, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1920.
- ŠAFARIĆ, ZLATKO, Ponovno se budi župa karlobaška, *Zvona*, 5 (1972.), 11.
- ZANINOVIĆ, MARIN, Antička naselja ispod Velebita, *Senjski zbornik*, 8 (1980.), 187-196.

IZVORI

- Arhiv Kapucinskog samostana u Karlobagu, *Spomenica Karlobaške župe*, 1921.
- Arhiv Zadarske nadbiskupije, fond Ninska biskupija (HR-AZDN-17/1), kutija 2: Spisi kurije/ordinarijata Francesco Grassi 1667.-1677., kutija 3: Spisi kurije/ordinarijata, Giovanni Borgoforte, 1677.-1687. i Giovanni Vusio 1688.-1689.
- Biskupijski arhiv u Senju, F B (B) br. 29, 11. VI. 1765. *Izvještaj vikara kanonika Vinka Vukasovića o stanju 12 župa Senjske biskupije*; F VII br. 17 B

Summary

ST. VITUS ABOVE KARLOBAG – NEW FINDINGS ON MEDIEVAL SACRAL ARCHITECTURE OF THE VELEBIT LITTORAL

The medieval church of St. Vitus above Karlobag was reconstructed several times throughout history, and since the 18th century it has been closed for service. The paper presents data on the historical layers of the church, collected through the study of archival sources and literature and the analysis of the results of conservation and restoration research. In view of the characteristics of construction history of the St. Vitus church above Karlobag, more precisely of its first and second medieval phases that have largely determined its present appearance, the church can be assigned to the most widespread group of sacral structures of simple form common on the eastern Adriatic coast from the 13th to the 15th century. The group is formed by small single-nave churches with shallow protruding semi-circular apse in older Romanesque examples, which are also characterised by barrel vaults, walls reinforced by pilaster strips or pilasters and vaults by transverse arches, as well as by rougher stone construction. Later examples are often larger in size, with rectangular-shaped apses and pointed barrel vaults. Each of the above subgroups has regional specificities or transitional forms indicating the development of design and adoption of new stylistic features. The use of Gothic forms, prevalent in the Vidovgrad church, came to be introduced from the second half of the 14th century. Along with the aforesaid type of vaulting and shaping of the apse, façades of these churches are usually surmounted by bell-gables, with the portal stone frame as the only carved architectural detail, while both

interior and exterior walls are plastered and whitewashed. Churches were covered with slates, while construction relied mostly on the early medieval building technique of stratified ashlar.

Previous research of similar sacral structures has included and analysed a large part of structures preserved throughout the Adriatic region, in particular in the sub-Velebit area closer to Istria, Kvarner and Northern Dalmatia. Smaller churches were primarily in the service of popular piety, so their construction and modest interior decoration were due to the efforts of the entire local community. Due to the lack of more accurate historical data, similar collective patronage of local community can be assumed in the case of the church of St. Vitus. However, it should be pointed out that some of the churches in this group were built under direct patronage of the local nobility, often on private estates as was the case on the Island of Cres, and that in some instances churches received individual donations of artwork. The closest comparative examples to the Vidovgrad church are to be found in the wider Zadar hinterland and on the Island of Pag which maintained close connections to the nearby coastal area. The preserved part of the St. Vitus church near Karlobag is assessed through the analysis and comparison with similar examples of sacral structures in the immediate vicinity, primarily those on the Island of Pag, in the Zadar hinterland and on the slopes of Velebit to Senj, indicating possible models of future presentation within the planned archaeological park at the Gradina – Vidovgrad locality.

Marijan Bradanović

O nekima od nepovratno izgubljenih i jednom pronađenom rapskom spomeniku

Marijan Bradanović
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Odsjek za povijest umjetnosti
Katedra za istraživanje i zaštitu kulturnih dobara
HR – 51 000 Rijeka, Sveučilišna Avenija 4

UDK: 73Aleši, A.
726.8(497.561Rab)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 25. 9. 2017.

Ključne riječi: grad Rab, kulturna baština, povijesni urbani krajolik, povijesna dokumentacija baštine, klesarstvo, 15. stoljeće, Andrija Aleši
Key words: town of Rab, cultural heritage, historic urban landscape, historic heritage documentation, stone-masonry, 15th century, Andrija Aleši

Raspravlja se o sudbini baštine grada Raba, naglom turističkom razvitku koji nije pripomogao već je i naštetio njezinom očuvanju, usprkos rano zabilježenim naporima da se ona adekvatno valorizira. Uz primjere nepovratno uništene, ali grafički i tekstualno dokumentirane baštine, donosi se i kontekstualizira slučaj nadgrobne ploče biskupa Zudenika Zudeniga, kao dijela rapskoga opusa majstora Andrije Alešija. U hrvatskoj je povijesti umjetnosti vladalo uvjerenje da je ona davno i nepovratno nestala, iako je već cijelo stoljeće muzealizirana i javnosti dostupna u obližnjem Trstu. Primjer je vrlo karakterističan za pokretnu kulturnu baštinu sjevernoga Jadrana koju zbog čestih promjena državnih i drugih administrativnih granica i s njima povezanih muzejskih nadležnosti valja potražiti i na mjestima neočekivanim na prvi pogled.

O RANOM VRJEDNOVANJU RAPSKE BAŠTINE I ISTOVREMENIM PROCESIMA NJEZINA ZATIRANJA

Rab je tek donekle karakterističan predstavnik šačice gradova opstalih na plovnom putu duž istočne obale Jadrana, neprekinuta kontinuiteta od antičke *civitas*, biskupskoga središta povijesno potvrđenoga već u prvoj polovini 6. stoljeća,¹ do cvatuće komune zreloga srednjeg vijeka te mletačke luke kasnog srednjovjekovlja i ranog novog vijeka

1 * Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektima *Croatian Medieval Heritage in European Context: Mobility of Artists and Transfer of Forms, Functions and Ideas* (6095, CROMART), voditelja prof. dr. sc. Miljenka Jurkovića i *ET TIBI DABO: naručitelji i donatori umjetnina u Istri, Hrv. primorju i Dalmaciji od 1300. do 1800. godine* (DONART IP-2016-06-1265), voditeljice prof. dr. sc. Nine Kudiš. Rad posvećujem gospođi Lori Marochini (1938. – 2000.).
BUDAK, NEVEN, Urban development of Rab – a Hypothesis, *Hortus Artium Medievalium*, vol. 12, 123-135.

zahvaćene krizom već od 16. stoljeća.² Degradacija urbane kulture kod njega nije bila tako radikalna poput donekle specifičnih slučajeva Osora i Nina. Čak i u prvoj polovini 17. stoljeća, kada je Rab zbog svoje ekonomije orijentirane na trgovinu sa susjednim kopnom morao biti strašno pogođen posljedicama Uskočkoga rata i svime što ga je pratilo, Juraj Baraković je u *Dragi, rapskoj pastirci*, između ostalih, vrlo učestalih pohvala samom gradu Rabu istaknuo: „Da bih okom sam ne vidi' ne bih moga virovati, da Rab Rimu ne zavidi, prem da mane boga trati; volah gledat Rabski zidi nego pojti pirovati“, mada se dobar dio ovoga nedovršena spjeva odnosi upravo na opis te svadbene svečanosti, njegova domaćina iz obitelji Zudenigo, na koju se nakratko nećkao poći.³ Daleko realnijim se ipak čini prikaz rapskoga stanja prve polovine 17. stoljeća iz pera Barakovićeve suvremenika Ivana Tomka Mrnavića: „Rab ki polačami oholi se dosta, sada mirinami rascviljuje gosta“.⁴

Stagnacija Raba unutar Dalmacije kasnog mletačkog razdoblja, a zatim i na samom rubu austrijske Dalmacije, u ključu skrbi za kulturnu baštinu se, istina vrlo nategnuto, može tumačiti i donekle sretnom okolnošću, koja je pripomogla očuvanju njegovih antičkih (arheoloških) srednjovjekovnih i renesansnih spomenika. Ipak, uvodno se može zapaziti da ovaj, u odnosu na Zadar kao regionalno upravno

2 Usp. MLACOVIĆ, DUŠAN, *Građani plemići. Pad i uspon rapskoga plemstva*, Leykam, Zagreb, 2008., 44-110.

3 BARAKOVIĆ, JURAJ, *Draga rabska pastirica* Jurja Barakovića Zadranina hrabrenomu gradu Rabu na poštenje plemenitoga zbora gospođe njegove običaji, u: *Slovo o Rabu*, priredila Lada Badurina, Rab, 1989, 48-143.

4 MRNAVIĆ, IVAN TOMKO, *Život Magdalene od knezov Zirova plemena Budrišića*, u: *Slovo o Rabu*, priredila Lada Badurina, Rab, 1989, 27. Jedan je prijepis Mrnavićeva djela Mijat Sabljar zatekao u Rabu kod svećenika Ive Tomlijanovića, navevši puni naslov djela, uz napomenu: „(dao sam prepisati za nas)“. SABLJAR MIJAT, *Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Rab*, bilježnica 4, str. 37.

1 Rab, fragment ranokršćanskog mozaika iz crkve sv. Ivana (Mijat Sabljar, bilježnica 4, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine)

Rab, fragment of early Christian mosaic from the church of St. John (Mijat Sabljar, notebook 4, Ministry of Culture, Directorate for the Protection of Cultural Heritage)

i kulturno središte, periferno smješten gradić, svakako nije postao zapaženijim akterom inače bogate povijesti ranih napora u zaštiti spomenika duž istočne obale Jadrana. Teškom stanju spomenika zacijelo nije pripomoglo ukidanje Rapske biskupije 1828. godine, tj. njezino pripojenje Krčkoj biskupiji, koje je u gradu smanjilo tad već ionako nevelik broj intelektualaca sposobnih pokrenuti sustavniju skrb o spomenicima. To se zbilo upravo u trenutku kada se duž istočne obale Jadrana od Ivana Luke Garagnina do Pietra Nobilea i Vicka Andrića radala moderna svijest o važnosti zaštite spomenika. Naoko paradoksalno, zbog svoje su atraktivnosti rapske starine razmjerno rano privukle pažnju povjesničara, istraživača materijalne baštine i putopisaca. Dovoljno bi bilo pritom spomenuti niz značajnih zapažanja koja o Rabu donosi glasovito crkveno-povijesno djelo *Illyricum Sacrum*⁵ kao i rane prinose Eitelbergera i Jacksona, pisane u sklopu širih istočnojadranskih sinteza.⁶

5 FARLATI, DANIELE, *Illyricum sacrum, tomus V., Ecclesia Jadertina, (Episcopi Arbenses)*, Venetiis, 1775., 223-294.

6 Dok su zapažanja o Rabu glasovitog putopisca Alberta Fortisa dobrim dijelom posvećena prirodi, osobito geologiji otoka, spomenicima mnogo pažnje posvećuju Eitelberger i Jackson, potonji se referirajući na Fortisa, Farlatija i Eitelbergera. Usp. FORTIS, ALBERTO, *Put po Dalmaciji*, priredio Josip Bratulić, prijevod izdanja iz 1778. godine, Zagreb, 1984., 257-265. EITELBERGER von EDELBERG, RUDOLF, *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku*, Leykam international, 2009., prijevod izdanja objavljenog u Beču 1884., 37-56., JACKSON, THOMAS GRAHAM, *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the island of Grado*, Oxford, 1887., vol III., 195-237.

U rukopisnoj ostavštini ističu se podatci iz Sabljarovih sveščića, putnih bilježnica glasovitog istraživača, sakupljača i muzealca. Taj umirovljeni časnik austrijske vojske u njima je ostavio vrlo iscrpan, u duhu vremena preporodno akcentuiran popis rapske baštine nadopunjen skicama, ujedno sjajan dokument o njezinoj zapuštenosti pedesetih godina 19. stoljeća, ali i općenito lošem stanju koje je zatekao na Rabu, Krku i Pagu i drugdje na tlu povijesne Dalmacije i Hrvatskog primorja. Jedva prikrivajući svoju zapanjenost pa i očaj zbog svega ugroženog što je vidio, nizao je vojnički šture, ali i emocionalno angažirane opise ruševnih, u međuvremenu nestalih crkava, prijepise i skice epigrafskih spomenika, detaljne crteže ranokršćanskih mozaika (sl. 1), antičkih nadgrobni stela i renesansnih poliptiha, zatim opise kipova koje je zatekao ne samo u rapskim crkvama, nego i po kućama uglednijega plemstva, popise knjiga i rukopisa, čak i prijepis pjesme *Mochi slaba, gjazich izrechi nemore* koju je uočio u pergamenskom rukopisu s prijepisima rapskih povelja, datiranom u 1504. godinu. Rukopis se nalazio u rapskoj Podestariji, tj. Kneževu dvoru. U njegovim sveščićima prepoznajemo i mnoge u međuvremenu s Raba odnesene artefakte, kao i one za koje više ne znamo gdje su.⁷

Već početkom 20. stoljeća, nastala je monografska znanstvena rasprava o crkvi sv. Ivana Evanđelista iz pera Dagoberta Freya,⁸ a zatim i opsežna Schleyerova monografija

7 SABLJAR, MIJAT, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, *Rab*, bilježnica 3, str. 27, tako donosi crtež fragmenta rimske stele s tumačenjem: „na špidalu u Rabu (Kažu da je s. Mikula).“ bilježnica 4, str 1, 17, 44, 51-55, donosimo još nekoliko za ilustraciju teme karakterističnih bilješki: „Kod gospodina Giurato Ivana ... on kani sve svoje knjige i pisma popisati onda prodati...“ „U biskupiji njegovdšnjoj u Rabu u kapeli S. Ciprian sada štala za svinje kip ala fresca Maria drži Isusa, kod nje stoji S. Ciprian, nad njima 6 svetci, do toga desno drugi kip stojećim svetcom, oba od iztočni slikari...“ U vrtu franjevačkog samostana u Kamporu skicirao je jedan rimski nadgrobni spomenik i zoomorfni kapitel, koji se danas nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru. O kapitelu usp. JARAK, MIRJA, Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura Raba, *Starohrvatska prosvjeta*, 3, sv. 37, 2010., 100. SABLJAR, MIJAT, *bilježnica 5*, str. 1, donosimo i jednu za rapsku prošlost zanimljivu vijest iz paške Sabljarove knjižice: „Bag (Karlobag) Zlatni prsten srebrenom pločicom i grbom od Dominis-a, sa strane C – D u 1om polju i četvrtom dvoglavni orlo do polovice u 2 i 3im zvezda, gospodin iz Karlopaga kupio ga u Rabu za 14 fiorina...“ Na drugom mjestu zapisao je ime tog karlobaškog kupca, trgovca Jere Koščine. Ističemo i crticu o sudbini dviju pergamenskih knjiga: „Pokojni plovani je 2 korala na pergamenu razporio, i uz gornje podove njegovi privatnih sobah prilijepio da mu je toplije i da mu prašina dole u sobe nepada pak onda s japnom pobielio. Kašnje je kuću popravio i nove podove napravio“. Usp. SABLJAR MIJAT, bilježnica 6, 45, 55. O Sabljarovim putnim bilješkama usp. MARTINA, JURANOVIĆ TONEJC, *Putne bilješke Mijata Sabljara (1852.-1854.) crkveni inventar*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, svezak 14, Zagreb, 2010. O njegovoj biografiji usp. LINKE KREŠIMIR, Prilog poznavanju života i rada Mijata Sabljara (1790-1865), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3, s, 44, 2011., 219-260. Prema biografskim podatcima i napomenama u samim bilježnicama možemo pretpostaviti da je Sabljar na Rabu boravio ljeti 1852. godine.

8 FREY, DAGOBERG, San Giovanni Battista in Arbe, *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege*, 5, 1911., 51-60.

2 Rab, jugozapadne gradske zidine i zvonici (Thomas Graham Jackson, 1884.)
Rab, southwestern city walls and bell towers, Thomas Graham Jackson, 1884

3 Rab između dva svjetska rata (sa skiciranim obrisom hotela planiranog nad zidinama vrha poluotoka, podno samostana sv. Antuna Opata), (Arhiva Uprave za zaštitu kulturne baštine, Gjuro Szabo, Dokumenti o tome kako su Rabljani tamanili svoj Rab)

Rab between the two world wars (with sketched outlines of the hotel planned above the walls of the peninsula tip, below the monastery of St. Anthony the Abbot) (Archives of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage, Gjuro Szabo, Documents on how Rab inhabitants exterminated their Island of Rab)

o rapskoj baštini.⁹ Već u, za svoje vrijeme, znanstveno egzaktnoj Eitelbergerovoj dokumentaciji rapske baštine, a osobito kod Jacksona, uz niz lucidnih, stručnih zapažanja susrećemo i jasnu težnju njezina romantiziranja, primjerice u potenciranju teze o gradu koji je uništila epidemija kuge.¹⁰ Osim zapažanja o razornom djelovanju kuge u iscrpnom tekstu Jackson naglašava izrazitu slikovitost tog, jasno ga već definira, „grada zvonika“ i njegovih poprečnih uličica, velik broj crkava i samostana u gradu i neposrednoj okolici, ali i teško stanje dobrog dijela njih, kao i ruševnost mnogih gradskih kuća, vrtove koji su zauzimali nekadašnje kućne parcele, pa i onu samog nekadašnjeg episkopija. Opisuje zatim monumentalnost trećih, lučkih gradskih vrata, koja su ga podsjećala na ona splitska (dakle kasnoantička) i za koja je istaknuo da vjerojatno pripadaju nekom znatno ranijem, svakako predmletačkom fortifikacijskom sustavu, danas bismo mogli pretpostavljati romaničkom, s obzirom na ukupnu važnost toga sloja sačuvana u gradu Rabu. Hvali kvalitetu stambene arhitekture, za koju zapaža da bi se zavrijedila naći i na veronskim i padovanskim ulicama, pa čak i na venecijanskim kanalima. Veliku pozornost posvećuje iscrpnim opisima glavnih gradskih crkava i katedralnom zvoniku koji visoko valorizira. Iscrpno opisuje i katedralnu riznicu, tu nezaobilaznu postaju svih istraživača

9 SCHLEYER W., *Arbe : Stadt und Insel, ein Schatzkästlein der Natur und Kunst in Dalmatien*, Wiesbaden, 1914.

10 O tome je iscrpno pisao Mlacović, dokazujući da kužne pošasti polovine 15. stoljeća (za razliku od one iz prethodnoga stoljeća), nisu imale tako katastrofalan karakter, kako se kasnije uporno interpretiralo. Usp. MLACOVIĆ DUŠAN, 2008., 110-142. Kolegi Mlacoviću zahvaljujem na svim razgovorima koje smo u nekoliko proteklih godina vodili o prošlosti Raba.

i putopisaca.¹¹ Između ostalih rapskih motiva potpisuje akvarel s prikazom kasnije mnogo puta slikarski i fotografski dokumentirane vedute jugozapadnih gradskih zidina nad kojima dominiraju četiri zvonika (sl. 2).¹² U prednjem planu na Jacksonovom akvarelu sjedeći na stijeni druže se dvije gospođe, jedna u raskošnoj haljini s uzorkom, pripadajućim rupcem i s panama-šeširićem na glavi (supruga?), dok je druga (mještanka?) prikazana u crnoj haljini. Za razliku od tehničkih nacrti pojedinačnih spomenika koje nalazimo kod Eitelbergera, kod Jacksona već posve jasno u tekstu i slici uočavamo začetak kulta rapskog urbanog krajolika.

Iako je percepcija Raba kao grada prepuna značajnih dalmatinskih spomenika intenzivno razvijana još od druge polovine 19. stoljeća, nastavljajući se prvih desetljeća 20. stoljeća,¹³ njegov rani turistički razvitak nije doprinio očuvanju kulturne baštine. Štoviše, mnogo je pokazatelja koji upućuju na to da je potaknuo sasvim suprotne procese. Jedno od najsnažnijih svjedočanstava takva stanja tridesetih godina 20. stoljeća ostavio nam je konzervator Gjuro Szabo, osobito naglašavajući fizičko zatiranje Revelina (tj. Rondela kako ga je zvao u svojim tekstovima), snažne lučke kule koja je poput komiškog kaštela bila opremljena velikim alkama za vezivanje galija i drugih dijelova rapskih zidina, ali i uništavanje već tada glasovitih rapskih vizura izgradnjom

11 JACKSON, THOMAS GRAHAM, 1887., 206-207.

12 Kolegama konzervatorima Jošku Belamariću i Živku Bačiću zahvaljujem na ovoj ilustraciji.

13 Značajna mu je pozornost posvećena u Ivekovićevoj mapi s prikazom spomenika Raba, Hvara i Korčule. Usp. IVEKOVIĆ, ĆIRIL METOD, *Ostrva. Rab. Hvar. Korčula., Građevinski i umetnički spomenici Dalmacije*, sveska 6, Izdanje Jadranske straže, Beograd, 1928., str. 5-6, table: 1-9.

4 Rab između dva svjetska rata s još očuvanim kultiviranim krajolikom neposredna okoliša, privatna zbirka (foto: M. Maroević)

Rab between the two world wars with the still preserved cultivated landscape of the immediate surroundings, private collection (photo: M. Maroević)

„gnjusnih hotela u nekakvom venecijansko-bavarskom stilu“ (sl. 3). Promatrano iz današnje perspektive, usudujemo se zaključiti da je Szabo, svojim poslovično izvrsnim konzervatorskim instinktom, u Rabu vrlo napredno osjetio „najčarobniji spoj ljudskoga umijeća s čarnom prirodom“,¹⁴ tj. povijesni urbani krajolik¹⁵ grada izrasla iz mora na polutočnoj hridi, uokvirena zidinama i naglašena zvoncima, kao i njegova neposredna okoliša s povijesnim predgrađem iz doba ranog novog vijeka i sučelice mu smještena polja s maslinicima. Pojačano zanimanje nužno je dovodilo i do takve spomeničke sredine uobičajene supstitucije ruina novom, ladanjskom arhitekturom, poput ljetnikovca bana Perovića izgrađena na ostatcima nekadašnjeg franjevačkog i ranijeg benediktinskog samostana, pokraj ruševina crkve sv. Ivana Evanđelista.¹⁶ Sjajna svjedočanstva izgleda Raba prije stihijske izgradnje njegova okoliša, a dijelom i prije devastacije spomenika samog grada, osobito gradskih fortifikacija,

14 O tadašnjem procesu usustavljenja brige o ambijentu spomenika, zaštiti njegovu okruženja i slikovitih vizura usp. The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, III. – AESTHETIC ENHANCEMENT OF ANCIENT MONUMENTS, <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf>, (1. 9. 2017.). Karakterističan je bio i njegov uzaludan napor u zaustavljanju izgradnje obalne šetnice: „I Schleyer i drugi odvrćali su od mahnite osnove, da se put uz more, koji je nekad na trošak kneza Lichtensteina do biskupije izveden izgradi i dalje oko otoka. Isticali su s pravom, kako je baš to slikovito, što se Rab diže na pećini iz samog mora...“ Usp. Ministarstvo kulture, Središnji arhiv s područja kulturne baštine, Ostavština prof. Gjura Szabe Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, kutija 5, *Dokumenti o tome kako su Rabljani tamanili svoj Rab*, str. 1-12.

15 O terminu povijesni urbani krajolik usp. nedavno publiciranu opsežnu i poticajnu studiju konzervatorice B. Dumbović-Bilušić. DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA, *Krajolik kao kulturno nasljeđe. Metode prepoznavanja, vrednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Zagreb, 2015., 206-207.

16 Usp. MURAJ, IVA, Vila bana Perovića u Rabu arhitekta Egona Steinmanna iz 1932. godine, *Prostor*, 18, 2010., 111-120. O devastaciji samostanske cjeline sv. Ivana Evanđelista i vlastitim naporima u izvrsno provedenoj konzervaciji i restauraciji same crkve usp. DOMIJAN, MILJENKO, *Rab. Grad umjenosti*, Zagreb, 2001., 151-163.

5 Revelin, ostatak renesansne lučke kule s alkama za vezivanje brodova sučelice Kneževa dvora, prije rušenja između dva svjetska rata, privatna zbirka (foto: M. Maroević)

Revelin, remains of Renaissance harbour tower with rings for mooring boats opposite the Rector's Palace (Knežev dvor) before its destruction between the two world wars, private collection (photo: M. Maroević)

sve zbog turističke izgradnje, ostavio nam je fotograf Mirko Maroević, na otok se doselivši iz Zadra, nakon Rapallskog ugovora, tj. zadarskog pripojenja Italiji (sl. 4, 5).¹⁷

Samo čitanjem već spomenutih objavljenih i neobjavljenih tekstova te analizom pratećih ilustracija, iz kasnog 18., 19. i ranog 20. stoljeća, dosta se može zaključiti o selidbi epigrafskih spomenika, kapitela, renesansnih monofora i sličnih elemenata arhitektonske dekorativne plastike s porušenih crkava u nedaleke kuće i njihova dvorišta, pa i sa zapuštenih kuća na one koje su se održavale. Svakako valja spomenuti i privatne kolekcije nasljednika rapskoga

17 Iz njegova opusa koji u Rabu čuva gospodin Josip Andrić, kojemu se i ovom prigodom zahvaljujem na pomoći koju mi pruža u istraživanjima rapske baštine, posve jasno se može iščitati istančani osjećaj za dokumentiranje baštine, ne samo tada znatno skladnijih arhitektonskih veduta te ljepota kultiviranoga i prirodnoga krajolika, već i primjera pokretne baštine, osobito slikarstva. Uz uobičajeni posao mjesnoga fotografa, kroniku rapske svakodnevce između dva svjetska rata i prvih desetljeća poraća, od kamporskih pričesti do proslava 27. srpnja, slike grada uokvirena morem, poljima, šumom i maslinicima, ambiciozne noćne i zimske (čak i snježne) panorame, ostavio nam je portrete dostojanstvenih gradskih boema markantnih fizionomija i kamporskih opservanata, uz koje je autor očito bio posebno vezan, posvećenih ribolovu na peškari, zatim pripadnika jugoslavenske kraljevske vojske u ležernom ophodu pograničnog otoka, raznih plovila, od velikih jedrenjaka čija su se jedra zrcalila na površini mora za ljetne utihe, do mjesnih tradicijskih monoksila, leuta, gajeta, ratnih brodova i hidroaviona u rapskoj luci, prizore socijalne tematike sraza siromašnih ribara u poderanoj odjeći i bosonogih te od teškoga poljskoga rada posve tamnputih seljanki iz otočkih utvrda Hrvatske seljačke stranke s istinskim *jet-setom* tadašnjih rapskih turista, odjevenih u bijela ljetna odijela i svilene haljine, poput Aleksandrove supruge, kraljice Marije Karađorđević i njezine svite, zatim mjesnih sokolaša u paradnim uniformama i dokolice uskoga sloja mjesne urbane elite, očito politički posvećene ideji jugoslavenstva, što se jasno vidi iz prizora njihova ritualnog putovanja do međuratne kopnene, jugoslavensko-talijanske granice i spomenika kralju Petru Karađorđeviću u Kastvu. Sve to valja sagledati u duhu tadašnjih političkih prilika, živih sjećanja na D'Annunzijevo djelovanje u Rijeci i na Kvarneru i talijansko zaposjedanje Raba nakon Prvog svjetskog rata, kao što to treba činiti i s filmskom kamerom dobro dokumentiranim prizorima ne baš malobrojnih građana susjednoga Krka koji su 1941. godine s oduševljenjem dočekali talijansku vojsku.

plemstva, poput one obitelji Dominis, o kojoj je 1941. godine senzacionalistički izvještavao *Hrvatski glas*.¹⁸ Zanimanje za rapske starine dovodilo je i do još jednog uobičajenog načina odljeva baštine s otoka, kojemu smo i danas svjedoci, dobrim dijelom zbog nepostojanja mjesne muzejske institucije.¹⁹ Vjerojatno je međunarodno najpoznatiji primjer renesansnog poliptiha Bartolomea Vivarinija iz ženskog benediktinskog samostana sv. Andrije. Prodan je potkraj 19. stoljeća, a nalazi se u bostonskom *Museum of Fine Arts*.²⁰ Manje je poznata sudbina brojnih antičkih artefakata koji su prvi privukli pozornost sakupljača. U spomenutim bilježnicama Mijata Sabljara dokumentirano je mnogo takvih nalaza. Zanimljive vijesti o antičkoj figuralnoj plastici u Grazu i Beogradu donio je M. Domijan.²¹ Valja naglasiti da relativno malen broj do danas *in situ* sačuvanih antičkih spomenika jasno upućuje na sustavno odnošenje. O njemu sasvim preciznu vijest nalazimo već kod opata Fortisa. Glasoviti je putopisac u tom kontekstu spomenuo kolekcionara iz ugledne mletačke patricijske i vojničke obitelji.²² U ovom će se radu objaviti jedan sličan, iako kronološki udaljen primjer, inače u hrvatskoj povijesti umjetnosti iz historiografskog djela (*Illyricum Sacrum*) odavno znanog no, mislilo se i davno nestalog, tj. zauvijek izgubljenog rapskog spomenika, koji je pozornosti hrvatskih istraživača izmaknuo samo stoga jer se nije nalazio u nekom od uobičajenih muzejskih središta u kojima je završavala ili danas završava rapska baština, poput Beča, Zadra, Zagreba, Beograda, Splita i Rijeke.

18 M, U Zagrebu se nalazi prsten rimskog cara Konstantina. Poznati zagrebački umjetnik, glumac Ivan Mirjev, pravim imenom Ivan grof Dominis vlasnik je umjetnina i starinskih predmeta neprocjenjive vrijednosti, *Hrvatski glas*, 4. 5., 1941., str. 9. „Ovo prijestolje je iz našeg dvora na Rabu. Renesansa, 15 vijek! Ta slika Arkandela je iz 11. vijeka... Ova Madona s Djetetom je iz 13. vijeka. Iz 15. vijeka su ove slike biskupa, pa ovog Šimuna što se istakao 1570. kod Lepanta. Ta slika Galeazza Dominisa je iz 17. vijeka. Ovo Jakovljevo buđenje navodno je od Medulica... Razgledavali smo tako ne jedno poslije podne nego dva popodneva bezbroj tih umjetnina i starinskih predmeta koji svaki za sebe znače bogatstvo.“

19 Prigodno je u kvarnerskoj regiji poučno usporediti slučajeve Raba i Krka, na kojem se svećenik Mate Polonijo još između dva svjetska rata zauzimao za žurno osnivanje muzeja (što do danas nije realizirano), sa susjednim cresko-lošinjskim arhipelagom, gdje je kontinuirano postojanje muzejske institucije nakon Drugog svjetskog rata odigralo iznimno veliku ulogu u sabiranju i očuvanju muzejske građe *in situ*, na otocima, edukaciji pučanstva te u razvoju mreže muzeja i muzejskih zbirki, razgrnate od grada Cresa, preko sakralne i svjetovne osorske zbirke do Zbirke Piperata i Muzeja Apoksiomena u Malom Lošinju, kao i do velološinjske svjetovne zbirke u mletačkoj kuli i sakralne pri župnom uredu.

20 DOMIJAN, MILJENKO, 2001., 124, 125, <http://www.mfa.org/collections/object/virgin-and-the-dead-christ-with-the-ascension-and-saints-31121> (20. 09. 2017.)

21 DOMIJAN, MILJENKO, 2001., 19, 37.

22 FORTIS, ALBERTO, 1984., (1778), 258. Donosi vijest o antičkim natpisima koji su se često otkrivali, upozoravajući da jedan njihov dio više nije na otoku, nego u zbirci gospodina Jacopa Nanija. Usp. NANI, GIACOMO, *Collezione di tutte le antichità che si conservano nel museo Naniano di Venezia, Venezia, 1815.*, 6-7, 104. Katalog zbirke antičkih artefakata s prijepisima epigrafije i pratećim crtežima. Uredno su navedeni i primjerci s Raba.

NADGROBNA PLOČA RAPSKOGA BISKUPA ZUDENIKA ZUDENIGA IZ LAPIDARIJA GRADSKOG MUZEJA U TRSTU

U tršćanskom Gradskom muzeju (*Civico Museo di Storia ed Arte*) već dulje od stoljeća čuva se nadgrobna ploča rapskoga biskupa Zudenika Zudeniga (Zudenicus de Zudenico).²³ Do danas nije razriješeno kada je i kako ona dospjela u Trst.²⁴ Prema tršćanskoj muzejskoj tradiciji njezino se podrijetlo vezuje uz djelatnost Pietra Kandlera (1804. – 1872.), glasovitog tršćanskog povjesničara i arheologa koji je proputovao Istru i zaleđe Trsta, vezano s dužnošću počasnog konzervatora Austrijskog primorja (*Österreichisches Küstenland*). Valja napomenuti da su sastavni dio te administrativne jedinice, kao i užeg upravnog područja Istarskog okružja (*Istrianer Kreis*) predstavljali kvarnerski otoci Cres, Lošinj i Krk, pa se tako, primjerice, Kandler na potonjem sasvim očekivano zanimao za antičke epigrafske spomenike. Za razliku od Krka i cresko-lošinjskoga arhipelaga, Rab je pod Austrijom, kao i u razdoblju mletačke uprave, upravno pripadao Dalmaciji, tako da ne bi trebalo očekivati tragove formalne Kandlerove, s ovim otokom povezane aktivnosti. Naravno, moguće je da je znameniti povjesničar boravio na Rabu, kao što je, primjerice, tršćanski arhitekt i konzervator Pietro Nobile u dogovoru s pravnikom i povjesničarom Domenicom Rossetijem proputovao Dalmaciju, obilazeći i dokumentirajući antičke spomenike i planirajući stvaranje zajedničke konzervatorske službe na jadranskoj obali pod austrijskom upravom.²⁵ Moguće je i da je ploča do metropole istočne obale Jadrana i samog Kandlera u 19. stoljeću prispjela posredovanjem nekog drugog tršćanskog ljubitelja starina. U muzej je nadgrobna ploča dospjela prvih godina 20. stoljeća, preko obitelji Zucco, nasljednika obitelji Sanzin, s njihova posjeda u do danas

23 Zajedno s nizom drugih kamenih spomenika izložena je u lapidariju (*Orto Lapidario*), preciznije u njegovom dijelu zvanom *Giardino de Capitano* (u spomen na carske kapetane koji su u ime Habsburga odozgo s citadele upravljali gradom). Postavljena je u grupi s reljefima iz srednjeg i ranog novog vijeka. Podatak o nadgrobnoj ploči čak je naveden i na web stranici muzeja: „Sono inoltre esposti vari materiali provenienti dall'Istria e una pietra tombale dall'isola di Arbe con l'immagine del vescovo Zudenigo de Zudenighi del 1412.“ http://www.retecivica.trieste.it/triestecultura/new/musei/giardino_del_capitano/default.asp?pagina=lapidario, (1. 3. 2016.) Kustosica Marzia Vidulli ljubazno mi je omogućila ne samo fotografiranje nadgrobne ploče, već i uvid u inventarnu karticu, kao temeljnu muzejsku dokumentaciju o ovom eksponatu koji se vodi pod brojem 13657, na čemu joj se i ovom prigodom srdačno zahvaljujem.

24 Već M. Sabljar polovinom 19. stoljeća vjerojatno nije zatekao ovu ploču u nekadašnjoj rapskoj katedrali ili pokraj nje, pa ni negdje drugdje u gradu, jer je u svojem iscrpnom inventaru rapske baštine nije dokumentirao, za razliku od onih Ivana Scaffe i Primiceriusa Bizzze (danas uzidanih na sjevernom zidu crkve) koje su, sudeći prema njegovu opisu, još *in situ* bile sačuvane pokraj oltara i nad grobnim rakama. Usp. SABLJAR MIJAT, bilježnica 6, 55-56.

25 ŠPIKIĆ, MARKO, Od arheologije do kulturne politike: Pietro Nobile i dalmatinski spomenici, *Peristil*, 50, 195-208.

6 Trst, Museo Civico, nadgrobnja ploča rapskog biskupa Zudenika Zudeniga (foto: D. Ciković)

Trieste, Museo Civico, tombstone of Rab Bishop Zudenigo Zudenigo (photo: D. Ciković)

postojećoj tršćanskoj Ulici Ponziana. Riječ je o tadašnjem južnom predgrađu Trsta, u blizini nekadašnjih solana, a današnje industrijske zone.²⁶

Na vapnenačkoj ploči prikazan je standardni, na kasnogotički način vrlo uobičajeno koncipirani ležeći lik biskupa s pastoralom pored tijela, u ornatu i s biskupskom mitrom, a podno šiljatog luka koji počiva na tordiranim stupovima (sl. 6). U gornjem dijelu ploče iz svakog od kapitela tordiranih stupova izvire po jedna fijala. U trokutastom polju između tjemena luka i fijala, iz ekstradosa luka izvija se po jedna vitica, okružujući heraldički organizirana polja, duž kojih se pružaju po tri koso položene grede.²⁷ Međusobno su grede postavljene u zrcalno-simetričnom odnosu. Duž rubova ploče teče danas već znatno erodirani natpis koji spominje pokojnika. Objavljen je još u crkveno-povijesnom djelu *Illyricum Sacrum*, gdje nalazimo i opis čitavog, tad još sačuvanog, pažljivo dizajniranog kasnogotičkog ambijenta u sklopu rapske katedrale, u kojem se nalazio.²⁸ Zatim je opet objavljen početkom 20. stoljeća, čak uz fotografiju nadgrobnje ploče te spomenute šture podatke o dospijeću akvizicije iz predgrađa Trsta i to u Puschijevim *Arheološkim vijestima*, tada standardnom dijelu najstarijeg i vrlo uglednog tršćanskog znanstvenog časopisa *Archeografo Triestino*, inače vrlo značajnog i za povijest Istre.²⁹ Na nekadašnje postojanje natpisa, citirajući *Illyricum Sacrum*, u svojem glasovitom radu o rapskoj djelatnosti Andrije Alešija 1948. godine upozorio je Cvito Fisković, pretpostavljajući da je bio uništen pri

26 PUSCHI, ALBERTO, Notizie archeologiche, u: *Archeografo Triestino*, ser. III., I., 1903., 286. Povijesna inventarna kartica: Civico Museo di Storia ed Arte – Orto Lapidario – Lastra tombale con raff. del Vescovo e iscrizione del Vescovo Zudenico, Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Direzione generale antichità e belle arti, 13657. Uspoređujući današnje stanje i fotografiju koju donosi Puschi čini se da se na licu biskupovom interveniralo.

Uz spomenute objave, ploču u svojem radu o tršćanskoj srednjovjekovnoj kamenoj skulpturi mletačke provenijencije ukratko spominje G. Tigler, veliki znalac venecijanske gotičke skulpture. Preporučivši Puschijeve navode o njezinom podrijetlu navodi da je venecijanskog tipa i da potječe iz rapske katedrale. Usp. TIGLER, GUIDO, La scultura lapidea veneziana d'età gotica a Trieste, *Medioevo a Trieste. Istituzioni, arte, società nel Trecento, Atti del Convegno*, Viella, 2009., 343. Polazeći od ovog članka Ivan Matejčić me upozorio na postojanje rapske nadgrobnje ploče u Trstu, na čemu mu i ovom prigodom zahvaljujem.

27 Prema M. Graniću grb obitelji Zudenigo javlja se u inačicama s tri ili četiri kose grede. Usp. GRANIĆ, MIROSLAV, Stari rapski grbovi i pečati, *Rapski zbornik*, Zagreb; Rab, 1987., 249.

28 FARLATI, DANIELE, *Illyricum sacrum, tomus V., Ecclesia Jadertina, (Episcopi Arbenses)*, Venetiis, 1775., 250.

29 FARLATI, DANIELE, 1775, 250. PUSCHI ALBERTO, 1903, 286. OPTIMI CLARIQUE VIRI DOMINI / ZVDENICI DE ZVDENICHO HVIVS VRBIS ANTISTITIS HOC IN TVMVLO CLAVDVNTVR OSSA / QUI ANNO DOMINI M CCCC XII / DIEM SVVM CLAVSIT EXTREMVM VIII IDVS IANVARII tj. Odličnom presvijetlom mužu Zudeniku de Zudenigo, biskupu ovog grada, ovaj grob zatvara kosti koje su godine Gospodnje MCCCCXII konačno (=zauvijek) zatvorene dana 8. januarskih ida (odnosno 6. siječnja 1412.), (čitanje i prijevod Nenad Labus).

preuređenju tj. rušenju Zudenigove kapele 1781. godine.³⁰ Obitelj Zudenigo (Zudenico) bila je jedna od najstarijih, najuglednijih i najbrojnijih među mjesnim plemstvom.³¹ Prema C. Fiskoviću, porušena kapela bila je najvažnije Alešijevo djelo³² u inače kvantitativno bogatom rapskom opusu, no iscrpnije elaboriranje ove teme vezane uz izgled rapske katedrale prije barokno-klasicističkih intervencija uvelike bi izašlo iz zadanih okvira ovoga rada.

Cvito Fisković se prigodom svoje prve objave rapskih spomenika između ostalih arhivskih dokumenata posvetio i ugovoru od 9. prosinca 1454. godine kojim se Aleši, u nizu poslova koje je tih dana pogodio na Rabu, Frani Zudeniku obvezao isklesati nadgrobnu ploču s biskupskim likom. Tragom navoda iz *Illyricum sacrum* pretpostavio je da je mogla biti riječ upravo o prikazu njegova pokojnoga srodnika Zudenika Zudeniga, koji je, prema V. Brusiću,³³ Rapskom biskupijom upravljao od 1372. do 1412. godine. Iz sačuvana ugovora vidljivo je da se detaljni opis izgleda naručene ploče podudarao s onim iz ugovora koji je dan prije Aleši sklopio s rapskim biskupom Ivanom Scaffom, što je i precizirano³⁴ (Scaffa se u izvorima javlja i kao *Johannes*

7 Rab, nadžupna crkva Uznesenja Marijina (ex katedrala), nadgrobna ploča biskupa Scaffe (foto: D. Krizmanić)

Rab, parish church of the Assumption of the Virgin (formerly cathedral), tombstone of Bishop Scaffa (photo: D. Krizmanić)

30 FISKOVIĆ, CVITO, Andrija Aleši i ostali majstori u Rabu, u: Fisković C., Prijatelj K., *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i u Rabu*, Konzervatorski zavod za Dalmaciju u Splitu, 1948., 17-19. Riječ je o kvadratično koncipiranoj današnjoj kapeli Sv. Sakramenta, čije se uređenje odvijalo i u nastavku osamdesetih godina 18. stoljeća. Kolega konzervator Bojan Goja je u opsežnoj fusnoti, koja se osvrće na djelatnost švicarskih štukatera braće Somazzi, njezine štukature nedavno pripisao Sebastijanu Petruziju, objelodanivši arhivske podatke o protomajstorskoj štukaterskoj djelatnosti na rapskoj katedrali. Uz majstora dosad poznatog kao kipara, kao njegov suradnik spominje se Clemente Somazzi, a na drugim rapskim poslovima i altarist Saverio Medolini. GOJA, BOJAN, Pietro Sandrioli *indorador* iz Venecije i drvene oltarne pale u Rabu i Šibeniku, *Ars Adriatica*, 3, 2013., 170, bilj. 1. Podatke o „bratji Giacomu i Clementu Somazziju iz Švicarske“ i njihovom radu u katedrali i crkvi sv. Andrije donio je i Sabljar. SABLJAR, MIJAT, *Knjiga 3*, 19.

31 MLACOVIĆ, DUŠAN, 2008., 244-246.

32 FISKOVIĆ, CVITO, 1948, 17-19.

33 FISKOVIĆ, CVITO, 1948., 17, BRUSIĆ, VLADISLAV, *Otok Rab. Geografski / historijski i umjetnički pregled sa ilustracijama i geografskom kartom Kvarnera i Gornjeg primorja*, 1926?, 183. Usp. FARLATI, DANIELE, V., 1775, 250.

34 FISKOVIĆ, CVITO, 1948., 37-38. Uz ovaj, do danas u povijesno-umjetničkoj valorizaciji rapske Alešijeve djelatnosti nenadmašeni rad, usp. novije naslove koji analiziraju majstorov rapski opus ili donose vijesti važne za njegovo razumijevanje: MUTNJAKOVIĆ, ANDRIJA, *Andrija Aleši*, Zagreb, 1998., 41-58 (Rapski opus). DOMIJAN, MILJENKO, 2001., 8, 102-103, 162-163, 178, 181, 194-195, 216, HILJE, EMIL, Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29, 2005., 43-56, KUNČIĆ, MERI, Rapski obrtnici, umjetnici i medicinski djelatnici te njihovi klijenti na Rabu u drugoj polovici 15. stoljeća, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 31, 2013., 111-120. Scaffinu ploču A. Duplančić uspoređuje s fragmentom nadgrobne ploče nepoznata splitskog nadbiskupa za kojeg drži da je riječ o Jakobinu Badoeru pa fragment datira u 1451. godinu, a realizaciju pripisuje Andriji Alešiju, DUPLANČIĆ, ARSEN, Prilog o nadgrobnim spomenicima starijeg doba u Splitu, *Kulturna baština*, 34, Split, 2007., 229-233. O Alešiju na Kvarneru, a izvan Raba usp. BRADANOVIĆ MARIJAN, Rab i recepcija renesanse u arhitekturi i skulpturi na sjevernom Jadranu, *Rapski zbornik II.*, Rab, 2012., 451-459.

*de Schaffa episcopus Arbensis*³⁵). Kako je i potonja sačuvana, danas prezentirana na sjevernom lateralnom zidu rapske katedrale,³⁶ lako je zapaziti da su one gotovo identične, kako u cjelini tako i brojnim tehničkim detaljima izvedbe natpisa, načina tordiranja polustupova nosača luka, obrade biskupova lika, nabora draperije te pratećih elemenata poput vegetabilnog ornamenta i načina uporabe svrdla pri njegovoj izradi ili donekle karakteristična položaja pastoralna, završne spirale okrenute prema natrag i „umetnute“ između jastuka na kojem počiva biskupova glava i kapitela arkade (sl. 7). Lakše je spomenuti razlike; primjerice, na prikazu lica tad već odavno pokojnoga biskupa Zudeniga, koji je dugo upravljao Rapskom biskupijom, vidljive su staračke bore. One izostaju kod biskupa Scaffa kojem je ploča klesana za njegova života, štoviše nedugo po njegovu ustoličenju 1450. godine. Možda Scaffinu narudžbu valja promatrati u ključu nedavne epidemije kuge iz 1449. godine, a možda i stoga jer je izdanak ovog nešto mlađeg rapskog patricijskog roda jednostavno htio reprezentativnu potvrdu društvenog statusa, u svojem rodnom gradu. U drugim je elementima Scaffina ploča nešto minucioznije obrađena pa se usprkos izrazitoj uglačanosti dobro naziru nabori ovratnika albe te standardni ornamentalni ures mitre i manipula. Zanimljivo je da se u gornjim uglovima Scaffine ploče nalaze po tri koso položene grede međusobno postavljene u zrcalnoj simetriji, kao što je to slučaj i kod nadgrobne ploče biskupa Zudeniga, što znači da su se grbovi ovih dviju obitelji valjda razlikovali samo u heraldičkim bojama, ili da je grb obitelji Scaffa možda proizišao iz onoga obitelji Zudenigo. Iz konteksta narudžbe jasno je da je biskup Scaffa u svojoj katedrali odobravao kreiranje za rapske prilike raskošnoga spomena njegova prethodnika Zudeniga, što bi moglo upućivati i na bliskost dviju plemićkih obitelji. Budući da su obje ploče s ležećim ljudskim likovima predstavljale tipološki odmak od dotadašnjeg načina rada Alešijeve radionice na Rabu, jer su njegovim dotadašnjim nadgrobnim pločama i lunetama portala dominirali heraldički prikazi grbova u lisnatom ornamentu, možemo pretpostaviti da se ugovaralo temeljem nekakve skice. Ulogu je možda odigrala odredba o vlastoručnom radu majstora na Scaffinoj ploči. Sudeći prema majstorima koje tada Aleši angažira u svojoj splitskoj radionici, ona možda i nije posve poštovana,³⁷ no

svakako se radilo o značajnom kvalitativnom pomaku obrade figuralnog dijela plastike. Jasno je to kad usporedimo ležeće biskupske likove s malim, ne baš spretnim prikazima hodočasnika (sv. Jakova ili Pelegrina) s vrhova kaciga Alešijevih rapskih nadgrobni ploča i luneta portala.

Iako nema mjesta za opsežniju povijesno-umjetničku analizu i u ovoj kratkoj, na problem naoko izvrsne no još uvijek nedovoljne istraženosti rapske baštine usredotočene objave, ne može se zanemariti važnost uvođenja ove nadgrobne ploče u povijesno-umjetničku raspravu, kao prinosa poznavanju opusa Andrije Alešija. Ona je dobar pokazatelj naručiteljskog diktiranja detalja oblikovanja, mogli bismo zaključiti sitničavih zahtjeva koje je pred Alešija postavljala mala, periferna sredina, u kojoj je repetitivnost u pravilu prednjačila pred originalnošću. Sagledavši ukupnu sliku opusa dosad pripisana Alešijevoj djelatnosti na Rabu, kao i niza još neobjavljenih reljefa koji se čuvaju u zemlji i inozemstvu, a među kojima ima radova izrazito slabije kvalitete, za koje držimo da ih valja pripisati njegovim najslabijim suradnicima, vjerojatno šegrtima, vjerujemo da je veliku ulogu igrala i težnja naručitelja za osiguranjem kvalitete realizacije, ugovaranjem detalja s prezaposlenim majstorom, čija je djela tih dana htio niz uglednih rapskih plemića. Svakako bi bilo zanimljivo u suradnji s tršćanskim kustosima izvršiti petrografsku analizu, kako bi se istražilo je li riječ o, u suvremenim raspravama zbog fokusa na rapskoj breči zanemarenom, rapskom kompaktnom vapnencu koji se također cijenio i izvezio. Valja napomenuti, Scaffina je ploča od breče, vjerojatno glasovite rapske breče, iako se ona tada dosta brala i izvozila i s otoka Krka, preciznije bašćanskoga i vrbničkoga područja okrenutoga prema Rabu i Senju. Što se tiče Zudenigove nadgrobne ploče, imajući u vidu način na koji je Aleši organizirao posao, vjerojatnije je ipak u pitanju kamen iz bračkih kamenoloma, jer nakon povremenih dolazaka na Rab zbog ugovaranja poslova uslijedilo bi obavljanje kamenoklesarskih radova u splitskoj radionici, odakle su obje ploče na Rab vjerojatno i donesene 1456. godine.³⁸

UMJESTO ZAKLJUČKA

Rapska se baština već stoljećima izvrsno dokumentira. Bez te dokumentacije poput Jacksonovih akvarela i Freyevih fotografija dobrim dijelom ne bi bili mogući i neki od široko poznatih konzervatorsko-restauratorskih zahvata, poput konzerviranja i restauriranja znamenitog svetišta s deambulatorijem crkve sv. Ivana Evanđelista koje je vodio Miljenko Domijan. Ipak, sagledavši ukupno stanje na terenu, pogotovo s obzirom na važnost i brojnost rapskih spomenika, možemo zaključiti da u nekim segmentima

35 Prezime se u izvorima javlja u obje inačice. Prema Mlacoviću, prezime Scaffa u drugoj polovini 14. st. razvilo se iz nadimka Androsija Scaffa koji se sudeći prema njemu bavio pomorstvom (Scaffa – plovilo), a bio je član nekog većeg roda. Njegov je potomak 1404. godine agregiran u rapsko plemstvo. „Obitelj je kao plemićki rod Scaffa sredinom 15. stoljeća dosegla velik gospodarski napredak“. MLACOVIĆ, DUŠAN, 2008., 95, 271.

36 Više je puta objavljena, usp. FISKOVIĆ, IGOR, La basilica di San Marco come modello della scultura dalmata, *Storia dell'arte marciana: sculture, tesoro, arazzi. Atti del Convegno internazionale di studi*, Venezia, 11-14. X. 1994., Venezia, 1997., 231.

37 HILJE, EMIL, 2005., 47. Ističe da je Aleši, ugledajući se na Jurja Dalmatinca osobno klesao samo najvažnije elemente usredotočujući se na organizaciju poslovanja.

38 FISKOVIĆ, CVITO, 1948., 17.

8 Rab, fragment naopako okrenute renesansne grede portala s grbom obitelji Cernotta, detalj iz jedne od gomila građe nastale prigodom adaptacijskih zahvata u povijesnom središtu (foto: D. Krizmanić, 2016. godine)

Rab, fragment of inversed Renaissance portal beam with the coat of arms of the Cernotta family, detail from a pile of construction waste produced during adaptation works in the historic centre (photo: D. Krizmanić, 2016)

ono nije nimalo bolje od onoga u sličnim otočnim sredinama, znatno manje povijesno-umjetničke, istraživačke tradicije od one koju ima Rab, a u kojima također, kao ni na Rabu, ne postoje lokalni muzeji. Primjerice, povijesna dokumentacija danas nam omogućuje kvalitetnu konzervatorsku valorizaciju rapskih gradskih zidina i utvrda, tj. onoga što je od njih preostalo, međutim, zasad je to posve izostalo, pače svjedoci smo njihove daljnje degradacije, a ni u tome Rab nije nikakva iznimka. Bespravne adaptacije stalno nagrizaju slojevitost rapskih kuća, osobito stoga što se izbjegava dobra praksa konzervatorskoga nadzora unutarnjih adaptacija. Zaštita spomenika često je svedena na tretman pročelja. Što se tiče problema očuvanja skulpture i dekorativne arhitektonske plastike, kojom Rab usprkos stoljećima devastacija i danas obiluje, iznesen je jedan karakterističan primjer davnog odnošenja reljefa s otoka. On se vjerojatno zbio s namjerom njegove zaštite. Muzealizacija je ispunila svrhu njegova očuvanja, no kao i u mnogo sličnih slučajeva spomenika istrgnutih iz neposredna ambijenta, njome nije došlo do napretka u znanstvenoj valorizaciji, koji bi se svakako zbio da je reljef ostao na Rabu, naravno i da je pritom također bio očuvan. Tragom ovog rada sljedećom prigodom namjeravamo objelodaniti nekoliko sličnih primjera, još slabije poznate ili

gotovo nepoznate rapske baštine davno odnesene s otoka. Konkretnije, riječ je o nekoliko primjeraka rapske skulpture koji se danas nalaze u Beogradu. Pritom ćemo je, kao i u ovom slučaju, usporediti s njezinim kronološkim, tipološkim i radioničkim parnjacima, sačuvanima na otoku, također bez namjere osude takvih davnih postupaka, kakvi se, uostalom, i danas zbivaju, upravo zbog toga jer na otoku nema muzeja. Napokon, obzidani grad i danas je pun skrivenih i stručno još nedokumentiranih romaničkih, gotičkih i renesansnih portala, monofora i pila, kako onih još uvijek *in situ* sačuvanih u unutrašnjostima kuća i onih davno sekundarno ugrađenih, tako i onih polomljenih i poslaganih na hrpe, u očekivanju sekundarnog korištenja, jer nadvratnik s grbom uvijek se može iskoristiti kao stuba, vrtni ukras ili greda novog kamina, a slično je i s kapitelima. U gradu Rabu poznato nam je nekoliko takvih gomila, koje se u pravilu smanjuju. Njihovim bi se pažljivijim prebiranjem znatno obogatila rapska povijest, a i lapidarij budućeg, nadamo se, gradskog muzeja. Ako to ne učine stručnjaci, konzervatori i kustosi, učinit će to netko drugi umjesto njih. Samo iz kamina vikendaških nastambi i restorana razasutih po kvarnerskim otocima mogao bi se izlučiti reprezentativni lapidarij antičke, ranosrednjovjekovne, romaničke, gotičke i renesansne skulpture (sl. 8).

LITERATURA

- BARAKOVIĆ, JURAJ, Draga rabska pastirica Jurja Barakovića Zadranina hrabrenomu gradu Rabu na poštenje plemenitoga zbora gospode negove običaji, *Slovo o Rabu*, priredila Lada Badurina, Rab, 1989, 48-143.
- BRADANOVIĆ, MARIJAN, Rab i recepcija renesanse u arhitekturi i skulpturi na sjevernom Jadranu, *Rapski zbornik II.*, ur. Josip Andrić, Rab, 2012., 451-459.
- BRUSIĆ, VLADISLAV, *Otok Rab. Geografski / historijski i umjetnički pregled sa ilustracijama i geografskom kartom Kvarnera i Gornjeg primorja*, Franjevački kamporski samostan sv. Eufemije, Rab, 1926.
- BUDAK, NEVEN, Urban development of Rab – a Hypothesis, *Hortus Artium Medievalium*, vol. 12, 123-135.
- DOMIJAN, MILJENKO, *Rab. Grad umjetnosti*, Zagreb, 2001.
- DUMBOVIĆ BILUŠIĆ, BISERKA, *Krajolik kao kulturno nasljeđe. Metode prepoznavanja, vrednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Zagreb, 2015.
- DUPLANČIĆ, ARSEN, Prilog o nadgrobnim spomenicima starijeg doba u Splitu, *Kulturna baština*, 34, Split, 2007., 229-233.
- EITELBERGER von EDELBERG, RUDOLF, *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku*, Leykam international, 2009., prijevod izdanja objavljenog u Beču 1884.
- FARLATI, DANIELE, *Illyricum sacrum, tomus V.*, Venetiis, 1775.
- FISKOVIĆ, CVITO, Andrija Aleši i ostali majstori u Rabu, u: Fisković C., Prijatelj K., *Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i u Rabu*, Konzervatorski zavod za Dalmaciju u Splitu, 1948., 5-44.
- FISKOVIĆ, IGOR, La basilica di San Marco come modello della scultura dalmata, *Storia dell'arte marciana: sculture, tesoro, arazzi. Atti del Convegno internazionale di studi*, Venezia, 11-14. X. 1994., ur. Renato Polacco, Venezia, 1997., 220-234.
- FORTIS, ALBERTO, *Put po Dalmaciji*, priredio Josip Bratulić, prijevod izdanja iz 1778. godine, Zagreb, 1984.
- FREY, DAGOBERT, San Giovanni Battista in Arbe, *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k.k. Zentralkommission für Denkmalpflege*, 5, 1911., 49-86.
- GOJA, BOJAN, Pietro Sandrioli *indorador* iz Venecije i drvene oltarne pale u Rabu i Šibeniku, *Ars Adriatica*, 3, 2013., 159-174.
- GRANIĆ, MIROSLAV, Stari rapski grbovi i pečati, *Rapski zbornik*, Zagreb; Rab, 1987., 225-250.
- HILJE, EMIL, Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29, 2005., 43-56.
- IVEKOVIĆ, ĆIRIL METOD, *Ostrva. Rab. Hvar. Korčula., Građevinski i umjetnički spomenici Dalmacije*, sveska 6, Izdanje Jadranske straže, Beograd, 1928.
- JACKSON, THOMAS GRAHAM, *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the island of Grado*, vol. III., Oxford, 1887.
- JARAK, MIRJA, Starokršćanska i ranosrednjovjekovna skulptura Raba, *Starohrvatska prosvjeta*, 3, sv. 37, 2010., 77-109.
- JURANOVIĆ TONEJC, MARTINA, *Putne bilješke Mijata Sabljara (1852.-1854.) crkveni inventar*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, svezak 14, Zagreb, 2010.
- KUNČIĆ, MERI, Rapski obrtnici, umjetnici i medicinski djelatnici te njihovi klijenti na Rabu u drugoj polovici 15. stoljeća, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 31, 2013., 111-120.
- LINKE, KREŠIMIR, Prilog poznavanju života i rada Mijata Sabljara (1790-1865), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. sv, 44, 2011., 219-260.
- M, U Zagrebu se nalazi prsten rimskog cara Konstantina. Poznati zagrebački umjetnik, glumac Ivan Mirjev, pravim imenom Ivan grof Dominis vlasnik je umjetnina i starinskih predmeta neprocjenjive vrijednosti, *Hrvatski glas*, 4. 5., 1941., 9.
- MLACOVIĆ, DUŠAN, *Građani plemići. Pad i uspon rapskoga plemstva*, Leykam, Zagreb, 2008.
- MRNAVIĆ, IVAN TOMKO, *Život Magdalene od knezova Zirova plemena Budrišića, Slovo o Rabu*, priredila Lada Badurina, Rab, 1989., 27.
- MURAJ, IVA, Vila bana Perovića u Rabu arhitekta Egona Steinmanna iz 1932. godine, *Prostor*, 18, 2010., 111-120.
- MUTNJAKOVIĆ, ANDRIJA, *Andrija Aleši*, Zagreb, 1998.
- NANI, GIACOMO, *Collezione di tutte le antichità che si conservano nel museo Naniano di Venezia, Venezia, 1815.*
- PUSCHI, ALBERTO, *Notizie archeologiche, Archeografo Triestino*, ser. III., I., 1903., 277-287.
- SABLJAR, MIJAT, *Putne bilješke*, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, MS (Mijat Sabljara), bilježnice 3, 4, 5 i 6, 1852.-1854.
- SCHLEYER, W., *Arbe : Stadt und Insel, ein Schatzkästlein der Natur und Kunst in Dalmatien*, Wiesbaden, 1914.
- ŠPIKIĆ, MARKO, Od arheologije do kulturne politike: Pietro Nobile i dalmatinski spomenici, *Peristil*, 50, 195-208.
- TIGLER, GUIDO, La scultura lapidea veneziana d'età gotica a Trieste, *Medioevo a Trieste. Istituzioni, arte, società nel Trecento*, Atti del Convegno, ur. Paolo Cammarosano, Viella, 2009.

IZVORI

Ministarstvo kulture, Središnji arhiv s područja kulturne baštine, Ostavština prof. Gjura Szabe Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, kutija 5, *Dokumenti o tome kako su Rabljani tamanili svoj Rab*, str. 1-12.

Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Direzione generale antichità e belle arti,

Civico Museo di Storia ed Arte – Orto Lapidario – Lastra tombale con raff. del Vescovo e iscrizione del Vescovo Zudenico, n. 13657.

INTERNETSKI IZVORI

<http://www.mfa.org/collections/object/virgin-and-the-dead-christ-with-the-ascension-and-saints-31121> (20. 9. 2017.)

<http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf>, (pristupljeno 1. 9., 2017.)

http://www.retecivica.trieste.it/triestecultura/new/musei/giardino_del_capitano/default.asp?pagina=lapidario (1. 3. 2016.)

Summary**ABOUT SOME FOREVER LOST RAB MONUMENTS AND ABOUT ONE FOUND**

The paper discusses the characteristic case of destiny of the monuments in the town of Rab. The city was early recognized in scholarly literature as one of the most picturesque urban settings of historic Dalmatia. Its ecclesiastical monuments are extensively described in the ecclesiastical-historical work *Illyricum Sacrum*, while Abbot Fortis mentions ancient monuments, informing us also of those that were taken to Venice. Only Sabljari's notebooks show the extent of devastation of movable and immovable cultural heritage of Rab from mid-19th century to the present day. Already T. G. Jackson clearly describes the town of Rab as exceptional historic urban landscape. Ahead of his time G. Szabo vehemently condemned the demolition of the walls and degradation of vistas due to the construction of huge hotels and promenade utterly unfit to the environment. Published literature and unpublished archival sources offer numerous possibilities of research of Rab artistic heritage lost in the course of time or taken from the island. The author draws attention to the fairly unknown but

very valuable artistic and documentary collection of photographs of Mirko Maroević, as source of knowledge about the heritage of Rab. Along with highlighting positive examples, the paper stresses the lack of valorisation of surviving city walls and of architectural decoration of Rab residential architecture, which is still being destroyed. In the second part, by listing examples of monuments dislocated from Rab from Venice to Zadar, explaining in detail the example of the tombstone of Rab Bishop Zudenigo Zudenigo, a work of Andrija Aleši, kept for over a century in the Trieste City Museum, the paper underlines that a careful search of the museum material of neighbouring countries would contribute to further valorising of Rab's cultural heritage. The item from the Trieste museum, omitted in Croatian art historical studies, is compared to its counterpart kept in the Rab cathedral in order to stress its importance in completing the image of Aleši's work on the Island of Rab. Similar publications of hidden Rab monuments are announced.

Ivo Glavaš

Čorićev toranj u Vodicama – šibenska komunalna utvrda

Ivo Glavaš
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Šibeniku
HR – 22 000 Šibenik, Stube J. Čulinovića 1/3

UDK: 725.1:623.1(497.581.2)Vodice)
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 31. 8. 2017.

Ključne riječi: Čorićev toranj, šibenski distrikt, Vodice, Osmanlije, Jeronim de Saracenis, mašikulacija, berteska

Key words: Čorić Tower, District of Šibenik, Vodice, Ottomans, Jeronim de Saracenis, machicolation, bretèche (or brattice)

Čorićev toranj je šibenska komunalna utvrda koja je kao samostalna kula branila od Osmanlija naselje Vodice i strateški izvor pitke vode na zapadu šibenskog distrikta. Kula je sagrađena 1533. godine kad je šibenski plemić Jeronim de Saracenis ugovorio gradnju s klesarom Ivanom iz Hvara. Odigrala je važnu ulogu u jedinom povijesno poznatom napadu Osmanlija na središte Vodica početkom Kandijskog rata 1646. godine. Moguće je prepoznati nekoliko razvojnih faza kule, a nakon prestanka osmanske opasnosti, najvjerojatnije već tijekom 18. stoljeća, kula je pretvorena u stambeni objekt. Zasad nije moguće potvrditi je li izduženo pravokutno dvorište, koje je kuli dozidano s jugozapada, imalo fortifikacijsku namjenu.

Pred ozbiljnim, isprva pljačkaškim upadima Osmanlija 70-ih godina 15. stoljeća, šibenski distrikt brani se nizom utvrda.¹ Obrambeni prsten utvrda i utvrđenih naselja gradi se na granicama i unutar šibenskog distrikta.² Isti fenomen zapaža se i kod ostalih dalmatinskih komuna, bilo da se grade samostalne komunalne utvrde, plemićki kašteli ili bedemi za zaštitu gradskog stanovništva i distriktualaca.³ Prostor Vodica branile su dvije utvrde: u dubini vodičkog polja tvrđava Rakitnica, a u samom naselju kula poznata po suvremenom nazivu Čorićev toranj. Padom tvrđave Rakitnice u osmanlijske ruke početkom Ciparskog rata 1571.

godine direktno je ugrožena obrana Vodica, koja je sada ovisila isključivo o kuli u središtu mjesta, Čorićevom tornju.⁴

POVIJESNI PODATCI O ČORIĆEVOM TORNJU

Vodice su imale strateško značenje za Šibenik, posebno za vrijeme ljetnih mjeseci kad je grad oskudijevao vodom, a mogao se lađama opskrbljivati na izvoru u središtu Vodica uz samu obalu.⁵ Mletačka vlast je bila zabrinuta za sudbinu Šibenika ukoliko bi Osmanlije osvojile izvor vode u Vodicama. Učestali su izvještaji mletačkih providura i šibenskih kneževa o tome kako treba zaštititi Vodice i izvor vode. Tako generalni providur Giacomo Foscarini u svojoj relaciji mletačkom Senatu 1572. godine izričito kaže da treba natkriti i bolje čuvati kulu koja već postoji za zaštitu jednog izvora vode u Vodicama: *Convien l' estate mandar alle Vodice loco in terra ferma fuor del canale sei miglia lontano dalla città con barche per condur acque da una fontana che è in quel loco, dove possendo andar facilmente li nemici, corre il popolo che vi va gran pericolo come molti sono stati presi, oltre che vi è dubio anco che quell' acqua da Turchi non venghi avelenata, dimandorno che fosse coperta et guardata una torre che è alle Vodice et tenutavi una guardia.*⁶ Vidimo da je providur izražavao bojazan da bi osmanska vojska mogla čak otrovati izvor u Vodicama.

Prvi povijesni spomen gradnje kule u središtu Vodica možda je ugovor o gradnji kuće koji je s klesarom Ivanom iz Hvara sklopio plemić Jeronim de Saracenis 1533. godine.⁷

1 KOLANOVIĆ, JOSIP, 1995., 59-62.

2 O utvrđivanju istočnog dijela šibenskog distrikta vidi: GLAVAŠ, IVO; ŠPRLJAN, IVO, 2016., 135-137.

3 Kao primjer vidi utvrđivanje područja između Trogira i Splita kod: BABIĆ, IVO, 1984., 126-130.

4 STOŠIĆ, KRSTO, 1941., 137; O katastrofalnom Ciparskom ratu (1570. – 1573.) tijekom kojeg je šibenski teritorij sveden na minimum vidi kod: GRUBIŠIĆ, SLAVO, 1974., 71-75.

5 O značenju Vodica za opskrbu Šibenika vodom: GRGA, NOVAK, 1976., 171.

6 CRV, 4, 21.

7 STOŠIĆ, KRSTO, 1941., 125.

1 Plemićki grb s inicijalima H. S. na jugoistočnom pročelju Čorićevog tornja (foto: I. Glavaš)

Nobility coat of arms with the initials H. S. on the south-east façade of the Čorić Tower (photo: I. Glavaš)

Po sredini prvog kata jugoistočnog pročelja točno iznad kordonskog vijenca Čorićevog tornja nalazi se reljefni gotički plemićki grb s inicijalima H. S. za koje je Stošić pretpostavio da se radi upravo o plemiću Jeronimu (Hieronymus) de Saracenis⁸ (sl. 1). Sličan grb nalazi se krajnje desno na nadvratniku ulaznih vrata u Čorićev toranj (sl. 2). De Saracenis je poznata plemićka obitelj u srednjovjekovnom Šibeniku, koja se prvi put spominje u buli pape Bonifacija VIII. iz 1298. godine o osnivanju šibenske biskupije.⁹ Treće mjesto na kojem se, kako pretpostavlja Miagostovich, nalazio grb šibenske plemićke obitelji De Saracenis jest podnica četvrte kapele u katedrali sv. Jakova u Šibeniku gledajući s desne strane od glavnih ulaznih vrata.¹⁰ Na desnoj strani kapele nalazio se plemićki grb na kojem je prikazana kula s kruništem i inicijalima člana obitelji De Saracenis.¹¹ Kako je podnica katedrale promijenjena 1888. godine, plemićke grobne ploče su uništene.¹² Dakle, nemamo pouzdanih informacija kako je izgledao grb obitelji, tako da je teško

8 Isto, 125.

9 ŠD, 6.

10 MIAGOSTOVICH, VINCENZO, 1910., 69.

11 Isto, 69.

12 Isto, 68.

2 Grb na desnoj strani nadvratnika ulaznih vrata u Čorićev toranj (foto: I. Glavaš)

Coat of arms on the right side of the lintel of the entrance door to the Čorić Tower (photo: I. Glavaš)

kazati radi li se na Čorićevom tornju upravo o grbu obitelji De Saracenis.

Mletačke vlasti su planirale bolje utvrditi Vodice, što se najbolje vidi iz relacije šibenskog kneza Orsata Giustinijana iz 1585. godine: *Però saria bene (per mia opinione) che fusse tirata una muraglia, che cingesse le boche delle dette acque, et da una parte fatta una toricella, che fosse per difesa della detta muraglia, con la qual provisione saria facile, et sicuro il servirsi di essa acqua, anco in tempo di guerra, al quel luoco delle Vodizze ho fatto fabricar doi guardiole di muro, cioè una sopra 'l canton da boura, et l' altra dalla parte del tramontar del sole, con le quali in ogni occasione si potria diffender da una batteria da mano, non solo la masiera, dove è la porta di spora, ma anco le altre due parti, che circondano essa Villa...*¹³

Opsežni plan kneza Orsata Giustinijana pretpostavljao je gradnju većeg zida s više kula za zaštitu dragocjenog izvora vode. Ništa od eventualnih jačih mletačkih fortifikacija u Vodicama nije se sačuvalo. Što je stvarno od planiranih fortifikacija za zaštitu izvora vode i lokalnog stanovništva bilo izgrađeno, govori nam nešto kasnija relacija šibenskog kneza Luke Falijera po povratku s dužnosti u Veneciju 1587. godine: *Vodizze lontana dalla Città miglia cinque, che fà fogi 44, anime 266, da fatti 59, è villa posta alla marina circondata dalla parte di terra con un muro di masiera, et vi è una bona, et bella torre delli Giustiniani Cittadini di Sebenico, dove quelli della Villa la notte fanno la guardia.*¹⁴ Dakle, tadašnje vodičke

13 CRV, 4, 359-360.

14 CRV, 4, 396.

3 Prikaz Vodica na karti šibenskog teritorija Martina Kolunića Rote (preuzeto iz: SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, 2007., 36)

Rendering of Vodice on Martin Kolunić Rota's map of the territory of Šibenik (source: SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, 2007, 36)

fortifikacije sastojale su se od slabog obrambenog bedema zidanog u suho (*muro di masiera*) i snažne kule šibenske komune.¹⁵

Visoka istaknuta kula sa šatorastim krovom usred Vodica vidi se na karti Šibenika i njegovog teritorija koju je izradio Martin Kolunić Rota 1570. godine¹⁶ (sl. 3). Početkom Kandijskog rata 1646. godine dogodio se jedini povijesno zabilježeni osmanski napad na Vodice. Šibenski povjesničar i suvremenik ratnih događanja Franjo Difnik opisao je iznenadni napad četiri tisuće osmanskih konjanika na naselje, kako piše, utvrđeno zidinama.¹⁷ Isti događaj opisao je i Girolamo Brusoni koji je Vodice zamijenio otokom Krapnjem.¹⁸ Međutim, nesumnjivo se radi o Vodicama jer na Krapnju nije postojala kula, a u oba opisa (Difnika i Brusonija) spominje se spasonosna paljba s padovanske galije pod zapovjedništvom plemića Daula Dotta.¹⁹ Za razliku od Difnika, Brusoni spominje samo kulu u Vodicama oko koje se vodi bitka s Osmanlijama.²⁰

15 To je jedina povijesna potvrda da je Čorićev toranj zapravo šibenska komunalna utvrda. Osim što nismo posve sigurni pripada li grb na Čorićevom tornju plemićkoj obitelji De Saracenis, ne znamo što se dalje kroz 16. stoljeće s tom obitelji događalo i kako je utvrda prešla u komunalno vlasništvo.

16 Vidi Rotinu kartu u Merianovom pretisku iz 1652. godine kod: SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, 2007., 36-37.

17 DIFNIK, FRANJO, 1986., 77.

18 BRUSONI, GIROLAMO, 1673., 98-99.

19 DIFNIK, FRANJO, 1986., 77; BRUSONI, GIROLAMO, 1673., 99.

20 BRUSONI, GIROLAMO, 1673., 98.

4 Današnji izgled Čorićevog tornja (foto: I. Glavaš)

Čorić tower today (photo: I. Glavaš)

RAZVOJNE FAZE ČORIĆEVOG TORNJA

Čorićev toranj visok je nešto više od 13 metara u sljemenju i sa svoja tri kata predstavlja jedan od najviših objekata u povijesnoj jezgri Vodica (sl. 4). Njegova današnja visina posljedica je različitih povijesnih faza tijekom kojih je kula nadograđivana u visinu, a njena unutrašnjost i vanjština adaptirane. Negdje na polovici visine kule na 6,6 metara nalaze se ostatci ležišta izvorne mašikulacije koja je išla oko kule. Iznad mašikulacije na fasadama kule ne postoje ostatci kruništa tako da se iznad mašikulacije vjerojatno nalazio prostor natkriven četverostrešnim krovom. Tako je završavala prva faza kule koja se može povezati s izvornim ugovorom šibenskog plemića Jeronima de Saracenis iz 1533. godine. Vrlo je slična situacija na kuli Aquila u Pučišćima na Braču.²¹ U prizemlju kule sa sve četiri strane nalazi se pokos, a iznutra je svod (sl. 5). Pokos je znatno izraženiji duž sjeverozapadnog pročelja gdje ide skroz do kordonskog vijenca, što se ponavlja i negdje do polovine jugozapadnog pročelja tj. do ulaznih vrata, nakon čega je pokos znatno blaži i završava otprilike do polovine ravnine zida prizemlja kule. Razlog za tako nešto je jednostavan: napad na kulu se očekivao prvenstveno s kopnene sjeverne strane. Je li u to vrijeme do kule dopiralo more, ili je ona, kako stoji na

21 KOVAČIĆ, VANJA, 2010., 55-58.

5 Svod u prizemlju Čorićevog tornja (foto: I. Glavaš)
Čorić tower ground floor vault (photo: I. Glavaš)

6 Prikaz Vodice na karti šibenskog teritorija Matea Pagana (preuzeto iz: SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, 2007., 25)

Rendering of Vodice on Mateo Pagan's map of the territory of Šibenik (source: SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, 2007, 25)

7 Prva austrijska katastarska izmjera Vodice iz 1825. godine s označenom pozicijom Čorićevog tornja; izvori vode s kanalom koji ide do mora desno od tornja u središtu karte (preuzeto iz: HR DAST 152)

First Austrian cadastral survey of Vodice, 1825, with marked position of Čorić Tower; water springs with canal leading to the sea are situated to the right of the tower in the centre of the map (source: HR DAST 152)

Kolunićevoj karti, kao i naselje bila nešto udaljena od mora, bit će moguće potvrditi tek arheološkim iskopavanjima okoliša kule. Na Kolunićevoj karti Šibenika vidi se zid koji iz pravca kule vodi ravno prema moru. Isti zid u nekakvoj formi akvadukta vidi se i na ranijoj karti Matea Pagana s početka 16. stoljeća²² (sl. 6). Objašnjenje za to možda nam pruža prva austrijska katastarska izmjera iz 1825. godine na kojoj se vidi izvor vode nešto ispod današnje župne crkve u Vodicama od kojeg vodi kanal sve do mora²³ (sl. 7). Kanal je najvjerojatnije izgrađen kako bi se vodom lakše opskrbljivali brodovi koji su dolazili po vodu iz Šibenika. Kula je također izvorno morala imati nešto više prizemlje

22 Vidi Paganovu kartu kod: SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, 2007., 25.

23 HR DAST 152, k. o. Vodice.

8 Topovski otvor na sjeveroistočnom pročelju Čorićevog tornja (foto: I. Glavaš)

Cannon opening on the north-east façade of the Čorić Tower (photo: I. Glavaš)

s obzirom na to da je popločenje vodičke ulice koja ide duž kule nastalo naknadno i svojom kotom nadvisuje početak zidova kule. U prizemlju kule postojala su dva izdužena uža pravokutna topovska otvora, jedan odmah od ulaznih vrata, a drugi zrcaljeni na suprotnom sjeveroistočnom pročelju (sl. 8). U središtu prizemlja jugozapadnog pročelja nalaze

9 Glavna ulazna vrata u Čorićev toranj (foto: I. Glavaš)
 Čorić Tower main entrance door (photo: I. Glavaš)

10 Kaštel Nehaj u Kaštel Štafiliću (foto: I. Glavaš)
 Nehaj Castle in Kaštel Štafilić (photo: I. Glavaš)

11 Kristov monogram u medaljonu na nadvratniku ulaznih vrata Čorićevog tornja (foto: I. Glavaš)
 Christ's monogram in a medallion on the lintel of Čorić Tower entrance door (photo: I. Glavaš)

se glavna ulazna vrata u kulu zaštićena dubokom eskarpom i topovskim otvorom (sl. 9). Na sličan način izvedena je zaštita vrata unutar dubine eskarpe na kaštelu Nehaj (kula Lodi) u Kaštel Štafiliću, s tim da tamo ulazna vrata brane dva topovska otvora²⁴ (sl. 10). Na arhitravnoj gredi portala nalaze se tri grba u medaljonu: desno već opisani potencijalni grb šibenske plemićke obitelji De Saracenis, u središtu jedan teško oštećeni i posve nečitljiv grb i lijevo u medaljonu ostatci Kristovog monograma IHS (sl. 11). Dovratnici portala dosta su oštećeni, a bez dodatnih istraživanja teško je utvrditi kako se tehnički pristupalo vratima i je li izvorno postojao podizni most. Iz prizemlja se na kat dolazilo kroz otvor probijen u sjeveroistočnom dijelu svoda. Neposredno iznad kordonskog vijenca nalaze se simetrično raspoređene po dvije puškarnice kružnog završetka na svakom pročelju (sl. 12). U središtu jugoistočnog pročelja, naslonjen na kordonski vijenac nalazi se već opisani gotički grb možda plemićke obitelji De Saracenis. U unutrašnjosti drugog kata kule nalaze se renesansni kameni umivaonik i kamin postavljeni na nasuprotne zidove (sl. 13). Oni pripadaju prvoj fazi gradnje kule i funkcionirali su u prostoriji koja je ujedno služila za stanovanje pod otvorenim četverostrušnim krovom koje je prekrivalo mašikulaciju.

.....
 24 MARASOVIĆ, KATJA, 2002., 325.

U drugoj fazi izgradnje i adaptacije kule, umivaonik i kamin su presječeni naknadno sagrađenim svodom koji ide u suprotnom smjeru od svoda u prizemlju kule. Svod je sagrađen kad je kula povišena, kojom prilikom je srušena konstrukcija iznad mašikulacije s krovom. Svod je sagrađen jer je, kao znatno čvršći konstruktivni element nego obični drveni grednik, mogao bolje nositi eventualne topove koji su mogli biti postavljeni na završnoj etaži Čorićevog tornja. Na taj način je uobičajeno rješavanje problema konstruktivne nosivosti završnih etaža kula, a iznimka je primjerice

12 Puškarnica Čorićevog tornja s unutrašnje strane (foto: I. Šprljan)
 Čorić Tower loophole from the inside (photo: I. Šprljan)

13 Renesansni kameni umivaonik na drugom katu Čorićevog tornja (foto: I. Šprljan)
 Renaissance stone washbasin on the second floor of the Čorić Tower (photo: I. Šprljan)

14 Kamene konzole za balkon (foto: I. Glavaš)
 Stone corbels for the balcony (photo: I. Glavaš)

nešto mlada Perastijeva kula u Visu s početka 17. stoljeća koja kao podnicu završne etaže s topovima ima posebno ojačani drveni grednik.²⁵ Mašikulacija iz prve faze kule se poništava i na mjesto konzola za mašikule u središnjoj osi jugoistočnog pročelja postavljaju se tri renesansne konzole za kameni balkon koji se nije sačuvao (sl. 14). Na balkon se izlazilo kroz velika reprezentativna vrata koja su naknadno

zatvorena i pretvorena u prozor u posljednjoj fazi adaptacije kule. Kula se podiže u visinu tako da joj treći kat završava kruništem i s po jednom berteskom (ukupno četiri) u središnjoj osi kruništa. Od berteski su se sačuvale samo po dvije donje konzole. Nad kruništem, koje je naknadno zazidano, podignuto je četverostrešno drveno krovište. Na merlonima nema vidljivih tragova konzola za mantelet. Takvih primjera ima, a ovdje navodimo da na merlonima završnog kata kule Statileo u Segetu Donjem također nema tragova konzola za mantelet ili na tzv. "Veloj kuli" utvrđene župne crkve Uznesenja Marijinog u Jelsi²⁶ (sl. 15). Kako se općenito drži da je u Italiji već tijekom 16. stoljeća u upotrebi pribor za jelo pa je prestala potreba za kamenim zidnim umivaonicima u kućama, to je i dodatni argument za dataciju druge faze kule.²⁷ Naime, kula je mogla biti nadograđena već u drugoj polovini ili krajem 16. stoljeća, što se također dade zaključiti iz načina na koji je kulu u Vodicama prikazao već Martin Kolunić Rota 1570. godine.

U posljednjoj fazi izgradnje i adaptacije kule, nakon što je prestala fortifikacijska funkcija, Čorićev toranj pretvoren

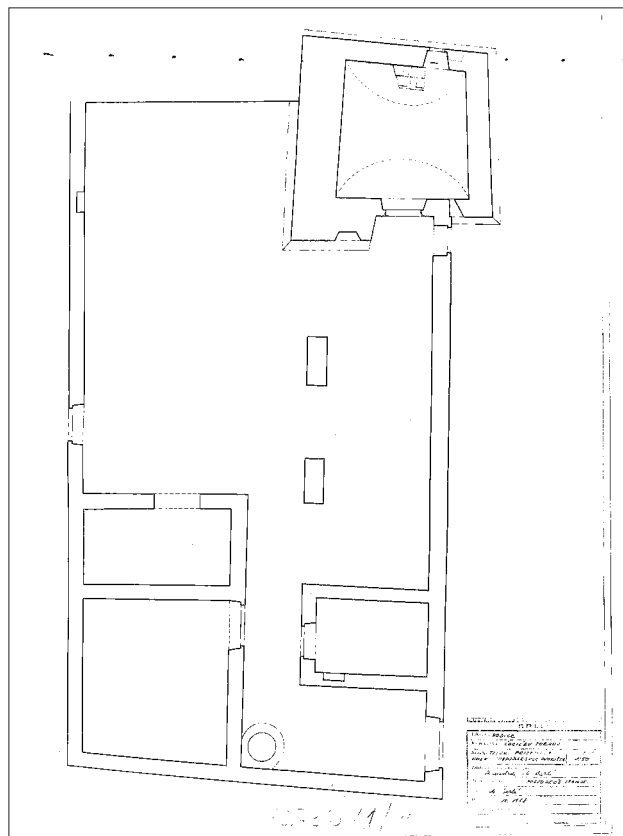
25 HORVAT-LEVAJ, KATARINA, 2002., 35.

26 DUBOKOVIĆ, NIKO, 1970., 113.

27 O kamenim zidanim umivaonicima vidi kod: GRUJIĆ, NADA, 1999., 63.

15 Kula Statileo u Segetu Donjem (foto: I. Glavaš)
Statileo Tower in Seget Donji (photo: I. Glavaš)

16 Tlocrtna situacija Čorićevog tornja i dozidanog dvorišta (planoteka Uprave za zaštitu kulturne baštine)

Layout of Čorić Tower and annexed courtyard (Map library of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage)

je u objekt za stanovanje. Na fasadama na više mjesta otvoreni su novi prozorski otvori i, što je vrlo znakovito, za tri nova prozorska otvora iskorištene su pozicije nekadašnjih berteski koje su izgubile obrambenu funkciju. U toj fazi vjerojatno su zatvorena velika balkonska vrata na jugoistočnoj fasadi kule i na njihovom mjestu je otvoren prozor. Kameni elementi renesansnih balkonskih vrata sačuvali su se u naknadno otvorenom prozorskom otvoru na sjeveroistočnoj fasadi točno iznad nekadašnje mašikulacije. Balkon je izgubio svoju funkciju nakon što se taj dio Vodica oko kule počeo izgrađivati. Pretvaranje kule u mirnodopski stambeni objekt, kao posljednja faza u preoblikovanju, nije se moglo dogoditi prije potpunog prestanka osmanske opasnosti tijekom 18. stoljeća.

U produžetku Čorićevog tornja prema jugozapadu nalazi se ograđeno dvorište koje je vidljivo i na prvoj austrijskoj katastarskoj izmjeri iz 1825. godine²⁸ (sl. 16). Na toj izmjeri unutar dvorišta do 1825. godine postojao je samo objekt koji se na toranj naslanja sa sjeverozapadne strane, dok su gotovo porušeni objekt u jugozapadnom kutu dvorišta i natkriveni prostor koji počinje od jugozapadnog pročelja tornja zabilježeni tek u kasnijim reambulacijama katastra

nakon 1825. godine. Zidovi dvorišta naknadno su dozidani uz kulu (sl. 17). Dvorište ima tri ulaza, jedan na jugoistočnom zidu odmah do kule, drugi u produžetku na istom zidu i treći po sredini sjeverozapadnog zida. Karakter ulaza ne govori o njihovoj bilo kakvoj obrambenoj funkciji. Također na ograđnom zidu dvorišta, koji ima debljinu od gotovo 60 centimetara, nema tragova drvene ophodne šetnice. Bez dodatnog arheološkog i konzervatorsko-restauratorskog istraživanja teško je potvrditi je li taj zid ipak služio u obrambene svrhe. Napominjemo da je primjerice obrambeni zid Kaštilca u Kaštel Gomilici u donjem dijelu bio širok oko 60 centimetara, a u gornjem dijelu od drvenog ophoda oko 45 centimetara, što ostavlja mogućnost da se ovdje ipak radilo o obrambenom zidu.²⁹ Međutim, dodatni argument koji dovodi u pitanje obrambenu funkciju dvorišnog ograđnog zida jest činjenica da svojim jugoistočnim dijelom djelomično zatvara topovski otvor do glavnih ulaznih vrata u kulu (sl. 18). Ostaje otvoreno pitanje kad je točno sagrađen dvorišni ograđni zid i neki od objekata u dvorištu. Naše je mišljenje da im bez dodatnih istraživanja nije moguće dokazati bilo kakvu fortifikacijsku ulogu.

28 HR DAST 152, k. o. Vodice.

29 MARASOVIĆ, KATJA, 2002., 87.

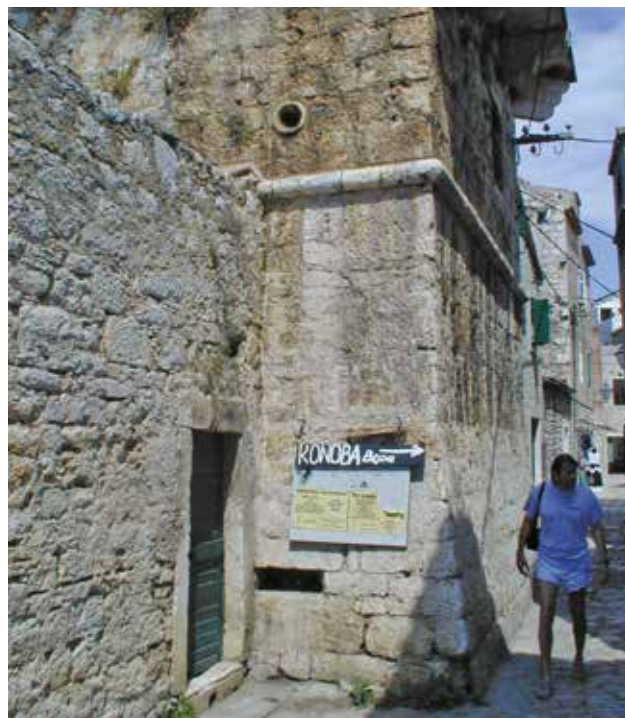

17 Spoj zidova dvorišta i Čorićevog tornja (foto: I. Glavaš)
Juncture between courtyard walls and Čorić Tower (photo: I. Glavaš)

KONZERVATORSKA INTERVENCIJA NA KULI 80-IH GODINA PROŠLOG STOLJEĆA

Konzervatorsko-restauratorski zahvat na Čorićevom tornju 80-ih godina prošlog stoljeća imao je nažalost sve elemente hipotetske rekonstrukcije u nepostojeće izvorno stanje kojem nije prethodila kvalitetna znanstvena analiza i valorizacija svih povijesnih faza gradnje i adaptacije kule. Prema sačuvanoj tehničkoj projektnoj dokumentaciji u Konzervatorskom odjelu u Splitu, planirao se na mjestu izvorne mašikulacije sagraditi balkon s balustradom iako nema nikakvih pouzdanih dokaza da je izvorni balkon išao dalje od tri konzole u središtu jugozapadnog pročelja³⁰ (sl. 19). Na sreću, izvedene su samo replike dviju središnjih konzola i postavljene neutralne trostruke kamene konzole na mjestu nekadašnjih konzola mašikulacije. Iznad njih je montiran neprimjereni armiranobetonski balkon koji je s lakoćom moguće ukloniti (sl. 20). Projektom obnove trebalo se restaurirati izvorne berteske iako su se od njih sačuvale samo po dvije kamene konzole na kojima su stajale, a ostali elementi su potpuno nepoznati i ne mogu se pojmiti isključivo analogijom. Nadalje, projektom se planiralo ukloniti izvorni svod na drugom katu kule, a od prizemlja do drugog kata kule je trebalo voditi spiralno stubište koje nikako ne odgovara izvornoj situaciji. Tako bi se konzervatorsko-restauratorski zahvat pretvorio u čistu devastaciju. Međutim, dublje ulaženje u problem hipotetskih rekonstrukcija nekih naših fortifikacijskih objekata u Dalmaciji, pa tako i Čorićevog tornja u Vodici, u drugoj polovini i

30 Planirani zahvat jasno se vidi na usporednim presjecima postojećeg i projektiranog stanja Čorićevog tornja, koji ovdje donosimo. Dokumentacija je nastala 1984. godine u tadašnjem Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

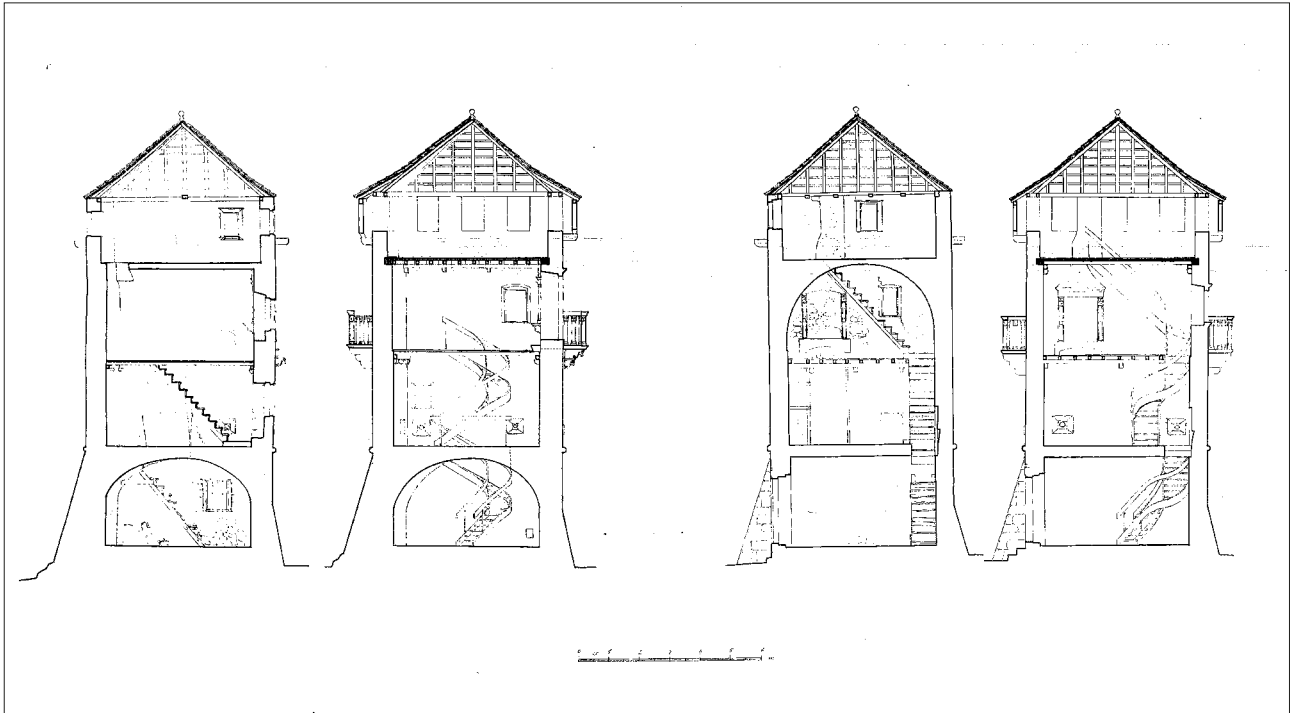
18 Topovski otvor do glavnih ulaznih vrata u Čorićev toranj (foto: I. Glavaš)
Cannon opening next to the Čorić Tower main entrance door (photo: I. Glavaš)

krajem prošlog stoljeća zahtijeva posebnu raspravu i izlazi izvan okvira teme ovog rada.³¹

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Čorićev toranj u središtu Vodica tipična je komunalna utvrda na tragu sličnih obrambenih objekata što ih grade dalmatinske komune uslijed povećane opasnosti od Osmanlija nakon pada Bosne 1463. godine. Kula je dio sustava fortifikacija kojim se branio šibenski distrikt sa zapadne strane. Kula ima fortifikacijska rješenja karakteristična za obrambene objekte ostalih dalmatinskih gradova s kojima ju je moguće uspoređivati. Kula najvjerojatnije nije bila sagrađena na samome moru kako je prikazano na karti Šibenika iz 1570. godine autora Martina Kolunića Rote. Osnovna namjena kule nije samo zaštita lokalnog stanovništva, već i strateškog izvora pitke vode koji je Šibenčanima bio bitan, osobito u ljetnim mjesecima. Povijesnih podataka o gradnji i adaptaciji kule relativno je malo, ali možemo pretpostaviti da se ugovor šibenskog plemića Jeronima de Saracenis sa klesarom Ivanom iz Hvara iz 1533. godine odnosi upravo na gradnju Čorićevog tornja. Početkom Kandijskog rata 1646. godine kula je odigrala ključnu ulogu u obrani Vodica od Osmanlija. Već tada kula je najvjerojatnije

31 Primjer za sve takve stilske restauracije, od kojih se neke prema istom obrascu odvijaju čak i u suvremeno doba, predstavlja obnova tzv. Biskupove kule u Marini kod Trogira tijekom 1970. i 1971. godine. O obnovi Biskupove kule u Marini vidi kod: MACHIEDO, STANKA, 1978./1979., 185-190.

19 Projekt obnove Čorićevog tornja (planoteka Uprave za zaštitu kulturne baštine)
 Čorić Tower reconstruction project (Map library of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage)

bila podignuta na današnju visinu s kruništem, berteskama i završnim četverostrešnim krovštem, a nadogradnja i adaptacija se mogla dogoditi u istom 16. stoljeću kad i početak gradnje. Bez dodatnih istraživanja, zasada nije moguće dokazati obrambenu funkciju ograđenog pravokutnog dvorišta koje je s jugozapada dozidano kuli. Potpuni prestanak obrambene funkcije kule povezan je sa smanjenjem osmanske opasnosti tijekom 18. stoljeća, što se najbolje vidi po probijanju brojnih novih prozorskih otvora na kuli, ali i na poništavanju berteski koje su izgubile svoju funkciju.

LITERATURA

- BABIĆ, IVO, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir, 1984.
 BRUSONI, GIROLAMO, *Historia dell'ultima guerra tra' Veneziani e Turchi* vol. I., Venezia, 1673.
 DIFNIK, FRANJO, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986.
 DUBOKOVIĆ, NIKO, *Gradnja i povijest crkve-tvrđave u Jelsi, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 18, 1970., 101 – 129.
 GLAVAŠ, IVO; ŠPRLJAN, IVO, *Utvrdne u šibenskom campo di sotto – ostaci kaštela Vrpolje i kule Parisotto*, *Portal* 7, 2016., 135 – 146.
 GRUBIŠIĆ, SLAVO, *Šibenik kroz stoljeća*, Šibenik, 1974.
 HORVAT-LEVAJ, KATARINA, *Perasti u Visu – kula, kuća i palača*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 26, 2002., 30 – 48.

20 Armiranobetonski balkon na Čorićevom tornju (foto: I. Glavaš)
 Reinforced concrete balcony on Čorić Tower (photo: I. Glavaš)

- KOLANOVIĆ, JOSIP, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb, 1995.
 KOVAČIĆ, VANJA, *Renesansne kule u Pučišćima na otoku Braču*, *Klesarstvo i graditeljstvo* 21 (1-2), 2010., 49 – 67.
 MACHIEDO, STANKA, *Rekonstrukcija i adaptacija kule u Marini*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 4/5, 1978./1979., 185 – 191.
 MARASOVIĆ, KATJA, *Kaštelanski kašteli*, Doktorski rad. Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.

- MIAGOSTOVICH, VINCENZO, *I nobili e il clero di Sebenico nel 1449 per la fabbrica della cattedrale*, Šibenik, 1910.
- NOVAK, GRGA, Šibenik u razdoblju mletačke vladavine, Šibenik spomen zbornik o 900. obljetnici, Šibenik, 1976., 135 – 288.
- SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, *Povijesna geografija rijeke Krke. Kartografska svjedočanstva*, Šibenik, 2007.
- STOŠIĆ, KRSTO, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, 1941.

IZVORI

- Državni arhiv u Splitu, Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju (dalje: HR DAST 152)
- GRUBIŠIĆ, SLAVO [ur.], *Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava* (dalje: ŠD), Šibenik, 1986.
- LJUBIĆ, ŠIME [ur.], *Commissiones et relationes Venetae* (dalje: CRV), Zagreb.

Summary

ČORIĆ TOWER IN VODICE - ŠIBENIK COMMUNAL FORT

Čorić Tower is a communal fort built for defence against the Ottomans west of the District of Šibenik. As a free-standing fort it was used to defend the settlement of Vodice and as a strategic source of drinking water particularly important to Šibenik in summer. The tower is assumed to have been built in 1533, when Šibenik nobleman Jeronim de Saracenis agreed its construction with stonemason Ivan from Hvar. The coat of arms located on two spots on the tower cannot be attributed with certainty to the De Saracenis noble family, as their coat of arms remains unknown. The tower played an important role in the only known Ottoman attack at the centre of Vodice at the beginning of the War of Candia in 1646. The position of the tower right next to the sea shore, suggested by Martin Kolunić Rota's 1570 map of Šibenik, seems unlikely. There is evidence to suggest several development phases of the tower, all datable to the 16th century. In the first phase the tower's upper part included machicolation and four-eave roofing. The main entrance door to the tower, located in the centre of the ground

floor of the south-west wing, is protected by deep escarpment and a cannon opening. In the second phase the tower was raised in height, the machicolation was removed and a Renaissance balcony was installed in its place, and the tower ends in crenellation with bretèches (or brattices) and four-eave roofing. The vaulting of the second floor, which cut through the original fireplace and the wall stone washbasin, belongs to this phase. Once the Ottomans were no longer a threat, most probably already in the 18th century, the tower was transformed into a residential structure. The changed purpose is best seen in adaptation of the bretèches, which became regular window openings. An elongated rectangular courtyard was annexed to the south-west side of the tower, which for the time being cannot be confirmed as having a defensive purpose. A conservation and restoration campaign carried out on the tower in the 1980s was an attempt of utterly inadequate and ungrounded hypothetical reconstruction into a non-existent original state.

Ivo Glavaš, Josip Pavić

Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja

Ivo Glavaš
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Šibeniku
HR – 22 000 Šibenik, Stube J. Čulinovića 1/3
Josip Pavić
Javna ustanova u kulturi
Tvrđava kulture Šibenik
HR – 22 000 Šibenik, Vladimira Nazora 1

UDK: 725.1:623.1(497.581.2Šibenik)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 19. 10. 2017.

Ključne riječi: Kandijski rat, fra Antonio Leni, Giovanni di Namur, tenalja, hornwerk, kontraskarpa, providur Bernardo, Onofrio del Campo, rastello

Key words: War of Candia, Fra Antonio Leni, Giovanni di Namur, tenaille, hornwork, counterscarp, governor Bernardo, Onofrio del Campo, rastello

Tvrđava sv. Ivana sagrađena je u velikoj žurbi, naporom građana Šibenika 1646. godine početkom Kandijskog rata (1645. – 1669.). Dosadašnji istraživači najveću su pažnju posvećivali osnovnom povijesnom i graditeljskom konceptu tvrđave u kontekstu mletačkih utvrda 17. stoljeća u Dalmaciji. U ovom radu po prvi put se identificiraju različite faze nastajanja, pregradnji i ojačavanja tvrđave. Do novih spoznaja došlo se ponovnim čitanjem i interpretacijom različitih povijesnih izvora (pisanih i grafičkih) te arheološkim i konzervatorskim istraživanjima u prostoru tvrđave. Po prvi put je utvrđen potpuni perimetar i razvoj tlocrtna dispozicije tvrđave te su uočeni neki fortifikacijski elementi koji do sada nisu bili prepoznati.

POVIJESNI KONTEKST¹

Kandijski rat (1645. – 1669.), prvi sukob Mletačke republike i Osmanskog carstva nakon 70 godina mira, bio je jedna od ključnih formativnih točaka u povijesti moderne Dalmacije. Iako je ova regija bila sporedno bojište, sukob je ostavio dugotrajne posljedice na političko, društveno i

gospodarsko stanje regije.² Pored toga, učestali ratni sukobi te razvoj novih vojnih tehnika doveli su do potrebe za adaptacijom srednjovjekovnih gradskih fortifikacija.³

Šibenik je bio dobro zaštićen s morske strane gradnjom tvrđave sv. Nikole sredinom 16. stoljeća,⁴ ali s kopnene strane situacija je bila dramatična. U prethodnom Ciparskom ratu (1570. – 1573.) teritorij Šibenika je značajno sužen i obuhvaćao je tek sami grad u bedemima, uski obalni pojas i otoke.⁵ Nekoć branjen čitavim nizom utvrda u zaleđu, u to doba kopnena obrana Šibenika i njegovoga uskog kotara počinjala je i završavala na srednjovjekovnim gradskim bedemima i njihovom najvišem položaju, tvrđavi sv. Mihovila.⁶ Najveći problem za neposrednu obranu grada bio je brijeg nadmorske visine od 120 metara, niti 300 metara

.....
2 Literatura o Kandijskom ratu, kako na hrvatskom, tako i na drugim jezicima, golema je i prelazi okvire naše teme. Navest ćemo samo radove i monografije koje smo koristili za potrebe ovog rada. Što se Šibenika tiče, ratne okolnosti je obradio NOVAK, GRGA, 1976., 193-211. U novije doba temama povezanim s Kandijskim ratom bave se MADUNIĆ, DOMAGOJ, 2012.; VRANDEČIĆ, JOSIP, 2013.; PERINČIĆ MAYHEW, TEA, 2008.; JURAN, KRISTIJAN, 2016., i drugi. Što se tekstualnih povijesnih izvora tiče, najvrjedniji je svakako zapis Frane Divnića (DIFNIK, FRANJO, 1986.) u kojem nam ovaj Šibenčanin opširno pripovijeda o događajima kojima je bio svjedokom, uz niz zanimljivih detalja. Postoje i drugi, do sada vrlo malo korišteni tekstualni izvori nastali nedugo nakon obrane Šibenika 1647. godine, kao što su Virginio dalla Spada (DALLA SPADA, VIRGINIO, 1648.); Alessandro Vernino (VERNINO, ALESSANDRO, 1648.) i Sertonato Anticano (ANTICANO, SERTONATO, 1649.). Najkorišteniji talijanski povijesni izvor je djelo Girolama Brusonija (BRUSONI, GIROLAMO, 1673.), djelo koje svoj narativni slijed uvelike posuđuje od ranijih autora poput Vernina. O tim izvorima vidi uvodnu studiju Duška Kečkemeta u: DIFNIK, FRANJO, 1986., 29-32.

3 O adaptacijama u 16. i 17. stoljeću: ČUZELA, JOSIP, 2005., 37; GLAVAŠ, IVO, 2015., 93-98.

4 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2001., 91-100; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 47-57; ČUZELA, JOSIP, 2005., 75-92.

5 O posljedicama Ciparskog rata za Šibenik i gubitku teritorija vidi kod: GRUBIŠIĆ, SLAVO, 1974., 71-75.

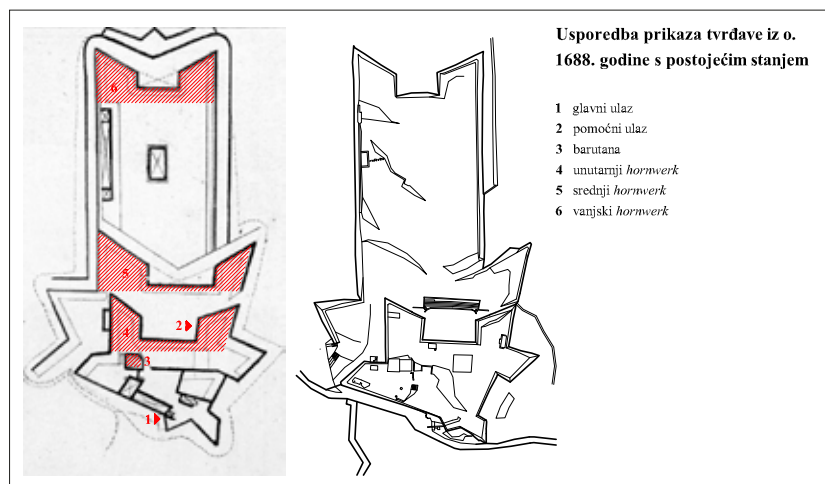
6 Kako se sustavom utvrda pokušala braniti dubina šibenskog teritorija i štiti građane i distrikualce u: GLAVAŠ, IVO; ŠPRLJAN, IVO, 2016., 135-137; GLAVAŠ IVO, 2016., 125-130.

1 Rad je podijeljen na nekoliko poglavlja, s posebnim naglaskom na pojedine faze u gradnji i adaptaciji tvrđave sv. Ivana.

1 Detalj grafike *Il fidellissimo Sibenicho* koja se uglavnom pripisuje Martinu Roti Koluniću iz oko 1571. godine. Na prikazu se dobro može uočiti visinski odnos tvrđave sv. Mihovila (Il Castello) i brda iznad nje na kojem je prikazana crkva sv. Ivana. (izvor: Muzej grada Šibenika)

Detail of printed sheet *Il fidellissimo Sibenicho*, generally attributed to Martin Rota Kolunić and dated around 1571. The image clearly shows the height of the Fortress of St. Michael (Il Castello) with respect to the hill above it where the church of St. John is shown (source: Šibenik City Museum)

2 Usporedba stanja s kraja 17. stoljeća i recentne geodetske izmjere, s označenim ključnim pojmovima iz ovog rada (prikaz je preuzet s: http://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=mag_GEO0014788&mode=all&teca=GeoWeb++Marciana; 12. listopada 2017; shemu izradili: I. Petković Pavić i J. Pavić)

Comparison between the situation at the end of the 17th century and recent geodetic surveys, indicating key terms from this paper. (source: http://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=mag_GEO0014788&mode=all&teca=GeoWeb++Marciana; accessed 12 October 2017; schematic rendering I. Petković Pavić and J. Pavić)

sjeveroistočno od gradskih bedema, koji je dominirao nad najvišom točkom jedine gradske tvrđave. U dotadašnjim ratovima dalmatinski su gradovi uvijek bili periferna meta ratovanja i vrlo rijetko je dolazilo do situacije da bi se našli u iskušenju žestokog napada brojne neprijateljske artiljerije.⁷ Situacija se značajno promijenila početkom Kandijskog rata zbog dojava o brojnoj i dobro opremljenoj vojsci bosanskog paše⁸ (sl. 1).

Na vrhu spomenutog brijega neposredno izvan grada u to vrijeme postojala je zavjetna crkva sv. Ivana Krstiteља, spomenuta u izvorima 1444. godine.⁹ Još od 1520-ih,

7 Iako je bio slabo utvrđen i branjen, a osmanske su trupe i brodovi u pohodima stizali u gradsku okolicu, Šibenik nije bio direktno napadnut u ratovima 16. stoljeća, što svjedoči o nedovoljnoj opremljenosti neprijatelja za takav pothvat. U izvorima se brojnost neprijateljskih četa kreće od svega 20 konjanika do nekoliko stotina. (NOVAK, GRGA, 1976., 161-176.)

8 DIFNIK, FRANJO, 1986., 73-74.

9 "1444. die 11 me(n)s(is) octobr(is). Consec(rata) fuit ecc(lesi)a i(n) mo(n)te sup(ra) Sibenicu(m) in no(m)i(n)e s(an)c(t)i Joh(ann)is baptiste." (GUNDRUM, FRAN, 1902., 213.)

gradski knezovi, mletački vojni inženjeri, a i sami građani, povremeno traže sredstva od Senata za gradnju tvrđave na tom položaju koji nadgleda sve pristupe gradu.¹⁰ No, mletačka vlada ne pronalazi sredstva za poboljšanje obrane Šibenika, a još od Ciparskog rata na snazi je procjena vojnog inženjera i kondotjera Sforze Pallavicinija da se u slučaju novog rata pod svaku cijenu brane samo Zadar i Kotor, dva najbolje utvrđena grada Dalmacije.¹¹ Do promjene dolazi početkom Kandijskog rata kada u srpnju 1646. godine dobro opremljena osmanska vojska s lakoćom osvaja Novigrad te u dalmatinskim gradovima izbija panika.¹² Šibenčani, usprkos neodobravanju ratnog vijeća i Senata, sami pokreću i financiraju gradnju tvrđave sv. Ivana i unutar samo dva mjeseca dovršavaju obrambeni sistem gradskog

10 Popis tih zahtjeva vidi kod: ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 95.

11 Mletački vojni vrh još početkom 1646. godine ustraje na tim uputama. (DIFNIK, FRANJO, 1986., 74; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 96.)

12 DIFNIK, FRANJO, 1986., 82-85.

3 Lokacijski plan Šibenika, s označenim tvrđavama sv. Mihovila (lijevo), sv. Ivana (sredina) i Barone (desno) (izradili: I. Petković Pavić i J. Pavić)
 Situation plan of Šibenik, with indicated fortresses of St. Michael (left), St. John (centre) and Barona (right). (drawing: I. Petković Pavić and J. Pavić)

perimetra.¹³ Dobro poznate i u znanosti već obrađene okolnosti uzastopnih opsada grada 1646./47. godine dovele su do dodatnih prilagodbi na žurno izgrađenoj tvrđavi.¹⁴ Konačni izgled tvrđave, nastao 1660-ih, ne reflektira potpuno kompleksnost njezine izgradnje i konstantnih promjena kroz taj rani period (sl. 2).

PREGLED DOSADAŠNJIH SPOZNAJA O TVRĐAVI SV. IVANA

Prvi kratki tekst o tvrđavi sastavio je don Krsto Stošić, povijesni entuzijast i osnivač Muzeja grada Šibenika, koji je djelovao u periodu između dva svjetska rata.¹⁵ Kasnije sinteze koje prikazuju razvoj Šibenika, pisane sredinom druge polovine 20. stoljeća, nisu se fokusirale na vojnu arhitekturu tvrđave sv. Ivana, samo uzgred opisujući kako je

¹³ DIFNIK, FRANJO, 1986., 86, 98-103, 143-159.

¹⁴ ĆUZELA, JOSIP, 2005., 95-96.

¹⁵ STOŠIĆ, KRSTO, Šibenske tvrđave (neobjavljeni rukopis), Muzej grada Šibenika.

ona bila izgrađena "u obliku zvijezde", i da su joj se kasnije dodala "i jedna dobra kliješta".¹⁶ Čak i objavljivanje vrijednih izvora, prije svega *Povijesti Kandijskog rata u Dalmaciji*, kojeg je autor bio Šibenčanin Frane Divnić, nije dovelo do većeg zanimanja za stanje u Šibeniku tijekom Kandijskog rata¹⁷ (sl. 3).

Posljednja dva desetljeća obilježena su sintezama. Šibenski konzervator Josip Ćuzela 2005. godine objedinio je svoja istraživanja u knjigu *Šibenski fortifikacijski sustav*, jedinu sintezu razvoja i stanja šibenskih utvrda do danas.¹⁸ Nedugo potom, Andrej Žmegač u svojoj knjizi *Bastioni jadranske Hrvatske* obrađuje i šibenske utvrde, te prezentira i dva prethodno nepoznata grafička prikaza tvrđave sv. Ivana.¹⁹

NOVI NALAZI I SPOZNAJE U ARHEOLOŠKIM I KONZERVATORSKIM ISTRAŽIVANJIMA

Prva arheološka istraživanja na području tvrđave, u volonterskoj organizaciji Društva za očuvanje šibenske baštine Juraj Dalmatinac, i pod nadzorom Muzeja grada Šibenika, provedena su nakon najave pokretanja projekta *Revitalizacija područja tvrđave sv. Ivana*, u ljeto 2015. godine.²⁰ Istraživanja su nastavljena u prosincu 2016. godine u sklopu samog projekta revitalizacije. Ukupno je istraženo 2820 m² površine unutrašnjih i vanjskih fortifikacija tvrđave (sl. 4).

U istraživanjima su pronađene i definirane različite strukture uobičajene za fortifikacijsku arhitekturu 17. stoljeća, poput prsobrana širokog mjestimice i preko 4 metra, uz koji se nalazio banket (stepenica) za vojnike, te topovskih otvora sa sačuvanim kamenim podestima. No, s obzirom na površinu sonde i volumen iskopanog sedimenta, iskopana je skromna količina sitnih nalaza.²¹ Uzrok tomu vjerojatno treba tražiti u činjenici da su istraživanjem zahvaćeni dijelovi tvrđave u kojima nije niti moguće

¹⁶ Usporedi: NOVAK, GRGA, 1976., 196-197.; GRUBIŠIĆ, SLAVO, 1974., 99.

¹⁷ Iznimka je publikacija Tomislava Pavičića (PAVIČIĆ, TOMISLAV, 2008.), koja je pratila istoimenu izložbu. No, ovo izdanje velikim dijelom kompilira već postojeću literaturu.

¹⁸ ĆUZELA, JOSIP, 2005., 93-99. U spomenutoj sintezi Ćuzela je najviše obrađivao tvrđavu sv. Mihovila, dok šibenske tvrđave 17. stoljeća zauzimaju manji dio.

¹⁹ ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 47-57. Spomenuti grafički prikazi biti će ključni za definiranje etapa izgradnje i proširenja. Najnoviji istraživački projekt istog autora, *Antun Jančić i fortifikacijska arhitektura Mletačke Republike*, obuhvatit će i tvrđavu sv. Ivana kao adekvatan primjer kasne mletačke vojne arhitekture. Usporedi: <https://www.jancic-project.org/> (pristupljeno 9. svibnja 2017. godine).

²⁰ Projekt revitalizacije, financiran od strane Europske Unije i Grada Šibenika, počeo je u rujnu 2016., a njegov završetak očekuje se u rujnu 2019. godine.

²¹ Podatci su bazirani na izvješću Muzeja grada Šibenika od 22. rujna 2015. i izvješću Geoarheo d.o.o. od 29. prosinca 2017. godine. Autori zahvaljuju arheolozima Muzeja grada Šibenika Željku Krnčeviću i Emilu Podrugu te Marku Sinobadu iz Konzervatorskog odjela u Šibeniku na suradnji i ustupanju dokumenata.

4 Zračna snimka istraženog područja jedne sonde koja se protezala uz prsobran sjevernog zida tvrđave sv. Ivana (foto: Geoarheo d.o.o.)
Aerial photograph of researched area of one probe that ran along the north wall parapet of the Fortress of St. John (photo: Geoarheo d.o.o.)

očekivati brojnije materijalne pokazatelje boravka vojnika. Najznačajniji su nalazi nekoliko brončanih mletačkih novčića (*gazzetta*) s kraja 17. ili početka 18. stoljeća,²² te željezne topovske kugle vrlo velikog kalibra koje potvrđuju ozbiljne pripreme neprijatelja za zauzimanje grada²³ (sl. 5, 6).

U konzervatorskim istraživanjima tvrđave sv. Ivana od 2015. do 2017. godine prepoznati su neki fortifikacijski elementi i objekti na tvrđavi koji su do sada promakli istraživačima. U glavnom dijelu tvrđave sv. Ivana, na boku desnog polubastiona unutarnjeg *hornwerka*, nalazi se jednostavni pravokutni otvor. Dosadašnji istraživači tvrđave pretpostavljali su da se radi o recentnom otvoru.²⁴ Međutim, radi se zapravo o izvornom ulazu/izlazu (pomoćnom otvoru) iz utvrde u niži dio obrambenih struktura koji se u stranoj terminologiji različito naziva (*postern*, *sallyport*,

postierla, *porta di sortita*).²⁵ Taj pomoćni otvor manjih dimenzija primarno je služio braniteljima za komunikaciju s ostalim dijelovima utvrde ili kao otvor prema obrambenom jarku za iznenadne ispade protiv neprijatelja.²⁶ Iako je pomoćni otvor prvenstveno trebao biti malen, nizak i relativno tijesan sa zavojitim ulazom, kako ne bi predstavljao problem za obranu, postoje slučajevi da je prilično velik i kvalitetno zidan, gotovo kao glavni ulaz, kao u slučaju pomoćnog ulaza na novom dijelu mletačkih bedema grada Krfa.²⁷ Takav otvor na mletačkim tvrđavama 16. stoljeća najčešće se nalazi na zidu uha (*orecchione*) bastiona neposredno do uvučenog boka (*fiancho*) bastiona.²⁸ Koliku su pažnju mletački vojni inženjeri poklanjali gradnji i lokaciji pomoćnih vrata najbolje se vidi po napatcima što ih je Giulio Savorgnan dao svom zamjeniku Andrei Negrisoliju

22 *Gazzette* te serije (DALMA ET ALBAN, 2 solda) kovane su 1684., 1691. i 1710. godine (CNI, VI, 621-629.).

23 Promjer topovske kugle je okvirno 18 centimetara. Pretragom literature jasno je utvrđeno da je kuglu ispalio top *cannoni di 60* ili njegov osmanski pandan. Taj top, obično težak preko dvije tone, pripadao bi najvećem tipu poljskog topa u mletačkoj vojsci. Slični primjeri u: BELTRAME CARLO; MORIN, MARCO, 2014., 252-253.

24 "U donjem dijelu zida postoje mala ulazna vrata sa spremištem za igralište koje je recentno formirano na tom prostoru." (ČUZELA, JOSIP; STOŠIĆ, ŽIVANA, 2004., 18-19.)

25 U glosaru Ane Deanović koristi se termin *sporedna vrata* koji, s obzirom na karakter i pravu funkciju tih vrata, nije primjeren. (DEANOVIĆ, ANA, 1978., 45.) Kako kod nas fortifikacijska terminologija još nije službeno usklađena niti je objavljen terminološki rječnik, autori ovog rada opredijelili su se za termin *pomoćna vrata* koji je primjereniji njihovoj funkciji.

26 O funkciji otvora pod nazivom *sallyport* ili *postern* (talijanski *postierla*) kod: SPITERI, STEPHEN, 1993., 647.; COSMESCU, DRAGOS, 2016., 29.

27 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 160.

28 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 98.

5 Pokretni nalazi s tvrđave sv. Ivana – gazzetta od 2 solda (foto: Georheo d.o.o.)

Movable finds from the Fortress of St. John – gazzetta coin of 2 soldos (photo: Georheo d.o.o.)

6 Pokretni nalazi s tvrđave sv. Ivana – željezna topovska kugla (foto: Georheo d.o.o.)

Movable finds from the Fortress of St. John – iron cannon ball. (photo: Georheo d.o.o.)

7 Pomoćni otvor na unutarnjem *hornwerku* tvrđave sv. Ivana (foto: J. Pavić)

Auxiliary opening on the interior hornwork of the Fortress of St. John (photo: J. Pavić)

8 Pomoćni otvor na kninskoj tvrđavi (foto: I. Glavaš)

Auxiliary opening on Knin Fortress (photo: I. Glavaš)

nakon napuštanja Herakliona (mletačka Kandija) na Kreti u proljeće 1566. godine.²⁹ Kako je tvrđava sv. Ivana primjer bastionskog sustava 17. stoljeća, bokovi bastiona nisu uvučeni pa su vrata postavljena negdje na bočnom dijelu bedema bastiona. Tako su na kninskoj tvrđavi na južnim bokovima ulaznog bastiona Pisani i bastiona Vendramin, prema prijedlozima i nacrtima mletačkog vojnog inženjera i časnika Antuna Jančića iz 1709. godine, sagrađena po jedna vrata.³⁰ Tim uskim vratima prolazilo se u predbedem na nižoj koti izveden u tipičnoj formi kliješta (*tenaglia*)³¹ (sl. 7, 8).

Poseban problem predstavlja ulaz u glavni dio tvrđave sv. Ivana koji se nalazio na zapadnom zidu manjeg trokutnog

istaka sa samo dva lica (*sperone*),³² okrenutog prema gradu Šibeniku, odakle je prijetila najmanja opasnost od neprijatelja. Tako smještena, bez podiznog mosta i u razini tla, što je značilo potpunu izloženost napadačima, vrata bi bila prilično nezaštićena, što nije bilo moguće. Kad pogledamo prikaz tvrđave iz 1648. godine, vidimo da od jugoistočnog polubastiona paralelno s jugozapadnom kurtinom vodi *rastello nuovo*.³³ *Rastello* ili *restello* je termin iz venetskog dijalekta koji označava obrambenu barijeru koja se gradi ispred ulaza u tvrđavu.³⁴ Termin *rastello nuovo* sugerira da obrambena barijera nije bila sagrađena na samom početku postojanja tvrđave sv. Ivana. Pouzdano utvrđeni dijelovi onoga što se na crtežu tvrđave naziva *rastello nuovo*, a što je na crtežu prikazano samo kao palisada, jesu ostatci tanjega

29 GEROLA, GIUSEPPE, 1906., 332-333. Pomoćna vrata, po mišljenju Savorgnana, na mnogim mjestima na bedemima Herakliona nisu bila dobro postavljena pa ih on prema mletačkom principu uvlači u uho u neposrednoj blizini boka bastiona.

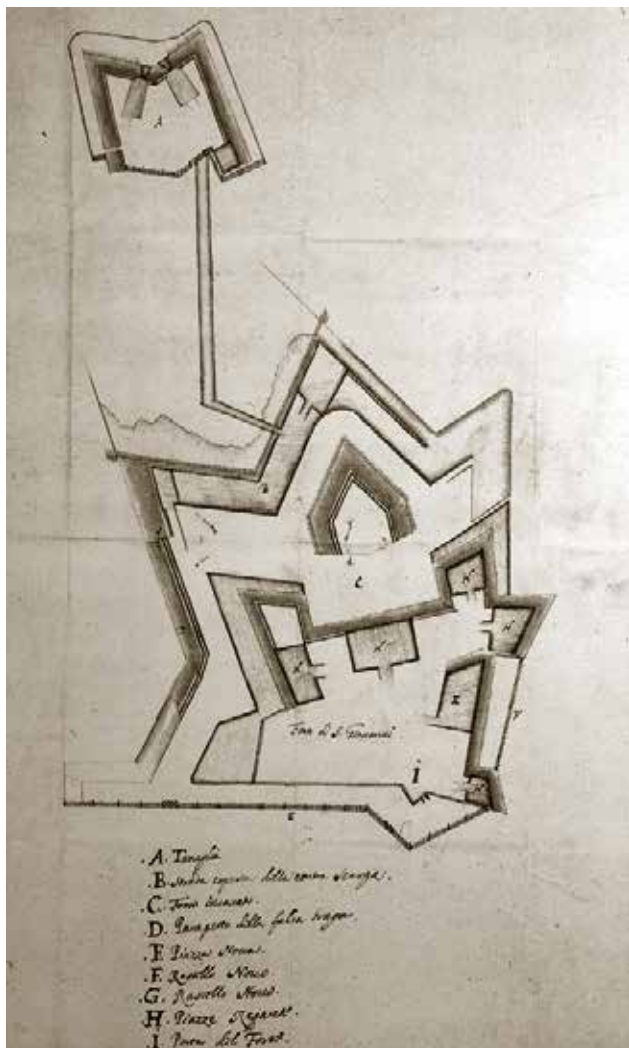
30 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2013., 104-107.

31 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2013., 104.

32 Izraz *sperone* koristi autor tvrđave Antonio Leni u originalnom nacrtu iz 1646.: ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 97.

33 Tlocrt tvrđave sv. Ivana iz 1648. godine pogledaj kod: ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 98.

34 BOERIO, GIUSEPPE, 1867., 570.

9 Tlocrt tvrđave sv. Ivana, nepoznatog autora iz srpnja 1648. godine (preuzeto iz ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 98.)

Ground plan of the Fortress of St. John by unknown author, dated July 1648. (taken from ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009, 98)

obrambenog bedema s puškarnicama uz sama vrata koja su štitili. Kako je na taj način štićen ulaz u tvrđavu najbolje vidimo na primjeru mletačke tvrđave na otoku Gramvousi³⁵ ili na Coronellijevom prikazu manje (donje) tvrđave na otočiću Svetog Teodora uz sjevernu obalu Krete u blizini Hanije³⁶ (sl. 9).

Rastello nouvo na tvrđavi sv. Ivana, sudeći prema nacrtu, proteže se duž jugozapadne kurtine i prelazi ravninu zapadnog polubastiona tvrđave. Držimo da pravac današnjeg puta kojim se sa zapada iz smjera Šibenika prilazi tvrđavi slijedi u cijelosti pravac pružanja nekadašnje obrambene

35 GEROLA, GIUSEPPE, 1906., 623-624. Gerola napominje da je obrambeni zid koji štiti ulaz u tvrđavu u Gramvousi nedavno obnovljen, dakle postojeći stariji zid.

36 GEROLA, GIUSEPPE, 1906., 636. Gerola, koji je obišao ostatke tvrđave, svojom je rukom na Coronellijevom crtežu dopisao *restello* za obrambeni zid ispred glavnih ulaznih vrata u tvrđavu, koja su bila nezgodno postavljena posred kurtine između dva polubastiona.

10 Jedan od autora u novootkrivenom ulazu na bočnoj mezaluni, gledan s juga prema sjeveru (foto: J. Pavić)

One of the authors in the newly found entrance on the lateral demilune, viewed from south to north (photo: J. Pavić)

linije zida pod nazivom *rastello nuovo*. Upravo na kraju tog pravca, u krajnjem zapadnom uglu tvrđave, u ljeto 2015. godine napravljena je sonda u kojoj je otkriven jedan od ulaza u kompleks tvrđave. Naglo skretanje pod pravim kutom, nakon prolaska kroz otvor vrata, podsjeća na sustav često korišten od strane mletačkih inženjera, poput znatno kompleksnije situacije s lažnim (slijepim) ulazima na glavnim ulaznim vratima u tvrđavu u Gramvousi.³⁷ Odbacujemo mogućnost da se u ovom slučaju radi o topovskom otvoru iz razloga što je ulaz izrazito plitak, nakon kojega odmah slijedi skretanje pod pravim kutom, i zbog činjenice da su svi topovi na tvrđavi locirani na najvišoj koti. Sasvim sigurno, nešto više o ovome moći će se kazati nakon sveobuhvatnih arheoloških iskopavanja na tom dijelu tvrđave sv. Ivana. U svakom slučaju, terenskim identificiranjem pozicije obrambenih elemenata pod nazivom *rastello nuovo* dopunjeno je naše poznavanje tlocrtne dispozicije i obrambenih struktura tvrđave (sl. 10, 11).

Na tvrđavi se nalaze ostatci nekoliko objekata od kojih neki evidentno pripadaju 20. stoljeću. Na nekim povijesnim crtežima tvrđave prikazana je i crkva sv. Ivana, ali njeno postojanje još nije potvrđeno u arheološkim iskopavanjima. Istraživačima je promaknuo jedini preostali cjelovito sačuvani objekt iz mletačke faze na tvrđavi sv. Ivana – izvorna barutana. Ona je praktički ukopana između zapadnog i sjeverozapadnog polubastiona zbog dodatne zaštite bedema tvrđave od eksplozije. Osim toga, oštećenja na tom dijelu tvrđave okrenutom gradu Šibeniku najmanje su opasna za njenu obrambenu moć. Barutana na tvrđavi

37 GEROLA, GIUSEPPE, 1906., 624.

11 Detalj plana Šibenika iz 1815. godine, na kojem je prikazan prolaz na mezaluni (unutar crvenog okvira) (izvor: Muzej grada Šibenika)

Detail of the 1815 map of Šibenik, showing the passage on the demilune (within the red frame). (source: Šibenik City Museum)

12 Barutana tvrđave sv. Ivana (foto: I. Glavaš)

Gunpowder magazine of the Fortress of St. John (photo: I. Glavaš)

sv. Ivana načinom gradnje i relativno malim dimenzijama (6,80 x 7,10 metara u tlocrtu) u potpunosti podsjeća na slične i usporedive objekte na ostalim mletačkim tvrđavama³⁸ (sl. 12).

PRVA FAZA: TVRĐAVA U VRIJEME NAPADA NA ŠIBENIK 1646. I 1647. GODINE

U vrijeme kad je osmanska vojska s lakoćom osvojila Novigrad i izazvala paniku u cijeloj Dalmaciji, Venecija šalje u Šibenik fra Antonija Lenija, vojnog inženjera u mletačkoj službi, koji izrađuje nacrt tvrđave na brdu sv. Ivana Krstiteља.³⁹ Radilo se o jednostavnom i simetričnom obrambenom položaju, s *hornwerkom* izduženim u smjeru neprijatelja⁴⁰ i dvama *baluarda verso la città* koji su flankirali istočnu i zapadnu kurtinu.⁴¹ Do sada su istraživači pretpostavljali

38 Na ovom mjestu nema potrebe dodatno raspravljati o barutani na tvrđavi sv. Ivana jer je jedan od autora napravio poseban rad o tome koji je u postupku objavljivanja za časopis *Ars Adriatica*.

39 DIFNIK, FRANJO, 1986., 85.

40 Leni u svom nacrtu ovo pročelje, sastavljeno od dva polubastiona povezana kurtinom, zove *tanaglia* (fr./njem. *tenaille*). Sličan termin je i *hornwork* (tal. "opera a corno", njem. "Hornwerk"). Većinom se oba termina koriste za vanjske fortifikacijske elemente. Za ovaj potonji ne postoji adekvatan znanstveni prijevod u hrvatskom jeziku (usporedi: DEANOVIĆ, ANA, 1978., 35-48.) Postoji i varijanta u obliku prvobitne tenalje sv. Ivana, s tupim kutom usmjerenim prema neprijatelju. U izvorima i historiografiji ta dva izraza često miješaju (usporedi: COSMESCU, DRAGOS, 2016., 25-32.; SPITERI, STEPHEN, 1993.). U ovom članku se, bez obzira na izvorne termine, ustaljeno koristi termin *hornwerk* za element s dva polubastiona spojena kurtinom, dok se *tenalja* koristi za opisanu formu s tupim kutom.

41 Naglašeni dio rečenice je citat s legende prvog nacrtu tvrđave, koji je pronašao Andrej Žmegač u ASV i donosi ga u: ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 97, 181. Plan je predviđao gradnju dodatnih obrambenih elemenata, do čega nije došlo, vjerojatno zbog dramatičnih okolnosti prvog napada 1646. godine.

da do gradnje tvrđave u ovom obliku nije niti došlo, već da je ona zbog postojećeg reljefa izgrađena ponešto drukčije, više u skladu s kasnijim oblikom.⁴² No, pronalazak novih grafičkih izvora, prije svega crteža koji je kasne 1646. godine napravio inženjer Giovanni di Namur,⁴³ uputio je na moguće postojanje te faze tvrđave.⁴⁴ Ona je konačno potvrđena zaštitnim arheološkim radovima 2016./17. godine, kada je pronađen dobro sačuvani ugao sjeverozapadnog polubastiona⁴⁵ (sl. 13).

Osim spomenute utvrde na vrhu samoga brda, samo koji dan prije dolaska osmanske vojske u listopadu 1646. izgrađena je *tenaglia* – izduženi zaštićeni položaj prema ideji grofa Scotta, jednog od zapovjednika obrane grada. Gradnju tenalje vrlo precizno opisuje Divnić: "Uočivši da jedan uski i kameniti ogranak istoga brijega, što se malo niže od ravnih tvrđave isturio prema sjeveru, priječi pogled na tu stranu doline ispod tvrđave, dao je da se u nekoliko dana napravi tenalja od suhozida, sa čijeg se čela imao pogled na dolinu..."⁴⁶ Arheološka istraživanja nisu provedena, ali je temeljem neinvazivnih geotehničkih metoda definiran

42 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 98.

43 Giovanni di Namur bio je Nizozemac u mletačkoj službi kojega spominju i pisani izvori kao sudionika radova na tvrđavi i same bitke s Osmanlijama. (DIFNIK, FRANJO, 1986., 102, 152.)

44 Na karti, napravljenoj u posljednjim mjesecima 1646. godine, jasno se raspoznaje prva faza gradnje (A) od druge (B). Zbog iznimno detaljne legende i potpisa inženjera Namura, u njenu autentičnost nema nikakve sumnje. O toj karti, kao i o još dvjema iz istog perioda, jedan od autora priprema posebni znanstveni rad.

45 Dugujemo veliku zahvalnost Heleni Nodilo, voditeljici istraživanja 2016. godine, za izvještaj, snimke i materijale s terena.

46 DIFNIK, FRANJO, 1986., 99.

13 Detalj prethodno nepoznatog prikaza Giovannija di Namura iz 1646. godine, koji se nalazi u knjižnici Marciana. (preuzeto s: http://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=mag_GEO0025620&mode=all&teca=GeoWeb++Marciana; 12. listopada 2017.)

Detail of previously unpublished rendering by Giovanni di Namuro, dated 1646, kept in the Marciana Library. (source: http://www.internetculturale.it/jmms/iccuviewer/iccu.jsp?id=mag_GEO0025620&mode=all&teca=GeoWeb++Marciana; accessed 12 October 2017)

prostor najviše nadmorske visine na dijelu brijega sjeverno od tvrđave.⁴⁷ Dodatna istraživanja mogla bi dati nove odgovore u svezi točnog položaja ovoga obrambenog elementa iz rane faze.

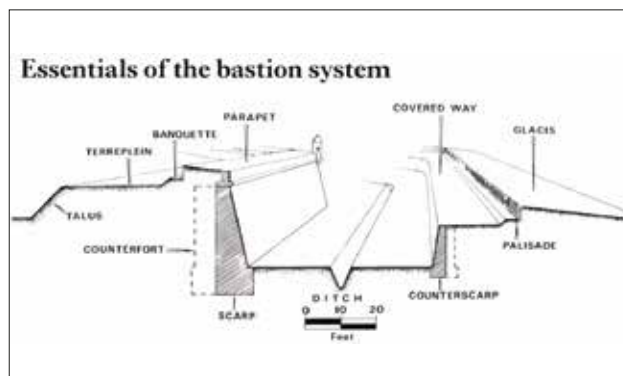
Ta nova glavna obrambena točka Šibenika izdržala je prvu, kratkotrajnu opsadu grada koja je trajala od 7. do 13. listopada 1646. godine. Nakon odlaska osmanske vojske bilo je potrebno ojačati tvrđavu, pa je grof Scotto, prema pisanju Divnića, predložio "da se nova tenalja proširi prema zapadu i produži prema sjeveru okrećući pročelje prema njegovoj tenalji".⁴⁸ Prateći grafički prikaz Giovannija di Namura, koji donosi staro i novo stanje, dogradnjom je sjeverni *hornwerk* zbilja proširen prema zapadu i sjeveru, te okrenut prema vanjskoj tenalji. Crtež Johannes Blaeua, vjerojatno nastao 1647. ili 1648. godine, također donosi novi izgled tvrđave sv. Ivana.⁴⁹ Tvrđava sv. Ivana je u toj

.....

47 Isto potvrđuju i povijesni izvori, koji navode da je tenalja bila *interrata* (što može značiti ukopana, ili zaklonjena zemljanim nasipom), i da su se neprijatelji skrivali iza stijene (BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 146). Detaljniji podatci se nalaze u izvješću koje je u siječnju 2017. godine Gradu Šibeniku podnio Institut IGH d.d. Izvođač je radove izvodio unutar projekta *Revitalizacija područja tvrđave sv. Ivana*. Na terenu su izvedena georadarska istraživanja, napravljeni su dubinski presjeci geoelektrične tomografije te seizmička refrakcijska istraživanja.

48 DIFNIK, FRANJO, 1986., 101. Ovaj citat dobro ilustrira mogućnost potencijalne zabune i/ili krive interpretacije na bazi terminologije. Ustvari je riječ o dogradnji sjevernog dijela tvrđave (*hornwerk*) i okretanju njegovog smjera prema Scottovoj, ili vanjskoj tenalji.

49 Duško Kečkemet iznio je tezu da je autor ove vrlo precizne karte inženjer Alessandro Magli, koji je imao važnu ulogu u mletačkoj vojsci do katastrofalnog pohoda na Knin 1654. godine. S obzirom na izgled utvrđenja, jasno je da je predložak za ovu mapu izrađen neposredno nakon bitke za Šibenik 1647. godine, vrlo vjerojatno od strane neposrednog svjedoka. (DIFNIK, FRANJO, 1986., 50-51.)

14 Tipični profil fortifikacije iz sredine 17. stoljeća. Praktički svi navedeni elementi mogu se prepoznati na tvrđavi sv. Ivana. (preuzeto iz DUFFY, CHRISTOPHER, 1985., 2.)

Typical mid-17th century fortification profile. Practically all listed elements can be recognised on the Fortress of St. John. (taken from DUFFY, CHRISTOPHER, 1985, 2.)

formi dočekala drugi dolazak osmanske vojske, koja je zauzela položaje nadomak grada i od 17. kolovoza do 16. rujna 1647. godine koncentrirala svoje napade uglavnom na zidove ove tvrđave. Krajem kolovoza osmanske snage upadaju u Scottovu tenalju iz koje, usprkos snažnim protunapadima, nisu istjerani.⁵⁰ Divnić nam donosi vrlo dramatične scene opsade, planiranja kontranapada, manjih okršaja, popravljivanja oštećenih zidova pod okriljem noći.⁵¹ Konačni juriš neprijatelja na urušenu kurtinu tvrđave dogodio se u noći s 8. na 9. rujna i završio neuspjehom osmanskih snaga, koje su nedugo potom napustile grad.⁵²

DRUGA FAZA: POPRAVCI TVRĐAVE NEPOSREDNO NAKON NAJVEĆIH ISKUŠENJA

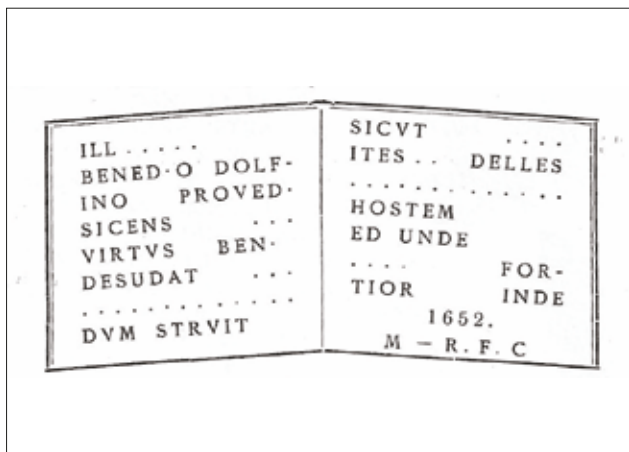
Šibenčani su pretpostavljali da će se iduće godine osmanska vojska vratiti pa se čini da su dodatni radovi na tvrđavi počeli odmah. Divnić piše da je nakon popravljivanja oštećenja inženjer Namur dodao "jedan polumjesec, što ga je Magli naknadno dotjerao, pa je zbog toga kameniti položaj obuhvaćao i nekoliko zemljanih nasipa izvan donjeg obrambenog zida, tako stručno napravljenih da, kao što su oni nadvisivali najpristupačnije strmine, tako je sve nadvisivala tvrđava".⁵³ U glavnom prostoru tvrđave također su izvršeni radovi 1648./49. godine, o kojima nam svjedoče pisani, epigrafski i grafički izvori. Već spomenuti prikaz iz srpnja

50 DIFNIK, FRANJO, 1986., 148.

51 DIFNIK, FRANJO, 1986., 143-157.

52 Osmanlije su "načinili veliki otvor na bedemu Contarini i u kurtini [okrenutoj prema] tanalji, gdje je već bio procjep dovoljan da se može popeti u tvrđavu", ali "inženjer Namur, (...) nastojao je ukloniti pukotinu sedrastim kamenom, popraviti najveće otvore u bedemu i kurtini koji su bili gađani". (DIFNIK, FRANJO, 1986., 152.) Danas se na kurtini tvrđave ne mogu uočiti popravci ili eventualni pojas od sedre, za razliku od polubastiona kojima su gornje razine dominantno građene tim materijalom.

53 DIFNIK, FRANJO, 1986., 102.

15 Izgubljeni natpis iz 1652. godine, nekad postavljen na zid kurtine vanjskog *hornwerka* (preuzeto iz: STOŠIĆ, KRSTO, 1926.-1927., 86)
Lost inscription dated 1652, formerly built in the external hornwork curtain wall (source STOŠIĆ, KRSTO, 1926-1927, 86)

16 Sačuvano ležište natpisa iz 1652. godine (foto: I. Glavaš)
Preserved 1652 inscription frame (photo: I. Glavaš)

1648. godine, koji donosi Andrej Žmegač, jasno prikazuje Namurov polumjesec te vanjske zemljane nasipe s njegove lijeve i desne strane.⁵⁴ U arheološkim istraživanjima 2015./2016. godine otkriven je zapadni dio kontraskarpe koji gotovo u potpunosti odgovara ovom prikazu. U njenim ostatcima vidljive su pravilno raspoređene šupljine u kojima su bile smještene nosive grede za skelu koja je služila kao „zaštićena staza“ (en. *coveredway*; tal. *strada coperta*) za vojnike. Na sjever od kontraskarpe pruža se lagana i dugačka padina, u fortifikacijskoj terminologiji znana kao *glasija* (*glacis*) (sl. 14).

Nadalje, na crtežu iz 1648. godine također je vidljivo i dodatno proširenje tvrđave prema zapadu,⁵⁵ kao i dogradnja obaju sjevernih polubastiona.⁵⁶ Te zahvate možemo datirati po natpisu izvanrednog providura Barba Pesara iz 1649. godine, koji se nalazi na južnom zidu tvrđave.⁵⁷

54 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 98.

55 Radove 1648./49. godine obradio je Čuzela (ČUZELA, JOSIP, 2005., 97). Vodeći se kosom linijom na južnom zidu tvrđave, Čuzela zaključuje da je na tom dijelu tvrđava dograđivana i da je cijelo proširenje nastalo 1649. godine. No, kosa crta zida nalazi se na rubu prve faze tvrđave iz 1646. godine, tako da se, pouzdajući se u grafičke izvore, ovdje može zaključiti da je zapadni polubastion, tj. zapadni dio južnog zida tvrđave dvaput proširen – prvo 1647. godine, prilikom okretanja smjera tvrđave (bilj. 39), a potom 1648./49. godine prilikom ovih radova. Najnovija istraživanja pokazala su da se ispod betona zapadnog objekta, susjednog barutani tvrđave, nalazi debeli zid za koji se čini da ima pokos. Položaj spomenutog zida sugerira da je riječ o starijem vanjskom zidu tvrđave. Tek će se budućim iskopavanjima utvrditi pružanje i karakter tog zida.

56 U istraživanjima na području grudobrana (sjeverozapadni polubastion *hornwerka*) pronašle su se određene nepravilnosti u najdubljem sloju, koje bi mogle predstavljati raniji vanjski zid tvrđave, prije ovih proširenja. Za preciznije zaključke potrebno je obaviti dodatne istražne radove.

57 TURCA VALIDISSIMO EXERCITU URBEM OBSIDENTE TORMENTOR FREQUENTATIS ICTIBUS ARCEM HANC UNDIQUE QUASSATAM INSTAURARE AC AUGERE OPTIME CURAVIT VIGILANTISSIMUS PROVIDOR BARBO PISAURUS ANNO SALUTIS MDCXLIX (ČUZELA, JOSIP, 2005., 97). O natpisu vidi: GALVANI, FEDERICO ANTONIO, 1884., 75.

Sačuvali su se također i ugovori iz 1648. godine o dostavi građevinskog materijala (sedre) za popravljavanje tvrđave.⁵⁸ U nedostatku drugih izvora, možemo zaključiti da su zahvati iz 1649. godine bili posljednja značajna intervencija na glavnom dijelu tvrđave, te su ostale prostorne prilagodbe vršene na sjevernom platou.⁵⁹

TREĆA FAZA: FORMIRANJE VANJSKIH UTVRĐENJA DO 1664. GODINE

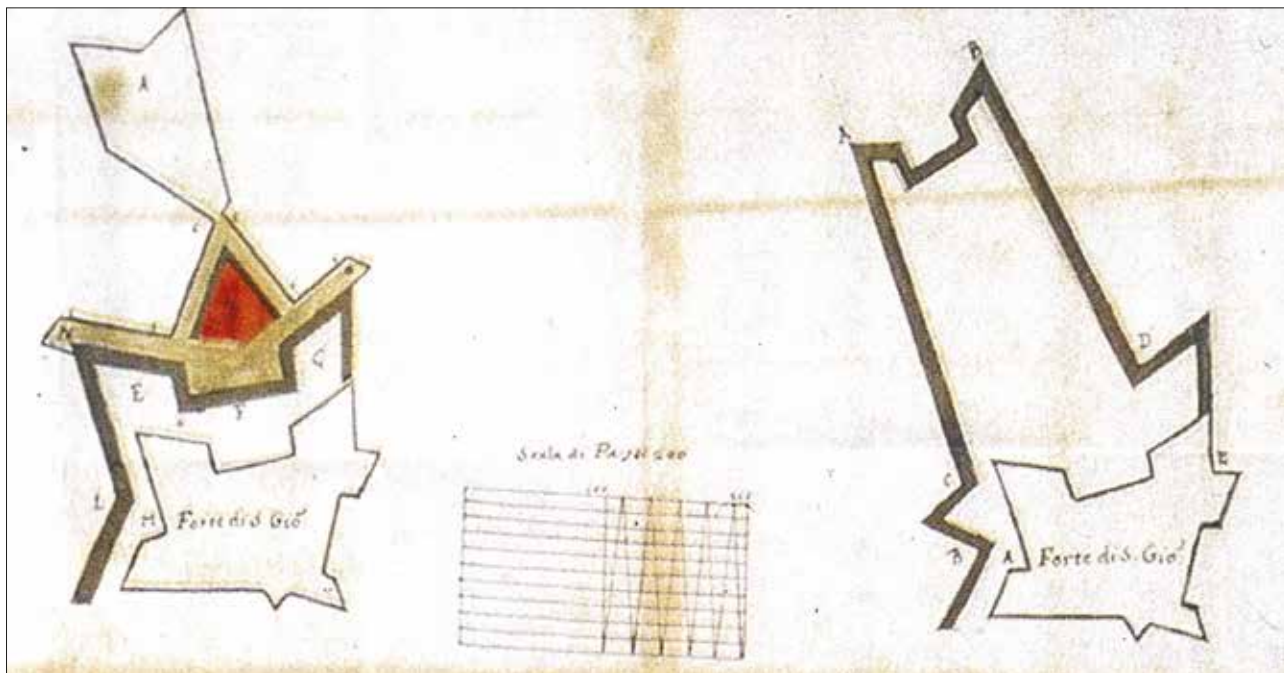
Trenutna nedostupnost i/ili nepostojanje tekstualnih i grafičkih izvora onemogućava pobliže određivanje opsega i područja radova na prostoru sjeverno od tvrđave tijekom 1651./1652. godine. Povijesni izvori sugeriraju pripreme za određeni zahvat: početkom 1651. godine providur Foscarini s inženjerima procjenjuje moguće radove na tvrđavi sv. Ivana na 26.250 dukata, a minimalne radove na 9.000 dukata.⁶⁰ Nadalje, natpis koji se nije sačuvao, a bio je uzidan u zid kurtine vanjskog *hornwerka*, spominje izvanrednoga gradskog providura Dolfinija i 1652. godinu.⁶¹ Riječ je o ponešto problematičnom natpisu, jer je iz kasnije sačuvanih

58 "Na 13.8.1648. u biskupskoj dvorani, u prisutnosti grad. kneza Ivana Kr. Benzona, Franje Draganića i Mihovila Zavorovića čine ugovor majstori Jakov Cavallotto, Mihovio Jakutinović, Marko Grepčanin (iz Grepca), Šimun Meslica, Toma Cavallotto, Mihovio Klišanin i Mihovio Orlić zidari u Šibeniku. Oni se obvezuju da će izgraditi zidine tvrđave sv. Ivana, prema zahtjevu inženjera, tupinom sedrom i kamenjem do konca maja (...)." Ovaj podatak je sačuvan u rukopisu Krste Stošića *Šibenske tvrđave*, koji se nalazi u Muzeju grada Šibenika. Jednostavnim obilaskom tvrđave može se vidjeti da su dijelovi zidina označeni kao novi na prikazu iz 1648. godine izrađeni od sedre, izuzev prva 2 do 3 metra visine.

59 Ova tvrdnja dakako ne uključuje sitnije prilagodbe prostora, kao ni podizanje i/ili rušenje manjih objekata od strane različitih vojnih uprava.

60 MADUNIĆ, DOMAGOJ, 2012., 336-337.

61 Podatak o tome prvi donosi don Krsto Stošić u već spomenutom rukopisu o šibenskim tvrđavama. Kako je natpis u međuvremenu otpao ili uništen te je ostalo samo njegovo kameno ležište, nije moguće provjeriti Stošićevo čitanje, za koje iz drugih primjera znamo da može biti upitno.

17 Crteži Onofria del Campa koji prikazuju stanje tvrđave oko 1656. (lijevi) i oko 1662. godine (desni) (preuzeto iz: BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 87.)
Drawings by Onofrio del Campo showing the Fortress around 1656 (left) and around 1662 (right) (source: BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 87)

povijesnih izvora vrlo jasno da zid vanjskog *hornwerka* nije bio formiran sve do poslije 1660. godine. Također, jedini prijepis natpisa donosi don Krsto Stošić, čije čitanje nije pouzdano. Zbog svih ovih razloga izvedba ovoga trećeg zahvata ostaje itekako upitna (sl. 15, 16).

Nova intervencija, znatno složenija, bila je izvršena 1656. godine, pod vodstvom providura Bernarda i inženjera Onofrija del Campa.⁶² Radovi su potvrđeni u nekoliko različitih izvora: natpis providura Bernarda o obnovi struktura cijele tvrđave,⁶³ izvještaj istoga providura⁶⁴ te opširni opis, tlocrt i presjek tvrđave koji je izradio inženjer Onofrio del Campo.⁶⁵ Prema riječima del Campa, on je završio vanjska utvrđenja tvrđave (*fortificazioni esteriori*), što bi moglo značiti da su ona rađena kroz duži vremenski period i da su možda vezana uz zahvate početkom 1650-ih.

62 Generalni providur Dalmacije Antonio Bernardo zaslužan je i za novi sustav obrane na istočnoj strani grada, gdje je u periodu njegova mandata (1656. – 1660.) počela gradnja dvaju bastiona, o čemu opširno piše Onofrio del Campo u: BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 60-62, 65-66, 71-73.

63 Čitanje tog natpisa još uvijek nije potpuno jer je ploču s natpisom potrebno restaurirati. Natpis evidentno nisu dobro pročitali ni Stošić niti Čuzela, tako da je, nakon restauracije, potrebna njegova nova i cjelovita restitucija.

64 CRV 7, 139-141.

65 Onofrio del Campo je u centralnoj fazi rata bio vrlo važna ličnost, prvi suradnik providura Bernarda i nevoljki sudionik neke vrste dvorske intrige, kada je napadnut od strane zapovjednika markiza Villanove i njegove postrojbe te završio s ozbiljnim ozljedama (DIFNIK, FRANJO, 1986., 235). Iznimno svjedočanstvo ovog inženjera, kojega spominju i izvori poput Divnića, pronašao je i objavio Miroslav Bertoša. (BERTOŠA, MIROSLAV, 2003.)

Redom se radi o: tenalji, polumjesecu, kontraskarpi i "starijarku".⁶⁶ Iz karaktera Onofrijevog teksta moglo bi se pretpostaviti da je srednji *hornwerk* (*Ornavecchia*), označen na crtežu i presjeku, već postojao u nekoj formi – vjerojatno kao kontraskarpa ranije faze.⁶⁷ U tom zahvatu napravljena su i dva mala reduta (*ridotti interrati*) koji su štitili izložene mrtve kutove tvrđave.⁶⁸ Tadašnje stanje potvrđuju još neki grafički prikazi,⁶⁹ ali i osmanski suvremenik Evlija Čelebija⁷⁰ (sl. 17).

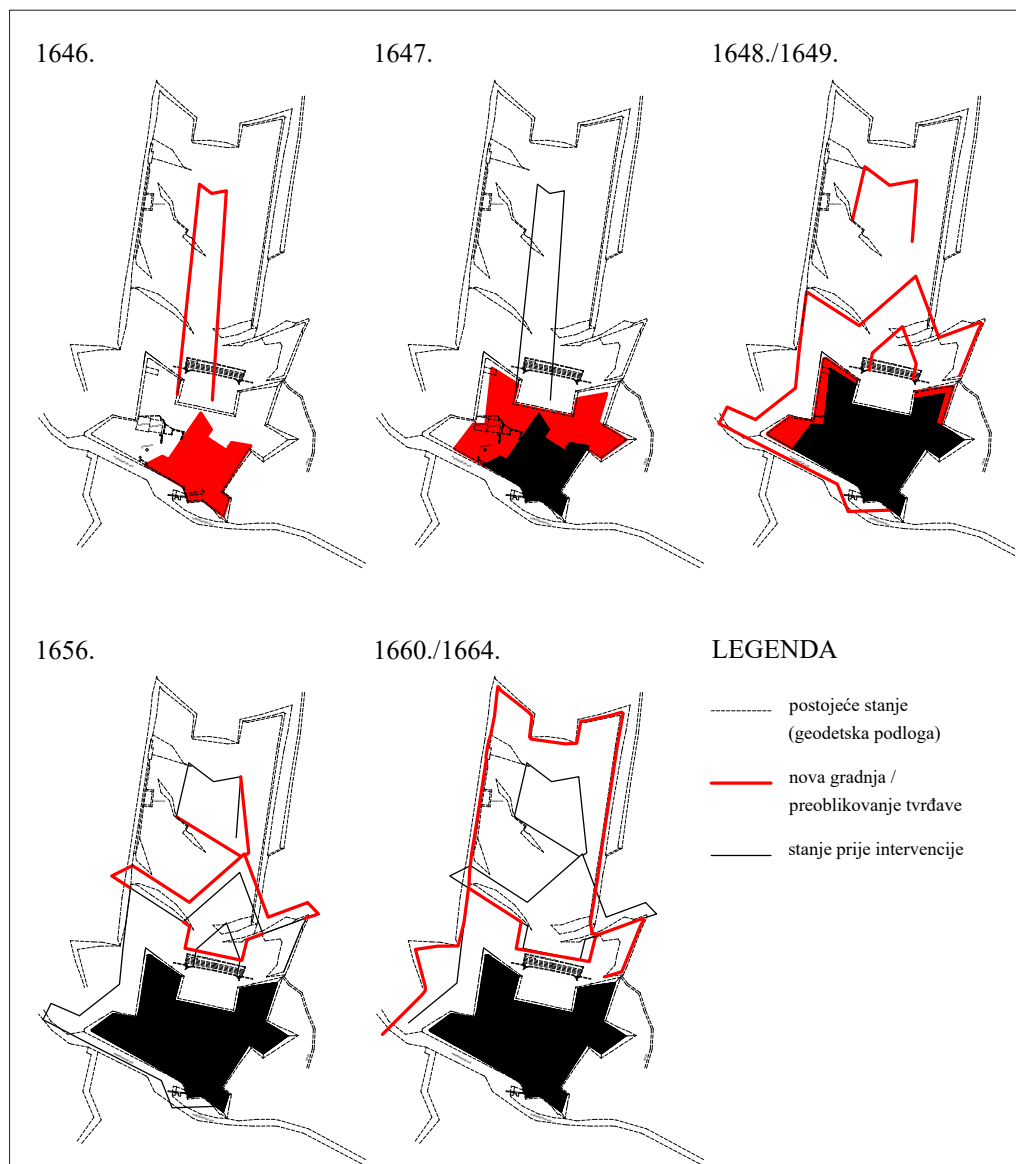
66 "(...) e sonola Tenaglia interrata segnato A. la meza luna segnata B. e la Contrascarpa segnata C. con l'Ornavecchia E. F. G. (...)" (BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 146.)

67 Makar Onofrio vrlo jasno ucrtava "srednju tenalju" u nacrtu i presjeku, u opisu se ipak koristi drugim terminima (*ornavecchia*). Kasniji grafički prikazi uglavnom ga prikazuju u obliku zidine, makar je iz nekih presjeka (Zavoreo, kraj 18. stoljeća) jasno da je od onog što bi trebalo biti unutarnji zid ostalo vrlo malo, a od vanjskog zida ništa. Arheološka istraživanja solidnog sačuvanog desnog, istočnog polubastiona, mogla bi dati konkretnije odgovore.

68 Detaljan opis intervencije, kojom je Onofrio bio vrlo zadovoljan: BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 63, 67-68.

69 Jedan od njih, onaj njemačkog inženjera von Klengela, donosi Žmegač (ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009., 20.). Drugi je duže vrijeme dostupan u Muzeju grada Šibenika. Iako je datiran okvirno na drugu polovinu 17. stoljeća, prema prikazu stanja obrambenih struktura (Tvrđava sv. Ivana, zapadni Gonzagin zid, novoizgrađeni bastioni uz istočne zidine) može se znatno preciznije datirati u period između 1657. i 1662. godine.

70 Čelebija tako u svom opisu Šibenika iz 1660. godine napominje da su ga Mlečani "utvrdili kao Aleksandrov zid i taj prosti grad pretvorili u gazelu koja se spasla iz ruku lovca", te nastavlja: "samo sjeverna i istočna strana graniči kopnom. Na tim stranama nalaze se uzvišice koje dominiraju gradom. Ali su sav teren koji vodi u šančeve minirali. Na mjestima koje je tukao paša Tekelija podigli su tabije." (CELEBI, EVLIYA, 1996., 184.)

18 Shema razvoja tvrđave sv. Ivana u Šibeniku, napravljena na geodetskoj podlozi, na temelju povijesne, arheološke i prostorne analize (izradili: I. Petković Pavić i J. Pavić).

Scheme of development of the Fortress of St. John in Šibenik, made on a geodetic base map, based on historical, archaeological and spatial analysis. (drawing: I. Petković Pavić and J. Pavić).

Konačno preoblikovanje područja sjeverno od tvrđave dogodilo se nešto poslije 1660. godine, kada je taj prostor doveden u današnji oblik.⁷¹ Uklonjeni su tenalja, polumjesec, kontraskarpe i bočni reduti, zanemaren je i/ili uklonjen dio srednjeg *hornwerka*, te je na prostoru sjeverno od "zvijezde" formiran dijelom nasuti plato koji završava novim vanjskim *hornwerkom*. Kako bi se osigurala zapadna strana tvrđave i zapadni zid platoa, formiran je polumjesec koji flankira te položaje. Onofrio del Campo je u svom izvještaju izuzetno kritičan prema tom rješenju.⁷² Makar on ne spominje ni godine ni imena, iz izvora se ipak može razabrati autor i okvirna datacija posljednje intervencije. Naime, generalni providur Girolamo Contarini

71 Kako je već rečeno, o tome opširno i donekle ogorčeno piše Onofrio del Campo u: BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 63, 67-70.

72 Prema njemu, tvrđava je "puno manje čvrsta nego prije, jer je tada neprijatelj trebao zauzeti četiri utvrđenja prije dolaska do zidina utvrde, a u stanju u kakvom je sada mora zauzeti samo jedno". (BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 68.)

(1662. – 1664.) izvještava Senat da je izgradio *un oppera a corna, che anco è stata dissegnata dal signor don Innocentio Conti*,⁷³ ali je nije dovršio, te bi bilo vrlo korisno da se dovršenje ubrza⁷⁴ (sl. 18).

STANJE TVRĐAVE KRAJEM PRVE AUSTRIJSKE UPRAVE

Na samom kraju Prve austrijske uprave Dalmacijom 1805. godine, austrijski inženjerijski časnik Maximilian de Traux izrađuje priručnik za austrijskog nadvojvodu

73 Onofrio del Campo također spominje Contija u dijelu teksta koji opisuje sukobe koje je Onofrio imao s dva druga inženjera u službi Venecije. Contijev nacrt dogradnje istočnih gradskih bastiona na kraju je prihvaćen i izveden, na Onofrijevo zadovoljstvo jer je bio vrlo sličan njegovom. Frane Divnić opisuje kako je početkom 1660. godine s novim providurom Andreom Cornerom i Conti dobio novu službu (*capo da guerra*), ali ga je u planovima poremetila smrt od bolesti u Rimu iduće zime. Vidi: BERTOŠA, MIROSLAV, 2003., 61, 65; DIFNIK, FRANJO, 1986., 260-261; MADUNIĆ, DOMAGOJ, 2012., 414.

74 CRV, 7, 154.

Johanna s opisom i nacrtima pojedinih utvrda nekadašnje mletačke Dalmacije i Albanije.⁷⁵ Posebnu pažnju posvećuje Šibeniku, a prilično dobro je upoznat s teškim borbama s Osmanlijama pod tvrđavom sv. Ivana za koje, doduše, kaže da su se odigrale u vremenu od 17. kolovoza do 9. rujna 1648. godine.⁷⁶ Opis šibenskih fortifikacija De Traux znakovito počinje tvrđavama sv. Ivana i susjednom tvrđavom Barone za koje kaže da su važne, ali su zahvaljujući poslovičnoj nebrizi mletačkih vlasti u vrlo slabom građevinskom stanju.⁷⁷ Tvrdi da se na nekim mjestima na objema tvrđavama jedva vide tragovi grudobrana, a ispred *hornwerka* na tvrđavi sv. Ivana, koji je potpuna ruina, naziru se ostatci pokrivenog puta i revelina.⁷⁸ De Traux respektira činjenicu da su obje tvrđave napravljene u žurbi, kako on navodi 1647. godine, pa ih se mora ustrajno pojačavati dodatnim jarkom i ojačati s obje strane, posebno s one koja gleda na grad i tvrđavu sv. Mihovila.⁷⁹ Da je mišljenje De Trauxa pretjerano kritično prema stanju šibenskih fortifikacija, pa tako i tvrđave sv. Ivana, vidi se prema njegovom komentaru da na svim šibenskim tvrđavama ima jako malo vojnih objekata, a nema niti jedne spomena vrijedne barutane.⁸⁰ To nije posve točno, jer su u trenutku dok De Traux obilazi tvrđavu sv. Nikole postojale dvije barutane: jedna na terasi tvrđave, a druga u dubini tvrđave na razini mora uz sjeveroistočnu kurtinu, a na tvrđavi sv. Ivana barutana je bila u blizini mrtvog kuta centralnog dijela tvrđave između zapadnog i sjevernog polubastiona. To su bile tipične mletačke barutane i sigurno dimenzijama i načinom gradnje nisu odgovarale tada suvremenim standardima za takve objekte kako ih je poimao De Traux. Zanimljivo je da De Traux na jednom mjestu spominje postojanje vojne komunikacije između tvrđave sv. Ivana i kaštela sv. Mihovila, za koju kaže da je posve uništena.⁸¹ To je, osim na grafičkim prikazima, jedina pismena potvrda o tragovima obrambenih struktura koje su još početkom 19. stoljeća povezivale kaštel sv. Mihovila s jednom od tvrđava iznad Šibenika. S obzirom

.....
75 Jedinu primjerak De Trauxovog rukopisnog djela nalazi se u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu. O De Trauxovom priručniku više kod: ŽMEGAČ, ANDREJ, 2016., 199-208.

76 DE TRAU, MAXIMILIAN, 1805., 14.

77 DE TRAU, MAXIMILIAN, 1805., 11. De Traux jedino za tvrđavu sv. Nikole u šibenskom kanalu sv. Ante tvrdi da je nova građevina za koju očito nije znao kad je sagrađena, ali je na njega ostavila jak utisak. (DE TRAU, MAXIMILIAN, 1805., 13; ŽMEGAČ, ANDREJ; 2016., 202.)

78 "Alles ist daher in dem elendesten Zustande, an manchen Orten sogar sieht man kaum die Spur der Brustwehren. Vor dem Hornwercke des Forts S. Giovanni entdeckt man noch die Überbleibsel eines bedeckten Weegs und Ravelins, und dies Hornwerck selbst iste eine bloße Ruine." DE TRAU, MAXIMILIAN, 1805., 11-12.

79 DE TRAU, MAXIMILIAN, 1805., 12.

80 DE TRAU, MAXIMILIAN, 1805., 13. O De Trauxovoj pretjeranoj kritičnosti prema mletačkoj vlasti u Dalmaciji uopće vidi kod: ŽMEGAČ, ANDREJ, 2016., 201-202.

81 DE TRAU, MAXIMILIAN, 1805., 12.

na posve preoblikovani teren, danas je gotovo nemoguće utvrditi pružanje i točnu poziciju fortifikacija koje su povezivale tri šibenske kopnene tvrđave.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tvrđava sv. Ivana sagrađena je početkom Kandijskog rata (1645. – 1669.) u presudnom trenutku za Šibenik, u doba primicanja najveće osmanlijske vojske koja je do tog doba ušla u Dalmaciju. Simbolika dramatičnih okolnosti njene izgradnje čini je vrhunskim primjerom lokalnog zajedništva i komunalnog duha. U dosadašnjoj historiografiji upravo ti narativni elementi bili su vrlo naglašeni, dok se sporednim smatrao nastanak same tvrđave i detaljne prilagodbe koje su izvršene kako bi se branitelji doveli u što povoljniju situaciju nad neprijateljem. Dosadašnji istraživači stoga su najveću pažnju posvećivali osnovnom povijesnom i graditeljskom konceptu tvrđave u kontekstu mletačkih utvrda 17. stoljeća u Dalmaciji.

Do novih spoznaja došlo se ponovnim čitanjem starih izvora (pisanih, ali i znatno pouzdanijih grafičkih), pronalaskom i interpretacijom novih. Tvrđava sv. Ivana je kroz prvo desetljeće i pol svoga postojanja prošla kroz nekoliko građevinskih intervencija koje su prvotno zamišljenu i *ad hoc* izvedenu formu transformirale u vrlo kompleksnu i dobro branjenu utvrdu. Glavni prostor tvrđave ("zvijezda") u vrlo kratkom razdoblju (1646. – 1649.) dvaput je preoblikovan, dok se rad na vanjskim utvrđenjima, prvotno vrlo ograničenima, nastavio u nekoliko faza barem do 1664. godine.

Nakon toga, osnovni oblik i strukture tvrđave sv. Ivana ostali su gotovo netaknuti sve do danas, o čemu svjedoče brojni sačuvani grafički prikazi kroz stoljeća. Na tvrđavi su se izmjenjivale vojne uprave Venecije, Austrije i obje Jugoslavije, koje su vršile manje prilagodbe objekata, grudobrana i drugog, ovisno o epohi i vojnim potrebama. Kako je tvrđava sve više gubila svoju primarnu funkciju, dijelovi obrambenih struktura bili su sve zapušteniji. Posljednjih nekoliko desetljeća građani Šibenika su područje tvrđave, obraslo šumom alepskog bora, koristili kao šetalište i vikovac, ali određeni dijelovi tvrđave bili su devastirani ljudskim faktorom. U recentnim arheološkim i konzervatorskim istraživanjima identificirani su neki specifični fortifikacijski elementi i barutana, jedini izvorni cjelovito sačuvani objekt na platou tvrđave, na što dosadašnji istraživači nisu obratili pažnju. Određen je obrambeni perimetar tvrđave s južne strane prema gradu Šibeniku (*rastello nuovo*), gdje je pronađen i jedan od ulaza u tvrđavski kompleks, te je razjašnjeno funkcioniranje instalacija oko glavnih ulaznih vrata u tvrđavu. Svim ovim novim istraživanjima zaokruženo je poznavanje razvoja obrambenih struktura i tlocrtne dispozicije tvrđave.

LITERATURA

- BELTRAME, CARLO; MORIN, MARCO, *I cannoni di Venezia. Artiglierie della Serenissima da fortezze a relitti*, Firenze, 2014.
- BOERIO, GIUSEPPE, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia, 1867.
- COSMESCU, DRAGOS, *Venetian Renaissance Fortifications in the Mediterranean*, 2016.
- ĆUZELA, JOSIP, *Šibenski fortifikacijski sustav*, Šibenik, 2005.
- ĆUZELA, JOSIP; STOŠIĆ, ŽIVANA, *Tvrđava sv. Ivana – konzervatorski elaborat*, 2004.
- DEANOVIĆ, ANA, *Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 381, 1978., 35 – 48.
- GALVANI, FEDERICO ANTONIO, *Il re d'armi di Sebenico* vol. 2., Venezia, 1884.
- GEROLA, GIUSEPPE, *Monumenti veneti nell'isola di Creta* 1/2, Venezia, 1906.
- GLAVAŠ, IVO, *Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijском ratu*, *Portal* 6, 2015., 93 – 98.
- GLAVAŠ, IVO; ŠPRLJAN, IVO, *Utvrdne u šibenskom campo di sotto – ostaci kaštela Vrpolje i kule Parisotto*, *Portal* 7, 2016., 135 – 146.
- GLAVAŠ, IVO, *Kaštel Andreis u Zamurvi (Jadrtovcu) u Morinjskom zaljevu kod Šibenika, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 39, 2016., 125 – 130.
- GRUBIŠIĆ, SLAVO, *Šibenik kroz stoljeća*, Šibenik, 1974.
- JURAN, KRISTIJAN, *Doseljavanje Morlaka u opustjela sela šibenske Zagore u 16. stoljeću*, *Povijesni prilozi* 46, 2014., 129 – 158.
- JURAN, KRISTIJAN, *Stari i novi stanovnici Šibenika i njegovih predgrađa u drugoj polovici 17. i početkom 18. stoljeća*, Šibenik, 2016.
- KOLANOVIĆ, JOSIP, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb, 1995.
- MADUNIĆ, DOMAGOJ, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia During the War of Crete (1645-1669)*, doktorski rad, Budapest, 2012.
- NOVAK, GRGA, *Šibenik u razdoblju mletačke vladavine, Šibenik spomen zbornik o 900. obljetnici*, Šibenik, 1976., 135 – 288.
- PAVIČIĆ, TOMISLAV, *Šibenik u Kandijском ratu*, Šibenik, 2008.
- PERINČIĆ MAYHEW, TEA, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule: contado di Zara 1645-1718*, Roma, 2008.
- SPITERI, STEPHEN, *Illustrated Glossary of Terms Used in Military Architecture, Fort – the International Journal of Fortification and Military Architecture* 13, 1993., 635 – 650.
- STOŠIĆ, KRSTO, *Šibenske tvrđave* (neobjavljeni rukopis), Muzej Grada Šibenika.
- STOŠIĆ, KRSTO, *Natpisi u kamenu u Šibeniku, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 49, 1926.-1927., 77 – 97.
- VRANDEČIĆ, JOSIP, *Borba za Jadran u novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split, 2013.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, *Utvrdna Sv. Nikole pred Šibenikom, Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 25, 2001., 91 – 100.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, *Priručnik za Dalmaciju: De Trauxov opis iz 1805.*, *Ars Adriatica* 6, 2016., 199 – 208.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, *Mletački graditelj utvrda Antun Jančić, Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 37, 2013., 101 – 112.

IZVORI

- ANTICANO, SERTONATO, *Frammenti Istorici Della Guerra in Dalmazia*, Venezia, 1649.
- BERTOŠA, MIROSLAV [ur.], *Tvrđavni spisi Onofrija del Campa. Traktati i memorabilije jednog kondotjera u Dalmaciji u doba Kandijского rata*, Rijeka, 2003.
- BRUSONI, GIROLAMO, *Historia Dell'Ultima Guerra tra' Veneziani, e Turchi*, 1673.
- CELEBI, EVLIYA, *Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo, 1996.
- Corpus nummorum italicorum* VI (dalje: CNI), Roma, 1922.
- DE TRAU, MAXIMILIAN, *Festungen Dalmatiens und Albanians nebst verliegenden Inseln, und Beschreibung* (rukopis), Zadar, 1805.
- LJUBIĆ, ŠIME [ur.], *Commissiones et relationes Venetae* (dalje: CRV), Zagreb.
- DIFNIK, FRANJO, *Povijest Kandijского rata u Dalmaciji*, Split, 1986.
- GUNDRUM, FRAN, *Latinski rukopis svećenika Dalmatinca iz petnaestog stoljeća, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 6/1, 1902., 210-214.
- LJUBIĆ, ŠIME [ur.], *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, knjiga VII. Zagreb: JAZU, 1882.
- DALLA SPADA, VIRGINIO, *Assedio e Liberazione di Sebenico L'Anno MDCXXXVII*, 1648.
- VERNINO, ALESSANDRO, *Della Historia Delle Guerre di Dalmazia Sotto il Generalato di Leonardo Foscolo*, Venetia, 1648.

Summary

FORTRESS OF ST. JOHN IN ŠIBENIK – NEW DISCOVERIES AND RESEARCH

The Fortress of St. John was built in great hurry in 1646, through efforts of the citizens of Šibenik at the beginning of the War of Candia (1645 – 1669), when the largest Ottoman army, which by the time had entered Dalmatia, was approaching Šibenik. Former researchers have devoted great attention to the basic historical and architectural concept of the Fortress in the context of 17th-century Venetian fortifications in Dalmatia. Archaeological and conservation research in the Fortress area as well as re-reading and interpretation of various historical sources (written and graphic) has led to new discoveries which permitted the identification of the entire perimeter and general layout of the Fortress and recognition new, previously unidentified fortification elements. In the first fifteen years of its existence the Fortress of St. John has undergone several building interventions, which, in several stages, transformed the hastily built fortress into a complex and well-defended structure. In a very short period (1646-1649), the main area of the Fortress (the so-called »star«) was redesigned twice, while interventions on exterior fortifications, initially very restricted, continued in several stages at least until 1664.

After that, the basic form and structure of the Fortress of St. John remained almost intact to the present day, as evidenced by numerous preserved graphic representations produced throughout the centuries. The military authorities of Venice, Austria and both Yugoslavian states alternated in controlling the Fortress, making minor adjustments to the fortress fortification elements, depending on the historical period and military needs. With the gradual loss of the Fortress's primary function, parts of defensive structures became increasingly derelict. Recent archaeological and conservation research campaigns have identified specific fortification elements and the gunpowder magazine, the only original entirely preserved structure on the Fortress plateau, to which previous researchers have not paid attention. The defensive perimeter of the Fortress from the south towards the City of Šibenik (*rastello nuovo*) was defined, revealing one of the entrances to the Fortress complex, and the functioning of installations around the main entrance door to the Fortress has been clarified. The newly conducted research completed the knowledge about the development of defensive structures and the general layout of the Fortress.

Viki Jakaša Borić, Biserka Dumbović Bilušić

Vila Angiolina i vrtlarija s gospodarskim zgradama

Viki Jakaša Borić
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, Mesnička 49
Biserka Dumbović Bilušić
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Rijeci
HR – 51 000 Rijeka, Užarska 26

UDK: 728.84(497.561)Opatija)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 8. 9. 2017.

Ključne riječi: Opatija, vila Angiolina, Higinio Scarpa, klasicizam, bidermajer, iluzionistički oslik, engleski perivoj, romantični historicizam, rasadnik, staklenik

Key words: Opatija, Villa Angiolina, Higinio Scarpa, Classicism, Biedermeier, illusionist painting, English garden, Romantic historicism, greenery, glasshouse

Opatijska vila Angiolina do sada je u nekoliko navrata pobuđivala istraživačke interese, što je rezultiralo nekolicinom tekstova o njenoj povijesti i stilskim osobinama. Ovim se radom daljnjom stilskom analizom klasicističkih i romantičarskih elemenata oblikovanja objašnjava njihovo podrijetlo kao i mogući uzori odnosno autorstvo, povezivanjem s kontekstom bečkoga kruga, ali i tršćanskim klasicističkim građevinama s čijim je vlasnicima njen naručitelj Higinio Scarpa bio u rodbinskim i poslovnim vezama. Nadalje, ukazuje se na posebnosti okruženja vile koje nastaje u skladu s onodobnim preporukama za oblikovanje ovakvih prostora. Prikazuje se do sada neistražena i po mnogočemu zanimljiva gospodarska zona perivoja – vrtlarija (*Gärtnerei*) sa staklenicima i gospodarskim zgradama. S obzirom na to da su navedene građevine i cjelokupan prostor imanja u visokom stupnju očuvanosti, ova cjelina predstavlja jedno od rijetkih svjedočanstava tipične romantičarsko-prosvjetiteljske koncepcije, ne samo na području Kvarnera, već i znatno šire te zavrjeđuju posebnu pažnju i analizu s ciljem što kvalitetnije obnove i prezentacije.

UVOD

Poimanje vile tijekom povijesti se mijenjalo, da bi tijekom 19. stoljeća poprimilo značenje koje joj pripisujemo i danas.¹ Sredina 18. stoljeća prijelomno je razdoblje kada se

1 Latinski izraz „vila“ označavao je kompleks zgrada stambene i gospodarske namjene na imanju izvan grada, dok se danas odnosi na jednu stambenu građevinu s određenom razinom luksuza koja je okružena perivojem ili slobodno smještena u prirodi. Još uvijek predstavlja odmak od gradske svakodnevice kao i određeno blagostanje ili status. PORTOGHESI, PAOLO, *Dizionario enciclopedico di architettura e urbanistica*, vol. VI, Istituto Editoriale Romano, Roma, 1969., vol. VI, 418, 419.

u skladu s društvenim promjenama koje omogućavaju formiranje srednje građanske klase, koncept vile pojednostavljuje i lišava dotadašnje reprezentativnosti.² Tada, naime, funkcionalnost i prožimanje s vanjskim prostorom, čije se podrijetlo može tražiti u Palladijevim vilama Veneta, postaju naglašene komponente ovog tipa građevine, a odmak i odmor od užurbane svakodnevice njene primarne uloge. Hortikulturno uređeno okruženje vile tijekom 19. stoljeća također poprima novo značenje i vizualni identitet u skladu s romantičarskim poimanjem perivoja, ali i fiziokratskim pogledom na život. Onodobna stručna literatura posvećena uređenju odnosno novim konceptima perivoja svjedočanstvo je pojačanog interesa za uređenje ovakvih prostora. Njena raširenost odigrala je značajnu ulogu i utjecala na oblikovanje javnih i privatnih perivoja 19. stoljeća.

Vila Angiolina sagrađena je za riječkog trgovca talijanskog podrijetla Higinia Scarpu (1794. – 1866.) sredinom 19. stoljeća, u razdoblju kada građanski sloj zahvaljujući bogatstvu stečenom bavljenjem trgovinom preuzima vodeću ulogu u razvoju brojnih hrvatskih gradova pa tako i Rijeke.³ Riječ je o prvoj reprezentativnoj građevini Opatije namijenjenoj odmoru i bijegu od gradske svakodnevice, zbog čega se smatra glasnikom turističkog razvoja koji će nastupiti pedesetak godina kasnije i učiniti ovaj grad poznatim u europskim razmjerima. Ona nosi važne konotacije kako društvenih promjena i načina življenja obožavane građanske klase prve polovine 19. stoljeća tako i

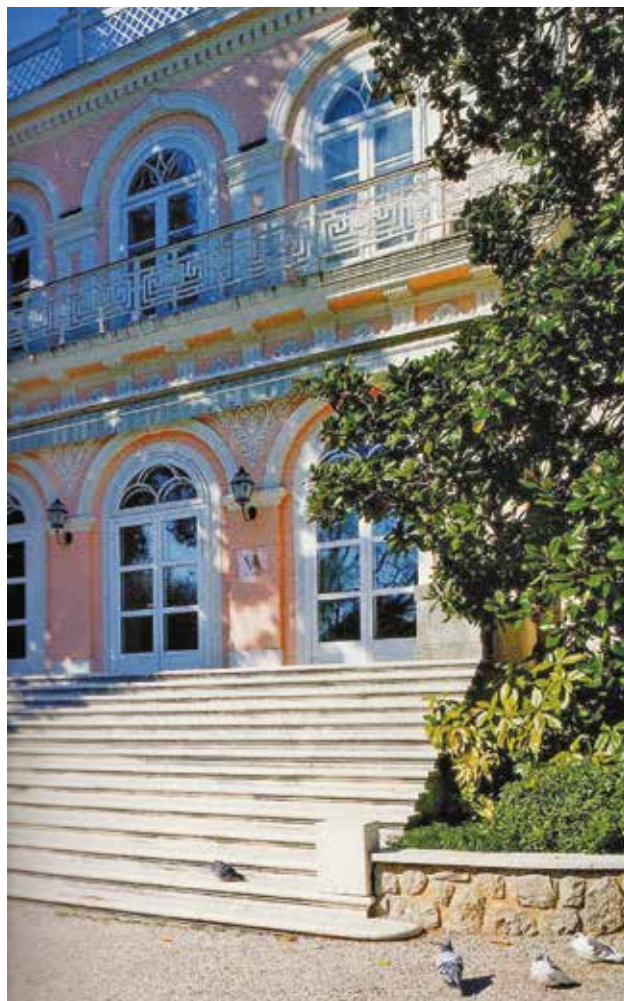
2 ACKERMAN, JAMES S., *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Princeton University Press, 1990., 14, 15.

3 ZAKOŠEK, BORIS, *Opatijski album: dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta*, Državni arhiv Rijeka, Posebna izdanja, sv. 18, Rijeka 2005., 146; VALUŠEK, BERISLAV, *Vila Angiolina u Opatiji*, Opatija, 2005., 37; RADOVIĆ MAHEČIĆ, DARIJA, *Preobrazba Opatije 1882. – 1897. – počeci turističke arhitekture*, *Radovi IPU*, 2002/26, Zagreb, 2002., (132 – 148), 133; EKL, VANDA, *Opatija – prostor i čovjek, Dometi*, 1984/9-10, 63 – 75.

1 Postojeće stanje – vila Angiolina, perivoj, rasadnik (snimka iz drona, Grad Opatija)

Current condition – Villa Angiolina, gardens, nursery garden (footage taken by a drone, City of Opatija)

2 Južno pročelje vile
Southern facade of the Villa

arhitektonsko-stilskih novosti karakterističnih za to vrijeme. Njen višestruki značaj je prepoznat, zbog čega je 2005. godine dobila i monografsku obradu pod nazivom *Vila Angiolina u Opatiji* koju potpisuje Berislav Valušek.⁴ Autor prikazuje povijest naručiteljske obitelji Scarpa te slijed vlasništva od izgradnje do današnjih dana. Bavi se analizom arhitektonskog oblikovanja ukazujući na modularni princip gradnje te zaključuje da je *vila Angiolina unutar svog tlocrtnog, a najvjerojatnije i trodimenzionalnog sustava izvanredno uravnotežena cjelina čija se logika zasniva na matematičkom redu jedinstva mjere klasičnih graditeljskih obrazaca.*⁵ Donosi opis klasicističkog zidnog oslika dvorane u prizemlju kao i prikaz restauratorskih radova na njegovoj obnovi. Drugi značajan prilog poznavanju povijesti vile Angioline tekst je Borisa Zakoška u knjizi objavljenoj 2005. pod nazivom *Opatijski album: drugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta.*⁶ Nizom arhivskih podataka rasvjetljava povijest njene izgradnje, međutim, kako projekti za izgradnju vile nisu pronađeni, pitanje autorstva ostaje i dalje otvoreno.

PROSTORNO POVIJESNI KONTEKST

Vila Angiolina nastaje u razdoblju koje prethodi turističkom razvoju, prometnoj regulaciji, kao i urbanizaciji Opatije. Značajan poticaj za razvoj ovoga prostora bila je cesta sagrađena 1843. koja je povezala Rijeku s Voloskim, Opatijom i Lovranom, zahvaljujući kojoj gotovo netaknuti prostor podno Učke, prekriven gustom sredozemnom

4 Monografiji je prethodila konzervatorska studija vile pod nazivom *Vila Angiolina u Opatiji: povijesno-umjetnička analiza, povijest, konzervatorska podloga i dokumentacija*, B. Valušek, 2001.

5 VALUŠEK, BERISLAV, op. cit. (bilj. 3), 21; ČIKARA, DUŠKO, Dvije klasicističke palače bračke „Maritimne oligarhije“, *Klasicizam u Dalmaciji II*, Znanstveni skup, Institut za povijest umjetnosti – Centar Cvito Fisković Split, Split, 2012., 85 – 123.

6 ZAKOŠEK, BORIS, op. cit. (bilj. 3), 146.

vegetacijom, postaje dostupniji izletnicima i znatiželjnicima.⁷ Točniju vremensku granicu izgradnje vile postavio je Boris Zakošek koji utvrđuje postojanje dviju starijih građevina – štale i kućice pokrivene crijepom – još 1845. godine kada je potpisan ugovor između tadašnjeg vlasnika Matije Justija i kupca Higinija Scarpe u kojem se iste spominju. Na mjestu kućice sagrađena je vila najkasnije do 1848., što zaključuje temeljem spisa iz rujna iste godine u kojem je hvaljena zbog svoje ljepote kao i srdačnosti vlasnika. Godine 1875. Higinijev sin Paolo Scarpa vilu prodaje grofu Viktoru Chorinskom iz Moravske, a već sedam godina kasnije, dakle 1882. kupile su je *Južne željeznice* iz Beča. Prvu pregradnju i preoblikovanje poduzimaju *Južne željeznice* 1886. godine s namjerom prilagodbe vile namjeni luksuznog pansiona za aristokraciju. Vilu Angiolinu zajedno s ostalim nekretninama u Opatiji *Južne željeznice* prodaju 1910. godine *Dioničkom društvu svratišta i lječilišnih zavoda Opatija u Beču*. Već nakon godinu dana vila je predana

7 RADOVIĆ MAHEČIĆ, DARIJA, op. cit. (bilj. 3), 133.

3 Južno pročelje vile, iz albuma *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883.

Southern facade of the Villa, from the album *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883

Lječilišnom povjerenstvu Opatija čiji sljednici kasnije ulaze u posjed – za talijanske uprave *Azienda Autonoma di Soggiorno*, a nakon 1945. izmjenjuju se brojni korisnici uglavnom turističkih djelatnosti.⁸ Danas je u njoj smješten Hrvatski muzej turizma.

Vila je podignuta na malenom poluotoku nedaleko od crkve sv. Jakova s pogledom na more, okružena perivojem engleskog tipa. Osnovni elementi kompozicije perivoja su, osim vijugavih staza, dinamični odnosi polja visokog i niskog raslinja iz čega nastaju zanimljive scene i prostorni odnosi odnosno dinamične vizure i vizurni koridori. Dio perivoja ispred vile oblikuje se niskom parternom obradom, kako bi se uspostavio pogled na more i komunikacija sa širim prostorom. Formiranje perivoja vezuje se za Higinija Scarpu, kojemu su kapetani sa svojih putovanja donosili egzotično bilje kojim je vlasnik nadopunjavao i oblikovao perivoj.⁹ Katastarski list iz 1878. godine pouzdano je svjedočanstvo o tome da je perivoj tada potpuno formirana i zaokružena cjelina s gospodarskom zonom (vrtlarijom) u stražnjem dijelu imanja i svim pripadajućim građevinama – staklenicima, švicarskom kućom, spremištem za kočije – koje ondje zatječemo i danas.¹⁰ Dolaskom *Južnih željeznica* u vlasništvo vile 1886. godine angažiran je bečki pejzažni arhitekt Carl Schubert, predsjednik Carsko-kraljevskog društva za izgradnju i uljepšavanje perivoja, za izradu projekta

uređenja (preuređenja) perivoja. Poznata je njegova knjižica pod nazivom *Der Park von Abbazia* iz 1894. godine koja predstavlja dragocjen izvor podataka o principima uređenja kao i brojnim biljnim vrstama koje uvodi u perivoj vile Angioline.¹¹ Od izuzetnog su značaja fotografije vile Angioline s perivojem i perivojnim građevinama iz 1883. godine koje je izradio J. B. Rottmayer, carski i kraljevski fotograf.¹² Uvezane u album pod nazivom *Curort Abbazia*, vrijedno su i najstarije svjedočanstvo o onodobnom izgledu vile, perivoja i pripadajućih popratnih građevina. Također su zanimljive kao dokument o načinu sagledavanja i doživljaja cjeline u kojoj je perivoj postao ravnopravan arhitekturi vile, uključujući pomoćne građevine koje tipologijom i stilom govore o tendencijama vremena u kojem nastaju. Riječ je, naime, o tada aktualnim konceptima koje zagovaraju prosvjetiteljsko-romantičarski teoretičari vrtne uređenja odnosno vrtne umjetnosti.

VILA ANGIOLINA – ARHITEKTURA I STIL Eksterijer

Vila Angiolina nastala je prema tipičnim obrascima onodobne gradnje na srednjoeuropskom prostoru koju

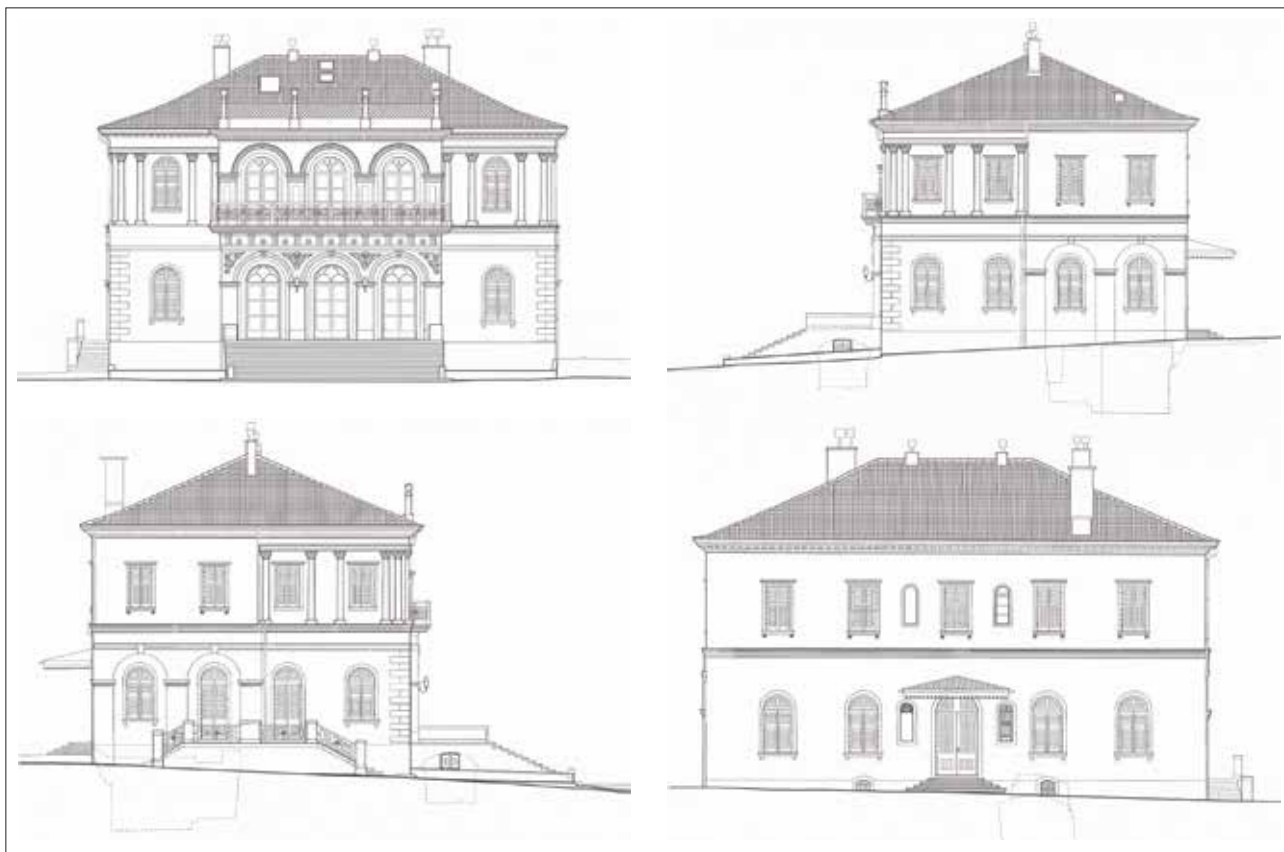
11 SCHUBERT, CARL, *Der Park von Abbazia*, Hartleben's Verlag, Beč, 1894.

12 KUČEL-ILIĆ, ALEKSANDRA, *Curort Abbazia – magnet za bogataše, Novi list, Liburnijski Novi list*, Rijeka, 25. 4. 2004.; VALUŠEK, BERISLAV, op. cit. (bilj. 3), 13. Album *Curort Abbazia* nastao je 8. siječnja 1883., a sastoji se od osam velikih fotografija vile Angioline, parka i zgrada u parku. Album je bio vlasništvo Edith Merle iz Opatije, a danas se nalazi u Hrvatskom muzeju turizma koji je smješten u vili Angiolini. Navedeni autori pisali su o ovom albumu i objavili fotografije vile i perivoja, ali ne i gospodarskih građevina. One su do sada bile izostavljene iz svih prikaza i analiza ovoga prostora te se u ovom radu po prvi put objavljuju.

8 Povijesni slijed vlasništva preuzet iz: BORIS ZAKOŠEK, op. cit. (bilj. 3), 146.

9 VAHTAR JURKOVIĆ, KORALJKA, *Opatija – urbanistički razvoj i perivoj na naslijeđe*, Rijeka – Opatija, 2010., 47.

10 DGU, Područni ured za katastar Rijeka, Ispostava Opatija, Kartografska zbirka starih katastarskih karata, 1878.

4 (a, b, c, d) Arhitektonska snimka pročelja, južno, sjeverno, istočno i zapadno pročelje
(a, b, c, d) Architectural survey of the facades, south, north, east and west façade

određuje spoj paladijevskog koncepta i elemenata radikalnog klasicizma odnosno bidermajera. Stoga se jasno razabire sklonost stereometrijskoj formi i uravnoteženoj masi, dok se plohe raščlanju lučnim otvorima i pratećim lučnim profilacijama koje postaju dominantne artikulacije.

Riječ je o jednokatnici kompaktnog volumena nad pravokutnom osnovom koji zaključuje plitko četverostrešno krovništvo. Glavnim pročeljem dominira troosni rizalit nad kojim je plitka atika koja zakriljuje krovništvo, što doprinosi kubičnom dojmu volumena. Značajna osobina vanjštine je artikulacija rubnih katnih zona arhitravno povezanim korintskim polustupovima koji obuhvaćaju i dijelove bočnih pročelja. Osim asocijacije na Palladijeva rješenja, na ovaj način pojačan je dojam kubičnosti i uravnoteženosti mase.¹³

Osnovna horizontalna razdioba svih pročelja postignuta je razdijelnim vijencima, dok se artikulacija realizira vratnim i prozorskim otvorima polukružnog i manjim dijelom ravnog zaključka. Na rizalitnoj plohi, koja je rastvorena s po tri lučna vratna otvora u prizemlju i katu, sabiru se

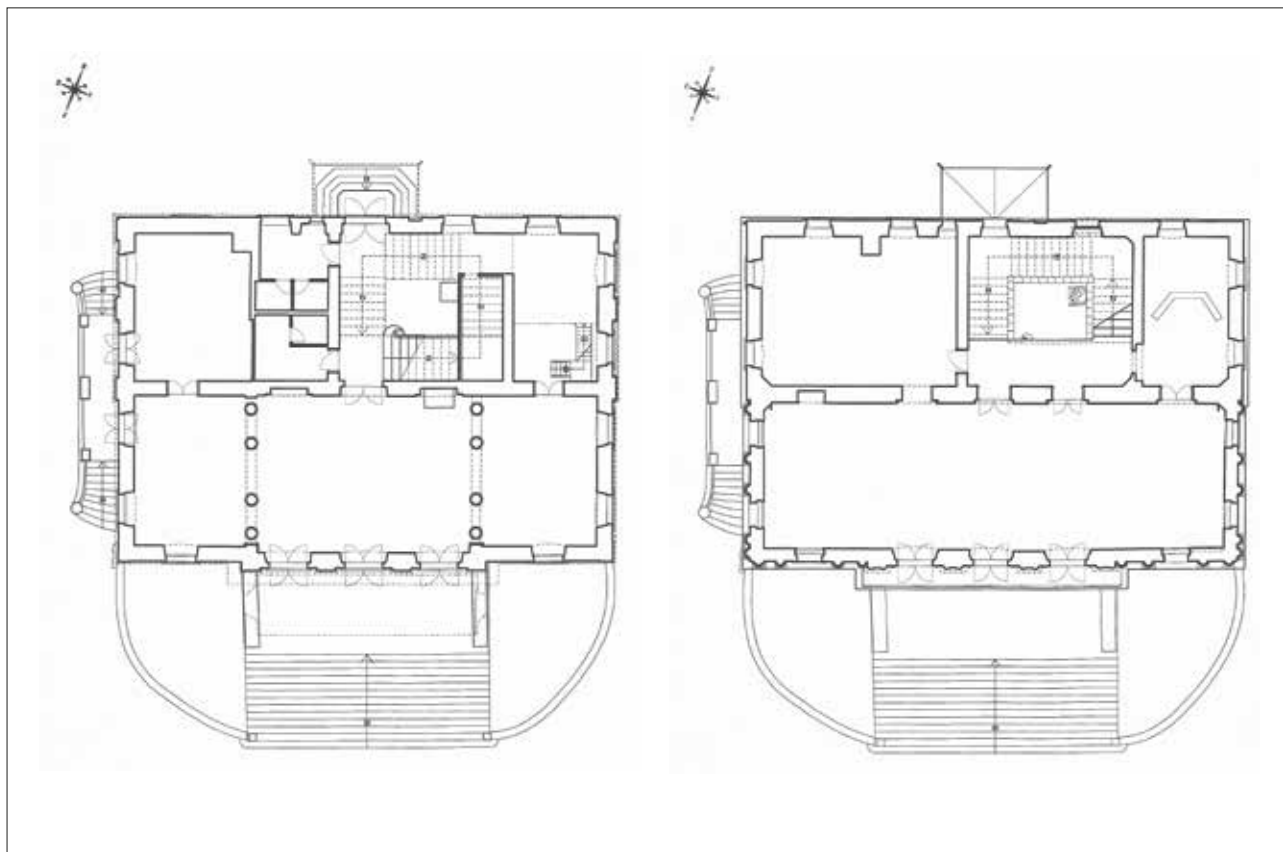
dekorativni elementi koji razrahljuju strogu bidermajersku koncepciju sazdanu od lučnih formi profilacija međusobno povezanih profilacijama u kapitelnoj zoni. Plohe između lukova prizemlja dekorirane su štuko dekoracijama u vegetabilnim formama koje se ponegdje isprepliću s oblicima konjskih likova. Preostala dekoracija rizalitne plohe kao i cijelog južnog pročelja klasične je provenijencije. Osim spomenutih korintskih polustupova rubnih katnih zona, tu je niz triglifa i metopa s rozetama kojim je zaključena prizemna zona rizalita. Atika je trodijelna, sazdana od perforiranih ploča utisnutih između kvadratičnih stupića s vazama.

Značajan oblikovni element glavnoga pročelja na kojem se također razabiru oblici klasične provenijencije jest balkonska ograda izvedena u lijevanom željezu. Riječ je o ogradi balkona koji povezuje tri vratna otvora glavne dvorane. Kaneliranim stupićima podijeljena je u niz polja koja ispunjavaju meandrirajuće forme obogaćene rozetama.

Prostorni koncept

Iako je izvorna prostorna organizacija vile pregradnjama i adaptacijama dijelom izmijenjena, temeljem dostupne dokumentacije, nalaza restauratorskih sondi i komparativnih analiza moguće ju je rekonstruirati, a u jednom dijelu samo

.....
13 Prepoznatljive su i uvijek prisutne osobine Palladijevih vila stereometrijski volumen, uravnoteženost i simetrija masa. Koncept s korintskim stupovima u bočnim katnim zonama poznat je s njegove vicentinske palače Chiericati. WUNDRAM, MANFRED; PAPE, THOMAS, *Andrea Palladio, architect between the Renaissance and Baroque*, Taschen, 2008.

5 (a, b) Arhitektonska snimka postojećeg stanja, tlocrt prizemlja i kata
(a, b) Architectural survey of current condition, ground floor and first floor ground plan

pretpostaviti. Prostor je, naime, organiziran unutar pravokutne osnove slijedom simetričnog klasičnog koncepta koji podrazumijeva trodijelnu prostornu podjelu. Riječ je najprije o organizaciji prizemlja s reprezentativnim salonom kod kojeg je trodijelnost postignuta korintskim stupovima umjesto pregradnim zidovima, a onda i položajem glavnog stubišta u sredini začelnog prostora uz koji su obostrano manje prostorije uglavnom utilitarne namjene. Pri iščitavanju izvornog rasporeda značajnu ulogu ima nacrt prizemlja iz 1886. godine, koji je nastao kada je vila već bila u vlasništvu *Južnih željeznica*.¹⁴ Nacrt prikazuje zatečeno stanje i predviđene izmjene koje se odnose na ugradnju parapeta između korintskih stupova te ugradnju kamina u zid središnjeg dijela salona u prizemlju.

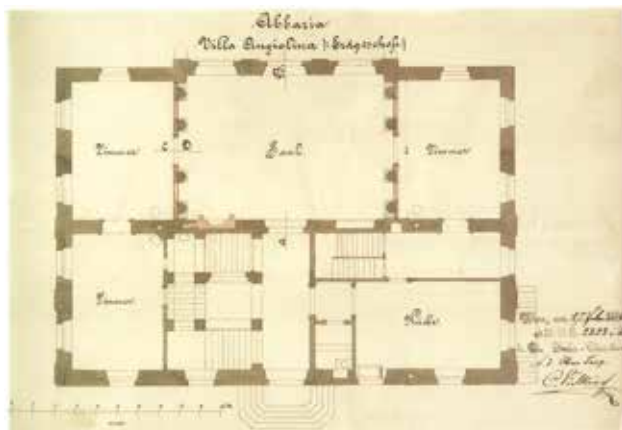
Navedeni nacrt iz 1886. značajan je izvor informacija kod analize kako stubišta tako i prostorija koje ga flankiraju jer nam razotkriva prvobitnu situaciju koja je kasnije izmijenjena, a isto su potvrdila i restauratorska sondiranja.¹⁵ Naime, stubište je bilo tipično za vrijeme nastanka – trokrako s odmorišnim podestima, klasične konstrukcije

sa zidanim stupovima najvjerojatnije povezanim lukovima koji su formirali šuplju jezgru. Stubišni krak prema istočnoj prostoriji bio je uži od ostalih dvaju krakova. S istočne strane stubišta bila je jedna prostorija, veća od današnje, kojoj se pristupalo iz glavnog salona, dok je sa zapadne strane bila gospodarska jedinica s manjim dvokrakim stubištem za posluhu, kuhinjom i sanitarnim čvorom. Ulaz u vilu oduvijek je bio, baš kao i danas, u središnjoj osi stražnjeg pročelja te na glavnom južnom pročelju.

U katnoj etaži obostrano uz stubište nalaze se dvije prostorije od kojih je ona istočna smanjena zbog proširenja stubišta. U prednjem južnom dijelu je jedna izdužena prostorija koja se proteže od istočnog do zapadnog perimetralnog zida vile. Kako se prvobitna koncepcija ovog dijela katne etaže, u kojem su bile smještene sobe, u brojnim adaptacijama izgubila te je zbog nedostatka dokumentacije ostala do danas nepoznata, moguće je samo pretpostaviti njenu organizaciju temeljem komparativnih primjera i nalaza restauratorskih sondi iz 2005. godine. Jedna je mogućnost podjela u tri amfiladno vezane prostorije koje ponavljaju odnose prizemlja. To bi značilo da je središnja prostorija bila veća od bočnih te da je bila rastvorena trima vratnim otvorima rizalitne plohe koja su je vezivala s balkonom, dok su bočne prostorije imale

¹⁴ Državni arhiv Rijeka, Fond Glavarstva Općine Volosko – Opatija, Građevinski arhiv, Dosje – Opatija 34.

¹⁵ Nije točno utvrđeno vrijeme pregradnje stubišta u kojoj se ono proširuje, a istočna bočna prostorija smanjuje.

6 Tlocrt prizemlja, 1886. (Državni arhiv Rijeka)
Ground floor plan, 1886 (State Archives Rijeka)

po jedan prozor prema jugu i po dva na istočnom odnosno zapadnom pročelju. Druga je mogućnost niz od četiri manje sobe, što kao mogućnost potvrđuju neki austrijski i tršćanski komparativni primjeri. Pretpostavljene sheme nije bilo moguće utvrditi sondiranjem zbog izložbene funkcije ove prostorije, što će se realizirati kada započnu radovi na obnovi i prezentaciji interijera.¹⁶ Svakako treba spomenuti vrlo indikativne nalaze preliminarnih restauratorskih sondi iz 2005. godine koje su rađene s ciljem definiranja slikanih slojeva.¹⁷ Tom je prilikom utvrđena izvorna žbuka s različitim prvobitnim oslicima, što je značajan pokazatelj koji podržava pretpostavku o postojanju više prostorija u katu.

Reprezentativni salon prizemlja

S obzirom na to da je odmor u vili podrazumijevao i obvezan kontakt s prirodom, reprezentativni saloni bili su često smješteni u prizemlju odakle se izravno i nesmetano komuniciralo s perivojem. Nekolicina klasicističkih vila svjedoči o tome, a vila Angiolina dakako slijedi već prihvaćeni obrazac pa se iz njena salona širokim stepenicama spušta u parterno uređeni dio perivoja.¹⁸

Riječ je o prostoriji izduljene pravokutne osnove podijeljenoj arhitravno vezanim korintskim stupovima (po četiri u nizu) u tri dijela, rješenju koje promovira arhitekt rimskog podrijetla Joseph Bonomi (1739. – 1808.) klasicističkim interijerom *Pompeian Gallery* iz 1782. u engleskoj

16 Građevinskim sondama na pretpostavljenim mjestama pregradnih zidova utvrdit će se njihove pozicije ukoliko su postojali.

17 Vila Angiolina, Pregled i pokusno sondiranje 1. kata, restauratorsko izvješće: mr. sc. Radovan Oštrić, Konzervatorski odjel u Rijeci, el. 689, Rijeka, 2005.

18 Srodan koncept ima jednokatni Alagovićev ljetnikovac u Novoj Vesi u Zagrebu koji projektira zagrebački graditelj Bartol Felbinger sredinom dvadesetih godina 19. stoljeća. Istoj skupini pripada Haulikov ljetnikovac u Maksimiru, građen prema projektu bečkog arhitekta Franje Schüchta 1840. godine, u kojem se iz salona širokim stubama spušta u perivoj.

7 Salon u prizemlju vile
Salon on the Villa ground floor

vili Packington Hall.¹⁹ Ovo je jedan od koncepata koji nastaje pod utjecajem arheoloških otkrića druge polovine 18. stoljeća, a očituje se prije svega u korištenju arheološki dosljednih klasičnih redova kako u oblikovanju eksterijera tako i interijera. Bonomijevo rješenje kasnije je rašireno na kontinentu te je interpretirano u raznim varijacijama, a srodni primjer s relativno obližnjeg područja, osim salona vile Schüttel u Beču, podignute prema projektu J. Kornhäusela 1815. godine, jest salon stana obogaćenog trgovca P. A. Romana u kući Romano u Trstu koja je sagrađena oko 1800. i opremljena 1801. godine, a srušena 1936. godine.²⁰

Reprezentativnost salona vile Angioline postignuta je upotrebom korintskih stupova u artikulaciji prostora, ali i iluzionističkog zidnog oslika koji postaje punopravnim nositeljem koncepta, s kojim salon dobiva svoj potpuni

19 ENGEL, UTE, *Neoclassical and Romantic Architecture in Britain, Neoclassicism and Romanticism, 1750 – 1848*, (ur. Rolf Tolman), Könemann, 2006., 20; MIDDLETON, ROBIN; WATKIN, DAVID, *Architecture of the Nineteenth Century*, Electa, Milano, 1980., 87, 88.

20 NEZVAL, BETTINA, *Joseph Kornhäusel Lustschlösser und Theater*, Verlag Berger, 2010., 55; DE FEO, ROBERTO, *Giuseppe Borsato 1770 – 1849*, Scripta Edizioni, Verona, 2016., 391, 392.

8 Sjeverni zid salona
Northern wall of the salon

smisao i artikulaciju.²¹ Riječ je o klasicističkom konceptu koji podrazumijeva iluziju arhitektonskih i dekorativnih elemenata kojima se simuliraju arhitravno vezani nizovi pilastara koji podržavaju kazetirani strop bogat dekorativnim ispunama. Sačuvani projekti za dekoracije zidova i stropova reprezentativnih salona klasicističkih tršćanskih palača i vila, koji su nažalost uglavnom uništeni, dokumentiraju da je ovaj način dekoriranja interijera tijekom prve polovine 19. stoljeća bio prisutan na tom području.²² Ovaj način dekoriranja interijera afirmira skupina slikara odnosno dekoratera koji djeluju na području Veneta, ali i Trsta, među kojima svakako treba izdvojiti Venecijanca Giuseppa Borsata (1771. – 1849.). Borsato, naime, izvodi cijeli niz *trompe l'oeil* fresaka radeći za mnogobrojne naučitelje od Trsta i Trevisa do Venecije i Padove, kojima afirmira svoj dekorativni stil po kojem postaje poznat i cijenjen kao slikar i profesor dekoracija.²³ Utjecaji na Borsatov rad, koji proizlazi iz talijanske iluzionističke tradicije, kreću se u širokom rasponu od Piranesijevih grafika i pompejanskog slikarstva do engleskih zbirki dekoracija te napokon francuskog empirea koji predstavljaju Napoleonovi arhitekti C. Percier i P. F. L. Fontain.²⁴ Neki od Borsatovih suradnika ujedno su i protagonisti ovoga stila u Trstu poput Antonia Basolija (1774. – 1848.) i Giambattista Canalea (1745. – 1825.), a onda i Giuseppa Bernardina Biona (1762. – 1844.) te Giuseppa Gatterija (1799. – 1878.).²⁵ Interijer već spomenute kuće

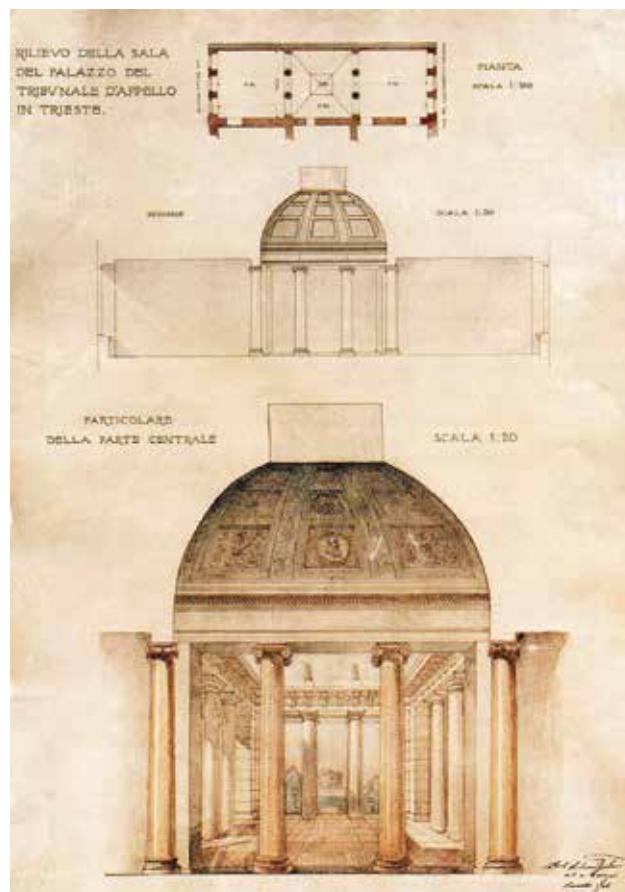
21 Salon je obnovljen restauratorsko-konzervatorskim radovima 2001. godine. Osim uklanjanja drvenih pregrada, ovim je zahvatom prezentiran prvobitni sloj zidnog i stropnog oslika.

22 AMOROSO, MARIA PIA; PARLADORI, MARINA, *Le ville triestine del periodo neoclassico, Neoclassico: arte, architettura e cultura a Trieste, 1790 - 1840*, Marsilio, Venezia, 1990., 224 – 242.

23 DE FEO, ROBERTO, op. cit. (bilj. 20), 391 – 570.

24 Isto, 52 – 68.

25 AMOROSO, MARIA PIA; PARLADORI, MARINA, op. cit. (bilj. 22), 234; isto, 65.

9 Palača Romano u Trstu, tlocrt i presjek (preuzeto iz: De Feo, 2016.)
Romano Palace in Trieste, ground plan and cross-section (from: De Feo, 2016)

Romano među prvim je Borsatovim radovima koji izvodi s Canaleom, a u kontekstu opatijske vile zanimljiv je zbog srodnog koncepta kao i zbog činjenice da će imati utjecaja na slikare mlađih generacija i postati prihvaćena forma u dekoriranju tršćanskih klasicističkih interijera tijekom prve polovine istoga stoljeća.²⁶

Oblikovni sustav glavnog salona vile Angioline svakako proizlazi iz ove tradicije, s tim da se evidentno upliću elementi bidermajera odnosno romantičnog historicizma. Naime, osim slikanih pilastara značajan element raščlambe zidnih ploha salona predstavljaju lučni otvori odnosno lučne niše zidova kojima se formira karakterističan koncept poznat iz interijera klasicističkih odnosno bidermajerskih palača i dvoraca srednje Europe, među kojima su najpoznatiji salon Muza u bečkoj Albertini i salon dvorca u Weilburgu.²⁷ Dekorativni repertoar klasične je provenijencije te se pojavljuje u vidu meandara, akanta, arabeski, ovula, rozeta, girlandi itd. Prikaz ženske figure na kićenom postamentu s vazom cvijeća u vrhu formom podsjeća na klasicistički

26 Isto, 391, 392.

27 BENEDIK, CHRISTIAN, *The Albertina – The Palais and the Hofburg State Rooms*, Beč, Christian Brandstätter Verlag, 2008., 144 – 155; NEZVAL, BETTINA, op. cit. (bilj. 20), 18 – 23.

10 Palača Romano u Trstu, glavna dvorana u razdoblju prije rušenja (preuzeto iz: De Feo, 2016.)

Romano Palace in Trieste, main hall in the period prior to demolition (from: De Feo, 2016.)

11 Palača Avogardo, Treviso, zidni oslik, G. Canal, (preuzeto iz: De Feo, 2016.)

Palace Avogardo, Treviso, wall painting, G. Canal, (from: De Feo, 2016.)

motiv kandelabra kojim talijanski majstori početkom 19. stoljeća rado ukrašavaju zidove reprezentativnih salona palača i vila.²⁸ Osim kandelabara prikazuju se vaze i urne, a svi ti motivi zapravo deriviraju iz Piranesijevih grafika objedinjenih u poznatom albumu pod nazivom *Vasi, candelabri, cippi, sarcofagi, tripodi, lucerne ed ornamenti antichi*, u razdoblju 1778. – 1780., koji se koriste kao modeli za dekoracije.²⁹ Sloboda interpretacije u kojoj je klasična forma zamijenjena ženskim tijelom govori o prisutnosti romantičarskog duha, što je sasvim u skladu s vremenom nastanka vile.

Stropna ploha Angiolinina salona, prekrivena geometrijski organiziranim poljima slikanih kazeta i njihovih ispuna koje simuliraju trodimenzionalnu vegetabilnu dekoraciju ponegdje isprepletenu s likovima putta, maskerona, mitoloških bića ili rogovima izobilja, izvedena je u sivim tonovima (*grisaille*). U središtu kazeta stropova rubnih dijelova su medaljoni u formi kartaša s prikazima životinja na kojima je primijenjen način slikanja *quadro riportato*, dok strop nad središnjim prostorom u središtu kazeta ima slikane prikaze

cvijeća. Ovi prikazi, koji potječu iz života, na tragu su intimizma ili čak svojevrsnih *genre* scena kojima se bidermajer vraća nakon heroičke geste klasicizma.³⁰ Objektivni pristup kojim se prikazuju univerzalne istine i doživljajni kojem je blizak bidermajer očituju se u ispreplitanju klasicističkih i realističnih motiva. Kolorit je u službi navedenih ideja i koncepata pa se različiti tonovi sive i bijele koriste pri postizanju skulpturalnosti elemenata klasicističke provenijencije, dok se polikromija koristi u prikazima cvijeća i životinja.³¹

Tehnika teraca korištena je u izvedbi podne obloge ova- ga salona. Kombinacijama sitnijeg i krupnijeg granulata crne, bijele i narančaste boje formirana su polja odnosno ornamenti kojima je artikulirana ploha. Poštujući prostorni ritam ona je tretirana u tri zasebne cjeline koje određuje

30 GAŠPAROVIĆ, MIROSLAV, Slikarstvo bidermajera u Hrvatskoj, *Bidermajer u Hrvatskoj 1815 – 1848*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1997., 122.

31 Restauracijom zidnog oslika, koja je provedena 2005. godine, prezentiran je opisani slikani sloj glavnoga salona. Svi su kasniji slikani slojevi uklonjeni te je klasicistički oslik dijelom restauriran, a dijelom rekonstruiran. Na mnogim je mjestima umjesto retuša rađen preslik, što je zasigurno umanjilo njegovu autentičnost. Korištene su boje neadekvatnog sastava, zbog čega nije postignuta karakteristična titravost i transparentnost ploha koji bi bili u skladu s izvornima. Restauratorsko izvješće, 2005.

28 Palazzo Avogardo, Treviso; Casa Barisan, Castelfranco Veneto; vila Spilimbergo, Domanins; Palazzina Martignon, Treviso; Palazzo Bonfaldini, Venezia itd.

29 DE FEO, ROBERTO, op. cit. (bilj. 20), 393, 403, 415.

12 Vila Spilimbergo, Domanins, zidni oslik, G. Canal, (preuzeto iz: De Feo, 2016.)

Vila Spilimbergo, Domanins, wall painting, G. Canal, (from: De Feo, 2016.)

13 Vila Angiolina, zidni oslik

Vila Angiolina, wall painting

bordura u formi meandra unutar koje su polja krupnijeg granulata, dok su s njene vanjske strane okviri izvedeni sitnijim granulatom. Sasvim srodan, gotovo identičan koncept teraco poda s bordurama u formi meandara nalazi se u prizemlju vile Sartorio u Trstu čiju obnovu iz 1838. godine potpisuje tršćanski arhitekt Nicolo Pertsch.³²

GOSPODARSKA ZONA – VRTLARIJA I POPRATNE GRAĐEVINE

Perivoj vile Angioline uspostavljen je na površini koja odgovara današnjoj te osim reprezentativnog sadrži i utilitarni, gospodarski dio – vrtlariju (*Gärtnerei*) sa staklenicima i gospodarskim zgradama. Prostor vrtlarije, koji uključuje vanjske površine (klijalište, rasadnik) i gospodarske zgrade: dva međusobno povezana staklenika s pomoćnim prostorima, spremište za kočije, Švicarsku kuću i vrtlarevu kuću³³ uspostavljen je u razdoblju formiranja perivoja od 1845. do 1860. godine i održao je svoju izvornu funkciju kao pomoćni gospodarski sadržaj sve do danas. Kao i ostali dijelovi reprezentativnog perivoja uz stambenu vilu, a potom javnog parka turističkog naselja, prostor vrtlarije mijenjao je svoju prostornu organizaciju prilagođenu zahtjevima vremena i načinu korištenja.³⁴ Nekadašnja vrtlarija,

32 Trieste: *l'architettura neoclassica*, guida tematica, ur. Fulvio Caputo, Roberto Masiero, Edizioni B&M fachin, Trieste, 1988., 257 – 259.

33 Na lokaciji vrtlarske kuće izgrađena je današnja zgrada ljekarne. ZAKOŠEK, BORIS, op. cit. (bilj. 3), 147.

34 Promjene prostorne organizacije perivojnih staza i vanjskih površina vrtlarije mogu se pratiti analizom povijesne kartografske dokumentacije: katastarske karte iz 1878. godine, Plana Opatije izrađenog na katastarskoj karti iz 1897. godine, te Situacijskih planova iz 1894. godine (C. Schubert) i Plana Parka 1. maj iz 1955. godine (R. Domac).

a kasnije rasadnik³⁵ smještena je između glavne gradske prometnice, današnje Ulice maršala Tita i vile Angioline na terenu blago nagnutom prema moru. Sadržaji vrtlarije, koji zauzimaju oko desetinu ukupne površine perivoja organizirani su na način da tvore zatvorenu prostornu kompoziciju koju sa sjeverne strane određuju staklenici i klijalište, a s južne strane zgrada za spremište alata, izvorno spremište kočija. Istočnu stranu vrtlarije definira Švicarska kuća uz koju se nalazila otvorena vodena površina (bazen), koja je danas zatvorena, ukopano spremište za vodu te nekadašnja kuća za vrtlara. Zapadnu stranu određuje glavna pješačka komunikacija kojom se s Ulice maršala Tita pristupa vili i njezinim pomoćnim sadržajima. Naglašena je vratima za ulaz u perivoj, a prostor između ograde perivoja i stražnjih pročelja staklenika obrastao je visokom i grmolikom vegetacijom te se ne doživljava iz ulične perspektive. Navedena prostorna kompozicija kojom je utilitarni sklop vrtlarije vegetacijom vizualno odvojen od reprezentativnog dijela perivoja očuvana je do danas.

Povijesna geometrija vanjskih površina vrtlarije, koju pratimo na povijesnim kartografskim prikazima temelji se na ortogonalnom rasteru, za razliku od nepravilnih, organski vođenih staza u perivoju. Na najstarijem katastarskom planu iz 1878. godine dokumentirana je izvorna prostorna organizacija prema kojoj je prostor vrtlarije bio organiziran

35 Nakon Drugoga svjetskog rata vrtlarija postaje rasadnikom u kojemu se i danas uzgaja sezonski biljni materijal, uglavnom cvijeće, namijenjeno sadnji na cvjetne gredice ne samo u perivoju Angiolina, već i u ostalim opatijskim parkovima.

14 (a, b, c) Detalji stropa salona
(a, b, c) Details of the salon ceiling

u šest uzdužno položenih kvadratnih polja.³⁶ U razdoblju svoga nastajanja vrtlarija je bila namijenjena isključivo za održavanje biljnih nasada u perivoju vile. Prilikom velike obnove, nakon što vila s perivojem 1882. godine prelazi u vlasništvo *Južnih željeznica*, u čiju je rekonstrukciju bio uključen Carl Schubert,³⁷ vrtlarija postaje gospodarski sadržaj koji zadovoljava potrebe i ostalih, novo uspostavljenih parkova u Opatiji uz hotele Kvarner i Stephanie te vilu Amaliju.³⁸ U tom se razdoblju prostor velikih polja, koja se nalaze bliže stakleniku, zbog potrebe proširenja uzgoja i načina obrade dijele u uže gredice, odnosno manje plohe izduženog, pravokutnog oblika.³⁹ Prostor neposredne okoline vrtlarije zadržava svoju organsku kompoziciju uskih, vijugavo vođenih staza.⁴⁰ Put kojim se iz središnje ulice naselja pristupa vili Angiolini naglašene je širine zbog kolnog pristupa do spremišta za kočije i staje (*Remüse/Stall*).⁴¹ Gotovo identična situacija organizacije vrtlarije prikazana je na Planu Opatije iz 1897. godine, ali se u pogledu prostorne organizacije južnog dijela vrtlarije uočava uvođenje nove

36 Na tom katastarskom planu označene su svijetlozelenom bojom plohe čija su osnova bili travnjaci, odnosno nisko raslinje, u kojima su zasađena pojedinačna stabla ili skupine stabala, a tamnijom nijansom sivozelene boje šumarci i plohe pretežito visoke vegetacije.

37 Carl Schubert bio je ravnatelj bečkog carsko-kraljevskog Društva za izgradnju perivoja i uređenja novih perivoja oko hotela *Kvarner* (1874.), hotela *Kronprinzessin Stephanie* (1886.) te depandansi i vila u Opatiji.

38 Tada je bio uspostavljen potez međusobno povezanih javnih zelenih prostora lječilišnog mjesta Opatije, čije je ishodište bio perivoj vile Angiolina.

39 Prostorni raspored gredica, omeđenih polja i niskih staklenika prikazan je na Situacijskom planu zgrada i parkova Društva Južnih željeznica izrađenom 1894. godine.

40 SCHUBERT, CARL, (bilj. 11), 9. Autor opisuje perivoj vile Angioline kao labirint staza u gustoj i divlje izrasloj šumi lovora te prostore s mnoštvom bilja i stabala jedinstvenih primjera egzota, kao što su *Sequoia gigantea*, *Cedrus Libani*, *Magnolia grandiflora* itd.

41 Isto, prilog – karta.

staze sa sjeverne strane spremišta za kočije, vjerojatno za potrebe kolnog pristupa i proširenog sadržaja vrtlarije.⁴²

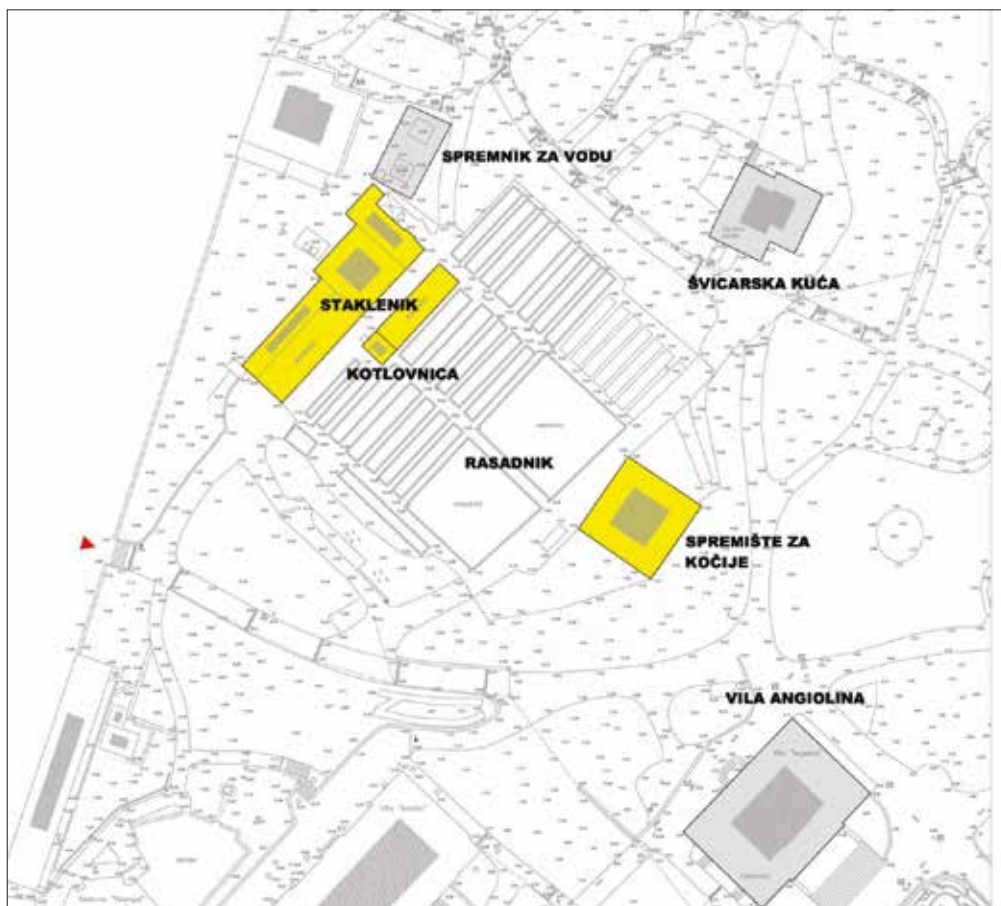
Osim istočnog staklenika, spremišta za kočije i Švicarske kuće do danas su očuvane i najstarije strukture kamenom i betonom omeđenih polja vrtnih gredica koja se nalaze u sjevernom dijelu vrtlarije. Prostorna organizacija i razdioba ploha temeljena na ortogonalnom rasteru staza koje omeđuju vrtno plohe ujedno naglašava geometričnost utilitarnog, gospodarskog dijela perivoja. U kontrastu s konceptom vijugavih, organski vođenih staza reprezentativnog dijela, čini bitno obilježje povijesnog perivoja. Gospodarski sklop perivoja vile Angiolina, vrtlarija sa staklenicima i ostalim pomoćnim zgradama kao nezaobilazni dio romantičarski koncipiranog perivoja iz druge polovine 19. stoljeća jedini je očuvani primjer prostorne organizacije, graditeljskih struktura i biljnog fonda na širem regionalnom području.

STAKLENICI

Staklenici vile Angioline funkcijom su bili usko vezani za vrtlariju uz koju su sagrađeni, iako su zapravo bili obvezan dio privatnih i javnih romantičarskih perivoja onoga vremena. Povijest staklenika, vezana za pronalaženje načina zaštite i uzgoja bilja u kontroliranoj okolini, seže u antičko razdoblje kada nastaju prvi prototipovi.⁴³ Nove tehnološke mogućnosti željezne konstrukcije devetnaestog stoljeća

42 U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata naglašava se uloga perivoja Angiolina kao javnog parka, integriranog u zeleni sustav ostalih parkova uz povijesne hotele. Perivoj u skladu s tadašnjim ideološkim pristupom mijenja naziv u Park 1. maj. Za upravljanje opatijskim parkovima oformljeno je poduzeće Parkovi, čiji se glavni rasadnici i staklenici nalaze upravo na području parka Angiolina. U tom je razdoblju došlo do nove gradnje kotlovnice i zapadnog staklenika, a intenziviranjem proizvodnje u rasadniku geometrija polja dobila je dodatnu podjelu. Polja su ograđena niskim betonskim zidovima, koji su ujedno temelji za postavljanje niskih staklenika.

43 HIX, JOHN, *The Glasshouse*, Phaidon, 1996., 8 – 27.

15 Prostorna organizacija
gospodarske zone s
rasadnikom

Spatial organisation of the
farm zone with nursery
garden

dovode razvoj do vrhunca, ali izazivaju i prijepore između arhitekata i vrtlara. Vrlo je popularan, naime, bio arhitektonski tip staklenika koji predstavlja zidnica s velikim ostakljenim otvorima na glavnom pročelju (često s ostakljenim krovom) čiji je identitet određen arhitektonskim elementima i dekoracijom. Preferiraju ga arhitekti, dok vrtlari zagovaraju željeznu ostakljenu konstrukciju zbog količine svjetlosti koju propušta te u potpunosti ispunjava svoj smisao i svrhu. Tijekom 19. stoljeća željezo se sve više uvlači u arhitektonski tip staklenika, da bi od sredine stoljeća postalo dominantom konstrukcije.⁴⁴ Na europskom kontinentu vrlo značajan i utjecajan bio je Friedrich Ludwig von Sckell (1750. – 1823.) koji pomiruje znanstvenu botaniku i formalnu estetiku.⁴⁵ Poznat je njegov željezni staklenik iz 1807. uz Nymphenburg u Münchenu, a onda i staklenik u Starom botaničkom vrtu iz 1818. godine. Sckell,

44 Nekoliko staklenika engleskog arhitekta i vrtnog dizajnera Jeffryja Wyatvillea (1766. – 1840.) prezentira arhitektonski tip staklenika iz prve četvrtine 19. stoljeća u kojima su kameni elementi reducirani do maksimuma te se koristi željezo za stupove interijera i krovnu konstrukciju Camellia House u Bretton Hallu (1812.), na staklenicima u Longleat House (1814.), Ashridge Park (1815.), Belton House (1820.), oranžeriji u Chatsworthu (1826.), Botanical House u Woburn Abbey (1836.) itd. Isto, 74 – 115.

45 Isto, 98 – 100.

naime, iskustveno dolazi do rješenja prilagođenog hladnoj njemačkoj klimi u kojem južnu vertikalnu stijenku kao i krovnu površinu izvodi u staklu, dok sjeverni, istočni i zapadni zid izvodi u solidnom materijalu. Koristi rubne zidne paviljone koji zatvaraju središnji ostakljeni dio te znatno reducira dekorativne elemente. Utjecaj Sckella na europski kontinent bio je doista velik pa se srodna tipologija tijekom prve polovine 19. stoljeća zatječe u Austriji, Češkoj i Poljskoj odakle dopiru i do ostalih dijelova Monarhije.

Staklenici, smješteni duž sjevernog ruba platoa vrtlarije vile Angioline, dijelom potječu iz vremena formiranja perivoja, dakle iz treće četvrtine 19. stoljeća, dok je najveći zapadni nastao moguće tridesetih godina 20. stoljeća zamijenivši dva prvobitna staklenika koji su bili na tom mjestu. Spomenuti katastarski listovi prikazuju staklenik u jedinstvenoj izduljenoj približno pravokutnoj formi, a riječ je zapravo o četiri različita dijela u nizu, što nam dokazuje Rottmayerova fotografija iz 1883. koja je kao i kod spremišta za kočije i Švicarske kuće od izuzetnog značaja kao jedini izvor o njihovom cjelovitom prvobitnom izgledu. Iako obrasli zelenilom u romantičarskom duhu onoga vremena, s fotografije se jasno razabiru njihovi volumeni, struktura i artikulacija.

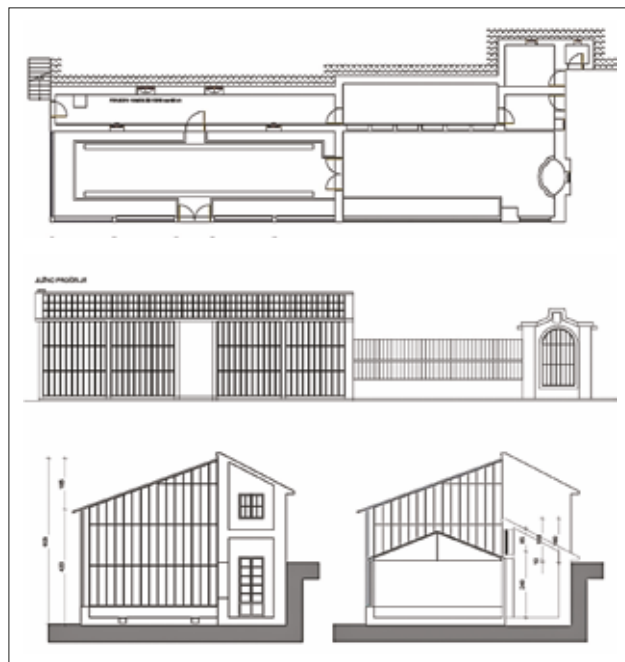

16 Staklenici, iz albuma *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883.
Conservatories, from the album *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883

Prema navedenoj fotografiji, istočni staklenik sastoji se od rubnog zidanog paviljona s velikim prozorom i staklenim krovom na koji se nadovezuje željezna ostakljena konstrukcija koja se pruža u smjeru istok – zapad te je do danas očuvana gotovo do detalja. Evidentno je da se radi o kombinaciji zidanog i ostakljenog tipa, prilagođenog klimatskim uvjetima mediteransko-kontinentalne klime, koji afirmira spomenuti Ludwig von Sckell. Konstrukciju podržava stražnji uzdužni zid visine oko 250 cm i prednji uzdužni zid visine oko 80 cm, a sastoji se od dvostrešnog krova i vertikalnih nosača južnog pročelja. Teret krova, sazdanog od željeznih rebara T profila koja podržavaju staklo, preuzima spomenuti stražnji zid, a u prednjem dijelu željezna konstrukcija od vertikalnih nosača s gredom, koja je postavljena na spomenutom zidanom parapetu. Raspon krova prevladan je željeznim elementima koji u pravilnom ritmu od oko 2 m prenose njegovu težinu na stražnji zid odnosno željezne vertikale na južnom pročelju. Oblikovno i stilski najzanimljiviji dijelovi ove konstrukcije od lijevano-željeznih elemenata su vertikale ili pilastri južnog pročelja kao i arhitravna greda. Naime, njihova su vanjska lica ukrašena dekoracijom srednjovjekovne provenijencije u formi četverolista, prepletenih traka i šiški. Ova dekoracija u duhu je vremena i ide u prilog pretpostavci o nastanku staklenika tijekom treće četvrtine 19. stoljeća. Zanimljivost na horizontalnoj gredi su maleni žljebovi koji se javljaju u pravilnom ritmu od svakih tridesetak centimetara, a služe za odvod vode s krovišta.⁴⁶

Interijer ovoga staklenika organiziran je trima uzdužnim nizovima polica s dva prolaza. Police duž južnog i sjevernog zida izrađene su u betonu, dok središnju čini željezna

46 Sondiranjem je utvrđen prvobitni bojeni sloj željezne konstrukcije oxidrot boje koja je nanosena preko nešto tanjeg uljanog podslika narančaste boje. V. Varšić, 2016.

17 (a, b, c) Nacrti staklenika, tlocrt, južno pročelje, presjek
(a, b, c) Drawings of conservatory, ground plan, southern facade, cross-section

konstrukcija s metalnim vijcima. Na željeznoj rešetci južnog pročelja ovještene su željezne police koje pripadaju izvornoj strukturi staklenika. Dio poda popločen je pločicama u terakoti, dok je dio prekriven betonom recentnijeg datuma. Zanimljivost je svakako sustav podnog grijanja koji je tijekom vremena s ugljena prešao na mazut, a sastoji se od željeznih cijevi koje su položene u kanale koji presijecaju staklenike i zatvoreni su betonskim odnosno željeznim elementima. Staklenik nikada nije imao sustav za ventiliranje, međutim, možemo pretpostaviti da je grijanje bilo ugrađeno već prilikom izgradnje.

Prema fotografiji, sljedeći u nizu bio je još jedan manji potpuno ostakljeni volumen koji se oslanjao na glavnu zgradu. Potonja je bila dominantna ove cjeline, zidana u opeci, rastvorena četirima velikim prozorima segmentnog zaključka prema jugu i glavnim ulazom lučnog zaključka na zapadnom pročelju. Riječ je o arhitektonskom tipu staklenika, što je za vrijeme nastanka sasvim uobičajena pojava. Za ovakve je građevine bilo karakteristično ostakljeno krovište kako bi se biljkama osiguralo što više svjetlosti, pa se stoga, iako nije vidljivo s fotografije, može pretpostaviti njegovo postojanje i u ovom slučaju.

Zapadni staklenik arhitektonskog tipa kao i manji ostakljeni volumen zamijenjeni su novim današnjim staklenikom koji je tlocrtno ponovio njihovu formu. Do ovih je izmjena došlo prije 1940. godine iz koje potječe nacrt potojećeg stanja na kojem je prikazan današnji staklenik.⁴⁷

47 Državni arhiv Rijeka, Fond Glavarstva Općine Volosko – Opatija, Građevinski arhiv, Dosje – Opatija.

18 (a, b, c, d, e) Staklenik iz sredine 19. stoljeća, današnje stanje
(a, b, c, d, e) Conservatory from mid-19th century, current condition

Čini ga ostakljeni volumen izduljene pravokutne osnove oslonjen na uzdužni zid stražnjeg skladišta koji se sastoji od uske dugačke prostorije što se proteže cijelom duljinom staklenika. Zidano je kamenom te žbukano, a oblikovni detalji njegovog zapadnog bočnog pročelja odgovarali bi razdoblju između dva rata, kada je vjerojatno ova cjelina nastala.

ŠVICARSKA KUĆA I SPREMIŠTE ZA KOČIJE

Obvezan dio romantičarskog perivoja engleskog tipa bila je švicarska kuća, prepoznatljiva po svom rustikalnom izgledu zbog vidljive drvene građe odnosno drvenih elemenata artikulacije njene vanjštine. Švicarska kuća Angiolinina perivoja tijekom vremena značajno je izmijenjena

i osiromašena uklanjanjem drvenih pročeljnih elemenata, međutim Rottmayerova fotografija iz 1883. godine svjedočanstvo je i dokaz da je bila sagrađena u skladu s uobičajenim obrascima oblikovanja. Prvi put se spominje kao gospodarska zgrada u gruntovnoj zabilježbi iz 1875. kada iz vlasništva Higinijeva sina Paola Scarpe prelazi u ruke grofa Viktora Chorinskog.⁴⁸ Pregrađena je i proširena 1884. godine, kada je već bila u vlasništvu *Južnih željeznica*. Tada se naziva *Schweizerhaus* ili *Schweizerhütte*, dakle švicarska kuća, a često i *ex Milchstube* ili *ex latteria*, odnosno bivša mljekara.⁴⁹ Postojanje mljekare u okviru perivoja može se

48 ZAKOŠEK, BORIS, op. cit. (bilj. 3), 147.

49 Isto, 147.

19 Švicarska kuća, iz albuma *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883.
Swiss house, from the album *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883

20 Spremište za kočije, iz albuma *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883.
Storage facility for carriages, from the album *Curort Abbazia*, J. B. Rottmayer, 1883

povezati s poznatom sklonošću pripadnika visokih društvenih slojeva praktičnom bavljenju poljoprivredom, botanikom ili nekim oblikom proizvodnje, što uključuje i mljekarske proizvode. Poznato je također da je otmjeno bilo imati farmu za razonodu odnosno poljepšano gospodarstvo (*La ferme ornée*).⁵⁰ Naziv Švicarska kuća zadržan je do današnjih dana, mada su se nizale raznorodne namjene, od pansiona i glazbene sobe do vrtlarske kuće i ureda poduzeća koja se bave opatijskim parkovima.⁵¹ Danas pripada Hrvatskom muzeju turizma, u muzejskoj je funkciji te prezentira povijest opatijskog turizma.

Riječ je zidanoj katnici koja je cijelom dužinom glavnog južnog pročelja imala drvenu konstrukciju s balkonom. Konstrukcija se sastojala od četiriju drvenih vitkih stupova koji su podržavali balkon kao i daščanu oplatu koja je pratila zaključnu zabatnu formu pročelja. Zahvaljujući sitnim rezbarijama dasaka balkonske ograde i zabatne oplata kompletna se konstrukcija doimala bogato ornamentiranom te je asocijala na tradicijske kuće alpskog podneblja. Sitne dekoracije u formi visećih lukova, zvjezdica ili četvrolista pripadaju dekorativnom repertoaru romantičnog historizma i karakteristične su za šezdesete pa i sedamdesete godine 19. stoljeća. Unatoč izmjenama koje je ova građevina doživjela, njen prostorni koncept u osnovi je sačuvan jednako kao i dvokrako stubište s karakterističnom lijevano-željeznom ogradom.

Pomoćna gospodarska građevina, nekadašnje spremište za kočije, koja je danas u funkciji rasadnika, smještena je u stražnjem dijelu perivoja vile Angioline, točnije između rasadnika i same vile. Kako se razabire sa starih katastarskih listova (1878., 1897., 1893., 1900.), do nje je vodio put od

glavnog ulaza na imanje koji se nalazio na njegovom sjevernom rubu prema glavnoj cesti, današnjoj Ulici Maršala Tita.

Jednostavna zidanica pravokutne tlocrtne forme sagrađena je vjerojatno u razdoblju formiranja perivoja, što bi značilo tijekom pedesetih odnosno šezdesetih godina 19. stoljeća. Ona je tijekom druge polovine 20. stoljeća nadograđena, pri čemu je izgubila svoja izvorna obilježja, a Rottmayerova fotografija jedino je svjedočanstvo njenog prvobitnog oblikovanja. Naime, spomenuta fotografija donosi izgled njenog glavnog zapadnog pročelja sa širokim lučno zaključenim vratnim otvorom koji zadire u zabatnu zonu pročeljne plohe. Osim osnovnog koncepta pročelja, s fotografije se razabire i nagib dvostrešnog krovništva kojim je formiran njegov zabatni zaključak te cijeli niz elemenata arhitektonske plastike kojom je oblikovano. Razdijelnim profiliranim vijencem, koji se nalazi u visini kapitelne zone dovratnika vratnog otvora, ploha je podijeljena u dvije zone. U gornjoj zabatnoj zoni nalazi se lučni dio vratnog otvora uz koji su obostrano dvije stilizirane rozete u formi medaljona. Duž zabatnog zaključka proteže se uglata zupčasta dekoracija koja se može protumačiti kao reminiscencija visećih lukova. Dovratnici i luk vratnog otvora glatke su obrade bez profilacija.

Restauratorskim sondiranjem utvrđeni su izvorni zidovi ove građevine s pripadajućom žbukom i naličjem kao i naknadne intervencije, što u spoju s informacijama koje pruža spomenuta povijesna fotografija rezultira jasnom slikom o njenom prvotnom volumenu i pročeljnem oblikovanju. Bila je to zidana prizemnica pravokutne tlocrtne forme s dvostrešnim krovništem nagiba oko 30°. Prostor je bio podijeljen u dvije međusobno povezane prostorije – zapadnu, tlocrtno veću, u kojoj se vjerojatno spremala kočija, i istočnu, nešto manju. Svaka je prostorija imala vlastiti ulaz – istočna vratni otvor dimenzija vjerojatno sličnih današnjima, a zapadna veliki lučno zaključeni vratni otvor koji je vidljiv

50 MARUŠEVSKI, OLGA; JURKOVIĆ, SONJA, *Maksimir*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., 22; ŠVERKO, ANA, *Ferme ornée Garagninovich* u Divuljama kod Trogira, *Radovi IPU*, 33/2009., 217 – 226.

51 ZAKOŠEK, BORIS, op. cit. (bilj. 3), 147.

21 Rekonstrukcija spremišta za kočije
Reconstruction of the storage facility for carriages

na spomenutoj povijesnoj fotografiji. Istočna je prostorija bila zaključena grednikom, što nam dokazuju ležišta greda u zidovima, dok današnja drvena međukatna konstrukcija u objema prostorijama potječe iz vremena nadogradnje i preoblikovanja kojim se formiralo postojeće stanje.

UTJECAJI I PITANJE AUTORSTVA

Ideja o oblikovanju cjelina s otmjenom paladijevskom arhitekturom koju okružuje engleski perivoj potječe iz 18. stoljeća. Popratne građevine različite oblikovne provenijencije i stilova također su obvezna tema ovakvih prostora koji postaju *pokusni teren za stilski pluralizam*, a njihova je simbolika vezana za ideju tolerancije i osobne slobode.⁵² Treba napomenuti da su fiziokratske ideje 18. stoljeća imale snažan utjecaj na aristokraciju, što dokazuje strastveno bavljenje agronomijom i botanikom kao i uređivanje poljepsanih gospodarstava odnosno farmi za razonodu. Uređenje vrtlarija sa staklenikom u dijelu Angiolinina perivoja govori o interesu vlasnika za botaniku i uzgoj bilja što je, dakle, bilo sasvim u duhu vremena.

U Austriji je slobodnozidarska inicijativa pripomogla prihvaćanju engleskog perivoja zahvaljujući konotacijama slobode i prosvijećenosti koju je nosio pa se prvi takvi perivoji nalaze u okolici Beča, uređeni prema narudžbama aristokracije i visokih građanskih krugova.⁵³ Najpoznatiji je Laxenburg koji poprima obličje engleskog perivoja potkraj 18. stoljeća, postavši uzorom za mnoge perivoje diljem Monarhije. Krucijalno djelo *Theorie der Gartenkunst* (1779. – 1785.), posvećeno uređenju ovakvih prostora, potpisuje C. C. Lorenz Hirschfeld, profesor filozofije i lijepih

52 MARUŠEVSKI, OLGA; JURKOVIĆ, SONJA, op. cit. (bilj. 50), 16, 18; WITTKOWER, RUDOLF, *English Neo-Palladianism, the landscape Garden, China and the Enlightenment*, *L'Arte*, 6, 1969: 20, 30.

53 HAJÓS, GÉZA, *Romantische Gärten der Aufklärung, Englische Landschaftskultur der 18. Jahrhunderts in und um Wien*, Böhlau, Wien, 1989., 45 – 59; MARUŠEVSKI, OLGA; JURKOVIĆ, SONJA, op. cit. (bilj. 50), 16, 18.

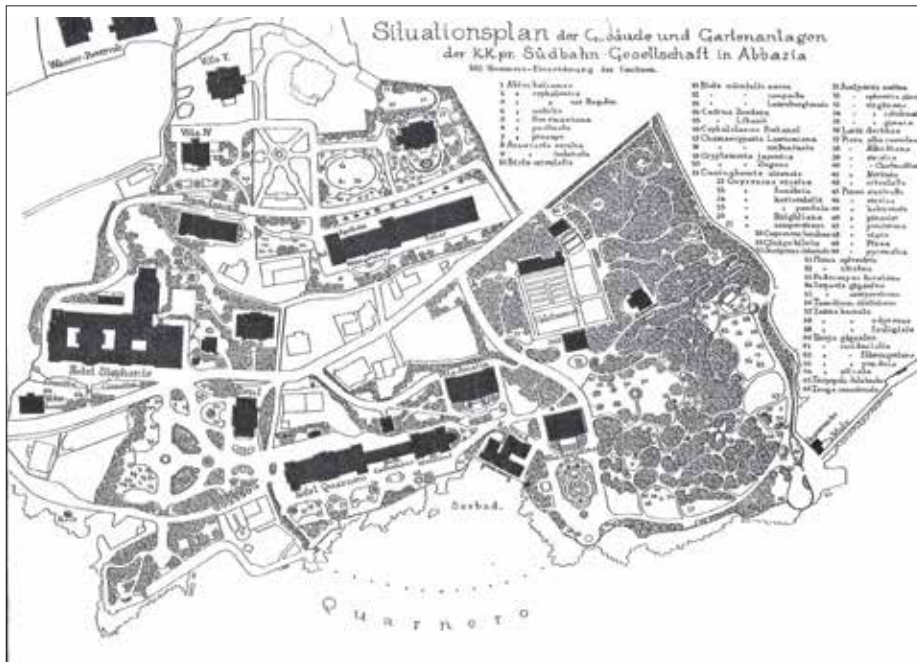
22 Izrez s katastarske karte 1878. (Geodetska uprava ispostava Opatija)
Clip of cadastre map 1878 (State Geodetic Administration, Opatija branch office)

umjetnosti na Sveučilištu u Kielu.⁵⁴ Brojne stranice posvećuje oblikovanju perivoja, njegovim vizualnim kvalitetama i doživljajima koje može izazvati, zagovarajući jednostavnost i prikladnost kako hortikulturnog uređenja tako i arhitekture. Hirschfeldov koncept primjenjuje se tijekom 19. stoljeća diljem Europe, a Scarpina je vila s perivojem jedan od primjera u kojem nalazimo sve karakteristične i poželjne elemente.⁵⁵ Ne treba zanemariti činjenicu da je Scarpa bio jedan od značajnijih članova riječke masonske lože pa se tragom tumačenja o povezanosti slobodnozidarske filozofije s idejom slobode koju simbolizira engleski perivoj može obrazložiti njegova želja da formira vlastiti takav perivoj.⁵⁶

54 Isto, 24 – 27.

55 Rijeka je u razdoblju formiranja Angiolinina perivoja poznavala engleski perivoj Vranyczanyjevih koji je respektirajući prirodnu konfiguraciju terena uređen na posjedu Plasse. Umjesto raskošne rezidencije tamo se nalazila skromna arhitektura u *cottage* stilu, ali i brojne popratne građevine – staklenici, staje, zgrade za poslugu i vrtlare, od kojih do danas nije ništa očuvano. Ovu situaciju ilustriraju nacrti Filiberta Basariga za preuređenje privatnog u javni park sedamdesetih godina 19. stoljeća. DE CANZIANI, THEODOR, *Obitelj Vranyczany – Dobrinović – aktivni sudionici preobrazbe slike grada Rijeke u 19. stoljeću, Veličanstveni Vranyczany*, katalog izložbe, MUO – Matica hrvatska, Zagreb, 2016., 57 – 71.

56 TOŠEVA-KARPOWICZ, LJUBINKA, *Masonerija, politika i Rijeka*, Državni arhiv Rijeka, Posebna izdanja, 2015.; 81, 108, 117; VALUŠEK, BERISLAV, op. cit. (bilj. 3), 38.

23 Izrez s plana zgrada i vrtova Južnih željeznica u Opatiji, C. Schubert, 1894.
Clip of plan of buildings and gardens of Southern Railways in Opatija, C. Schubert, 1894.

Beč je za cijelu Monarhiju bio rasadnik novih arhitektonskih koncepata, čemu je osobito doprinio stručni arhitektonski časopis *Allgemeine Bauzeitung* u kojemu se objavljuju svi značajniji projekti različitih tipova građevina, a koji se tiska od 1838. godine. Među bečkim graditeljima prve polovine 19. stoljeća svakako treba istaknuti Josefa Kornhäusela (1782. – 1860.) kao glavnog predstavnika radikalnog klasicizma odnosno bidermajera koji projektiraju reziđencijalne građevine često pribjegava paladijevskim konceptima. Njegove vile određuje uravnoteženi simetrični volumen s akcentom na središnjoj rizalitno istaknutoj zoni, kao i klasični prostorni koncept temeljen na trodijelnoj podjeli reprezentativnog dijela u čijoj su pozadini stubišta i ostale manje važne prostorije, što prezentiraju na primjer vile Perger i Jäger u Badenu.⁵⁷ Takve tendencije razabiru se na brojnim vilama toga vremena, a najrodnije vile Angiolini su one građene prema projektima austrijskih graditelja Johanna Schmidbergera (1788. – ?) i Gabriela Zimmermanna (1813. – 1882.).⁵⁸

Razabiranje mogućih utjecaja kao i traganje za potencijalnim autorom projekta vezano je dakako i za samog naručitelja. Higinio Scarpa, naime, bio je bogat i ugledan trgovac, politički i gospodarski vrlo aktivan.⁵⁹ Vilu je zajedno sa svojim sinom Paolom nazvao imenom preminule supruge Angiole zvane Angiolina (1801. – 1832.), rođene Sartorio, s čijom je obitelji bio u vrlo bliskim odnosima. Naime, poznata tršćanska obitelj Sartorio bavila se veletrgovinom žita

kao i Higinijeva obitelj, što ih je povezalo u dugogodišnju suradnju i prijateljstvo.⁶⁰ Higinio je dakle poslovno i privatno bio vezan za Trst, vrlo značajan grad Monarhije koji je upravo tijekom prve polovine 19. stoljeća doživljavao svoj rast i razvoj. Najznačajniji protagonisti tršćanskog neoklasicizma bili su Pietro Nobile (1776. – 1854.) i Matteo Pertsch (1769. – 1834.) koji dio svoga života i karijere provode u Beču odnosno Grazu, gdje dolaze u kontakt s tada aktualnim arhitektonskim idejama i projektima. Sin potonjega, Nicolo Pertsch, autor je projekta preuređenja vile Sartorio čiji su vlasnici bili brat preminule Scarpine supruge Pietro Sartorio i njegova supruga.⁶¹ S obzirom na obiteljske i poslovne veze Scarpe s Trstom, autora bi trebalo tražiti među tršćanskim klasicističkim arhitektima. Brojne su vile srodnoga koncepta tijekom prve polovine 19. stoljeća građene u Trstu, gdje ovaj tip građevine za odmor i rasonodu postaje sve poželjnija forma u krugovima obogaćenog građanstva. Klasicistički graditelji poput spomenutih Pietra Nobilea te Mattea i Nicola Pertscha, potom G. Battista De Puppija (1796. – 1868.) i Antonia Buttazzonija (1798. – 1848.) svoje su talente i znanja posvetili između ostaloga i realizaciji želja investitora koji na tršćanskim brežuljcima podižu vile okružene perivojima koje se svojim prostornim konceptom, karakterom volumena i dekorativnim sustavom mogu povezati s vilom Angiolinom. Pretpostavku o povezanosti Angioline s tršćanskom klasicističkom gradnjom podržava i dekorativni koncept glavnog salona Angioline koji je usko vezan za sjeverotalijansku tradiciju dekoriranja interijera

57 NEZVAL, BETTINA, op. cit. (bilj. 20), 2010: 172, 44 – 71.

58 NEZVAL, BETTINA, *Villen der Kaiserzeit, Sommerresidenzen in Baden, Horn/Wien*, 1993., 52, 89, 102.

59 Više o djelovanju Higinia Scarpe vidi u: VALUŠEK, BERISLAV, op. cit. (bilj. 3), 37 – 41.

60 SARTORIO, GIOVANNI GIUGLIELMO, *Memorie biografiche*, ur. Lorenza Resciniti, Simone Volpato, Trieste, 2010.

61 *Trieste: l'architettura neoclassica*, guida tematica, op. cit. (bilj. 32), 257 – 259.

24 Izrez s karte *Plan von Abazia, auf Grundlage der Cataster Mappen augenommen, 1897.* (DAR, Kartografska zbirka, Planovi Opatije, K-6)

Clip of the map *Plan von Abazia, auf Grundlage der Cataster Mappen augenommen, 1897.* (DAR, Cartographic Collection, Plans of Opatija, K-6)

iluzionističkim prikazima arhitektonskih elemenata i ornamenta, o čemu i danas svjedoče interijeri najznačajnijih trčanskih stambenih i javnih zgrada (npr. Palača Burze, palače Carciotti i Rotonde) koje oslikavaju Giuseppe Bernardino Bison i Giuseppe Gatteri.⁶²

Staklenik i vrtlarija dokument su i svjedočanstvo vremena kada bavljenje botanikom postaje omiljen hobi aristokracije, ali očito i bogatog građanstva. Ovaj tip građevine, zbog posebnih uvjeta koje je trebao zadovoljiti, tijekom povijesti postaje mjesto brojnih ekspanzija kao inženjerskih tako i arhitektonskih. Tehnološki razvoj 19. stoljeća omogućava potpuno ostakljenu konstrukciju koja predstavlja vrhunac razvoja i traganja za rješenjem problema, a uzgoj egzotičnog bilja prerasta u pitanje prestiža pa staklenik postaje obveznim dijelom perivoja 19. stoljeća. Najbliže europske primjere staklenika iz razdoblja klasicizma i romantizma nalazimo u perivojima Badena, Beča, Trsta. Na području Kvarnera, ali i znatno šire zapravo se ne nalaze sačuvane povijesne građevine ovoga tipa, što doprinosi vrijednosti i značaju staklenika vile Angioline.

ZAKLJUČAK

Vila Angiolina sa svojim okruženjem predstavlja vrijedan primjer visoko očuvanog ladanjskog kompleksa sredine 19. stoljeća na kojem je evidentno karakteristično ispreplitanje klasicističkih i romantičarskih tendencija. Engleski perivoj kojim je okružena odraz je Scarpine sklonosti prosvjetiteljskoj filozofiji koja u prirodi pronalazi

izraz slobode, a njegova je posebna vrijednost gospodarska zona s vrtlarijom i staklenicima te švicarskom kućom i spremištem za kočije koji predstavljaju svjedočanstvo o načinu života i korištenja ovoga prostora kao i duhu jednoga vremena.

Planirana obnova temelji se na afirmaciji izvornog supstrata metodama restauracije i konzervacije, ondje gdje za to postoje uvjeti, odnosno rekonstrukcije prema povijesnoj dokumentaciji i nalazima sonde koji su omogućili vjerodostojno i precizno sagledavanje i povrat izvornih oblika. Stoga će se vanjština i interijeri vile obnavljati metodama konzervacije i restauracije jednako kao i staklenik iz sredine 19. stoljeća sa svim pripadajućim detaljima. Metoda rekonstrukcije bit će primijenjena na spremištu za kočije kojom će se formirati njen izvorni volumen kao i glavno zapadno pročelje s lučnim otvorom. Ondje gdje postojeće stanje niti povijesni podatci nisu bili dostatni za rekonstrukciju povijesne situacije, kao kod zapadnog staklenika arhitektonskog tipa, planira se nova građevina oblikovana potpuno suvremenim jezikom koja će se uklopiti u ovaj visoko vrijedan povijesni kontekst, a istovremeno će predstavljati novu vrijednost i doprinos.

LITERATURA

- ACKERMAN, JAMES, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Princeton University Press, 1990.
- AMOROSO, MARIA PIA; PARLADORI, MARINA, *Le ville triestine del periodo neoclassico, Neoclassico: arte, architettura e cultura a Trieste, 1790 - 1840*, Marsilio, Venezia, 1990.

62 Isto, 133 - 136, 161 - 165, 266 - 270.

- BENEDIC, CHRISTIAN, *The Albertina – The Palais and the Hofburg State Rooms*, Beč, Christian Brandstätter Verlag, 2008.
- DE CANZIANI, THEODOR, *Obitelj Vranyczany – Dobri-
nović – aktivni sudionici preobrazbe slike grada Rijeke u 19. stoljeću, Veličanstveni Vranyczany*, katalog izložbe, MUO – Matica hrvatska, Zagreb, 2016.
- ČIKARA, DUŠKO, *Dvije klasicističke palače bračke „Mari-
timne oligarhije“*, *Klasicizam u Dalmaciji II*, Znanstveni skup, Institut za povijest umjetnosti – Centar Cvito Fi-
sković Split, Split, 2012.
- DE FEO, ROBERTO, *Giuseppe Borsato 1770 – 1849*, Scripta Edizioni, Verona, 2016.
- EKL, VANDA, *Opatija – prostor i čovjek, Dometi*, 1984/9-10
- ENGEL, UTE, *Neoclassical and Romantic Architecture in Britain, Neoclassicism and Romanticism, 1750 - 1848*, (ur. Rolf Tolman), Könemann, 2006.
- GAŠPAROVIĆ, MIROSLAV, *Slikarstvo bidermajera u Hr-
vatskoj, Bidermajer u Hrvatskoj 1815 – 1848*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1997.
- HAJOS, GEZA, *Romantische Gärten der Aufklärung, Engli-
sche Landschaftskultur der 18. Jahrhunderts in und um Wien*, Böhlau, Wien, 1989.
- HIX, JOHN, *The Glasshouse*, Phaidon, 1996.
- KUČEL - ILIĆ, ALEKSANDRA, *Curort Abbazia - magnet za bogataše, Novi list, Liburnijski Novi list*, Rijeka, 25.4.2004.
- MAHEČIĆ RADOVIĆ, DARIJA, *Preobrazba Opatije 1882. – 1897. – počeci turističke arhitekture, Radovi IPU, 2002/26*, Zagreb, 2002.
- MARUŠEVSKI, OLGA; JURKOVIĆ, SONJA, *Maksimir*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- MIDDLETON, ROBIN - WATKIN, DAVID, *Architecture of the Nineteenth Century*, Electa, Milano, 1980.
- NEZVAL, BETTINA, *Joseph Kornhäusel Lustschlösser und Theater*, Verlag Berger, 2010.
- PORTOGESI, PAOLO; *Dizionario enciclopedico di architettura e urbanistica*, vol. VI, Istituto Editoriale Romano, Roma, 1969., vol. VI
- SARTORIO, GIOVANNI GIUGLIELMO, *Memorie biografiche*, (ur. Lorenza Resciniti, Simone Volpato), Trieste 2010.
- SCHUBERT, CARL, *Der Park von Abbazia*, Hartleben's Ver-
lag, Beč, 1894.
- ŠVERKO, ANA, *Ferme ornée Garagninovih u Divuljama kod Trogira, Radovi IPU, 33/2009.*
- Trieste: l'architettura neoclassica*, (ur. Fulvio Caputo, Roberto Masiero), Edizioni B&M fachim, Trieste, 1988.
- TOŠEVA-KARPOWICZ, LJUBINKA, *Masonerija, politika i Rijeka*, Državni arhiv Rijeka, Posebna izdanja, 2015.
- VAHTAR JURKOVIĆ, KORALJKA, *Opatija – urbanistički razvoj i perivojno naslijeđe*, Rijeka–Opatija, 2010.
- VALUŠEK, BORIS, *Vila Angiolina u Opatiji*, Opatija, 2005.
- ZAKOŠEK, BORIS, *Opatijski album: dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta*, Državni arhiv Rijeka, Posebna izdanja, sv. 18, Rijeka, 2005.
- WITTKOWER, RUDOLF, *English Neo – Palladianism, the landscape Garden, China and the Enlightenment, L'Arte*, 6, 1969.
- WUNDRAM, MANFRED-PAPE, THOMAS, *Andrea Palladio, architect between the Renaissance and Baroque*, Taschen, 2008.
- ELABORATI**
- OŠTRIĆ, RADOSLAV, *Vila Angiolina, Opatija, Pregled i pokusno sondiranje prvog kata, restauratorsko izvješće*
- VALUŠEK, BORIS, *Vila Angiolina u Opatiji – povijesno-umjetnička analiza, povijest, konzervatorska podloga i dokumentacija*, 2001.
- Izvještaj o obavljenim restauratorskim radovima u objektu vila Angiolina u Opatiji (reprezentativna dvorana u prizemlju)
- IZVORI ARHIVSKE GRAĐE**
- Državni arhiv Rijeka: spisi, projektna dokumentacija 1886., 1939.
- Državna geodetska uprava, Područni ured za katastar Rijeke, Ispostava Opatija, Kartografska zbirka starih katastarskih karata, Opatija
- Hrvatski muzej turizma
Konzervatorski odjel u Rijeci

Summary

VILLA ANGIOLINA AND ITS GREENERY WITH OUTBUILDINGS

Villa Angiolina in Opatija has thus far inspired research interests on several occasions, which resulted in several texts related to its history and stylistic features. This paper, through further stylistic analysis of Classicist and Romantic design elements, discusses their origin as well as possible models or authorship associated to the context of the Vienna Circle, but also to Trieste Classicist buildings whose owners were related to Higinio Scarpa through family ties and business. Furthermore, the paper points to the specificities of surroundings of Villa Angiolina, created in line with the then

recommendations for designing such spaces. The authors analyse the previously unstudied and in many ways interesting outbuilding zone of the garden – greenery (*Gärtnerrei*) with glasshouses and agricultural outbuildings. Given that the aforesaid buildings and the entire area of the estate are highly preserved, this complex represents one of the rare testimonies of a typical Romanticist and Enlightenment concept, not only in the Kvarner area, but also much wider, and deserves special attention and analysis aimed at restoration and presentation of the highest quality.

Wojciech Rymsza-Mazur

Fortified Barrack Complexes of the Galician Fortresses of Krakow and Przemyśl – a Path towards Adaptation

Wojciech Rymsza-Mazur
Krakow University of Technology
Faculty of Architecture, Institute of Landscape Architecture
PL – 31 555 Krakow, Warszawska 24

UDK: 725.1.025.4:623.1(438.31Krakow)
725.1.025.4:623.1(438.17Przemyśl)
Pregledni rad/Subject Review
Primljen/Received: 3. 5. 2017.

Key words: barrack complexes, heritage adaptation, revitalisation, museum, campus, hostel

Ključne riječi: kompleksi vojarni, adaptacija baštine, revitalizacija, muzej, kampus, hostel

Barrack complexes of Krakow and Przemyśl, the largest Austro-Hungarian fortresses in Central Europe, are numerous and relatively well-preserved facilities of the former garrison backup infrastructure. Their solutions, although different in terms of construction time and contemporary function, nowadays constitute successful examples of adaptation, revitalisation, and heritage conservation. They include the campus of the Cracow University of Technology, the historic complex of exemplary Archduke Rudolf barracks that has been taken over from the army, adapted and extended in the 1960s and 1970s, at present revitalised according to the concept of the Education and Museum Centre that takes into consideration Tadeusz Kościuszko, the military engineer, after whom the university was named. A part of the historic supply complex of the Krakow Fortress adapted to the Home Army Museum, as an example of saving a building on a degraded post-military area abandoned by the army and deprived of its identity, received a new *genius loci* in the museum's architectural vision and space of ideas. The phenomenon of cavalry and aviation barracks, the combination of imperial and royal cavalry with the outset of military aviation, constitutes a unique landscape of airfields from the times of the monarchy. Adjacent to the complex of the new Museum of Polish Aviation and Aviation Culture Park, they are still used by the army. A barrack complex in Siedliska near Przemyśl raised at a background of the outer ring of fortifications with its vision of a hostel, a small tourist refuge lost somewhere in the Polish-Ukrainian frontier, will serve for the purposes of education and cultural tourism as a site with an interesting neighbourhood of historic military architecture that is unique in Europe.

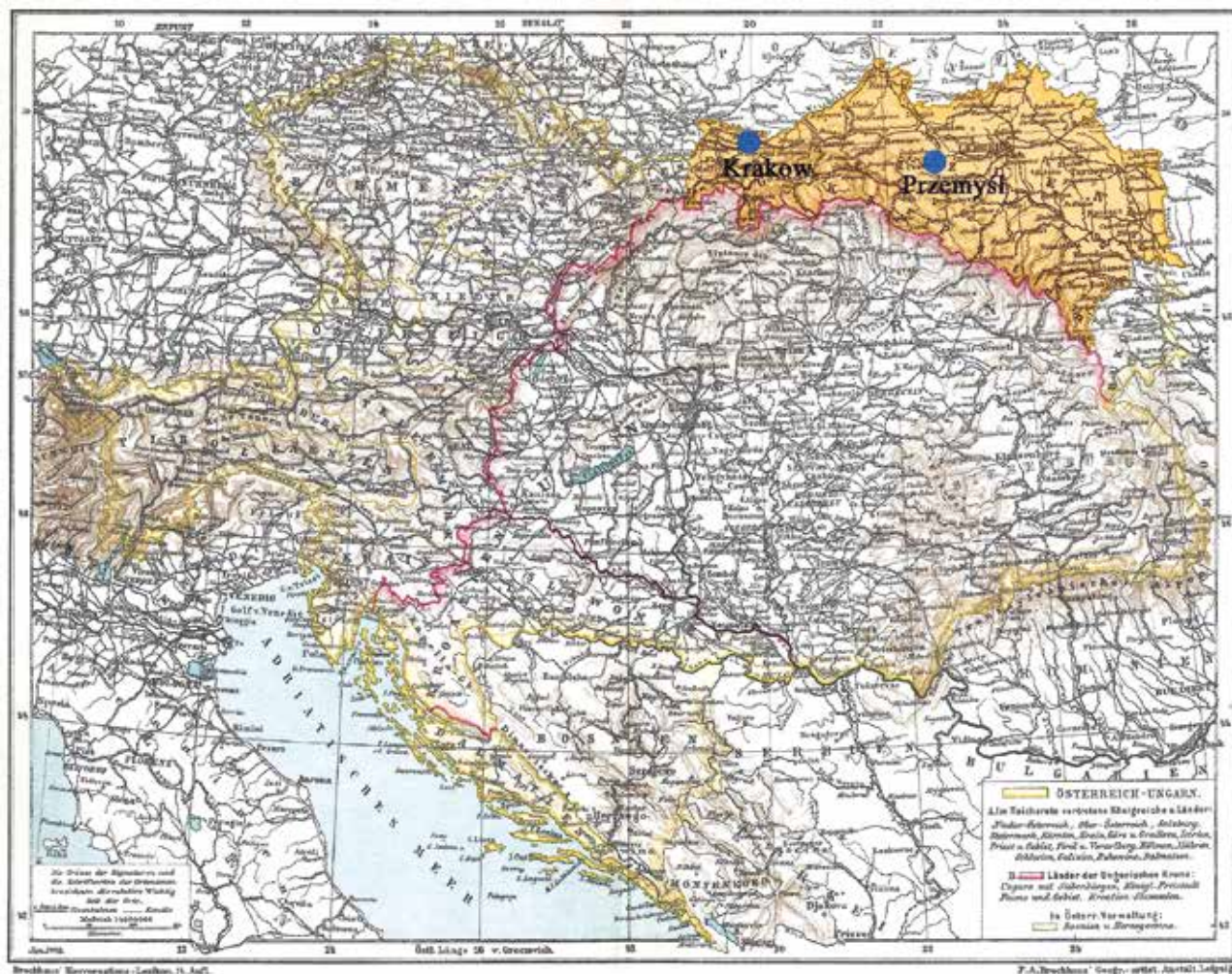
INTRODUCTION

Forms of barrack structures understood as a place for stationing warriors have been known in the history of fortifications since ancient times, dating back to the sixteenth century BC. According to the historic sources, barracks for permanent armies were known in ancient Egypt, Babylonia, Assyria, and Persia. In the times of the Roman Empire, temporary and permanent legionary camps or *castra Romana* as well as permanent posts at the Empire's borders were prominent examples of fortified barrack and defence buildings. In the Middle Ages, royal and princely guards and military crews were permanently garrisoned inside castles, fortresses, and urban fortalices. In the course of armament development, new forms of fortifications emerged such as roundels and later bastions surrounding Renaissance and Baroque residences and urban fortifications¹.

Almost until the turn of the eighteenth century, in times of peace, the European armies did not maintain permanent military units that would require large garrison investments such as barracks or backup infrastructure. Only in the nineteenth century, with the progress of military technology, new military doctrines emerged indicating the necessity of maintaining permanent armies, providing them with barracks, storing multiple devices, and transportation, all being factors of effective warfare, which are nowadays called logistics. Building barrack complexes and backup facilities for the army reached its peak with the militarisation of the states and entire societies, which occurred in the history of the European powers such as Germany, France, Austria, and Russia at the time of nineteenth-century industrial revolution². The partition of the former Polish

1 GUERQUIN, BOHDAN, 1979, 22-27.

2 RYMSZA-MAZUR, WOJCIECH, 2010, 303-309.

1 Austro-Hungarian Empire; Galicia and the towns of Krakow and Przemysl are marked in colour (Politische Übersichtskarte von Österreich-Ungarn, F.A.Brockhaus' Geogr.-artist. Anstalt, Leipzig, 1904, collection W. Rymcza-Mazur).

Austro-Ugarska Monarhija, bojom označena Galicija te gradovi Krakow i Przemysl (Politische Übersichtskarte von Österreich-Ungarn, F. A. Brockhaus' Geogr.-artist. Anstalt, Leipzig, 1904., zbirka W. Rymcza-Mazur).

Republic, which took place in 1772, and its subsequent phases defined the division of territories and powers in Central Europe that occurred in the following decades. The regions of Galicia and Lodomeria, commonly known collectively as Galicia and corresponding to the southern and eastern parts of the Republic, were occupied by the Austrian Empire. Their official name referring to the former Principality of Galicia–Volhynia was intended to justify the old claims of the Habsburg to these regions (Fig. 1).

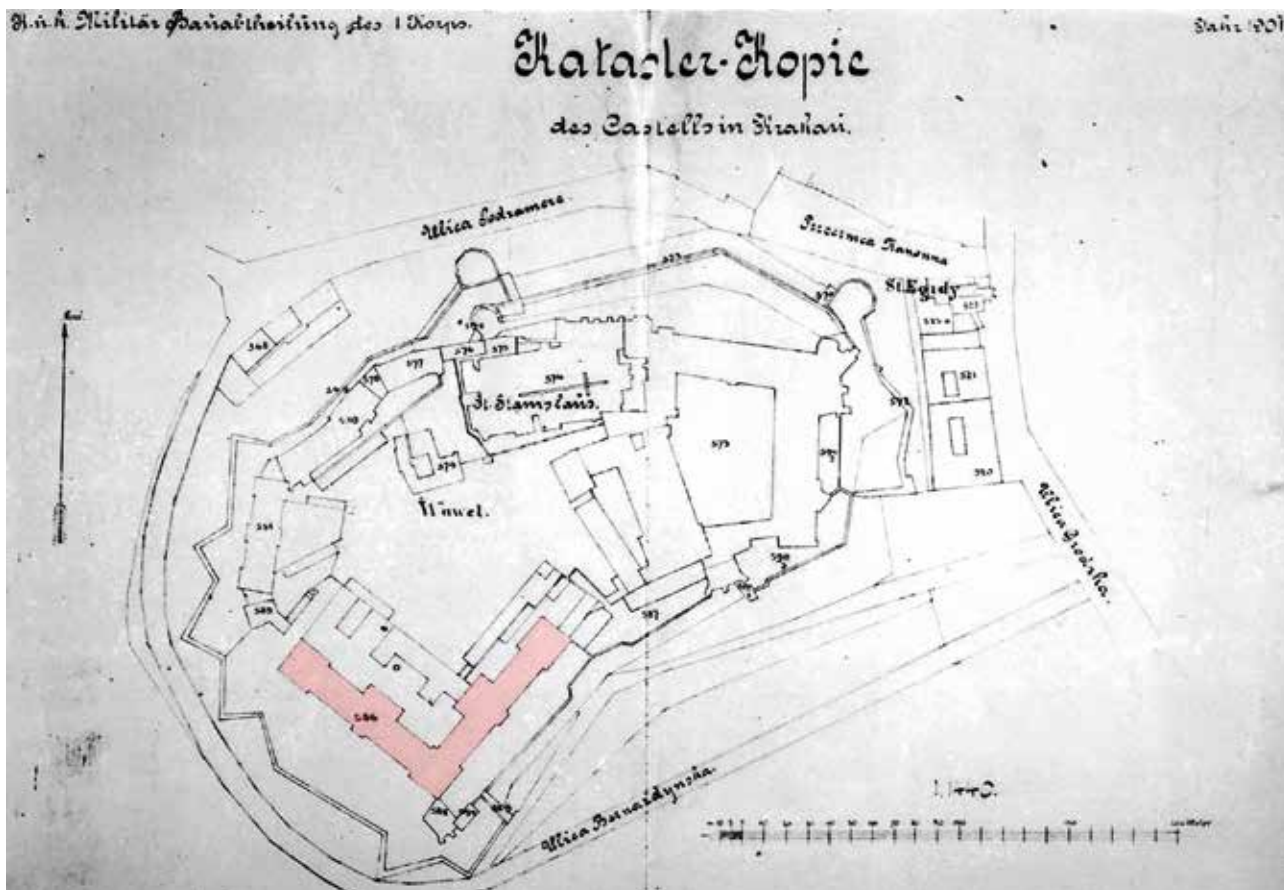
An insurrection suppressed in 1846 brought an end to the Free City of Krakow that was created by the Congress of Vienna at the border of the three partitions. The city reconquered by the Austrian army lost its economic significance as it became a poorer province of Vienna. Due to the growing threat from the Russian Empire, the fortifications were hastily extended. Decisions were made to build strong border fortresses in Krakow and later in Przemysl, which were strategic cities in terms of the monarchy's security.

Both external and internal geopolitical conditions of the mid-nineteenth century necessitated organisational and structural changes in armed forces of the Habsburg Monarchy already at the beginning of Emperor Franz Joseph I's reign.

It is noteworthy that in mid-nineteenth century, the largest Galician garrisons such as those of Lviv, Krakow, and Przemysl still did not have their own barrack infrastructure which could provide accommodation and adequate garrison facilities to the growing regiments. At the time, requisitioned monasteries as well as public and private buildings were used as military quarters.

THE KRAKOW FORTRESS

The decision to build a fortress in Krakow was made in 1850. Parallel to the completion of subsequent fortifications, new complexes of barracks were erected in the city. These included the barracks at the Rajska Street, Powiśle

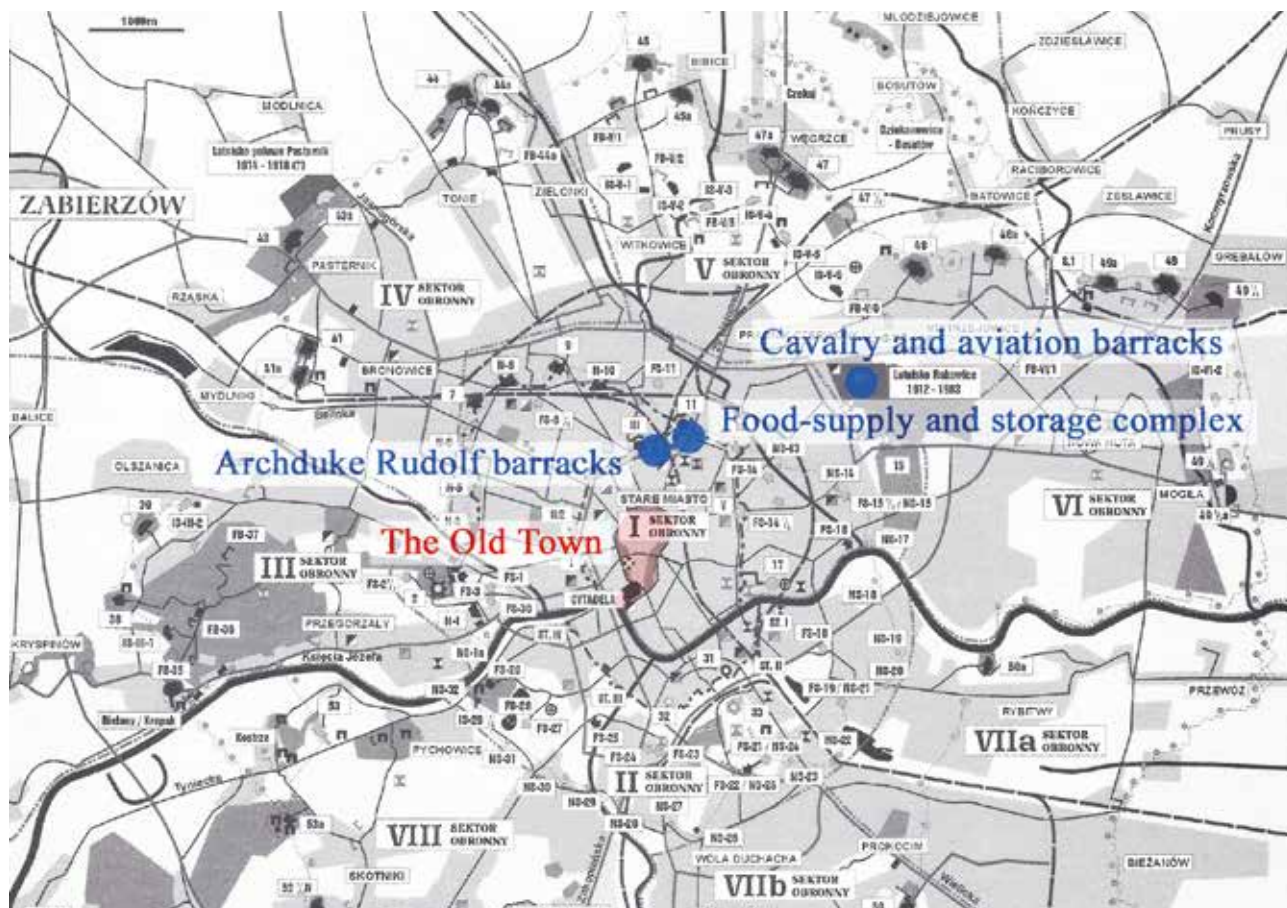
2 Wawel Castle Hill with Royal castle, military hospital marked in colour (Kataster-Kopie des Castells in Krakau, 1901, CAW).

Utvrdeno brdo Wavel s Kraljevskim dvorcem, bojom označena garnizonska bolnica (Kataster-Kopie des Castells in Krakau, 1901, CAW).

3 Krakow – view of the Wawel hill (photo: W. Rymsza-Mazur, 2009).

Krakow – pogled na wawelsko brdo (foto: W. Rymsza-Mazur, 2009)

4 Schematic plan of the Krakow Fortress, the locations of the Old Town and the structures described in the article are marked with colour (Fig. M. Chłopek, 2002).

Shematski plan Tvrđave Krakov, bojom označeni Stari grad i strukture opisane u članku (autor: M. Chłopek, 2002.)

and in Podgórze³. Wawel, the Polish national pantheon, became a citadel with the royal chambers serving as army quarters. Military units were also garrisoned in nearby monasteries for fear of riots and revolts of the population⁴.

As the fortress was extended in 1860s, a two-winged garrison hospital was erected on the Wawel hill, the first Austrian garrison facility on this scale within the city (Fig. 2). The outer façades of the wings that were hidden behind the greenery of the hospital gardens occupied the space of the demolished sections of the castle walls, which once formed defensive curtains of the Sandomierz tower⁵. The western wing of the building, which was later adapted to serve representative and residential purposes of state administration, is the only one to have survived until today (Fig. 3).

After the fortresses in Krakow and Przemyśl were built, Galicia, then a poorly developed and war-damaged territory, was transformed into an outpost of strategic importance for the security of the monarchy. The rapidly developing

artillery, the lost wars with Prussia in 1859 and with Italy in 1866, and the experience of the Franco-German War of 1870 triggered the next phase of the fortress extension by the artillery forts. Simultaneously, backup facilities were further developed as new barrack complexes were built in connection with railway infrastructure that constituted the principal means of military transportation⁶ (Figs. 4, 5).

Due to the fact that the occupation restrictions were mitigated and Galicia was granted wider autonomy in 1867, the province could possess its own self-government authorities, Polish was restored as official language, and a possibility of cultural and educational development emerged. These political concessions were at the expense of large-scale development of military defence and garrison investments charged to the city budgets. This impeded their economic development, which was by definition subordinated to superior military objectives.

ARCHDUKE RUDOLF BARRACK COMPLEX

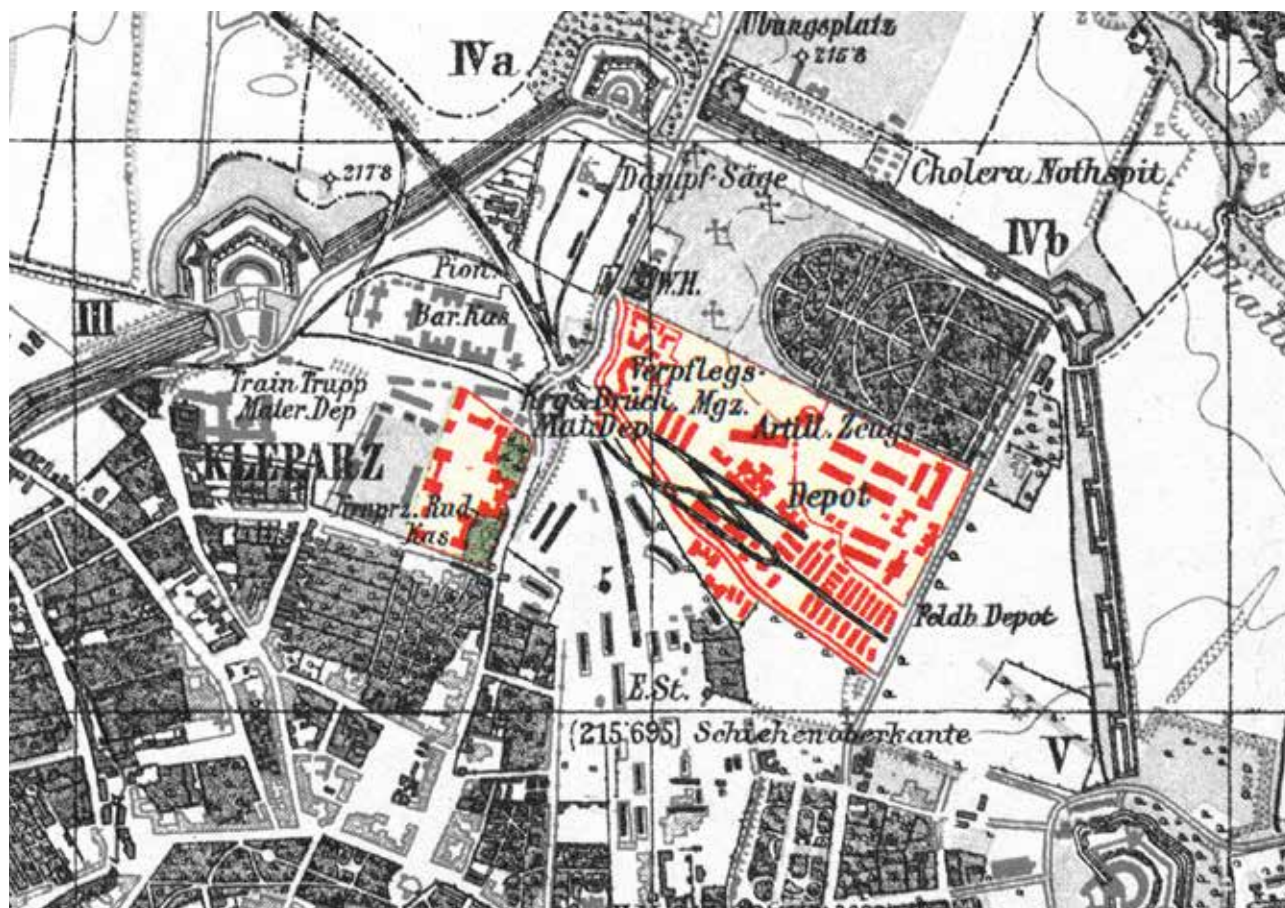
In 1872, the construction of the city's largest complex of barracks, at that time named after Archduke Rudolf,

3 PURCHLA, JACEK, 1992, 104.

4 PURCHLA, JACEK, 2007, 623.

5 BIAŁKIEWICZ ZBIGNIEW, JAN, 2008, 41, 42; RYMSZA-MAZUR, WOJCIECH, 2014, 38.

6 BOGDANOWSKI, JANUSZ, 1979, 156-170.

5 Detail of the Krakow Fortress master plan, barracks and infrastructure buildings from the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century (General-Übersichts-Plan von Krakau 1:25,000, 1901, National Archive in Krakow).

Dio Generalnoga plana Tvrđave Krakow, četvrt vojarni s pratećim i pozadinskim objektima iz druge polovine 19. i početka 20. stoljeća (General-Übersichts-Plan von Krakau 1:25,000, 1901., Narodni Arhiv u Krakovu).

started at Warszawska Street (Fig. 6a). This modern investment with barracks built from 1872 to 1877 was situated in the area of the Krakow railway station. The complex's axis was marked by the headquarters edifice that was located along the Warsaw road and flanked by a series of battalion barracks on both sides with officers' gardens planted at the front. The interior of the complex consisted of a large parade ground surrounded by the said buildings. It was also limited by a third identical barrack building located to the west at the complex's axis as well as a firehouse and stable. To the north was a military custody building and to the south the officers' mess built between 1905 and 1907⁷ (Fig. 6b).

A technical and warehouse area, constructed in phases between 1881 and 1910, was located the west of the barrack complex and consisted of a series of facilities such as an artillery shed, warehouses, firehouses, etc.

Until the First World War, the Archduke Rudolf barracks housed the 13th Galician Infantry Regiment, where many Poles served. The formation became deeply rooted in the

history of the city and its inhabitants' memory. The exemplary architecture of the complex's main buildings as well as its spatial layout shaped a new model of barrack projects introduced at the time throughout the entire monarchy. The interiors of barrack buildings were equally unified with façades made of facing bricks with bicolour details, accentuated by decorative patterns of cornices and blind arcades. The layout and form of the façade décor of the headquarters building with a unique arrangement of corner towers hinted at Rundbogenstil⁸ exemplifying the historicist trend of mid-nineteenth century Vienna military architecture as well as some civil buildings erected in Krakow.

The building which is best preserved and most architecturally interesting in its external form is a small structure of a former military custody with a unique military prison architecture, which makes it a valuable monument of the period. The later building of the former officer's mess has also been preserved in its complete shape and external décor.

After the First World War, the barrack complex taken over by the Polish Army was named after King John III

7 HOLEWIŃSKI, MIROSLAW, 1998, 75; RYMSZA-MAZUR, WOJCIECH, 2014, 39, 40.

8 TOŁOŁCZKO, ZDZIŚLAWA, 2011, 257, 258.

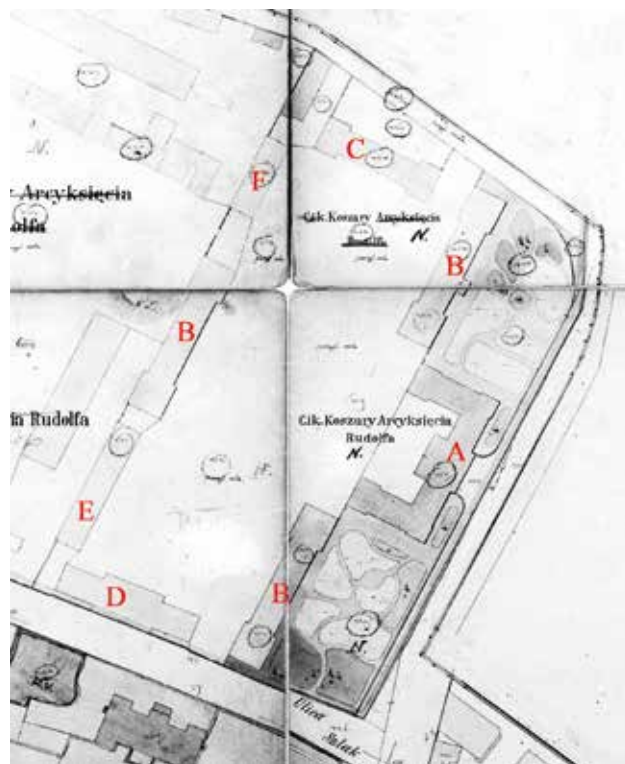

6a. Archduke Rudolf barracks at Warszawska Street in Krakow (photo: I. Krieger, MHK, after 1877).

Vojarna Princa Rudolfa pri Varšavskoj ulici u Krakowu (foto: I. Krieger, MHK, nakon 1877.).

6b. The Archduke Rudolf barracks complex, A. headquarters building, B. battalion buildings, C. detention unit, D. casino, E. carriage house, F. stable, (Cadastral map of Krakow, 1906, the National Archives in Krakow).

Kompleks vojarni Princa Rudolfa, A. zgrada zapovjedništva, B. zgrade za smještaj postrojbi, C. vojni zatvor, D. kasino, E. remiza, F. staja (katastarska karta Krakowa, 1906, Državni arhiv u Krakowu)

Sobieski. The complex's layout was significantly modified by an internal avenue dividing the parade ground along the axis of the main entrance and the entire urban layout. This composition has been preserved to date and it still forms the principal axis of the green interior of the Campus. During the Second World War, units of the German Luftwaffe were garrisoned in the barracks at Warszawska Street. In 1948, most barrack facilities were passed to the Polish Army for the purposes of the new University of Technology established in Krakow. First adaptations for the university were initiated in late 1940s and the modernist remodelling of the complex was carried out in the 1960s and early 1970s (Fig. 7).

The headquarter building became the premises of the Rectorate and the Faculty of Civil Engineering. The three barrack buildings were adapted for the purposes of individual faculties. The changes that involved the removal of corner towers of the main building and the construction of another storey also affected the barrack buildings, with avant-corpses added to their eastern façades in order to accommodate the lecture halls. The late modernist remodelling strengthened the monumental character of barrack architecture creating an interesting compilation of modernist forms and nineteenth-century military architecture. The historical image of the third barrack building that accommodates the Faculty of Architecture has been preserved, and the fourth storey built above it copied the original barrack form. The body and architectural decoration of the

officers' mess, which was adapted to a library, remained unchanged and so did the architecture of the former military detention unit that was given over by the army as late as 1985⁹.

The barracks' parade ground was transformed into a courtyard or square with visible communication axes and completed with plant arrangements. The square houses pavilion-type buildings constructed in different periods, namely a reading-room and a cafe as well as a more recent cafeteria complex, which partly covered the old custody and provided a new modernist frontage of the interior. At the beginning of the twenty-first century, the former stables, later transformed into a boiler-plant, were adapted for exhibition and auditorium purposes. It was the first completed heritage adaptation of a historic military backup development.

In the last decade, the Cracow University of Technology initiated revitalisation of the entire complex. It included the restoration of nineteenth-century brick façades of the Rectorate building, the Faculty of Civil Engineering and barracks, as well as renovation of preserved details and colour range of ceramic materials. The woodwork and ironwork of the more recent glass façades were changed to restore the previous layout (Fig. 8). Gradually, functional and technical modifications have been introduced in order to adjust the buildings to the modern standards and construction regulations, with simultaneous preservation

⁹ HOLEWIŃSKI, MIROSLAW, 1998, 75.

7 Campus of the Cracow University of Technology, view from Warszawska Street, with former headquarter building adapted to Rectorate and the Faculty of Civil Engineering, as well as one of the battalion buildings adapted to the Faculty of Electrical and Computer Engineering (photo: W. Rymcza-Mazur, 2010).

Kompleks zgrada Tehničkoga sveučilišta u Krakowu, pogled iz Varšavske ulice, s bivšom zgradom zapovjedništva preuređenom u zgradu Rektorata i Građevinskog fakulteta te jednom od zgrada za smještaj postrojbi preuređenom u zgradu Fakulteta elektrotehnike i računarstva (foto: W. Rymcza-Mazur, 2010.).

of historic forms and details. The former military custody will house the Museum of the University of Technology as a part of a project to create a centre for education, museum, and cultural tourism that will respect the layout of the historic interior.

Revitalisation projects of the barrack area have been developed with regard to heritage conservation, functional, spatial, and communication aspects as well as the greenery of the courtyard and former officers' gardens that were restored at the border of the public space¹⁰ (Fig. 9). It should be emphasised that the site of the barrack complex of the present University of Technology has been recorded in the register of historic monuments. Positive interaction between the architecture of the university façades along Warszawska Street and the modern development of the adjacent blocks with brick façade décor is noteworthy.

In the western part including the former military backup facilities, which also belongs to the University of Technology, a building of the Chemistry Faculty was erected in 1970s. Already in the present century, the building of the former artillery shed was adapted to an auditorium complex, new university investments were completed and the communication system within the complex was remodelled. Prospectively, the whole campus will be revitalised to incorporate the historic university buildings into the urban tissue.

10 MYCZKOWSKI, ZBIGNIEW [et al.], 2010.

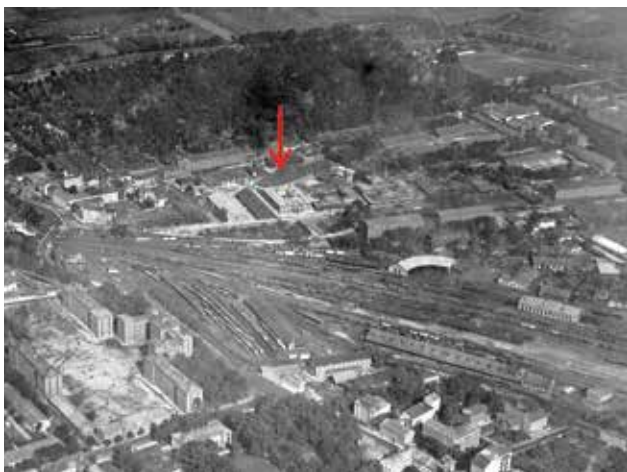
FOOD-SUPPLY AND STORAGE COMPLEX

In the 1880s, the extension of the fortress backup facilities also covered the area to the north-east from the track system of the Krakow railway station, where a large food-supply and storage complex of the Krakow Fortress as well as artillery workshop and warehouse facilities were raised. This technical and industrial area was located between the Warsaw road, railway tracks, Rakowicka Street, and the Rakowicki Cemetery, nowadays one of the largest Krakow cemeteries, which was established at the turn of the nineteenth century. The area included a number of buildings with various functions, which were constructed in the 1880s and subsequently altered until the First World War¹¹. The main building housed: the fortress bakery built at the site of the former bastion IV, former barracks later transformed into a canned food factory, cold storage, and laundry. The barrack and storage facility built after the outbreak of the First World War were adapted to the Home Army Museum in the present century. The originally simple and modest architecture of the building with brick façades and compact body around inner courtyard conveyed the austere look of the military barrack architecture of the period (Fig. 10). The large underground storey connected to the adjacent buildings emphasizes its industrial and military character present in the modules of the structure's concrete framework. It should be noted that the provisioning complex of the Krakow Fortress was a peculiar food-supply factory, whose size and multi-functionality were sufficient even after the fortress was extended by another ring of forts on remote outskirts of the town. During the First World War, the complex provided supplies not only to fortress crews but also to front-line troops. After the fall of the Habsburg Monarchy, the provisioning and warehouse complex of the Krakow Fortress was used by the military until the 1990s, and was subsequently passed to the State Treasury and private owners. Since then, it has gradually deteriorated, and the present condition of individual structures varies greatly.

The barrack and warehouse building belonging to this complex has been adapted to accommodate the Home Army Museum. It required comprehensive conservation and functional remodelling acceptable from heritage conservation point of view. This allowed for the creation of a museum institution compliant with the technical standards and the representative function envisaged in its program that would house collections and archives of the largest underground military formation of the Second World War.

In 2006, an open architectural contest was launched for a concept of the building's adaptation for the purposes of the Home Army Museum. The project, finished in 2011,

11 PURCHLA, JACEK, 2007, 624.

10 Aerial photograph of the supply complex with barrack building in the centre (MLP, 1919).
Zračna snimka aprovizacijskoga kompleksa u središnjem dijelu zgrada vojarnje (MLP, 1919).

11 Barrack building of the former supply complex of the Krakow Fortress, adaptation for the Home Army Museum (photo: W. Rymcza-Mazur, 2011).
Zgrada vojarnje nekadašnjega aprovizacijskog kompleksa tvrđave Krakow, adaptacija na Muzej Zemaljske armije (foto: W. Rymcza-Mazur, 2011.).

was carried out as a joint investment of the Home Army Museum, the Małopolska Region, and the City of Krakow. The completed project is a functional and spatial adaptation of the building that considers modern exhibition technologies and the educational programme, at the same time ensuring the multi-functionality of the complex. It allows to store, renovate, and exhibit the collection that presents the idea and activities of the Polish Underground State during the Second World War¹². The architectural vision of the facility combines the preserved external body and its façade with modern technology allowing to expand the exhibits to the space of the inner courtyard covered with a glass roof and to incorporate the underground parts of the museum in its symbolism (fig. 11, 12).

It is noteworthy that the adapted building belonging to the former supply complex now presents itself in an entirely new relationship with the urban environment. It is adjacent to the Discalced Carmelites monastery and the communication infrastructure related to the remodelled road system of the Wita Stwosza Street that serves the new bus station complex between the railway station infrastructure and the historic urban tissue of the Lubomirskiego

12 The Polish Underground State – the name of the secret military and civilian organizational structure in Poland, as well as territorial structures with their own armed forces operating during World War II on Polish territory occupied by Germany (Nazi Germany) and the USSR (Soviet Union). In terms of organization, the structure of the Polish Underground State was unique in war-stricken Europe, given its legal and acknowledged government in exile operating in London, as well as a secret delegation in Poland with intelligence, diversion, education, judicial and political divisions under its control. The armed forces of the underground state included the organized structures of resistance based in the country – with more than 300,000 sworn soldiers being part of the Union of Armed Struggle (ZWZ), the Home Army (AK), as well as regular units of the Polish Army operating under the anti-Nazi coalition of Western European countries.

Street¹³. Crucial in this respect will be the future organization of pedestrian communication between the museum and these complexes, as well as the architecture of their future development due to the important landscape context. The military character of space determined by the still functioning military complexes and facilities along Rakowicka Street should be preserved. Their garrison architecture placed in urban landscape constitutes a perfectly preserved military ambience from the final period of the Krakow Fortress construction.

CAVALRY AND AVIATION BARRACK COMPLEX

Another significant example from contemporary perspective related to the adaptation of historic barrack complexes is the well-preserved complex of cavalry barracks dating from the years 1888-1892 situated on the outskirts of the third ring of artillery forts. Further development of the complex combined its cavalry function with aviation technology that emerged at the end of the nineteenth century. The first balloon flights field built in 1894 preceded the establishment of aviation units in 1912, site of the future Rakowice-Czyżyny airport. In 1915 began the construction of aviation barracks, hangars, and backup facilities. Their history after 1918 to the present day has been closely connected with the history of the Polish aviation¹⁴ (Fig. 13).

Thanks to the significant and already historic cultural value of this complex, the remaining barracks of the first aerodrome and historic hangar, which were not destroyed after the beginning of the war in 1939 and still belong to

13 JURKOWSKI, RYSZARD, 2006; JURKOWSKI, RYSZARD, 2008.

14 WIELGUS, KRZYSZTOF, 2002, 4-14.

12 Home Army Museum building with inner glass-roofed courtyard (photo: W. Rymcza-Mazur, 2011).

Zgrada Muzeja Zemaljske armije, unutrašnje dvorište natkriveno ostakljenom krovnom konstrukcijom (foto: W. Rymcza-Mazur, 2011.).

13 Aerial photograph of the Rakowice-Czyżyny airport and aviation and cavalry barracks (MLP, early 1920s).

Zračna snimka zračne luke Rakowice-Czyżyny, vojarnje avijacije i konjice (MLP, početak 20-ih godina 20. stoljeća)

14 Area of cavalry and aviation barracks complex, with borders of the Aviation Culture Park in Rakowice-Czyżyny (photo: W. Gorgolewski, MLP).

Područje kompleksa vojarni konjice i avijacije, označena granica Kulturnog parka zrakoplovstva u gradskoj četvrti Rakowice-Czyżyny (foto: W. Gorgolewski, MLP).

the army, have been recently entered in the register of monuments, which guarantees their full protection. The immediate vicinity of the newly created Aviation Culture Park and the present function of the Aviation Museum established on the site of the pre-war airport provide the basis for the preservation of the entire enclave as well as for the protection of remnants of military landscape against pressures of further residential investment¹⁵ (Fig.14).

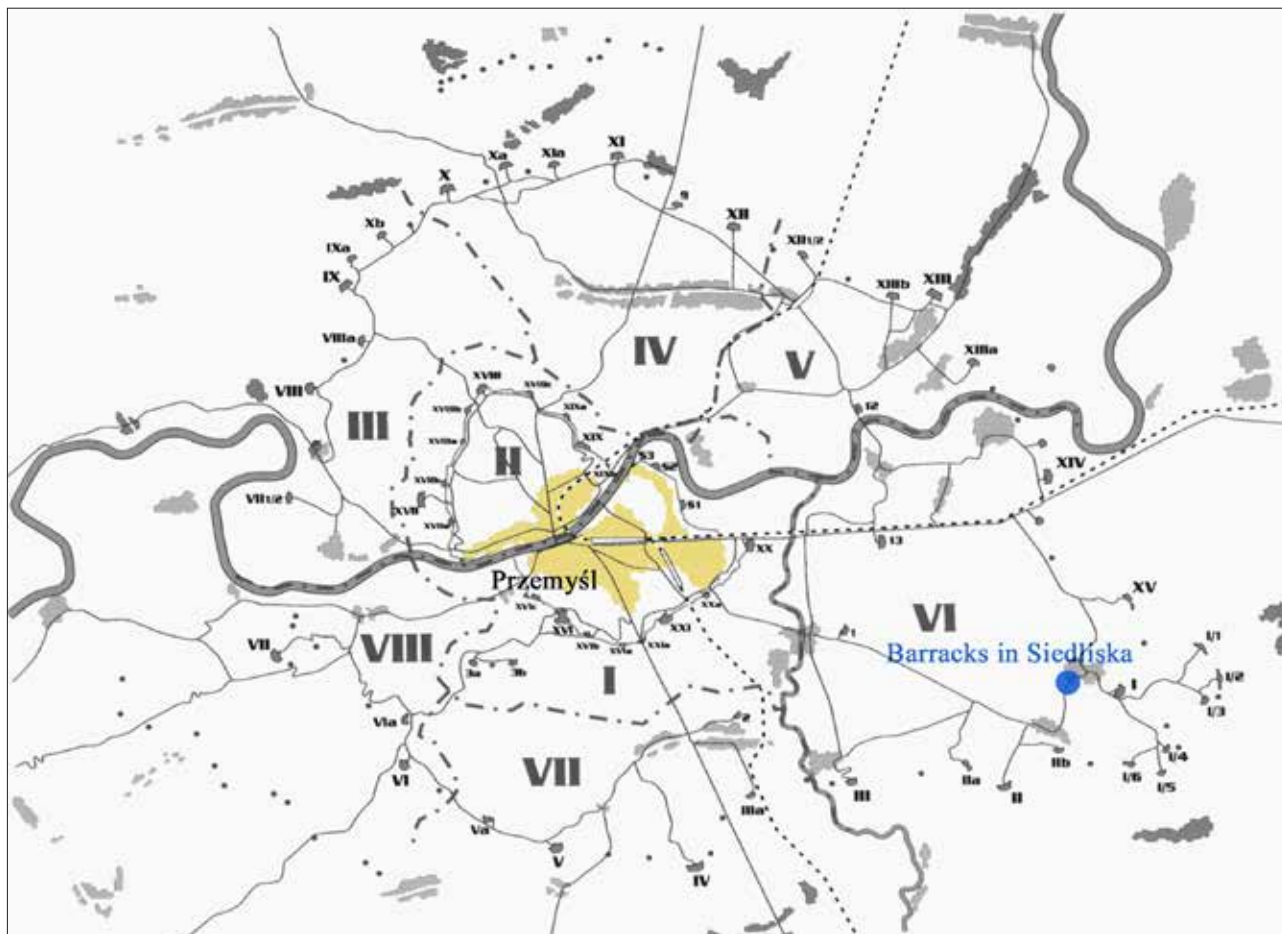
15 Ibidem, 41-46.

THE PRZEMYŚL FORTRESS

Similarly to Krakow, the key factor of military development of Przemyśl was the decision to build a fortress. It resulted in the expansion of military infrastructure, which covered the area adjacent to the railway and surrounding the town, where forts and backup facilities were raised¹⁶. The construction of the Przemyśl Fortress was initiated in the second half of the nineteenth century as a result of postponing the previous construction decisions and plans in order not to exacerbate relationships with Russia. The fortress facilities, starting with artillery forts and subsequently armoured forts, were built using the then modern solutions in terms of materials such as cast concrete and steel roof girders on a large scale. The core of the fortress became fortified encompassing the town and some of the largest Galician barrack complexes and backup facilities serving the fortress and garrison, which were located along the San river in conjunction with the strategic Lviv railway near the existing urban development. The forts of the fortress's ring system that projected far into the foregrounds were connected with a road system of the fortress and supplemented by a system of smaller complexes of barracks and backup infrastructure (Fig. 15, 16). Most of the durable, brick facilities of the military backup infrastructure have been preserved until today and some of them still serve military purposes related to garrison's needs, the frontier character of the town, and the vicinity of the EU and Schengen zone's borders.

The above mentioned smaller barrack complexes deprived of military functions constitute an interesting area of adaptation problems with regard to backup facilities on the town foregrounds.

16 IDZIKOWSKI, TOMASZ; WIELGUS, KRZYSZTOF, 2011, 66-72.

15 Schematic plan of the Przemyśl Fortress, the locations of the structure described in the article and the town are marked with colour (Fig. T. Idzikowski).

Shematski plan twrdave Przemyśl, bojom označen grad i smještaj strukture opisane u članku (autor: T. Idzikowski)

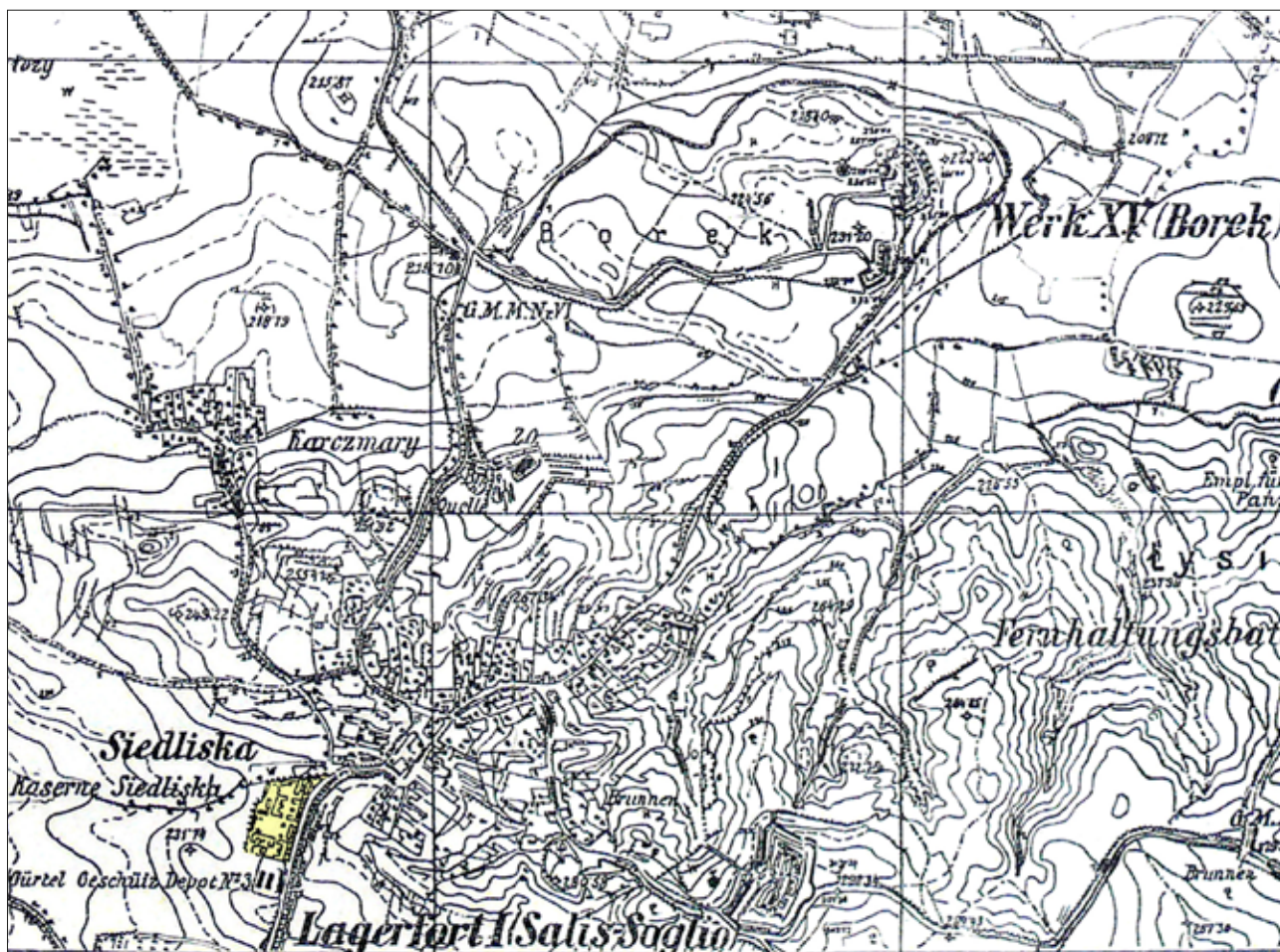
BARRACK COMPLEX IN SIEDLIKA

A good example is provided by a former complex of Austrian barracks in Siedliska, commune of Medyka from 1880-1900. It has been adapted under the operational programme of the Podkarpackie Voivodeship for 2007-2013 and the action entitled “Southern Lateral Route” - Route of Fortress Cultural Tourism in the Przemyśl Fortress, which made it possible to utilise the preserved structures, architectural forms, urban layout, and landscape value to serve functions and projects useful for the local needs. The entire complex of former barracks in Siedliska displays a clear spatial layout of historic facilities with a visible concept of military engineering and the related greenery, with elements reminiscent of the original arrangement. The complex was located in the site defined by its military function in the outer ring of forts of the Przemyśl Fortress. It contained barracks, an officers’ house, stable, and officers’ mess. Its architecture was based on the repetitive pattern of one-storey C-shaped barrack buildings consisting of the main body and two side wings. The former barracks of the southern part of the complex house a primary

school, which was extended by a new two-storey school wing in 1998-2005. The arrangement includes a preserved complex of two identical one-storey barrack buildings with its original quadrangle layout with an inner courtyard and a single building with an identical plan, adjacent to the school. These facilities serve residential purposes. Preparatory work for adaptation included a concept drawn up by the author of this article, which provided the basis for the realisation of the project¹⁷.

The proposed solutions took into consideration both the plans of the investor and the local authorities, hinting at the historic form. As a part of adaptation, a small tourist hostel has been envisaged in the former barrack wing of the school building and an exhibition room has been planned in one wing of the quadrangle barrack complex. The concept ensures vehicle and pedestrian access to the buildings as well as car parks. It also envisages more greenery as a reference to the historic arrangement (Fig. 17).

¹⁷ RYMSZA-MAZUR, WOJCIECH, 2010.

16 Detail of the special plan of the Przemysl Fortress in close vicinity of outer-ring fortress walls, with Siedliska barrack complex marked in colour (Spezial-Übersichts-Plan von Przemysl 1:10 000, Blatt 18, 1896, MNZP).

Dio posebnoga plana tvrđave Przemysl, u bliskom susjedstvu forova vanjskoga prstena tvrđave, bojom označen kompleks vojarnе u mjestu Siedliska (Spezial-Übersichts-Plan von Przemysl 1 : 10.000, Blatt 18, 1896, MNZP).

One may hope that the steps taken with the aim of including the adapted complex of Siedliska in the cultural tourist route of fortifications will enable the preservation of its unique historic character of a barrack frontier post, given the fact that the facilities represent a historic monument and heritage of a bygone era (Fig. 18).

CONCLUSION

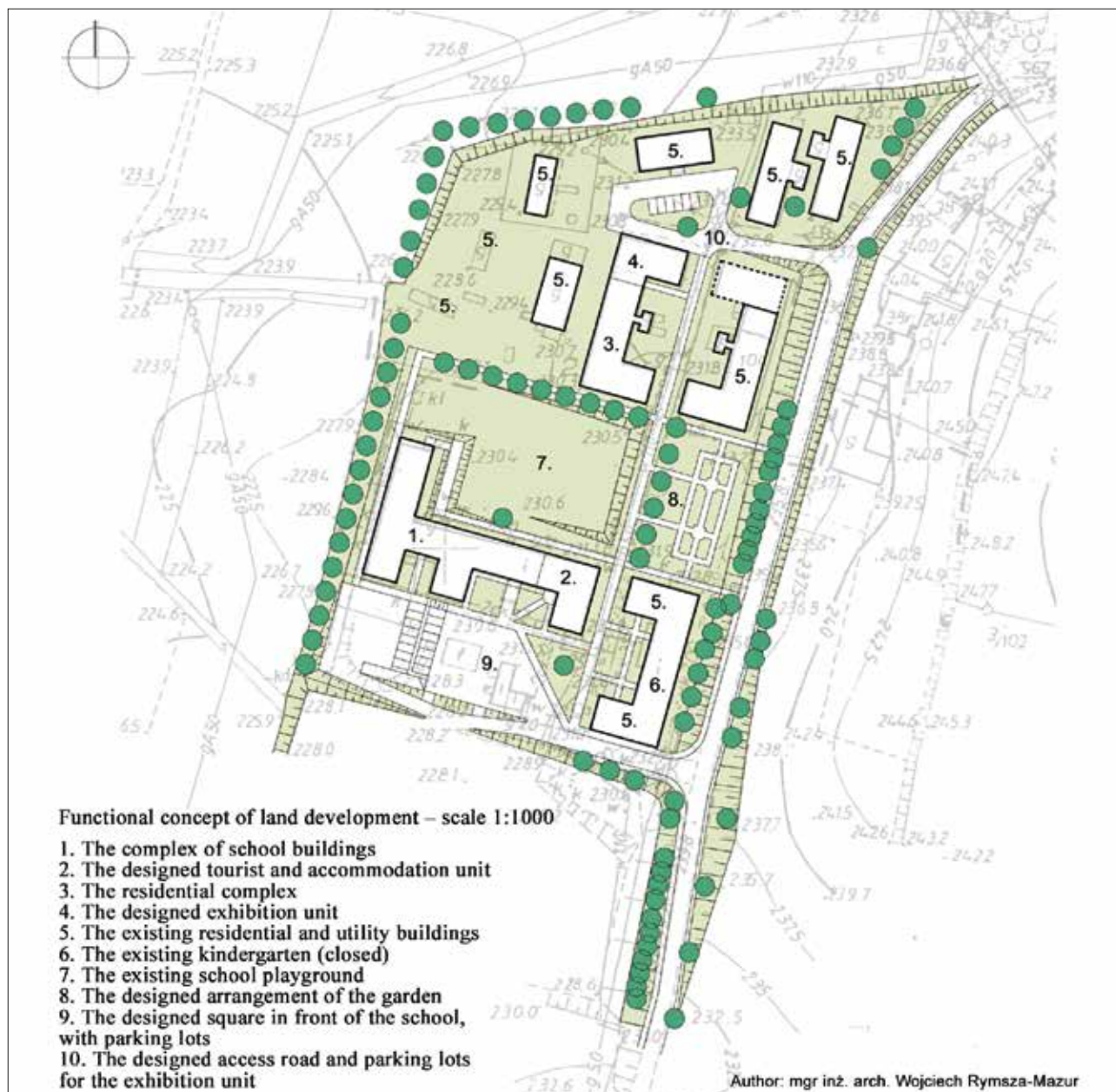
Four characteristic examples of adaptations of nineteenth-century military barrack complexes of the Krakow and Przemysl Fortresses that differ from the point of view of the construction time and function have been presented.

- The former Archduke Rudolf barrack complex adapted to the campus of the Cracow University of Technology with preserved spatial layout, architecture of the buildings, and remnants of greenery.
- Barrack and storage facility belonging to the supply complex of the Austro-Hungarian Krakow Fortress as

the Home Army Museum that has been raised from the historic ruins.

- An active military complex of the former cavalry and aviation barracks preserved in the concept of the Aviation Culture Park.
- Barrack complex in Siedliska, a military post lost in the landscape of the Polish-Ukrainian frontier; in the adaptation concept envisaged as a site serving the cultural tourism purposes of the Przemysl Fortress.

These are prominent examples of adapted, non-fortress military structures. Adaptation of the Archduke Rudolf barracks, carried out in 1960s, confirms the rationale behind the administrative decision to adapt the barrack complex for the purposes of the Cracow University of Technology. Nowadays, it undergoes revitalisation with regard to the Campus spatial development and restoration of the barrack buildings along with the concept of locating the University Museum in the historic military custody. The long awaited

17 Spatial development concept of the historic barrack complex in Siedliska (author W. Rymśa-Mazur, 2010).

Projekt uređenja područja bivše vojarne u mjestu Siedliska (proj. W. Rymśa-Mazur, 2010.).

Home Army Museum realised in the former supply complex of the Krakow Fortress displays an excellent attempt to save a single object from a catastrophe of a spatially degraded area that was abandoned by the army at the end of the twentieth century. The phenomenon of cavalry and aviation barracks, combining imperial and royal cavalry with the outset of military aviation based on both balloons and airplanes, represents a unique landscape of the monarchy's airfields. Nowadays, they are still used by the military, neighbouring the complex of the Polish Aviation Museum as well as the Aviation Culture Park. The fourth example is the barrack complex in Siedliska near Przemyśl, located

at the close background of the fortress's outer fortification ring, previously extended for school purposes. The planned adaptation of a part of the complex to a tourist hostel will revive the region with unique historic and landscape values related to the Przemyśl Fortress.

Hence, the path to adaptation is evidenced with the completed investments and projects that prove the rationale behind the idea to utilise them and that aim at preserving, restoring, and creating a new spirit of place. These projects, along with the effect of spatial, architectural, and natural revitalization, should serve educational, recreational and cultural purposes. They should promote tourism in

18 The Przemyśl Fortress – view of the adapted barrack complex in Siedliska (photo: W. Rymsza-Mazur, 2010).

Tvrđava Przemyśl – pogled na adaptiran kompleks vojarnje u mjestu Siedliska (foto: W. Rymsza-Mazur, 2010.).

the sites of the fortress and garrison landscape as well as historic monuments of military architecture whose values are unique in Europe.

LIST OF INSTITUTIONS AND ABBREVIATIONS:

- CAW – Central Military Archive in Rembertów
- MHK – Historical Museum of the City of Krakow
- MLP – Polish Aviation Museum in Krakow
- MNZP – National Museum of the Przemyśl Region
- National Archive in Krakow

Wojciech Rymsza-Mazur (born 1978), architect, graduate of the Cracow University of Technology, Faculty of Architecture, received a scholarship to conduct his studies at the Bauhaus Universität in Weimar, Germany. Author and co-author of projects and papers on architecture, military architecture, and heritage conservation. Academic assistant at the Department of Open Landscape and Engineering of the Institute for Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

LITERATURE

- BIAŁKIEWICZ, ZBIGNIEW JAN, *Feliks Książarski (1820-1884), krakowski architekt epoki historyzmu*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008.
- BOGDANOWSKI, JANUSZ, *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków*, Kraków 1979.
- GUERQUIN, BOHDAN, *Zamki w Polsce*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1974.
- HOLEWIŃSKI, MIROSLAW, Zespół urbanistyczny Politechniki Krakowskiej przy ulicy Warszawskiej dawniej i dzisiaj, *Czasopismo Techniczne Architektura*, Z. 1-A/1998 zeszyt 1 (rok 95), Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1998, 72-81.
- IDZIKOWSKI, TOMASZ; WIELGUS, KRZYSZTOF, Rewaloryzacja krajobrazu warownego Twierdzy Przemyśl, *Renowacje i Zabytki*, nr 1, Kraków 2011, 66-83.
- JURKOWSKI, RYSZARD, *Muzeum Armii Krajowej, Koncepcja pokonkursowa*, AIR Jurkowski Architekci Biuro Autorskie Spółka z o. o., Katowice 2006.
- JURKOWSKI, RYSZARD, *Rozbudowa i przebudowa Muzeum AK, Kraków ul. Wita Stwosza 12*, Projekt budowlany, AIR Jurkowski Architekci Biuro Autorskie Spółka z o.o., Katowice 2008.
- MYCZKOWSKI, ZBIGNIEW [et al.], *Koncepcja architektoniczno-krajobrazowa oraz funkcjonalno-użytkowa adaptacji kampusu Politechniki Krakowskiej przy ul. Warszawskiej w Krakowie wraz z budynkiem d. aresztu, jako centrum muzealno-edukacyjnego turystyki kulturowej w historycznym zespole garnizonowym Twierdzy Kraków – siedzibie Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki*, Politechnika Krakowska, Wydział Architektury, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, Kraków 2010.
- PURCHLA, JACEK, *Matecznik Polski*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1992.
- PURCHLA, JACEK, *Rozwój przestrzenny urbanistyczny i architektoniczny Krakowa doby autonomii galicyjskiej i Drugiej Rzeczypospolitej, Kraków nowe studium nad rozwojem miasta*, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 2007, 619-661.
- RYMSZA-MAZUR, WOJCIECH, *Forteczne zespoły koszarowe. Idea, forma, wartość, Technika w dziejach cywilizacji – z myślą o przyszłości*, tom 6, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2010, 303-313.
- RYMSZA-MAZUR, WOJCIECH, *Park i ogród wojskowy w XIX-wiecznym, środkowoeuropejskim krajobrazie garnizonowym – próba współczesnej oceny, Współczesna ranga ogrodów zabytkowych (określenie wartości dzieł ogrodowych i ich ochrona) część 2, Czasopismo Techniczne Architektura*, 6-A/2014, Politechnika Krakowska, Kraków 2014, 25-41.
- RYMSZA-MAZUR, WOJCIECH, *Koncepcja urbanistyczno – architektoniczna zespołu koszarowego w Siedliskach w ramach zagospodarowania zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej. Etap 1 oznaczony nr 37 wg listy projektów, opublikowanych w WDU, wg inzynkatywnego wykazu indywidualnych projektów kluczowych dla województwa podkarpackiego na lata 2007 – 2013*, kierownictwo naukowe: dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski, prof. PK, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, Politechnika Krakowska 2010.
- TOŁŁOCZKO, ZDZISŁAWA, *Główne nurty historyzmu i eklektyzmu w sztuce XIX wieku, tom I – architektura*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 2011.
- WIELGUS, KRZYSZTOF, *Rakowice-Czyżyny Lotnisko Krakowa*, Muzeum Lotnictwa Polskiego, Kraków 2002.

Sažetak

KOMPLEKSI VOJARNI GALICIJSKIH TVRĐAVA KRAKOW I PRZEMYŚL – PUT K ADAPTACIJI

Vojarne, kao mjesta stacioniranja oružanih snaga, poznate su od davnina. Logori rimskih legija i trajne postaje na granicama Imperija također su bili primjerom postojanja i smještaja stalne vojske. Do kraja 17. i početka 18. stoljeća u Europi nije bilo stalnih oružanih formacija; tek nove vojne doktrine u 19. stoljeću ukazuju na nužnost formiranja stalne vojske i osiguranja smještaja ljudstva, skladištenja sredstava te transporta kao elemenata uspješnog vođenja ratnih operacija, suvremeno nazvanih *logistikom*. Gradnja kompleksa vojarni i pozadinskih sadržaja za vojsku dostigli su svoj vrhunac u 19. stoljeću, za vrijeme industrijske revolucije i militarizacije europskih nacija. Podjela zemalja nekadašnje Poljske u drugoj polovini 18. stoljeća ponovno je odredila podjelu teritorija i raspored snaga u Srednjoj Europi, a anektirane su zemlje, Galicija i Lodomerija, pripale Austrijskoj Monarhiji.

U godini 1846. gušenjem ustanka ukinut je status Krakowa kao slobodnoga grada osnovanog nakon Bečkog kongresa na razmeđu triju anektiranih teritorija. Krakow ponovno osvaja austrijska vojska, grad stagnira i postaje siromašna provincija Beča. Ugroza od strane Rusije pospešuje izgradnju fortifikacija. Donesene su odluke o gradnji moćnih pograničnih tvrđava u Krakowu, a kasnije i u Przemyślu. Karakteristično je da najveći garnizoni u Galiciji, u gradovima Lavovu, Krakowu ili Przemyślu, do početka druge polovine 19. stoljeća nisu još imali vlastitu infrastrukturu vojarni te su u tu svrhu zauzimate samostanske, javne i privatne zgrade.

Odluka o gradnji tvrđave u Krakowu donesena je 1850. godine, a zajedno s gradnjom fortifikacija u gradu nastaju novi kompleksi vojarni: u Rajskoj ulici, u četvrtima Powiśle i Podgórze, a Wawel – poljski panteon određen je za citadelu; pritom su kraljevske odaje korištene za smještaj vojske. Zbog bojazni od nereda i pobune stanovnika, vojne su postrojbe smještene u susjednim samostanima. Zajedno s razvojem tvrđave u 60-im godinama 19. stoljeća na vavelskom je brdu podignuta dvokrilna zgrada garnizonske bolnice, prva austrijska investicija u garnizonske pozadinske sadržaje na području grada. Vanjska pročelja krila zgrade popunila su mjesta razrušenih dijelova zidina kraljevskoga dvorca koje su nekad činile njegove obrambene kurtine s ugaonom Sandomjerskom kulom. Do danas je sačuvano samo zapadno krilo zgrade, kasnije adaptirane u reprezentacijsko-rezidencijalne potrebe državne administracije.

Galicija, tada ekonomski slab i ratnim operacijama uništen teritorij, nakon gradnje tvrđava u Krakowu i Przemyślu postaje predziđem strateškoga značenja za sigurnost Monarhije. Brzi razvoj topništva, izgubljeni ratovi s Prusima u godini 1859. i s Italijom 1866. te iskustva francusko-njemačkog rata iz godine 1870. rezultirali su gradnjom topničkih forova – slijedećom fazom razvoja tvrđave. Istodobno se razvija baza pozadinskih sadržaja i to gradnjom novih kompleksa vojarni realiziranih zajedno s infrastrukturom željeznica kao osnovnog sredstva vojnoga transporta.

U razdoblju od 1872. do 1877. podignut je kompleks vojarni „Princ Rudolf“, tada najveći u gradu, smješten u neposrednoj blizini

krakovske željezničke postaje. Os kompleksa određivala je zgrada zapovjedništva smještena na pravcu varšavskoga trakta, flankirana s objiju strana jednakim zgradama za smještaj postrojbi, ispred kojih su hortikulturno uređene zelene površine. Unutrašnji prostor za vojne vježbe zatvarala je treća istovjetna građevina za smještaj vojske, smještena na osi kompleksa od zapadne strane, s remizom i stajama. Sa sjeverne strane zgrada je vojnoga zatvora, a s južne vojni kasino sagrađen tek u razdoblju 1905. – 1907. godine.

Arhitektura kompleksa kao i urbanističko rješenje predstavljali su uzorak tadašnje gradnje vojarni u čitavoj Monarhiji. U arhitektonskom smislu također su bila originalna pročelja zgrada vojarni od fasadne opeke, u detalju dvobojne, akcentirane ukrasnim sistemom vijenaca te drugim arhitektonskim detaljima. Zgrada zapovjedništva s originalnim ugaonim kulama, rasporedom i oblicima detalja na pročelju slijede *Rundbogenstil*, kao primjer stilskih tendencija historizma druge polovine 19. stoljeća u bečkoj vojnoj, a i civilnoj arhitekturi realiziranoj u Krakowu.

Najbolje sačuvana, a u svojem vanjskom obliku arhitektonski i najzanimljivija, omanja je zgrada nekadašnjega austrijskog zatvora, unikatni primjer vojno-zatvorske arhitekture, i stoga je dragocjen spomenik epohe. U punom obliku i vanjskom uređenju također je sačuvana kasnije sagrađena zgrada nekadašnjega vojnoga kasina. Nakon Drugoga svjetskoga rata, godine 1948., poljske su vojne vlasti većinu objekata kompleksa vojarni predale na uporabu Politehnici – Tehničkom sveučilištu osnovanom u Krakowu. U 60-im i 70-im godinama 20. stoljeća Sveučilište je provelo funkcionalno-arhitektonsku adaptaciju kompleksa. Kasnija modernizacija, usklađena s oblicima militarne arhitekture 19. stoljeća, čini interesantan sklop i naglašava monumentalnost kompleksa. Početkom 21. stoljeća provedena je adaptacija zgrade nekadašnjih staja za potrebe izložbi i predavanja. Bila je to prva realizirana konzervatorska adaptacija povijesne vojne pozadinske gradnje. U zadnjem desetljeću provedena je konzervacija pročelja od opeke iz 19. stoljeća na zgradi Rektorata i Građevinskog fakulteta te na zgradama vojarni zajedno s renovacijom sačuvanih detalja i koloristike keramičkog materijala, zamjenom stolarije i bravarije na kasnije dograđenim modernistički ostakljenim pročeljima, no s očuvanjem prethodne dispozicije.

U zgradi nekadašnjega zatvora planiran je Muzej Sveučilišta u sklopu programa uspostave Edukacijsko-muzejskog centra. Izrađeni su projekti revitalizacije kompleksa kojima su obuhvaćeni konzervatorski, funkcionalno-prostorni komunikacijski problemi, te rješenja zelenih površina unutrašnjega dvorišta i nekadašnjih časničkih vrtova, revaloriziranih na granici s javnim površinama. Treba istaknuti da se kompleks vojarni, današnjega Tehničkog sveučilišta, nalazi u urbanističkoj cjelini grada upisanoj u registar spomenika kulture. Izgradnjom popratnih sadržaja tvrđave Krakow također su zahvaćeni tereni na istočnoj strani krakovske željezničke postaje, gdje je 80-ih godina 19. stoljeća podignut niz građevina različitih sadržaja koje

su činile aprovizacijsko-skladišni kompleks. Ubrzo nakon izbijanja Prvog svjetskog rata sagrađena je zgrada namijenjena smještaju vojske i skladišta, sada u funkciji Muzeja Zemaljske armije. Izvorno jednostavna i skromna arhitektura te zgrade svojim pročeljem od opeka i kompaktnom masom koja okružuje unutrašnje dvorište, karakterističan je primjer vojne arhitekture svojega vremena.

Nakon pada Habsburške Monarhije aprovizacijsko-skladišni kompleks tvrđave Krakow bio je u vojnoj uporabi sve do 90-ih godina 20. stoljeća, a onda prelazi u vlasništvo Državne riznice i privatnih osoba. Od tada je izložen postupnoj degradaciji. Danas se stanje pojedinih građevina kompleksa znatno razlikuje.

Godine 2006. bio je organiziran otvoreni arhitektonski natječaj za izradu rješenja adaptacije građevine za Muzej Zemaljske armije, a realizacija te namjere bila je provedena godine 2011. kao zajednička investicija Muzeja AK (Zemaljske armije), Vojvodstva Malopolskog i Gradske općine Krakow. Ostvaren projekt multifunkcionalne koncepcije Muzeja AK, u pogledu funkcionalnog i arhitektonsko-prostornog rješenja, uzima u obzir moderne tehnologije za potrebe različitih izložbi i edukacijski program. Osigurano je sakupljanje, restauriranje i izlaganje zbirke koje prikazuju ideju i djelatnost Poljske podzemne države za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Arhitektonskim se rješenjem povezuje sačuvani vanjski kubus građevine, njegove fasade, a suvremena tehnologija dopušta proširenje funkcije izložbenoga prostora na unutrašnje dvorište natkriveno ostakljenim krovom te uključivanje u program simbolike muzeja i podzemnih dijelova zgrade.

Za suvremenu problematiku adaptacije nekadašnjih austrijskih vojarni tvrđave Krakow upečatljiv je primjer dobro očuvan kompleks konjičke vojarne u četvrti Rakovice sagrađen u razdoblju od 1888. do 1892. godine. Daljnji razvoj toga kompleksa spaja njegovu funkciju sa zrakoplovstvom u njegovim prvim koracima potkraj 19. stoljeća. Prvo polje uzletišta balona nastalo je godine 1894. kao prethodnica organizacije zrakoplovnih jedinica iz godine 1912., začetka kasnijeg uzletišta Rakovice-Czyżyny.

Povijesne zgrade vojarne i hangara prve zračne luke, koje nisu uništene nakon izbijanja rata godine 1939., i dalje su pod vojnom upravom. Zadnjih su godina upisane u registar spomenika kulture, što omogućuje njihovu punu zaštitu.

Neposredna blizina osnovanog Zrakoplovnoga kulturnog parka te postojeća funkcija Muzeja zrakoplovstva na području zrakoplovne luke iz 20-ih međuratnih godina 20. stoljeća daju nadu da će u

budućnosti biti moguće sačuvati cjelinu te enklave i zaštititi relikte militarnoga krajolika od navale investicija stambene gradnje.

Slično kao u Krakowu, i za militarnu izgradnju Przemysla bila je ključna odluka o gradnji tvrđave. Ona je izazvala širenje militarne infrastrukture koja je zauzela terene uz željezničku prugu, kao i prostrana područja uokolo grada na kojima su podizane utvrde i pozadinski objekti.

Izgradnja tvrđave Przemysl započela je tek u drugoj polovini 19. stoljeća jer su raniji planovi bili odbačeni, da ne bi izazvali razmirice s Rusijom. Središnji dio tvrđave obuhvatio je i sâm grad, a izgrađen je i u Galiciji najveći kompleks vojarni s pozadinskim objektima za potrebe tvrđave i vojnih jedinica (garnizona). Ti su objekti smješteni uz rijeku San i uz stratešku trasu Lavovske željeznice nadomak grada. Utvrde u pojasnom sustavu tvrđave povezivao je sustav fortifikacijskih putova dopunjen sustavom manjih kompleksa vojarni i pratećih sadržaja.

Do danas je sačuvan znatan dio još uvijek aktivnih vojarni i zidanih građevina u vojnoj uporabi, uz ostalo u vezi s pograničnim položajem grada, blizinom granice EU i Schengen-zonom.

Gore spomenuti manji kompleksi vojarni na većoj udaljenosti od grada, neadekvatni za vojne potrebe, interesantna su područja za adaptacije.

Dobar je primjer povijesni kompleks austrijske vojarne u mjestu Siedliska (općina Medyka) iz razdoblja 1880.–1900., preuređen u sklopu operativnoga programa Podkarpatskog Vojvodstva za razdoblje od 2007. do 2013. godine, te projekt na temu Kulturna ruta fortifikacijskoga turizma „Južna rokada“ u tvrđavi Przemysl. Program je omogućavao korištenje sačuvanih kubatura, arhitektonskih i urbanističkih oblika te krajobraznih vrijednosti za sadržaje i projekte u vezi s lokalnim potrebama. Taj je kompleks dijelom preuređen, uz dogradnju, za potrebe školske ustanove, a preostali dio adaptiran je za potrebe turističkog doma, izložbenoga prostora lokalnog muzeja u vezi s tvrđavom i obližnjim spomenicima fortifikacija.

U sklopu pripremnih radova izrađen je prijedlog adaptacije kompleksa (rad autora ovog članka) koji je poslužio za izradu izvedbenih projekata. Rješenja su, polazeći od povijesnih premisa, uzimala u obzir planove investitora – lokalnih vlasti.

Valja se nadati da će započete radnje uključivanja povijesnoga kompleksa u mjestu Siedliska u kulturnu rutu fortifikacijskoga turizma omogućiti očuvanje njegova osebujnog ugođaja vojarne, uz činjenicu da je riječ o naslijeđu prošlih vremena.

Krešimir Galović

Industrijski kompleks Zagrebačke ledane d.d. – od tvornice za tvorenje kristalnog leda do značajnog razvojno-revitalizacijskog resursa grada 21. stoljeća

Krešimir Galović
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
RH – Runjaninova 2, 10 000 Zagreb

UDK: 725.025.4(497.521.2)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 18. 5. 2017.

Ključne riječi: modernizacija, industrijska baština, razvojno-revitalizacijski procesi, gospodarenje baštinom

Key words: modernisation, industrial heritage, development and revitalisation processes, heritage management

Industrijski kompleks Zagrebačke ledane d.d. u Ulici Antuna Bauera 19 jedan je od posljednjih sačuvanih spomenika industrijske baštine u užem središtu Zagreba. Smješten je unutar gradskog bloka Bauerova, Martićeva, Vojnovićeva, ulica Breščenskoga. Inicijativu za gradnju Ledane pokrenuo je 1904. godine istaknuti zagrebački poduzetnik, gradski zastupnik i predstavnik židovske zajednice Josip Siebenschein. Kompleks je sagrađen 1905. godine prema projektu arhitekta Janka Holjca, a činilo ga je nekoliko objekata raspoređenih oko središnjeg dvorišta.

Kompleks Ledane je dograđivan u više navrata. Prvi put 1921., a potom 1925. godine. Tijekom 1931. godine uz Bauerovu ulicu izgrađena je prema projektu arhitekta Stjepana Planića stambena četverokatnica Zagrebačke ledane d.d., čime je kompleks poprimio izgled koji se neće bitnije mijenjati do kraja 20. stoljeća.

U urbanističko-arhitektonskom kontekstu Ledana svjedoči o početcima urbanizacije i izgradnje novih gradskih predjela početkom 20. stoljeća. U industrijsko-tehnološkom kontekstu ona nam neposredno svjedoči o razvoju modernih tehnologija hlađenja i proizvodnje leda, o kojima su početkom 20. stoljeća ovisili prehrambeno-prerađivačka industrija, manji prehrambeni obrti, ugostiteljstva i pojedinačna kućanstva. Početkom masovne uporabe kućnih hladnjaka i razvoja sustava hlađenja nestat će potreba proizvodnje i prodaje leda, a čime započinje proces odumiranja kompleksa.

U kontekstu razvojno-revitalizacijskih procesa kompleks nekadašnje Zagrebačke ledane predstavlja veliki potencijal, koji bi kvalitetnim pristupom revitalizaciji i planom gospodarenja prostorom mogao pozitivno utjecati kako na gospodarski razvoj, tako i na prosperitet i poboljšanje kvalitete života lokalne zajednice.

Istraživanje kompleksa Zagrebačke ledane trajalo je od jeseni 2015. do proljeća 2017. godine. Pri istraživanju korištene su poslovne knjige i izvorna arhivska građa Zagrebačke ledane d.d., koja se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu.

ZAGREBAČKA LEDANA D.D.

Inicijativu za gradnju Zagrebačke ledane – tvornice leda i hladionice za meso i jaja pokrenuo je tijekom 1904. godine zagrebački poduzetnik, gradski zastupnik i predstavnik židovske zajednice Josip Siebenschein.¹ Te godine Siebenschein je sa skupinom poduzetnika osnovao dioničko društvo Zagrebačka ledana.² Utemeljiteljska sjednica

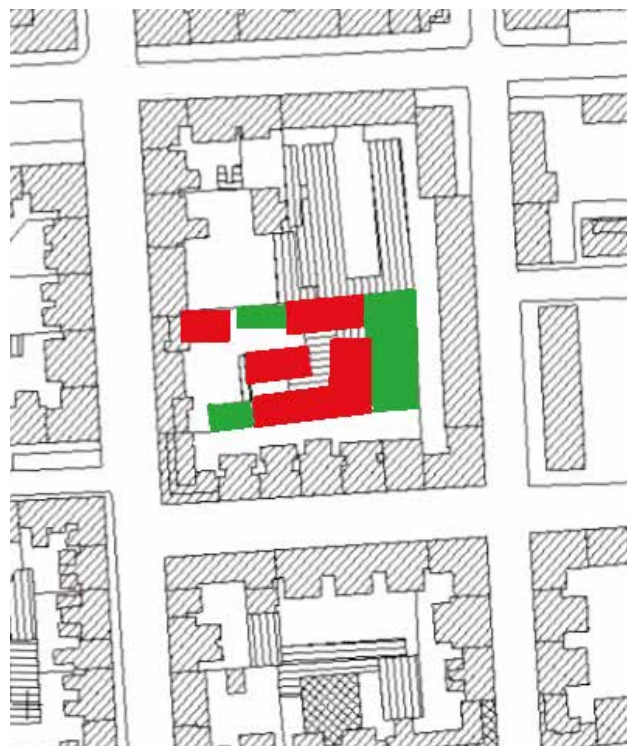
.....
1 Josip Siebenschein (Hranice, Moravska, 1836. – Zagreb, 1908.), istaknuti zagrebački poduzetnik i član Izraelitske bogoštovne općine. Jedan je od ključnih protagonista industrijalizacije i modernizacije grada Zagreba. Studirao je na Visokoj tehničkoj školi u Beču. Jedno je vrijeme bio u službi inženjerskog korpusa austrijske vojske. Godine 1859. stupio je u službu Društva Južne željeznice. U Zagreb je došao 1860. kao inženjer društva Južne željeznice zbog izgradnje pruge Zagreb – Sisak. Također je sudjelovao pri gradnji pruga Zagreb – Karlovac, Velika Kaniža – Sopron, Vilány – Osijek, Žakanj – Dombóvár te Zenica – Sarajevo. Gradio je ceste u Slavoniji, domobranske vojarne u Osijeku te željezničke strojarnice u Zagrebu. Godine 1864. postao je članom predstojništva zagrebačke Izraelitske bogoštovne općine, čiji je predstojnik bio u dva navrata (1873. – 1881. i 1891. – 1907.). Godine 1865. imenovan je pročelnikom odbora za izgradnju zagrebačke sinagoge. Kao tajnik delegacije židovskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji uručio je caru Franji Josipu I. 1869. tijekom posjeta Zagrebu „Zahtjev za emancipaciju Židova“. Godine 1874. izabran je za gradskog zastupnika. Nakon zagrebačkog potresa 1880. imenovan je kao komunalno-tehnički i prometni stručnjak za predsjednika tehničko-egzekutivnog odbora. Bio je član mnogih upravnih odbora industrijskih i novčarskih zavoda. Za svoj rad i zasluge odlikovan je ordenom viteza Reda Franje Josipa I. Prigodom njegovog sedamdesetog rođendana Izraelitska bogoštovna općina osnovala je zakladu s njegovim imenom u svrhu stipendiranja siromašnih studenata tehnike. Biografski podaci preuzeti iz: KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA; LASLO, ALEKSANDAR, 2011.

2 Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, 1904.-1944., HR-DAZG-291

1 Satelitska snimka stambenog bloka Bauerova, Martićeva, Vojnovićeva, ulica Breščenskoga (izvor: Geoportal ZG)

Satellite image of the residential block between Bauerova, Martićeva, Vojnovićeva and Breščenskoga Streets (source: Geoportal ZG)

2 Objekti kompleksa Zagrebačke ledane unutar stambenog bloka Bauerova, Martićeva, Vojnovićeva, ulica Breščenskoga na osnovnoj karti grada Zagreba. Crveno: objekti sagrađeni od 1905. do 1925. godine. Zeleno: razne dogradnje i prigradnje neutvrđene datacije. (izvor: Geoportal ZG)

Facilities of the Zagreb Ice Factory complex within the residential block Bauerova, Martićeva, Vojnovićeva and Breščenskoga Streets on the general map of the City of Zagreb. Red: facilities built from 1905 to 1925. Green: various extensions and annexes of undetermined date. (source: Geoportal ZG)

ravnateljskog vijeća Ledane održana je 21. prosinca 1904. godine.³ Za ravnatelja društva na sjednici je izabran Siebenschein, a za njegova zamjenika S. B. Langer.⁴ Društvo je upisano u Registar društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu 29. prosinca 1904. godine.⁵

Odmah po osnutku društvo je na Klaoničkoj cesti (Ulica Antuna Bauera) u neposrednoj blizini Gradske klaonice kupilo od Marije Neidhardt zemljište za gradnju tvornice.⁶

3 1904./1.12., Zapisnik prve sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291. Ostali članovi ravnateljstva bili su: Franjo Arnold, Edmund Kolmar, Julio Weiss, Milan Eisner, Otton Stern, Dragutin Vabić i Fran Vrbanić.

4 Niti u jednom dokumentu arhiva Zagrebačke ledane d.d. ne spominje se potpuno ime zamjenika ravnatelja Langer osim inicijala S. B. Također u dostupnoj literaturi iz vremena i arhivskoj građi o Langeru nisu pronađeni nikakvi biografski podatci.

5 Registar II. društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu, 1904., str. 436.

6 1905./4.1., Zapisnik druge sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291. Glavna knjiga računa 1905. – 1909., HR-DAZG-291, sign. 24. Vlasnik većine zemljišta uz Gradsku klaonicu od 1870-ih godina bila je, zbog potrebe poslovanja, poznata zagrebačka mesarska obitelj Neidhardt. Obiteljski mesarski obrt pokrenuo je 1864. Franjo Ksaver Neidhardt (1796. – 1898.). Nakon smrti prve supruge Helene rođ. Weigellauffer, Neidhardt je 1879. vođenje poslova povjerio svom šurjaku Filipu Rabusu, čime je udaren temelj poznate tvornice suhomesnate robe Rabus. Marija Terezija Neidhardt rođ. Bucina bila je druga žena Franje Neidhardta i vlasnica jednog dijela zemljišta uz Klaoničku cestu. Drugi dio zemljišta bio je u vlasništvu Neidhardtova sina Gjure, kobasičarskog obrtnika. Podatci o obitelji Neidhardt preuzeti iz članka: ULČNIK, IVAN, 1935., 215 – 218. U svezi istog razgovarao sam i s akademikom arh. Velimirom Neidhardtom koji mi je dao mnogo vrijednih podataka vezanih uz povijest njegove obitelji.

Istovremeno je od arhitekta Janka Holjca naručena izrada projekta za ledanu, hladionicu i prateće objekte, a također mu je povjeren i nadzor nad gradnjom. Za građevinske radove predloženo je nekoliko izvođača: Hönigsberg & Deutsch, Pilar & Mally & Bauda, Eisner i Ehrlich, Priestner i Deutsch, Greiner i Waronig te Braća Cernelutti.⁷ Naknadno je odlučeno da se za gradnju prihvati kao najpovoljnija ponuda građevnog poduzetništva Pilar & Mally & Bauda.⁸ Strojevi za izradu leda i hlađenje naručeni su od njemačke tvornice Linde A. G. iz Wiesbadena.⁹ Kako su postojale određene nedoumice u svezi nabavke pogonskih strojeva (motora) između Diesel i plinskih motora, odlučeno je da Siebenschein, Weiss i Eisner otputuju u Beč i Budimpeštu te da se usporedbom njihova rada na licu mjesta odluče za

7 1905./4.1., Zapisnik druge sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291. 1905./6.2., Zapisnik treće sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

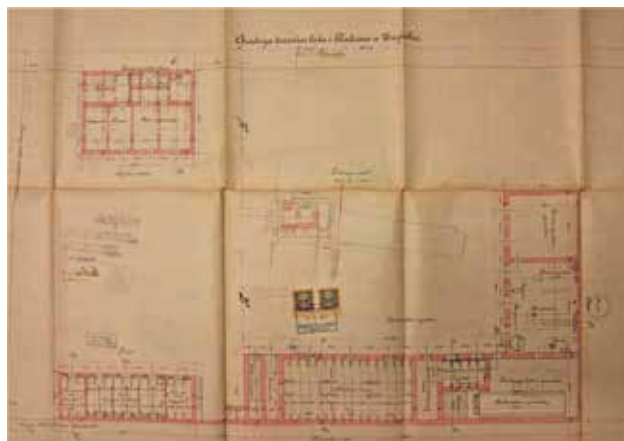
8 1905./6.2., Zapisnik treće sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

9 Vidi bilješku 7.

3 J. Holjac, Skica položajnog nacrt Zagrebačke ledane, mj.: 1: 1440, siječanj 1905. (izvor: HR-DAZG)

J. Holjac, situation plan sketch of Zagreb Ice Factory, scale: 1:1440, January 1905 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

4 J. Holjac, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrt prizemlja, mj.: 1: 100, siječanj 1905. (izvor: HR-DAZG)

J. Holjac, Construction of ice factory and cooling facilities in Zagreb, ground floor plan, scale: 1:100, January 1905 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

najbolje rješenje.¹⁰ Nakon njihova povratka odlučeno je da se naruče „motori za sisanje plina“ (*Saugass-Motor*) od bečke tvrtke Körting.¹¹ U Beču su tada naručena i jedna kola za razvažanje leda u jednoj od tada najpoznatijih tvornica za proizvodnju vozila „Jacob Lohner & Co“ (*Lohner Werke*).¹²

U međuvremenu dok se odlučivalo o izvođačima i strojevima, na lokaciji buduće tvornice poduzete su predradnje za pripremu gradilišta, od iskolčenja terena do kopanja bunara „u svrhu uporabe vode za proizvodjanje leda.“¹³ No, gradska uprava nije bila zadovoljna s namjerom kopanja bunara i korištenja bunarske vode. Iako nije spriječila njihovo kopanje, upravnom odboru Ledane jasno je dala na znanje da bi se za proizvodnju leda trebala koristiti voda iz gradskog vodovoda.¹⁴ U nalazu Gradskog građevnog ureda upućenom 20. siječnja 1905. godine upravi Ledane izričito se napominje kako je „dužan svaki kućevlasnik, čija kuća leži uz vodovodnu ciev u javnoj ulici ili na javnom trgu uvesti vodovod u svoju kuću. Kod sastavka ove ustanove imala se je pred očima u prvom redu sanitarna svrha vodovoda, to jest, da se svaki žitelj, kojega kuća leži uz vodovodnu ciev imade služiti za užitak sigurno zdravom i čistom vodovodnom vodom“, zaključujući, kako bi „i za proizvodnju leda u skladu s gradskim propisima, trebalo koristiti samo vodu iz vodovoda.“¹⁵

10 Isto.

11 Isto.

12 1905./4.1., Zapisnik druge sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291
Glavna knjiga računa 1905. – 1909., HR-DAZ-291, sign. 24.

13 1905./4.1., Zapisnik druge sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.
1905./24.1., Zapisnik očevida građevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

14 1905./20.1., Nalaz grad. građevnog ureda Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

15 Vidi bilješku 13.

Ovaj je nalaz Gradskog građevnog ureda uslijedio nakon što je 10. siječnja 1905. Siebenschein uputio dopis gradskom poglavarstvu moleći ga da obavi potreban očevid u vezi dodjele građevinske dozvole za „gradnju tvornice leda i hladionice za meso i jaja“.¹⁶ U istom se dopisu izvještava gradsko poglavarstvo da se s proizvodnjom leda nastoji započeti već tijekom mjeseca svibnja 1905. godine.¹⁷ Povodom upućenog zahtjeva gradski je građevni ured prvo u svom izvještaju od 20. siječnja, te potom i zapisniku od 24. siječnja zaključio, da se bi se gradnja tvornice leda i hladionice „u načelu mogla dozvoliti“.¹⁸ Iako se načelno slaže s gradnjom, građevni ured kao problem navodi još neprovedenu parcelaciju zemljišta uz Klaoničku cestu.¹⁹ Ovaj je problem usko vezan uz regulatornu osnovu i zahtjev Zemaljske vlade tijekom 1904. godine za izradom „detaljne regulatorne osnove za sve one predjele, koji su se u zadnje vrijeme izgradjivanju otvorili.“²⁰ S druge strane, i sama ideja izgradnje industrijskog objekta uz Klaoničku cestu također nije bila u skladu sa stavom Vlade, a o čemu se u svom izvješću očitovao i Gradski građevni ured napominjući „da prema postojećoj naredbi kr. i zem. vlade je

16 1905./10.1., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

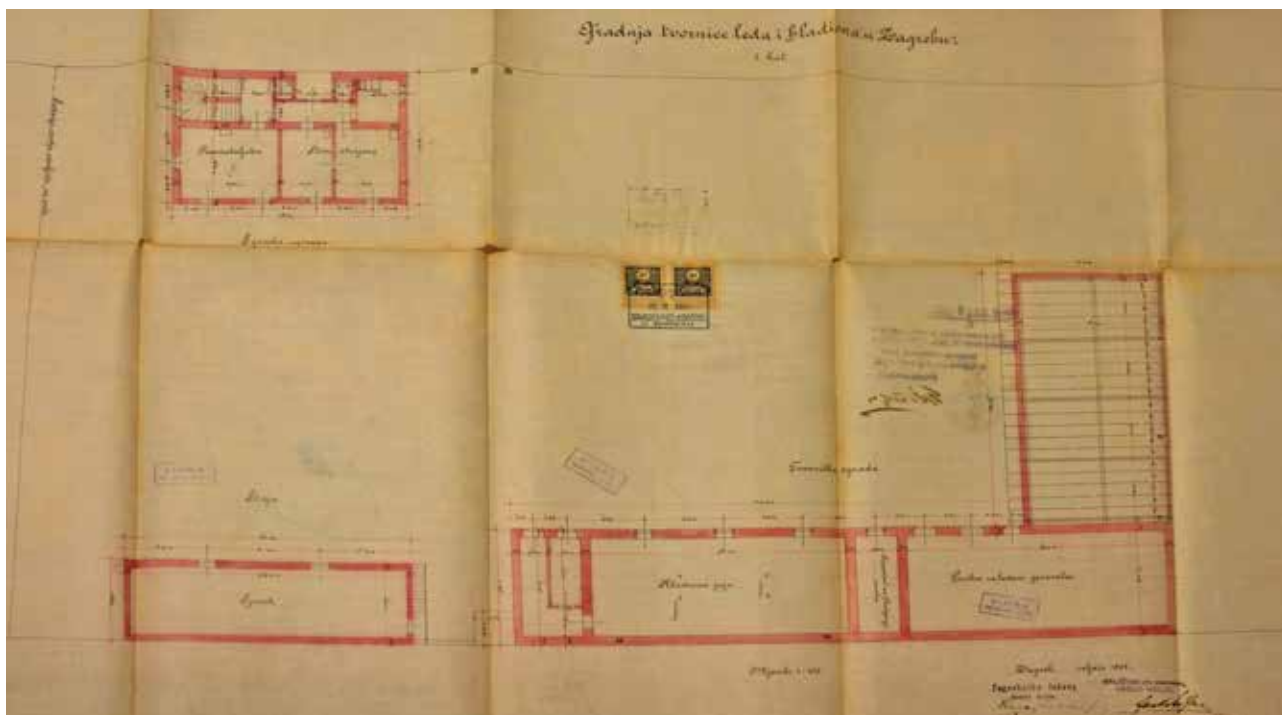
17 1905./4.1., Zapisnik druge sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.
1905./24.1., Zapisnik očevida građevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

18 1905./20.1., Nalaz grad. građevnog ureda, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

19 1905./24.1., Zapisnik očevida građevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

20 1905./4.1., Zapisnik druge sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.
1905./24.1., Zapisnik očevida građevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

20 KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA, 2003., 170.

5 J. Holjac, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrt prizemlja, mj.: 1: 100, siječanj 1905. (izvor: HR-DAZG)

J. Holjac, Construction of ice factory and cooling facilities in Zagreb, ground floor plan, scale: 1:100, January 1905 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

takova izgradnja nedopustiva s obzirom na okolnosti što će osnovane zgrade služiti u industrialne svrhe i što bi se sadašnjom izgradnjom ulične fronte imala Klaonička cesta preložiti u budući gradjevni pravac, što bi za gradsku obćinu danas bio veliki trošak.²¹

No, problem Zagrebačke ledane postao je mnogo složeniji, budući da je administrativna procedura u svezi njene izgradnje pokrenuta u procjepu između dvije regulatorne osnove – ranije Ruperta Melkusa iz 1887. i nove Milana Lenucija iz 1905. godine.²² Na objema osnovama Klaonička cesta jedna je od glavnih okosnica urbanizacije istočnih gradskih predjela, a prostor na kojemu je namjeravana gradnja Ledane našao se u neposrednoj blizini novih predviđenih uličnih poteza – neizvedene produljene Đorđićeve ulice te spojne (Vončinine) ulice od crkve sv. Petra u Vlaškoj ulici do buduće Zvonimirove ulice.²³ Naime, tijekom mjeseca prosinca 1904. godine Vlada je naložila Lenuciju da izradi regulatornu osnovu za istočni dio grada od Draškovićeve ulice, odnosno između Vlaške i Boroševe (Branimirove) ulice.²⁴ Prve je planove regulacije Lenuci izradio do mjeseca veljače 1905. godine, dakle u isto vrijeme kada dioničko

društvo Zagrebačka ledana vodi pregovore s gradskom upravom u svezi gradnje tvorničkih objekata uz Klaoničku cestu.²⁵ Upravo u tom smjeru i idu neke opaske nalaza i zapisnika očevida gradskog građevnog ureda povodom Siebenscheinova zahtjeva za dodjelom građevne dozvole. Jedan od problema koji je tada analiziran jest smještaj objekata Ledane koji su uvučeni unutar parcele „u dvorištu te bi time ostala ulična fronta gradilišta za sada neizgrađena.“²⁶ Naime, kako je planirana gradnja duboko unutar parcele, postojala je opasnost da se tvornički objekti previše približe građevinskim parcelama istočno od Klaoničke ceste uz novu predviđenu paralelnu (Vončininu) ulicu od Vlaške do buduće Zvonimirove ulice. Tim je povodom građevni ured tijekom mjeseca siječnja izvršio očevid, temeljem kojeg je zaključeno: „da bi se gradnja mogla dozvoliti, jer preostaje još dovoljno dubljine (circa 30m) za gradilište naspram stražnjoj paralelnoj ulici“, te dodajući u opasci, kako će kasnije i prednji dio uz Klaoničku cestu također postati gradilištem.²⁷ No, građevni je odbor i nadalje bio vrlo rezerviran prema predviđenoj lokaciji za gradnju Ledane. Tako je, primjera radi, mjesec dana nakon što je sastavljen „zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora“,

21 1905./24.1., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

22 GALOVIĆ, KREŠIMIR, 39, 2015., 37 – 63, FRANKOVIĆ, E., 49, 1983., 245 – 274.

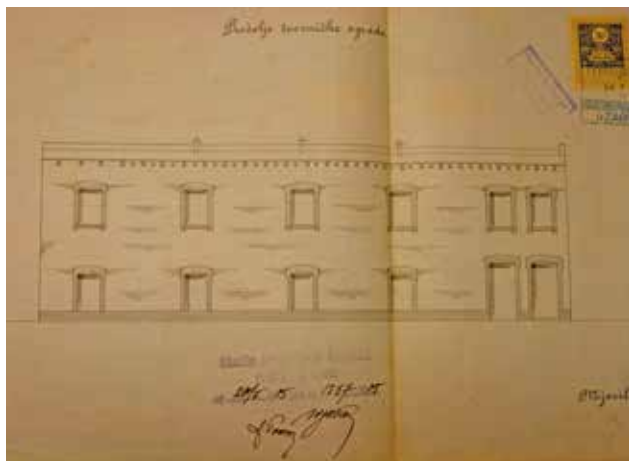
23 GALOVIĆ, KREŠIMIR, 39, 2015., 44 – 51.

24 Isto.

25 Isto.

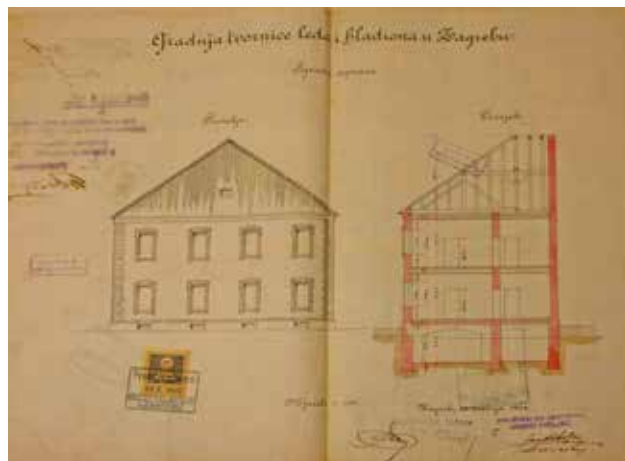
26 1905./24.1., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

27 1905./20.1., Nalaz grad. građevnog ureda, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

6 J. Holjac, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, pročelje južnog krila tvornice, mj.: 1: 100, siječanj 1905. (izvor: HR-DAZG)

J. Holjac, Construction of ice factory and cooling facilities in Zagreb, façade of the factory south wing, scale: 1:100, January 1905 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

7 J. Holjac, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, pročelje i presjek zgrade uprave, mj.: 1: 100, siječanj 1905. (izvor: HR-DAZG)

J. Holjac, Construction of ice factory and cooling facilities in Zagreb, façade and cross-section of administration building, scale: 1:100, January 1905 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

temeljem kojeg je odobrena Zagrebačkoj ledani građevna dozvola, u isti dopisana vrlo kratka opaska: „Pošto je sada izradjena nova regulatorna osnova za predijel istočno od Draškovićeve ulice, koja će biti izložena i nakon toga na odobrenje nadležnim faktorima podnešena – nameće se pitanje da li bi se mogla gradnja odobriti i u onom slučaju, ako ostaje stara regulatorna osnova, prema kojoj se imade Gjorgjićeva ulica produljit preko Klaoničke ulice do trga „G“, dakle produljiti uz projektiranu gradnju Ledvenice.“²⁸ Kako bi se riješila i ova nedoumica, 21. veljače izvršena je na licu mjesta izmjera, kojom je utvrđeno „da bi za slučaj ako se ostane kod produljenja ove ulice preostala građevna parcela sa dubljinom od 20.5 m, računajući od gradnjevnog pravca nove ulice pak do medje ledvenice i što ne bi priječilo izgradnju prizemnice, eventualno jednokatne kuće.“²⁹ Ovom naknadnom opaskom uklonjene su sve nedoumice koje su priječile odluku o početku gradnje Zagrebačke ledane.

Temeljem zaključaka očevida građevno-vatrogasnog odbora dioničkom društvu Zagrebačka ledana dodijeljena je 23. veljače 1905. godine građevna dozvola.³⁰ No, i u njoj se nalazi jedna manja opaska vezana uz regulatornu osnovu, da se prema važećoj osnovi „imade Klaonička cesta nešto pomaknuti prema zapadu, te će se jednim dielom sadanje ceste, gradilišta na istočnoj strani iste imati upodpuniti“, odnosno povećati zemljištem u gradskom vlasništvu.³¹ Iz tog razloga gradska uprava upozorava upravni odbor Zagrebačke ledane da će „kada spomenuto preloženje ceste

28 1905./24.1., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora.

29 Isto.

30 1905./23.2., Gradjevna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

31 Isto.

bude provedeno“, za izgradnju zemljišta uz cestu, morati od grada otkupiti dio zemljišta u njegovom vlasništvu.³²

Budući da je arhitekt Janko Holjac već tijekom mjeseca siječnja i veljače izradio sve potrebne projekte, uključujući i statičke proračune, nakon dodjele građevne dozvole moglo se odmah započeti s izgradnjom Ledaninih objekata.³³ Zbog specifičnih potreba i složenosti proizvodnje leda te hlađenja i skladištenja prehrambene robe, projekt je morao biti u potpunosti utilitaran. Prema radnom procesu zahtijevao je projektiranje nekoliko fizički odvojenih, no tehnološki povezanih cjelina koje su činili: prostor za hlađenje i skladištenje robe, prostor za hlađenje i proizvodnju leda i prostor za smještaj pogonskih postrojenja. Osim ovih prostora, projektom su obuhvaćeni i razni prateći objekti, poput upravne zgrade, skladišta za ugljen i tehnološku sol za proizvodnju leda, te staje i spremište za kola za distribuciju leda. Prema Holjčevom projektu ovi su objekti bili grupirani oko prostranog dvorišta, sa zapadne strane otvorenog prema Klaoničkoj cesti.³⁴ Uz južni obod građevne parcele projektirana su u osi zapad – istok tri objekta: staja sa stanom za

32 Isto.

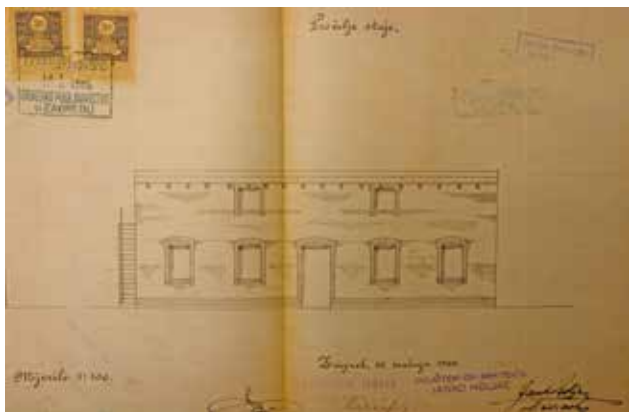
33 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100, položajni nacrt, mj.: 1: 1440, Zagreb, mjeseca siječnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, presjeci i pročelja tvornice i staje, mj.: 1: 100, Zagreb, 10 siječnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, Zgrada uprave, pročelje i presjek, mj.: 1: 100, Zagreb, 10 siječnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, Statički proračun u zgradi uprave, mj, Zagreb, 10 siječnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

34 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100, položajni nacrt, mj.: 1: 1440, Zagreb, mjeseca siječnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

8 J. Holjac, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, pročelje staje, mj.: 1: 100, siječanj 1905. (izvor: HR-DAZG)

J. Holjac, Construction of ice factory and cooling facilities in Zagreb, stable façade, scale: 1:100, January 1905 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

konjušara, zahod i tvornička zgrada Ledane, koja je zbog L tlocrta jednim krilom zatvarala kompleks s istoka.³⁵ Iza istočnog krila planiran je veliki bunar za opskrbu Ledane vodom za proizvodnju leda. Prema Holjčevim skicama može se zaključiti da je identičan trakt planiran i sa sjeverne strane.³⁶ Od ove su ideje izvedena samo skladišta za ugljen i industrijsku sol za proizvodnju leda uz sjeveroistočni obod parcele. Iako projekti skladišta nisu sačuvani, znamo da su izgrađena u isto vrijeme kada i glavne zgrade kompleksa, temeljem sačuvanog grafičkog prikaza Ledane na zaglavljju memoranduma izrađenog tijekom mjeseca lipnja 1905. godine u litografičkom zavodu W. Rožankowski i drug.³⁷

U sjeverozapadnom uglu kompleksa smještena je zgrada uprave. Zgrada je jednokatna, s podrumskim prostorijama. Glavno je pročelje orijentirano prema dvorištu s po četiri prozorske osi u prizemlju i na prvom katu, dok je zapadno orijentirano prema Klaoničkoj cesti s glavnim ulazom u prizemlju te s dva prozora na prvom katu.³⁸ Tlocrtna organizacija upravne zgrade bila je vrlo jednostavna. U prizemlju se nalazila pisarna s uredom i stanom nadzornika.³⁹ I stan i uredske prostorije bili su orijentirani prema jugu.⁴⁰ Stan je bio dvosoban s hodnikom, kuhinjom i sanitarnom

35 Isto.

36 Isto.

37 Zagrebačka ledana, Glavna knjiga računa, 1905. – 1909. HR-DAZG-291, sign. 24.

38 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, presjeci i pročelja, mj.: 1: 100.

HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, Zgrada uprave, pročelje i presjek, mj.: 1: 100.

39 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100, položajni nacrt, mj.: 1: 1440, Zagreb, mjeseca siečnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

40 Isto.

prostorijom.⁴¹ U sjeverozapadnom dijelu nalazio se glavni hodnik sa stubištem koje je vodilo na prvi kat. Na prvom se katu nalazila poslovna prostorija ravnateljstva te stan strojara.⁴² I ove su prostorije bile orijentirane prema jugu.⁴³ Stan strojara je također bio dvosoban s pratećim prostorijama – hodnikom, kuhinjom i sanitarijama smještenim u sjevernom dijelu zgrade.⁴⁴ Krovšte je bilo dvoslivno s glavnim zabatom orijentiranim prema jugu.⁴⁵

Kao što je rečeno, tvornički objekt sa stajom prostirao se duž južne i istočne granice parcele i on se nije znatnije mijenjao tijekom vremena, osim staje koja je kasnije srušena, a na njenom je mjestu izgrađen prizemni objekt.⁴⁶ Prva u nizu prema Klaoničkoj cesti nalazila se zgrada staje. Glavno je pročelje bilo orijentirano prema dvorištu s četiri prozorske osi i ulazom u donjoj etaži te s po dvije prozorske osi u gornjoj etaži.⁴⁷ Tlocrtna organizacija prostora bila je racionalna. Na dvorišnoj strani nalazio se izduženi hodnik iz kojega se ulazilo u središnji prostor – staju za šest konja, te dvije bočne prostorije – komoru za hamove i zob te sobu za kočijaša.⁴⁸ Uz istočno pročelje staje nalazilo se vanjsko stubište koje je vodilo na gornju etažu na kojoj se čitavom dužinom objekta nalazio sjenik.⁴⁹

Između staje i tvorničke zgrade nalazio se zahod, koji je prema zapisniku gradskog građevnog ureda od 24. veljače 1905. godine, morao „da se uredi na ispiranje sa vodom a pisoari na (urinol) ulje.“⁵⁰ Također se u zapisniku nalaze da „se staja providi nepropustljivim podom, a odvod mokraće udesi tako da bude brzo oticati mogla“, te da se između staje i zahoda iskopa jedna nepropusna septička jama.⁵¹

Zgrada tvornice je dvokrnlina – L tlocrta. Južno je krilo jednokatno, a istočno prizemno. U južnom krilu nalazili su se pogoni „za proizvodnju studeni“ i skladišta za namirnice, a u istočnom pogon s motorima za pokretanje uređaja za hlađenje i proizvodnju leda.⁵² Glavna pročelja obaju krila

41 Isto.

42 Isto.

43 Isto.

44 Isto.

45 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, presjeci i pročelja, mj.: 1: 100.

46 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100, položajni nacrt, mj.: 1: 1440.

47 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, presjeci i pročelja tvornice i staje, mj.: 1: 100.

48 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100, položajni nacrt, mj.: 1: 1440.

49 Isto.

50 1905./24.1., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

Također vidi: Gradjevni propisi za slob. i kr. glavni grad Zagreb, Naredba grad. poglavarstva od 23. svibnja 1903. glede pisoara u svratištima, kavanama, gostionama, krčmama itd., Zagreb, 1914., str. 70.

51 Isto.

52 1905./10.1., Opis poslovanja u tvornici leda i hladioni, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

9 Zaglavlje memoranduma Zagrebačke ledane d.d. s prikazom tvorničkog kompleksa koji je izradio 1905. ilustrator i litograf Vladimir Rožankowski (izvor: HR-DAZG)

Header of the Zagreb Ice Factory memorandum showing the factory complex designed in 1905 by illustrator and lithographer Vladimir Rožankowski (source: HR-DAZG/ State Archives in Zagreb)

orijentirana su prema središnjem dvorištu. Južno je krilo raščlanjeno s četiri prozorske osi u prizemlju te sa šest na prvom katu.⁵³ U jugoistočnom uglu prizemlja nalaze se dvoja vrata. Kroz prva se ulazi u hodnik sa stubištem koje se uspinje na prvi kat, a kroz druga u predprostor koji vodi u prostorije u prizemlju.⁵⁴ Tlocrtna organizacija prostora vrlo je jednostavna i u potpunosti prilagođena potrebama hlađenja i skladištenja namirnica. Duž čitave prve polovice južnoga krila u prizemlju se nalazila hladionica mesa u koju se ulazilo kroz manji predprostor.⁵⁵ Na prvi se kat dolazi stubištem koje je vodilo do predprostora iz kojega se ulazilo u hladionicu jaja.⁵⁶ Poput prizemlja, i ova je hladionica zauzimala polovicu kata. Naime, obje su hladionice bile u potpunosti odvojene i izolirane zidom od druge polovice pogona u koji se ulazilo kroz njegov istočni trakt.⁵⁷ Odvajanje ovih prostora od hladionice bilo je nužno, budući da su u njima bili smješteni strojevi za hlađenje i proizvodnju leda. U početku proizvodnje koristio se jednostavni kompresijski rashladni uređaj s motorom na unutrašnje izgaranje, a kasnije apsorpcijski rashladni uređaj pogonjen plinskim motorom.⁵⁸ Postrojenje s generatorom prisišnog plina, kompresorom i kondenzatorom bilo je smješteno

u dvije prostorije istočnog trakta Ledane.⁵⁹ Na njega se nadovezivao pogon druge polovice južnog trakta. On je u prizemlju tehnološki bio podijeljen u tri cjeline: prostor za ledeni generator i bistroledeni generator, apstrakt za hlađenje zraka i ledenicu.⁶⁰ Između ovih triju prostora nalazila se tzv. „puzalica leda“ koja je povezivala prizemlje s prvim katom drugog dijela južnog krila tvornice.⁶¹ Na ovom su se katu nalazile dvije prostorije, veća za ledeni generator te manja za „aparat za hlađenje zraka“.⁶²

Holjčeva prostorna organizacija kompleksa nije se bitnije mijenjala tijekom vremena. Kasnije promjene uglavnom su se odnosile na razne preinake i adaptacije vezane uz promjenu tehnologije te modernizaciju i povećanje proizvodnje. Najviše promjena kompleks je doživio između 1921. i 1925. godine te 1931. godine.

Pripremi radovi na gradnji Ledane započeli su tijekom mjeseca veljače s kopanjem pokusnih jama za bunare s vodom, a glavni izvođački radovi na gradnji dodijeljeni su, kao što je rečeno, građevnom poduzetništvu Pillar & Mally & Bauda.⁶³ Glavni radovi započeli su tijekom mjeseca ožujka, nasipavanjem, niveliranjem i poravnavanjem terena gradilišta, koje je bilo znatno niže od nivoa tadašnje Klaoničke ceste.⁶⁴ Već tijekom mjeseca travnja bečka tvrtka Kleiner i

53 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, presjeci i pročelja.

54 Isto.

55 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100.

56 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, 1. kat tlocrti, mj.: 1: 100.

57 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100.

58 Jednostavni kompresijski rashladni uređaji sastoje se od: isparivača, kompresora, kondenzatora i ekspanzijskog ventila. Apsorpcijski rashladni uređaji sastoje se od: isparivača, absortera, ekspanzijskog ventila, generatora i kondenzatora.

Od 1905. do 1911. u Ledani je u upotrebi 1 parni stroj te 1 eksplozivni motor na plin.

59 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, prizemlje tlocrti, mj.: 1: 100.

60 Isto.

61 HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, 1. kat tlocrti, mj.: 1: 100.

62 Isto.

63 1905./6.2., Zapisnik treće sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291. Glavna knjiga računa 1905. – 1909., HR-DAZ-291, sign. 24.

64 Visinska kota Klaoničke ceste tada je iznosila 115, 97 m, a najviša i najniža točka gradilišta Ledane 114, 85 i 114, 72 m. Novom je nivelacijom prema projektu teren gradilišta u najvišoj točki podignut na 115,40 m, a u najnižoj na 115,20 m. Dodatni problem je bio i plan promjene visine Klaoničke ceste s 115,97 na 116,49 m. Ovaj visinski nesrazmjer uličnog pravca i prostora tvornice i danas je jasno vidljiv. Zagrebačka ledana, Glavna knjiga računa 1905. – 1909., HR-DAZ-291, sign. 24. HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, prosjek tla i kanala, Zagreb, 10 siječnja 1905.

10 Stambena zgrada Zagrebačke ledane d.d. u Ulici Antuna Bauera 19 snimljena neposredno nakon gradnje. Zgrada je sagrađena prema projektu Stjepana Planića 1931. godine.

Zagreb Ice Factory residential building in 19, Antun Bauer Street photographed immediately after construction. The building was designed by Stjepan Planić in 1931.

Bokmayer započela je s montažom strojeva za izradu leda.⁶⁵ Isti je mjesec uplaćena i pristojba Ledane d.d. za uvođenje telefonske linije.⁶⁶ Glavnina radova bila je dovršena do kraja mjeseca ožujka 1905. godine. Kako su se radovi bližili kraju, tako se uprava Ledane pripremala za početak proizvodnje. S tim u skladu, 3. lipnja 1905. godine u dopisu gradskom poglavarstvu uprava Ledane javlja da je na Klaoničkoj cesti izgrađena tvornica leda s hladionicom mesa i jaja, te iz tog razloga moli poglavarstvo da se u što skorije vrijeme obavi „povjerenstveni očevid“ u svrhu dodjele uporabne dozvole.⁶⁷ Očevid „gradjevno-vatrogasnog odbora“ obavljen je tijekom 5. lipnja sa zaključkom da „protiv uporabi tvornice nema prigovora.“⁶⁸ Temeljem ovog mišljenja Zagrebačkoj ledani dodijeljena je 27. lipnja uporabna dozvola.⁶⁹ No, u njemu se nalazi i jedna manja opaska u kojoj se napominje da „će se za fabrikaciju leda uporabiti samo voda iz gradskog vodovoda, dočim će se voda iz bunara rabiti samo za druge potrebe stroja i strojbene uredbe.“⁷⁰ Od uporabe bunarske vode odustalo se nakon negativnog nalaza

Kraljevskog kemičkog zavoda, temeljem koga je Josip Siebenschlein „smjesta dao uvesti gradski vodovod za pravljenje leda.“⁷¹

Iako je uporabna dozvola dodijeljena 27. lipnja, proizvodnja leda je započela već tijekom 8. lipnja 1905. godine. Tim povodom 8. lipnja održana je sjednica ravnateljstva u novoizgrađenoj upravnoj zgradi na Klaoničkoj cesti na kojoj je ravnatelj Siebenschlein izvijestio članove ravnateljstva i upravnog odbora da se „tog dana započelo s proizvodnjom i rasparčavanjem leda po gradu“, pozvavši ih da nakon sastanka obidu i pregledaju tvornicu.⁷² Početak rada Ledane dan ranije najavio je i tadašnji zagrebački dnevni tisak. Tako, primjera radi, *Agramer Zeitung* 7. lipnja izvještava da će Zagrebačka ledana započeti „s rasparčavanjem leda“ uz opasku, da se „naručbe primaju u poslovnicu tvornice, Klaonička cesta. Telefon br. 335.“⁷³ Kako radovi na uređenju tvorničkog kompleksa nisu bili u potpunosti dovršeni, na istoj je sjednici odlučeno da se do kraja mjeseca lipnja uredi dvorište, te da se nakon toga u obilazak tvornice pozovu novinari svih zagrebačkih novina.⁷⁴ U međuvremenu, Litografskom zavodu Wladimir Rožankowski i drug povjerenica je izrada raznih tiskanica, memoranduma, računa s logom ukrašenim grafičkim prikazom novoizgrađene tvornice, dok je izrada natpisa na tvorničkoj zgradi povjerena

65 Prva isplata za montažu strojeve izvršena je 15. 4., a posljednja 20. 5. 1905. godine. Zagrebačka ledana, Računska dokumentacija, HR-DAGZ 291, sign. 4 – 10. Glavna knjiga računa 1905. – 1909., HR-DAZ-291, sign. 24.

66 Zagrebačka ledana, Računska dokumentacija, HR-DAGZ 291, sign. 4 – 10.

67 1905./3.6., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

68 1905./5.6., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

69 1905./27.6., Uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

70 1905./5.6., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

71 1905./8.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, Zagrebačka ledana HR-DAZG-291.

72 Isto.

73 Zagrebačka ledana, oglas, *Agramer Zeitung*, Zagreb, 7. 6. 1905., 8.

74 1905./8.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, Zagrebačka ledana HR-DAZG-291.

pismoslikaru Hermanu Kassneru iz Marovske (Masarykove, op. a.) ulice.⁷⁵ Netom prije početka rada tvornica je osigurana na pet godina kod osiguravajućeg društva *Croatia*, dok je poslovni račun svih dioničara otvoren u *Hrvatskoj komercijalnoj banci*.⁷⁶

Radovi na niveliranju, taracanju i uređenju dvorišta započeli su 13. lipnja, a trajali su do sredine mjeseca srpnja 1905. godine.⁷⁷ Iako radovi nisu u potpunosti bili dovršeni, odlučeno je da se 20. lipnja u razgled tvornice pozovu novinari.⁷⁸ Na razgledavanje su bili pozvani novinari svih tadašnjih listova.⁷⁹ Novinari koji su se odazvali pozivu tijekom obilaska tvornice bili su iscrpno upoznati s načinom proizvodnje leda i hlađenja.⁸⁰ Početkom mjeseca srpnja Zagrebačku ledanu obišli su i gradski zastupnici.⁸¹

Kao što je rečeno, Zagrebačka ledana započela je s radom 8. lipnja 1905. godine. Led se proizvodio od industrijske (obrtne) soli, čiju je trgovinu strogo nadzirala „Glavna agencija kraljevskog ugarskog monopola soli“, dozvoljavajući nabavku godišnje količine soli do 100 metričkih centi. Prema „Upitnici za temeljnu knjigu tvorničke industrije statističkog izvida za 1911. godinu“ iznosi se da je Ledana do te godine za proizvodnju leda i hlađenje imala 1 parni stroj od 6 konjskih snaga, 1 „eksploziji“ motor na plin od 4 konjske snage te jedan elektro-motor od 4 konjske snage.⁸²

Prvih je mjeseci Ledana poslovala s poteškoćama. Prema izvještaju s početka 1906. godine, proizvodnja leda tijekom 1905. trajala je od 8. lipnja do 30. rujna.⁸³ U tom je razdoblju prodaja leda bila za tri četvrtine do četiri petine manja od potpunog proizvodnog kapaciteta. Glavni je uzrok problema s jedne strane bila smanjena potražnja za ledom tijekom jeseni i zime, a drugi još neorganizirano tržište. Kako bi se nadišli ovi problemi, uprava Ledane je tijekom mjeseca listopada 1905. godine započela sa širenjem tržišta i racionalizacijom proizvodnje, a jedna od prvih mjera bila je i sniženje cijene leda tijekom zimskih mjeseci.⁸⁴ Temeljem sačuvane računске dokumentacije i korespondencije

75 Zagrebačka ledana, Računska dokumentacija, HR-DAZG-291, sign. 4 – 10.

Glavna knjiga računa 1905. – 1909., HR-DAZ-291, sign. 24.

76 Zagrebačka ledana, Računska dokumentacija 1905./8.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d.

77 Isto.

78 1906./20.1., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

79 Obilazak novinara bio je plaćen, a prema sačuvanim računima u njemu su sudjelovali novinari *Agrar Zeitunga*, *Hrvatskog prava*, *Narodnih novina* i *Obzora*.

80 1906./20.1., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

81 Isto.

82 Statistički izvid za 1911. godinu, Upitnica za temeljnu knjigu tvorničke industrije statističkog izvida, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

83 1906./20.1., Zapisnik sjednice.

84 Isto.

moguće je u potpunosti rekonstruirati poslovanje Zagrebačke ledane i njeno poslovno širenje izvan Zagreba tijekom nadolazećih godina.⁸⁵

Glavni kupci leda su pivovare, pivnice i skladišta piva te hoteli, svratišta, mesnice, slastičarne, ljekarne i bolnice.⁸⁶ Tako se, primjera radi, navodi da je nakon proširenja tržišta već početkom 1906. godine prodano pivovari u Siraču 15 vagona leda, a zagrebačkom hotelu *K' caru austrijanskom* 18 vagona.⁸⁷ Značajan izvor prihoda bilo je iznajmljivanje hladionice Ledane mesarima i prodavačima jaja. Naime, u hladionicama su se nalazili posebni pretinci za iznajmljivanje, a prema sačuvanoj poslovnoj korespondenciji može se zaključiti da ih je u prizemlju bilo oko 20, a na katu 40. Jedna od mjera za poboljšanje prodaje leda, koja je tada bila razmatrana, jest i mogućnost prodaje leda u „prodavaonicama za led na male komade i to kod sitničara, dućanara“ uz razmjernu proviziju od prodaje.⁸⁸ Kao problem prodaje leda „pojednim mušterijama“ navodi se naplaćivanje dovoza leda „pošto ovaj stoji do 20% od ove cijene“.⁸⁹ Razlog tome je što Zagrebačka ledana u početku nije imala vlastitu distribuciju leda, nego je angažirala prema potrebi kočijaše sa zaprežnim kolima. Zbog toga je na sjednici ravnateljstva tijekom mjeseca veljače 1906. godine istaknuta kao nužna potreba organizacija podvoza u vlastitoj režiji, tim više što je Ledana tada posjedovala vlastitu staju za konje i kola za prijevoz leda.⁹⁰ Naime, uprava Ledane je već tijekom mjeseca veljače 1905. godine nabavila četvora kola za distribuciju leda, od kojih su jedna kupljena u Beču od tvrtke „Jacob Lohner & Co“ (*Lohner Werke*) a troja od zagrebačkog kovača Gjüre Andraševića s Tratinske ceste.⁹¹ Za popravke kola Ledana je koristila usluge zagrebačkih obrtnika, kovača i graditelja kola Petra Herjanića iz Savske ceste te graditelja kola Vladimira Papića i Martina Bregeša („Prva zagrebačka kolarija sa parnim strojem“) iz Vlaške ulice.⁹²

Prevladavši početne probleme, Zagrebačka ledana je od 1906. godine poslovala vrlo uspješno uz neprestano povećanje tržišta i prihoda. U pozitivnom poslovnom duhu 26. ožujka 1907. godine u zgradi uprave održana je pod

85 Zagrebačka ledana, Računska dokumentacija, HR-DAZG-291, sign. 4 – 10. Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

86 Isto.

87 1906./20.1., Zapisnik sjednice.

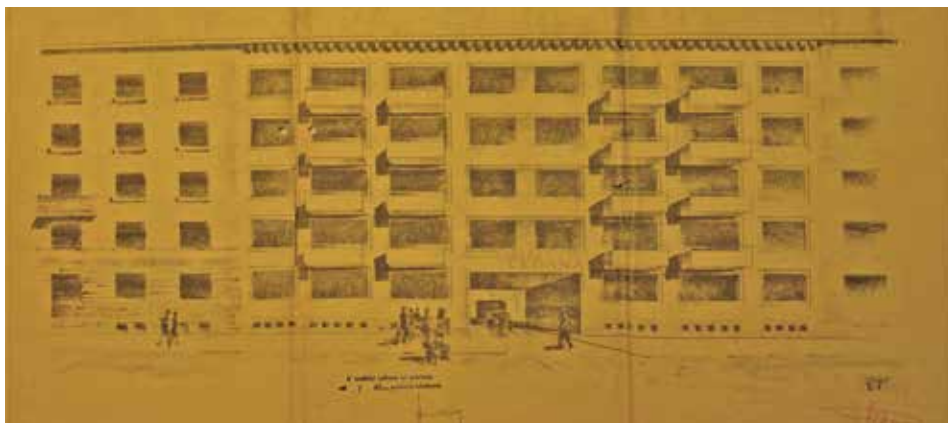
88 Isto.

89 Isto.

90 Isto.

91 1905./4.1., Zapisnik druge sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

92 Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291. Također vidi: HARTMAN, LAV, Hartmanov sveobći popis stanova sa potpunim adresarom oblasti, ureda, obrtnika i trgovaca kralj. slobodnoga i glavnoga grada Zagreba 1902.; KLEMENČIĆ, I. (ur.), Adresar sveopći obavjesnik svih oblasti, ureda, društava, zavoda, industrijalaca, trgovaca, obrtnika, kućevlasnika i inih stanovnika slob. kralj. glavnog grada Zagreba, Zagreb, 1920.

11 Stjepan Planić (crtež Ernest Tomašević), Studija pročelja stambene zgrade Zagrebačke ledane d.d., 1930. (izvor: HR-DAZG)

Stjepan Planić (drawing by Ernest Tomašević), Study of the façade of Zagreb Ice Factory residential building, 1930 (source: HR-DAZG/ State Archives in Zagreb)

predsjedanjem Josipa Siebenscheina Prva redovita glavna skupština dioničara Zagrebačke ledane, tijekom koje su se podnosila uspješna poslovna izvješća.⁹³ Te je godine rad Ledane uzdrmla i jedna manja afera uzrokovana novčanom pronevjerom tadašnjeg knjigovođe Ignjata Pfefferera, koji je odmah smijenjen s dužnosti te je protiv njega podnesena kaznena prijava.⁹⁴ Početkom 1908. godine Zagrebačku ledanu zadesio je veliki gubitak. Dana 15. siječnja 1908. umro je u 72. godini života njen utemeljitelj i predsjednik ravnateljstva Josip Siebenschein. Tim je povodom njegov zamjenik S. B. Langer 24. siječnja sazvao sjednicu ravnateljstva na kojoj se komemorativno govorilo o Siebenscheinovoj „zasluzi oko osnutka tvornice te njegova mara i zauzimanja za napredak iste.“⁹⁵ Dana 22. veljače 1908. održana je Druga redovita glavna skupština dioničara Zagrebačke ledane na kojoj su se uz podnošenje poslovnih izvješća birali i članovi ravnateljstva i nadzornog odbora.⁹⁶ Istoga je dana održana i konstituirajuća sjednica Zagrebačke ledane na kojoj je jednoglasno za njena predsjednika izabran Otto Stern, a za zamjenika S. B. Langer.⁹⁷

Nakon kadrovskih promjena poslovanje Zagrebačke ledane nastavljeno je s uspjehom, a prodaja leda bila je u porastu. S porastom proizvodnje Ledani je pristizalo sve više poziva i ponuda za oglašavanjem u raznim listovima. Već krajem 1908. godine *Liečnički vijestnik* uputio je dopis ravnateljstvu Ledane, da je od 1. broja lista za 1909.

93 1907./26.3., Zapisnik 1. redovite glavne skupštine, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

94 1908./24.1., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

95 Isto.

96 1908./22.2., Zapisnik 2. redovite glavne skupštine, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291. U ravnateljstvo su tada izabrani: Franjo Arnold, Milan Eisner, Edmund Kolmar, Leo Kronfeld, S. B. Langer, Otto Stern, Dragutin Vabić, Julio Weiss i Eugen Winkler.

97 1908./24.1., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291. Otto (Oto) Stern (1874. – 1934.), poznati zagrebački industrijalac, poduzetnik i bankar te potpredsjednik Izraelitske židovske općine od 1912. do 1917. godine. Također vidi: KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA; LASLO, ALEKSANDAR, 2011.

godinu pripravan: „... upoznati liječnike na Vaš umjetni led, koji je svakako mnogo bolji za uporabu kod bolesnih nego ne umjetni iz različitih bara.“⁹⁸ Početkom mjeseca travnja 1909. godine Zagrebačkoj ledani je poslao poziv za oglašavanjem list *Obzor*, obavještavajući ravnateljstvo: „... da se broj čitalaca u nakladi dva put dnevno izlazećeg lista „Obzor“ neprestano povećava, uslijed čega postaje sveucjel podjedniji za oglašavanje.“⁹⁹ Istog mjeseca pristigla je i ponuda za oglašavanjem od Vraneševićeva „Zavoda za oglašivanje“ iz Preradovićeve ulice s vrlo eksplicitnom porukom: „Tko ne oglašuje – taj ne napreduje.“¹⁰⁰

Velik porast prometa Zagrebačka ledana imala je od 1910. godine do početka Prvoga svjetskog rata. Popis korisnika usluga Ledane od te godine naglo se povećao na nekoliko stotina.¹⁰¹ Među većim naručiteljima leda i korisnicima usluga hlađenja u Zagrebu tada su bili: bolnica Milosrdne braće, „Rabus i sin – 1. Zagrebačka tvornica salame“, „Zagrebačka dioničarska pivovara i tvornica slada“, a od manjih spominju se: trgovci „braća Kronfeld“, „Josip Hochstadtner i sinovi – zastupnici Gössove dioničarske pivovare u Plznju“ s poslovnicom u Draškovićevoj ulici, „skladište Puntigamskog piva Lavoslava Brucknera“ u Kačićevoj ulici, „skladište piva braće Reingshaus na Ciglan“, „skladište Eduarda Hönigsberga“, te kavana „Corso“ Bernhardta Kastla u Ilici i slastičarna Ivana Koudelke u Praškoj ulici.¹⁰² U to vrijeme Zagrebačka ledana se poslovno počinje širiti i izvan Zagreba i zagrebačkog područja. Brza dostava diljem Hrvatske odvijala se putem „Kraljevske državne željeznice“. Tada je Ledana među inim poslovno surađivala sa: „Sisačkom pivovarom“ Jonasa Alexandera, „Daruvarskom

98 1906./22.12., Liečnički vijestnik, dopis ravnateljstvu, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

99 1909./5.4., Obzor, dopis Zagrebakoj tvornici leda, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

100 1909./15.4., K. Vranešević, dopis Zagrebakoj tvornici leda, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

101 Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

102 Isto.

dioničarskom pivovarom“, pivovarom Miroslava Lobe u Novoj Gradiški, hotelima „Central“ u Kostajnici, „Pension“ u Samoboru i „Grand“ u Varaždinu, „trgovinom žita, špaceraja i prekomorske robe Emanuela Ebenspangera i sina u Bjelovaru“ te s „Prvom bjelovarskom tvornicom salame, suhomesnate robe i masti Josipa Svobode“, Eduardom Strieglom, mesarom i kobasičarom iz Siska, poznatom karlovačkom slastičarom i „trgovinom mirodija, poslastica, rudnih voda i južnog voća“ trgovca Ivana Jandata itd. Izvan Hrvatske zabilježena je suradnja s „parnom pivovarom“ u Tuzli (*Dampf Bierbrauerei Tuzla*) itd.¹⁰³ Poslovni uspjeh Zagrebačke ledane u regiji potpomoglo je i pomanjkanje sličnih tvornica, a među rijetkima kao konkurencija spominje se samo Bjelovarska dioničarska ledana i tvornica sode vode. No, zbog velike potražnje i veličine tržišta ona nije predstavljala veću opasnost za poslovanje Zagrebačke ledane. U Zagrebu joj je jedino konkurirala manja, nekadašnja Kardoševa ledana u Ilici 73, koja je u to vrijeme bila u vlasništvu karlovačke Građanske pivovare i tvornice slada.

Led se tada gradom, kao što je rečeno, razvažao prema narudžbama posebnim kolima, a najviše se koristio za hlađenje pića i održavanje svježine prehrambenih proizvoda. Za tu su se svrhu koristile posebno građene prostorije tzv. ledenice (*Eiskeller*) i drveni ormari za led (*Eis – Kästen*), koji su se početkom 20. stoljeća mogli kupiti u nekoliko zagrebačkih trgovina. Tako, primjera radi, „Hartmanov sveobći popis stanova“ i stanovnika grada Zagreba iz 1902. godine iznosi podatak da se ormari za led mogu kupiti u dvjema trgovinama, kod Eduarda Hönigsberga u Ilici 25 te u trgovini M. Druckera u Ilici 39.¹⁰⁴ Riječ je o jednostavnim drvenim ormarima s posebnim prostorom za ulaganje leda na vrhu, spremnikom za namirnice te u donjem dijelu s posudom za skupljanje vode i pipom za njeno ispuštanje.¹⁰⁵

Mnogo složenija bila je gradnja ledenica (*Eiskeller*) za potrebe ugostiteljskih objekata i trgovina s pokvarljivom robom. Njihova je gradnja bila određena „Građevnim pristojbenikom“ u kojemu se ističe da je način gradnje određen njihovom svrhom, odnosno „da li služe za ohlađenje prostorija neposredno s ledenicom, u kojima su pohranjeni živež i piće, ili da li služe lih za pohranu leda, iz kojih se led uzimlje.“¹⁰⁶ Kako se navodi u „Pristojbeniku“, pri gradnji ledenica mora se voditi pozornost o slijedećem: „1) mora

se prepriječiti prodiranje toploga zraka, podzemne vode, izvor vode i povodnja; 2) mora biti skrbljeno za odvod vode nastale od taljenja leda; 3) mjere ledenice moraju stajati u povoljnom razmjeru sa prostorijama, koje se imadu hladiti. Prama tomu treba ledenice položiti prama sjeveroistoku, te ih shodnim izoliranjem zidova zaštititi od sunca.“¹⁰⁷ Također se ističe „da treba prepriječiti, da led u vodi ne leži, stoga se polaže na drvenu rešetku, kroz koju voda na taracani ili betonirani pod otječe. Pod ledenice ima biti više položen od poda pivnice i prama pivnici nagnut, a tek iz ove se odvađa voda ledenice cijevima dalje.“¹⁰⁸

Led se dostavljao naručiteljima temeljem pisane ili telefonske narudžbe. Cijena leda računala se prema jednoj kladi leda težine 25 kg i iznosila je 1 krunu za male (dnevne) narudžbe, 4 krune za narudžbu od 100 kg, odnosno između 130 i 140 kruna za jedan vagon.¹⁰⁹ Ako se naručitelj obvezao da će tijekom tri godine naručivati led samo od Zagrebačke ledane, dobivao je popust od deset posto. Tako primjerice tijekom mjeseca srpnja 1910. godine uprava Ledane obavještava dopisom poznatog zagrebačkog slastičara Ivana Koudelku, „da sve druge mušterije plaćaju za jednu kladu K 1. Usljed toga, ne možemo ni vama dati jeftinije već uz istu cijenu. Mi smo Vam pripravnici u susret doći, te Vam dati 10% rabata ali uz uvjet, da se obvezete, da će te kroz tri godine samo od nas led povlačiti i plaćati po dnevnoj cijeni koja će biti utanačena... Cijena za godinu 1910. određena je sa 4k (jedna kruna) po kladi ili K4 po 100 kg.“¹¹⁰ Kod velikih narudžbi željeznicom Ledana je od naručitelja za osiguranje zahtijevala i dodatni polog od 150 kruna.¹¹¹

Prodaja leda rasla je tijekom proljeća i ljeta, a padala tijekom jeseni i zime. Sukladno tome u ledani je i varirao broj zaposlenih radnika. Tako je, primjera radi, prema iskaznicama o broju radnika u tvornicama, Ledana od mjeseca lipnja do početka zime zapošljavala deset radnika, a tijekom zimskih dana samo četiri.¹¹² Ovaj će se omjer promijeniti od 1913. godine, kada je u Ledani i tijekom mjeseca prosinca zabilježeno deset radnika.¹¹³ Značajan porast radnika u Ledani zabilježen je u vrijeme Prvoga svjetskog rata, kada su se kao radna snaga koristili ruski i srpski vojni zarobljenici.

.....

107 Isto.

108 Isto.

109 Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

110 1910./14.7. Zagrebačka ledana, dopis Ivanu Koudelki, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

111 1910./7. 4. Zagrebačka ledana, dopis Josipu Brenneru u Križevce, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

112 Iskaznica o broju radnika u tvornicama i obrtnim posaonicama za 1912. godinu, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

113 Iskaznica o broju radnika u tvornicama i obrtnim posaonicama (radnjama, op. a.) za 1913. godinu, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

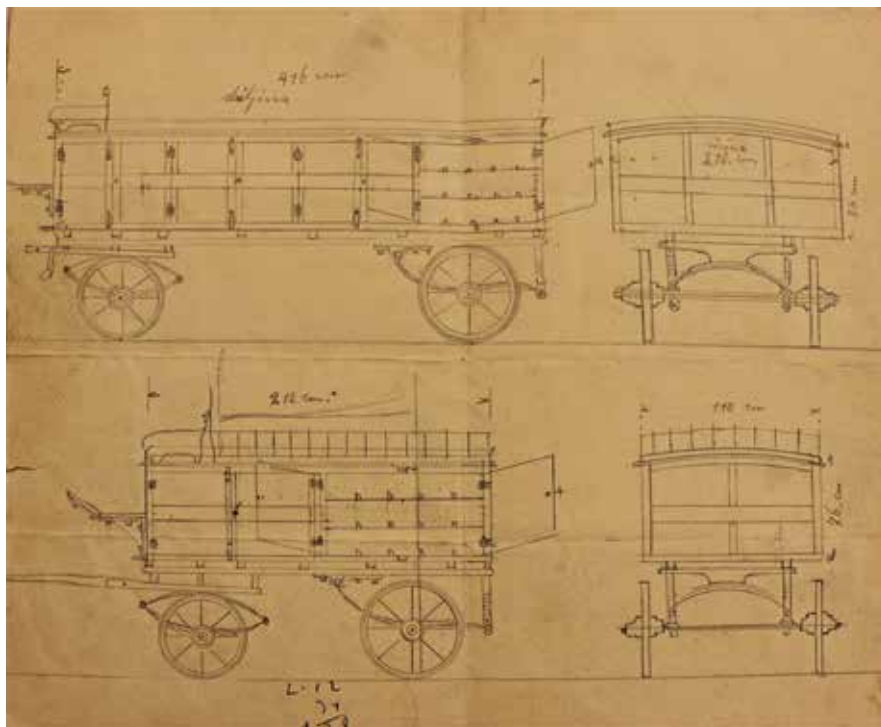
.....

103 Isto.

104 Hartmanov sveobći popis stanova sa podpunim adresarom oblasti, ureda, obrtnika i trgovaca kralj. slobodnoga i glavnoga grada Zagreba, 1902., str. 117.

105 Među rijetko sačuvanim drvenim ormarima za hlađenje s početka 20. stoljeća u Zagrebu jedan se nalazi u stanu arhitekta Viktora Kovačića u Masarykovoju ulici 21. Riječ je o drvenom ormaru na četiri noge s pretincem za držanje leda u metalnoj posudi, te prostorom za držanje namirnica. U donjem se dijelu nalazila metalna posuda za skupljanje vode sa slavinom. PREMERL, NADA, 2000., 103.

106 Građevni pristojbenik, analize i općenite cijene radnja i gradiva uz potanki opis pojedinih radnja građevne struke, Zagreb, 1904., 141-142.

12 V. Papić i Bregeš, „1. zagrebačka kolarija s parnim strojem“, Nacrt transportnih kola za prijevoz leda, 14. 10. 1913. (izvor: HR-DAZG)

V. Papić and Bregeš »1st Zagreb steam engine wagon«, sketch of transport wagon for transport of ice, 14 October 1913 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

Povećanje proizvodnje i veća potražnja za ledom nosili su sa sobom i neke negativne posljedice vezane uz sigurnost na radu, no, na svu sreću, riječ je o tek nekoliko incidenata. U rujnu 1910. godine radnik Franjo Car molio je upravu Ledane da mu pomogne s odštetom ili bilo kakvom potporom, budući da je tijekom rada izgubio ruku.¹¹⁴ „Ja sam Franjo Car“, piše unesrećeni radnik upravi, „koji sam nastradao izgubiše lijevu ruku uvažoj tvornici kod stroja. Izasada sam za svaki rad nesposoban uovima teškima prilikama dje radnik jedva živi kojije zdrav. ja kojom ostala samo jedna ruka neznam štoću sada početi stoga najuljudnije umoljavam Slavno Dioničko društvo dami pomogne bud oštetom ili kakovu drugu potporu Blago izvoljelo podijeliti.“¹¹⁵ Zbog povećanja uličnog prometa u Zagrebu, niti dostava leda nije bila u potpunosti sigurna. U to vrijeme učestalo su se događale tramvajске nesreće u kojima su najviše stradavali pješaci i zaprežna kola. Tijekom mjeseca listopada Papić i Bregeš, vlasnici „Prve zagrebačke kolarije sa parnim strojem“, poslali su Ledani troškovnik „u svrhu radnja koje se imadu izvesti na kolima br. 3 za razvažanje leda od Zagrebačke ledane d. d. kojima je usljed sraza sa zagrebačkim tramvajem oštećena škrinja ...“¹¹⁶

114 1910./20.9. Franjo Car, molba, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

115 Isto. Radnik Franjo Car bio je vrlo slabe pismenosti, a zbog duha njegova pisma zadržane su sve pogreške uz neke neznatne korekcije radi lakšeg razumijevanja.

116 1913./14.10. Prva zagrebačka kolarija sa parnim strojem, troškovnik, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

Povećanje proizvodnje leda od 1910. godine zahtijevalo je i znatno povećanje proizvodnog i skladišnog prostora. Iz tog su razloga od 1910. godine provedeni brojni manji zahvati na Ledani, poput raznih adaptacija, nadogradnji i dogradnji, od kojih većina njih nije u potpunosti dokumentirana, ali se mogu djelomično rekonstruirati na temelju šturo sačuvane pisane građe. Tako primjerice znamo da su se u to vrijeme izvodili nekakvi zahvati na prvom katu hladionice, a najvjerojatnije su tada bila nadograđivana i skladišta u sjeveroistočnom dijelu Ledane.¹¹⁷ Najopsežniji zahvati bili su izvedeni na adaptaciji zgrade poslovnice.¹¹⁸ Prema sačuvanom troškovniku, te je radove izvodila „Prva hrvatska zidarska zadruga“.¹¹⁹

Kako bi riješila pitanje manjka prostora, uprava Zagrebačke ledane pokazuje tijekom 1912. godine interes za prostorom nekadašnje Kardošove ledane u Ilici 73, koja je tada bila u vlasništvu karlovačke Građanske pivovare i tvornice slada. Prema službenim izvještajima ilička ledana je nanosila tada Zagrebačkoj ledani znatnu poslovnu štetu.¹²⁰ Da se

117 1910./20.4. Ignatz Deutch i brat, ponuda, molba, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291. Većina manjih zahvata – adaptacija, dogradnji i nadogradnji Ledane nije nikada dokumentirana i uglavnom je izvedena bez potrebnih procedura i dozvola. Uglavnom je riječ o pokojoj sačuvanoj ponudi ili računu iz kojih je teško zaključiti o kakvim je točno zahvatima riječ.

118 Iz proračuna troškova doznajemo da su tada izvedeni manji zidarski zahvati i adaptacija poslovnice, među kojima se spominje rušenje jednog zida i povećanje za jednu prostoriju.

119 1910./17.10. Prva hrvatska zidarska zadruga, proračun troškova, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

120 1914./21.3., Zapisnik 9. redovite glavne skupštine, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

spriječi veća šteta, s Karlovačkom pivovarom je utanačena suradnja, a potom i najam prostora u Ilici, o čemu svjedoči i zapisnik glavne skupštine Ledane iz travnja 1914. godine u kojemu se ističe da je „konkurencija koja je nastala uslijed po Karlovačkoj pivovari uređenoj ledani dosta štete načinila, pa da nam nije uspjelo sklopiti s istom po nas povoljno utanačenje, sigurno je da bi uspjeh za prošlogodišnjim bio znatno zaostao“.¹²¹ Kada su točno počeli pregovori između Ledane i Karlovačke pivovare nije poznato, najvjerojatnije tijekom 1912. godine.¹²² U travnju 1913. sklopljen je međusobni dogovor, o čemu svjedoči novčana uložnica karlovačke Pučke štedionice kao jamčevina ugovora sklopljenog između Ledane i Karlovačke pivovare.¹²³ Nažalost, nije nam poznat sadržaj ugovora, no već od samog početka suradnje odnos između Ledane i Karlovačke pivovare nije bio nimalo idiličan – prožet je neprestanim sukobima, jednostranim prekidima suradnje i međusobnim optužbama.

Ne bi li se u potpunosti zaštitilo zagrebačko tržište, ravnateljstvo Zagrebačke ledane je tijekom mjeseca ožujka 1914. godine opet započelo s Karlovačkom pivovarom pregovore u vezi zakupa iličke ledane.¹²⁴ U ove je pregovore izravno bio uključen i ravnatelj karlovačke Gradanske pivovare Wilim Wambrechtshamer.¹²⁵ U ime Ledane u pregovorima su sudjelovali njen predsjednik Stern te članovi ravnateljstva Robert Leibenfrost (kao opunomoćenik Prve hrvatske štedionice), Robert Siebenschein (pravni zastupnik Ledane) i Vilim pl. Reiner.¹²⁶ Tijekom pregovora Karlovačkoj pivovari je predložen zakup prostora od strane Ledane do 1928. godine uz velike pogodnosti za pivovaru glede cijene nabavke leda i hlađenja prostora za pivo.¹²⁷ Kako u svom izvješću napominje ravnatelj Stern, „glavna svrha kupa bila bi, da se na put stane nesolidnoj konkurenciji, pa se uspostavom normalnih cijena ledu nastoji povisiti prihod tako, da bi se tim povišenjem tokom nekoliko godina ova nagodba isplatila.“¹²⁸ Članovi ravnateljstva prihvatili su ovaj prijedlog, a sastavljanje ugovora povjerali su Robertu Siebenscheinu.¹²⁹ U konačnici, tijekom mjeseca ožujka, Ledana i Karlovačka pivovara sklapaju vrlo kompromisnu nagodbu i poslovno utanačenje „koje daje i s jedne i s druge strane prava i namiče dužnosti“, u kojima si obje strane međusobno

121 1914./21.3., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

122 Zbog pomanjkanja pisane građe nije poznato na što su se točno odnosili pregovori.

123 1913./25.4. Gradjanska pivovara i tvornica slada u Karlovcu, uložnica, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

124 1914./12.3., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

125 Isto.

126 Isto.

127 Isto.

128 Isto.

129 Isto.

pogoduju uz paušalno određivanje cijena usluga.¹³⁰ U tom je kontekstu Karlovačka pivovara prepustila Ledani objekt u Ilici 73 uz paušalnu, vrlo nisku cijenu, zbog čega je pretrpjela, prema vlastitom priznanju, veliki poslovni gubitak, no očekujući s druge strane od Ledane, da će u skladu s pogodbom cijene njenih usluga znatno pogodovati poslovanju pivovare.¹³¹ Nakon završenih pregovora, 21. ožujka 1914. godine sazvana je sjednica ravnateljstva Ledane na kojoj je njen predsjednik Stern izvijestio prisutne članove „da je u smislu zaključaka ravnateljstva, kupljena za svotu od K. 27.000 ledana i hladionica od Gradjanske pivovare u Karlovcu koja se nalazi u Ilici broj 73.“¹³² Iz tog je razloga Stern predložio za iličku ledanu kupnju novih motora, čija bi se struja, nakon što bi se proizvelo dovoljno leda, preusmjeravala na hlađenje hladionica, a s čime bi se priuštila značajna ušteda električne energije.¹³³ Tom je prilikom Stern predložio i da se u Ilici 73 „pokusa radi uvede prodaja leda na malo te, da se u tu svrhu namjesti jedna namještenica koja će izdavati blokove primati od dnevno prodanog leda novac, te ga svaki dan predati uz obračun centrali.“¹³⁴ U isto se vrijeme, kako doznajemo iz nekoliko šturih rečenica, „radilo i na proširenju ledane u Klaoničkoj ulici.“¹³⁵ O kakvim je točno proširenjima riječ nije poznato, no spominje se da je zbog radova u Ledani tada u Zagrebu boravio bečki inženjer H. Reüther te da je tom prilikom izradio nacрте i troškovnik.¹³⁶ U isto je vrijeme Gradska munjara u pogonu Ledane instalirala novi elektromotor s ponudom u vezi dobave struje „visoke napetosti“ uz moguće popuste prema količini potrošene energije.¹³⁷

Tijekom 1913. i 1914. godine poslovanje Zagrebačke ledane je na vrhuncu. O tome svjedoči i poslovni izvještaj za godinu 1913., podnesen 21. ožujka 1914. godine na redovitoj glavnoj skupštini Zagrebačke ledane.¹³⁸ Izvještaj je vrlo zanimljiv, budući da se u njemu iznose komparativni

130 1916./18.2. Gradjanska pivovara Karlovac, dopis Zagrebačkoj ledani, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

131 Isto.

132 1914./21.3., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

133 Isto.

134 Isto.

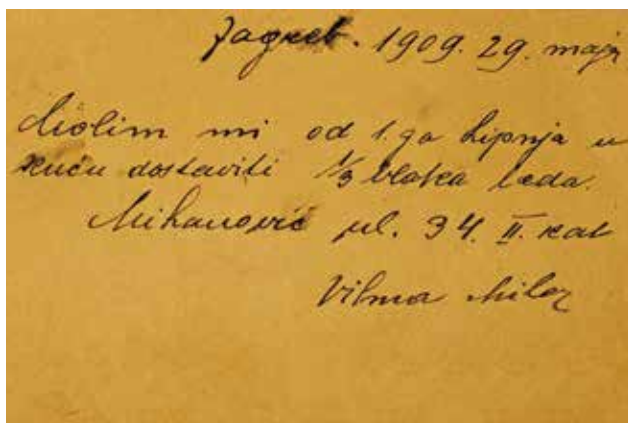
135 Isto.

136 O kakvim je Reütherovim nacртima i troškovnicima riječ, nije poznato, budući da nisu pronađeni u postojećoj arhivskoj građi.

137 Prema izračunu Gradske munjare potrošnja električne energije u Ledani tijekom 1913. godine bila je u vrijednosti 15.080 kruna, čime je ostvarena mogućnost popusta od 10%. Potrošnja od 100 do 10.000 kruna omogućavala je popust od 5%, a ona preko 20.000 kruna popust od 20%. 1914./ 28. 2. Uprava Gradske munjare i vodovoda u Zagrebu, ponuda, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

1914./ 10. 4. Uprava Gradske munjare i vodovoda u Zagrebu, dopis Ottu Sternu, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

138 1914./21.3., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

13 Vilma Miler, Narudžbenica za dostavu leda, 29. 5. 1909. (izvor: HR-DAZG) Vilma Miler, ice delivery order, 29 May 1909 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

14 Dopisnica Zagrebačke ledane d.d., 1921. (izvor: HR-DAZG) Postcard of Zagreb Ice Factory (Zagrebačka ledana d.d.), 1921 (source: HR-DAZG/State Archives in Zagreb)

podatci i o poslovanju Ledane tijekom 1912. godine. Kako piše u izvješću što ga je tada podnio Otto Stern: „Ukupna prodaja leda imala je u god. 1913. 67.237 klada i 4.790 kg. u iznosu K. 48.3443.44 prama g. 1912. 59.457 (klada) i 2.545 kg. (u iznosu) 42.094.43. Od ove količine prodano je na malo i to: abonentima, slastičarima, kavanarima, mesarima, bolnicama it.d. 46.004 klada, u tvornicama prodano je 2599 klada, željeznicom odaslano je na malo 1012, u putnim vagonima 800, domaćim pivovarima 16.820 i vojna bolnica 4790 kg. Blaga jesen pripomogla je nadoknaditi manjak ljetnih mjeseci i postići gornji višak ... Dohodak hladiona iznašao je u god. 1913. K 14.851.50 za 176.02 kruna više nego u god. 1912.... račun prodaje leda 48.343.44 ...“¹³⁹ Prema ovom izvještaju ukupna dobit Zagrebačke ledane za 1913. uza sve troškove (proizvodnje, poreza, beriva, nadnica, održavanje strojeva itd.) bila je 18.461.23 kruna s dividendom od 6% uz predviđeni porast tijekom 1914. godine.¹⁴⁰

Usprkos poslovnom uspjehu, 8. travnja 1914. godine na stranicama dnevnog lista *Obzor* objavljen je nepotpisani članak koji oštro kritizira nesnosne uvjete rada u Gradskoj klaonici i način poslovanja Zagrebačke ledane, optuživši je za varanje kupaca na težini leda, monopolu i prevelikim cijenama iznajmljivanja prostora zagrebačkim mesarima.¹⁴¹ Zanimljivo je zapitati se: zašto je objavljen ovaj članak u kojemu se istovremeno kritizira i Gradska klaonica i poslovanje Ledane? Odgovor na pitanje krije se u naručitelju članka, a on zasigurno dolazi uz krugova gradske uprave.

139 Isto.

140 Isto.

Dividenda za 1912. godinu iznosila je 5.50 kruna.

141 Nesnosne prilike u zagrebačkoj klaonici, *Obzor*, Zagreb, 8. 4. 1914., str. 3.

Naime, u to je vrijeme Grad Zagreb pokrenuo kampanju premještanja Gradske klaonice na novu lokaciju. U javnosti se iznosilo više razloga za njen premještaj, a najčešće su se iznosili oni zdravstveno-higijenski. Tako se u „Izvještajima gradskog poglavarstva“, Odsjeka zdravstvenog za godine 1913. i 1914. za klaonicu navodi kako ona „danas više ne odgovara niti svim potrebama a niti higijenskim zahtjevima“, te se predlaže „sa strane zdravstvene oblasti gradskom poglavarstvu, da se pristupi osnutku nove klaonice.“¹⁴² No, ključan razlog zašto grad želi izmjestiti klaonicu s te lokacije leži u početku urbanizacije istočnih gradskih predjela, odnosno u pretvaranju ove lokacije u građevinsko zemljište.¹⁴³ Tim više jer je komunalno-infrastrukturnim uređenjem i planovima urbanizacije ovog dijela grada znatno rasla i vrijednost zemljišta, a time i mogućnost enormne zarade njegovom prodajom privatnim investitorima.¹⁴⁴ S inicijativom izmještanja Gradske klaonice gradska je uprava iskoristila priliku, već otprije nezadovoljna osnivanjem privatne ledane i hladionice, za napad na Zagrebačku ledanu i njeno poslovanje, a s ciljem preuzimanja monopola i uređenja ledane i hladionice u sklopu nove Gradske klaonice. No, osvrnimo se sada na sam sadržaj članka objavljenog 8. travnja 1914. godine. „Gradska općina morala bi poduzeti“, piše anonimni autor, „što prije gradnju prostrane i moderne klaonice, što bi to bilo vrlo unosno gradsko poduzeće. Gradovi, koji po broju svoga stanovništva i prema svom položaju naliče Zagrebu (Linz, Rijeka, Beograd) imaju krasno uređene, skroz moderne klaonice i to za transport i za domaću potrebu. I naš Bjelovar se sprema za gradnju moderne klaonice, za koju su već odabrali mjesto i dovršili nacрте, tako, da će se doskora pristupiti k gradnji. Na sličnu gradnju sprema

142 Izvještaji Gradskog poglavarstva u Zagrebu, 1913. – 1918. DAZ, str. 113, 118, 120, 123, 125, 133.

143 GALOVIĆ, KREŠIMIR, 39, 2015., 37 – 63.

144 Isto.

se i grad Osijek, samo u Zagrebu se to pitanje ne miče sa svog mjesta. Unosnost takvog poduzeća u Zagrebu može svak razabrati već iz ovih podataka: Sama ledana (dioničko društvo) imade godišnje čistog dobitka 60 – 70. 000 kruna, a od zagrebačkih mesara ubire godimice do 48. 000 kruna. A gdje je ostali led, što se po gradu prodaje? Stupac leda, koji bi morao imati 25 kilograma, a redovito ima jedva 18 – 19 kilograma prodaje ledana za 80 filira, dok ledanu takav stupac leda ne stoji više od 3 – 4 filira. Nije li to unosan posao i nije li skrajnje vrijeme, da gradska općina onemogućiti takovo precjenjivanje proizvodnje umjetnog leda? Samo da ne bude nikakve konkurencije, spomenuto je dioničko društvo kupilo i nekadanju malu Kardoševu ledanu i tako moraju naši mesari dopremati na pr. teliće najprije u klaonicu, pa kad nema mjesta u ledani, a toga skoro nikad nema – onda moraju odpremati zaklane teliće i goveda čak u nekadašnje Kardoševu skladište u donjoj Ilici (Ilica 73, op.a) i platiti od svakog teleta na dan 60 filira, a od vola 2 K. kako god je to skupo, zagrebački bi mesari rado plaćali gradskoj klaonici još jednom toliko, kad bi im ona pružala sve što moderna klaonica mora pružati i kao što na primjer pruža prekrasna riječka klaonica.¹⁴⁵

Isti dan nakon objave anonimnog članka uprava Zagrebačke ledane je uredništvu *Obzora* poslala oštar demanti na iznesene optužbe, a koji je objavljen već 9. travnja.¹⁴⁶ „1. Nije istina“, piše u demantiju, „da Zagrebačka ledana d. d. ima godišnje čistoga dobitka od 60 – 70 hiljada kruna. Taj je dobitak primjerice za god. 1913. iznosio K. 18.265.15 a bilo je godina kad je dobitak spao na K. 4000,- tako da ledana mnoge godine nije mogla uopće plaćati dividende, a najviša dividenda bila je 6%. 2. Nije istina da ledana od zagrebačkih mesara ubire godimice K. 48000,- već je ukupni taj prihod god. 1913. iznosio K. 14851,50. 3. Nije istina da stupac /klada/ leda, koji bi morao imati 25 kg. redovno ima 18 – 19 kg. već je istina da je težina klade 25 kilograma. Da prigodom razvažanja za ljetne vrućine klada malenkost od svoje težine gubi, neizbježiva je pojava pošto je svakomu poznato da se led topi. No taj gubitak može iznositi najviše pol kilograma po kladi a nipošto 6 - 7 kilograma. 4. Nije istina da ledanu klada leda, što je prodaje po 80 filira ne stoji više od 3 – 4 filira. Režija ledane iznosi oko K. 4000. Koga zanima može si lahko izračunati, koliko li su troškovi oko produkcije jedne klade leda.“¹⁴⁷

Početak Prvog svjetskog rata negativno se odrazio na rad Zagrebačke ledane. Uzroci tome leže u ratnim porezima, smanjenoj potražnji leda, nestašici hrane i usmjeravanju

zaliha mesa za vojne potrebe; zbog pomanjkanja sirovina smanjena je i proizvodnja piva, a šteti se na ugljenu i sirovinama za proizvodnju leda. Također dolazi i do pomanjkanja radne snage zbog mobilizacije. Zanimljivo je da je u vrijeme početka rata Ledana imala najveći broj radnika od početka poslovanja, njih 25.¹⁴⁸ Kako bi se nadoknadio nedostatak domaće radne snage, tijekom rata u Ledani su bili zaposleni zarobljeni ruski i srpski vojnici. Najviše je bilo Rusa. U sačuvanoj korespondenciji između uprave Ledane i Kraljevskog nadzornika ratnih zarobljenika spominje se 5 ruskih zarobljenika te samo jedan srpski.¹⁴⁹ Vojni zarobljenici kretali su se Ledanom i njenom okolicom prilično slobodno, što je izazivalo u nekoliko navrata negodovanje vojne vlasti koja je upozoravala upravu Ledane da se spriječi kretanje zarobljenika izvan kruga tvornice i odlazak u obližnje gostionice i vinotočja.¹⁵⁰

Usljed velikih teškoća opskrbe stanovništva hranom, ogrjevom i drugim potrepštinama Zagrebačka ledana je od 1915. godine bila obuhvaćena aprovizacijom – organiziranim sustavom raspodjele osnovnih potrepština stanovništvu.¹⁵¹ Ledanu je osobito pogodila u okviru aprovizacije, na temelju banske naredbe od 15. kolovoza 1915. godine, zabrana prodaje „nad svim zaklanim svinjama /svinjskim mesom, te slaninom/ koje se do danas nalaze u prostorijama zagrebačke ledane d. d.“¹⁵² Ovom je uredbom dozvoljena prodaja mesa i mesnih proizvoda „na javnom tržištu“ jedino pod nadzorom gradske uprave.¹⁵³ No, očito je da se Ledana nije ponekad pridržavala ove naredbe, budući da je gradsko poglavarstvo ovu odluku na njenu adresu poslalo i tijekom 1918. godine.¹⁵⁴ Zbog velike krize mjere aprovizacije bile su na snazi i neko vrijeme nakon svršetka rata. O velikoj krizi tijekom rata svjedoči i jedna provala u Ledanu radi

148 Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

149 Od srpskih vojnika jedino se imenom spominje Tošo Konstantinović, a od Rusa: Dimitrij Ljubimov, Kiril Ružilo, Vasilij Iljučov, Sergej Tarakanov i Ivan Bodnarčuk.

1916./ 7. 11. Nadzorni časnik ratnih zarobljenika, dopis Ledani, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

1917./20.2. Uprava Ledane, dopis K.u.K Infanterieregiment dankl Nr. 53 Transenen abteilung, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

1918./20.2. Iskaznica, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

150 Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

151 Aprovizacija je bila uvedena 21.2. 1915. da bi se stavila pod državnu kontrolu proizvodnja i podjela žitarica, što se poslije proširilo na šećer, mlijeko, masnoće, meso, duhan, kavu, krumpir te na ogrjev. Organiziran je popis stanovnika, da bi se utvrdio broj korisnika pomoći. Tiskane su i posebne obiteljske iskaznice i bonovi, kojima se mogla nabavljati hrana i druga roba. Podaci preuzeti iz: PAVIČIĆ, JOSIP (ur.), *Prvi svjetski rat*, dvostrani leksikon, P.I.P., Zagreb, 2016., 48 – 49.

152 1918./ 10. 9. Poglavarstvo slob. i kr. Glavnog grada Zagreba, naredba, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

153 Isto.

154 Isto.

145 Nesnosne prilike u zagrebačkoj klaonici, *Obzor*, Zagreb, 8. 4. 1914., str. 3.

146 1914./ 8. 4. Zagrebačka ledana, dopis uredništvu *Obzora*, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291. Nesnosne prilike u zagrebačkoj klaonici (demanti), *Obzor*, Zagreb, 8. 4. 1914., str. 3.

147 Isto.

15 Pogled na kompleks Zagrebačke ledane (foto: K. Galović, 2017.)

View of the Zagreb Ice Factory complex (photo: K. Galović, 2017)

krađe mesa.¹⁵⁵ Kako doznajemo iz dopisa uprave Ledane upućenog redarstvenom povjereništvu za grad Zagreb, 13. listopada 1918. godine „Gjuro Krenn pomoćnik kod Jospa Krenna mesara Nova Ves 80 došao je danas u 7 sati u jutro skupa s Medved Gjurom pomoćnikom mesara Stjepana Grahovca stanujući Nova Ves 62 te su obojica na nedopušten način strgali bravu i štangu te tako unišili u skladište mesa“, a zbog čega se moli redarstveno povjereništvo da protiv njih provede kazneni postupak.¹⁵⁶

Uza sve nedaće, tijekom rata znatno su se zaoštrili poslovni odnosi između Zagrebačke ledane i karlovačke Gradjanske pivovare. Sukob je kulminirao početkom 1916. godine, nakon što je Karlovačka pivovara optužila Ledanu da krši utanačenu pogodbu iz mjeseca ožujka 1914. godine i koristeći ratne neprilike znatno podiže cijene, koje idu na štetu poslovanju pivovare.¹⁵⁷ Pri tome se ravnatelj pivovare Wambrechtshamer pozivao na pogodbu iz 1914. godine o dvostranosti u pravima i dužnostima obiju strana, ističući da: „Ova dvostranost u pravima i dužnostima obih stranaka isključuje mogućnost, da bi jedna strana od druge smjela tražiti veće činitbe no što su dvostrano utanačene, jer bi takovo stajalište samo posebice dalo drugoj strani pravo, da i sa svoje strane traži od prve veća podavanja. Ako su vaši tereti uslijed rata teži, to su naši, vjerujte, kud i kamo teži; borba je naša očajna pa ako Vi mislite, da vas okolnosti ovlaštaju tražiti veću odštetu za vaše činitbe, tad je

još i koliko opravdanije, da bismo mi od Vas tražili s istog naslova veću činitbu t.j. najamninu.“¹⁵⁸ Wambrechtshamer je ovaj dopis završio sa zaključkom, da ne može „pristati na terete, koji se ne čine niti po zakonu, a niti po postojećim odnošajima opravdanima.“¹⁵⁹ Uprava Zagrebačke ledane nastojala je izbjeći daljnji sukob s Karlovačkom pivovarom također se pozivajući na pogodbu o međusobnom pogodoivanju.¹⁶⁰ No pri tome je jasno istaknuto da se pri sklapanju pogodbe nije moglo voditi računa o ratu i naglom porastu cijena. „Kada smo sklapali ugovor“, piše uprava Ledane pivovari, „nije nitko mogao znati, da je rat pred vratima, nije nitko mogao znati, da će sve cijene, uključujući cijenu za radnu snagu u koliko je ovu uopće moći dobiti, poskočiti na neslućene visine, nije nitko mogao znati, da će nam cijena za električnu struju biti povišena. Nema sumnje da je naš ugovorni odnošaj izljev kompromisa interesa, kako to vrlo ispravno navodite, ali pri tom valja uočiti, da je Vaša prestacija (obveza podavanja prinosa, op. a.) konsumirana time, što ste nam predali tvornicu, pak prema tomu Vama ne nastaje nikakav daljnji teret prekoračenjem cijena, dočim je naša prestacija – podavanje leda i hladjenje – i te kako tangirana od toga poskočenja ... Posve je dakle pogrešno Vaše mnijenje, da mi tobože tražimo od Vas veći dobitak, već nam možete vjerovati, da nam se radi samo o tom, da efektivni gubitak donekle ublažimo, jer nema sumnje, da je naša sveza nama donijela apsolutnu štetu, dočim je Vas očuvala od znatnih gubitaka.“¹⁶¹ Nezadovoljstvo Karlovačke

155 1918./13. 10. Zagrebačka ledana, dopis Kr. redarstvenom povjereništvu za grad Zagreb, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

156 Isto.

157 1916./18.2. Gradjanska pivovara Karlovac, dopis Zagrebačkoj ledani, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

158 Isto.

159 Isto.

160 1916./25.2. Zagrebačka ledana, dopis Gradjanskoj pivovari u Karlovcu, Zagrebačka ledana, Korespondencija 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

161 Isto.

16 Upravna zgrada Zagrebačke ledane (foto: K. Galović, 2017.)
Zagreb Ice Factory administration building (photo: K. Galović, 2017)

17 Ulaz u južno krilo Ledane s hladionicama mesa i jaja (foto: K. Galović, 2017.)
Entrance to the Ice Factory south wing with meat and egg coolers (photo: K. Galović, 2017)

pivovare uslugama Ledane nije se smirivalo. Već je tijekom mjeseca kolovoza 1916. godine pristigla zamjerka pivovare putem njena odvjetnika Roberta Farkaša u svezi nedostatne temperature za hlađenje piva.¹⁶² „Prema ugovoru“, stoji u dopisu, „obvezali ste se za vrijeme trajanja ugovora u skladištu piva u Zagrebu t. j. u podružnici moje stranke karlovačke pivovare, hladiti označeni prostor tako, da imade najvišu temperaturu od 6 gradi Reamura (7,5°C, op. a.). Pošto je već zadnjih 8 dana, kako vam je i telefonski javljeno, i što će vaši ljudi posvjedočiti, temperatura kud i kamo viša od 6 gradi, tako da dostiže i preko 12 gradi (15°C, op. a.), to sam po nalogu moje stranke slobodan upozoriti Vas na štetne posljedice... te Vas ujedno zamoliti da smjesta odredite, da bude upitni prostor tako hladjen, kako je među nama ugovoreno i citiranim ugovorom ustanovljeno.“¹⁶³ Nesuglasice s Karlovačkom pivovarom bit će nastavljene i nakon rata, a prestat će tek tijekom dvadesetih godina kada Ledana napušta prostor u Ilici.

Krajem rata u Zagrebačkoj ledani radilo je prema iskazu o zaposlenicima tijekom mjeseca lipnja 17, a tijekom prosinca 8 radnika, među kojima se nalazilo i 5 ruskih zarobljenika.¹⁶⁴ U procesu proizvodnje koriste se tada, prema upitnici o broju strojeva, 2 motora na plin i benzin te 4 elektromotora, koji istiskuju upotrebu parnog stroja.¹⁶⁵ U usporedbi s ranijim izvještajima, između 1911. i 1913. godine ledanine pogone pokretao je 1 parni stroj, te samo 1 plinski i 1 elektromotor, da bi se od početka 1914. godine

162 1916./28. 8. R. Farkaš, dopis Zagrebačkoj ledani, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 908. – 1944., HR-DAZG-291.

163 Isto.

164 Iskaznica o broju radnika u tvornicama i obrtnim posaonicama za 1918. godinu, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 908. – 1944., HR-DAZG-291.

165 Statistički izvid, Upitnica za temeljnu knjigu tvorničke industrije za god. 1918., Zagrebačka ledana, Korespondencija, 908. – 1944., HR-DAZG-291.

rad sve više usmjeravao na uporabu električne energije.¹⁶⁶ U tom kontekstu pogoni Zagrebačke ledane na Klačničkoj cesti i u Ilici dočekali su kraj 1918. godine u potpunosti elektrificirani, a stari su strojevi prodani drugim tvornicama.

Nakon rata Zagrebačka ledana krenula je u poslovnu konsolidaciju. Tijekom mjeseca lipnja 1919. godine Otto Stern predložio je prekid ugovora s Karlovačkom pivovarom te da se „ledana iz Ilice br. 73 premjesti k' centrali“ na Klačničkoj cesti.¹⁶⁷ Ovime se napokon prekinula svaka poslovna suradnja s Karlovačkom pivovarom, koja je ovaj jednostrani potez Zagrebačke ledane doživjela kao deložaciju. Ledanin pogon u Ilici je izvan funkcije od 1920. godine, zbog čega je odlučeno da se krene u adaptaciju objekta na Klačničkoj cesti.¹⁶⁸ Nakon preseljenja strojeva i elektromotora iz Ilice te kupnje novoga generatora, zbog pomanjkanja prostora trebalo je nadograditi postojeću strojarnicu, a s Gradskom munjarom (elektranom) je dogovoreno da strojarnicu kablovima spoji s transformatorskom postajom u Vlaškoj ulici.¹⁶⁹

Izrada projekta adaptacije i dogradnje povjerena je ovlaštenom graditelju Hugu Štenglju, a izvođački radovi građevnom poduzetništvu Honjac i Krušlin. Projekt dogradnje bio je dovršen tijekom mjeseca listopada 1920. godine.¹⁷⁰ Tim

166 Statistički izvid, Upitnica za temeljnu knjigu tvorničke industrije za god. 1911., Zagrebačka ledana, Korespondencija, 908. – 1944., HR-DAZG-291. Statistički izvid, Upitnica za temeljnu knjigu tvorničke industrije za god. 1913., Zagrebačka ledana, Korespondencija, 908. – 1944., HR-DAZG-291.

167 1919./25.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

168 1920./23.10. Zagrebačka ledana, Gradsko poglavarstvo, zahtjev za građevnu dozvolu, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 908. – 1944., HR-DAZG-291.

169 1919./8.7., Uprava Gradske munjare i vodovoda, dopis Zagrebačkoj ledani, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 908. – 1944., HR-DAZG-291.

170 HONJAC I KRUŠLIN, Nacrt za dogradnju Zagrebačke ledane d.d., tlocrt, položajni nacrt, presjek, mj. 1:100, 1:1000, Zagreb, listopada 1920., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

je povodom 23. listopada 1920. godine uprava Zagrebačke ledane gradskom poglavarstvu uputila dopis sa zamolbom za dodjelu građevne dozvole.¹⁷¹ Temeljem očevida i kratkog zapisnika, građevna je dozvola dodijeljena 5. studenog 1920. godine.¹⁷² Radovi na adaptaciji i nadogradnji objekata na Klaoničkoj cesti započeli su odmah početkom 1921. godine i do mjeseca svibnja bili su privedeni kraju. Uz dogradnju „zgrade generatora“, u iskazu obavljenih radova spominje se čitav niz manjih zahvata na uređenju i adaptaciji postojećih objekata.¹⁷³ Zanimljivo je da u isto vrijeme Honjac i Krušlin uređuju i napušteni Ledanin objekt u Ilici.¹⁷⁴ Nakon završetka građevinskih radova Zagrebačka ledana moli gradsko poglavarstvo da se obavi očevid nad gradnjom radi dodjele uporabne dozvole.¹⁷⁵ Povjerenstveni očevid obavljen je 20. svibnja 1921. godine, temeljem koga je odmah dodijeljena i uporabna dozvola.¹⁷⁶ Spomenuta dogradnja izvedena je s istočne strane strojarnice. Imala je tri prostorije za generator, led i strojarnicu.¹⁷⁷ Prema priloženom položajnom nacrtu vidimo da je tada u potpunosti građevinski popunjena i sjeverna strana kompleksa sa skladištima i gospodarskim objektima koji su postupno građeni od 1905. do 1921. godine.¹⁷⁸ Ovim je zahvatima kompleks Ledane bio u potpunosti graditeljski definiran po svim svojim obodima.

Poslovna konsolidacija Zagrebačke ledane nakon rata uspješno se odvijala, a proizvodnja je bila u stalnom porastu, kao i ukupna zarada. Već početkom 1919. godine Ledana je stupila u „Zemaljski savez industrijalaca“.¹⁷⁹ U skladu s modernizacijom proizvodnje 1921. godine izrađeni su i novi memorandumi i dopisnice Zagrebačke ledane, a

171 1920./23.10. Zagrebačka ledana, Gradsko poglavarstvo, zahtjev za građevnu dozvolu, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

172 1920./3.11., Zapisnik očevida povjerenstva, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

173 1921./2.4. HONJAC i KRUŠLIN, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ. 1921./21. HONJAC i KRUŠLIN, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

1921./2.9. HONJAC i KRUŠLIN, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

174 1921./21.5. HONJAC i KRUŠLIN, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

175 1921./29.4., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

176 1921./20.5., Uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

177 HONJAC i KRUŠLIN Nacrt za dogradnju Zagrebačke ledane d.d., tlocrt, položajni nacrt, presjek, mj. 1:100, 1:1000, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

178 Isto.

Građevne i uporabne dozvole za skladišta i gospodarske objekte na sjevernoj strani nisu pronađene iako je evidentno prema sačuvanom grafičkom prikazu iz 1905. da je dio njih već tada bio izgrađen.

179 1919./29.1. Zemaljski savez industrijalaca, Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291. Zemaljski savez industrijalaca osnovan je 1904. godine pod nazivom Zemaljski savez industrijalaca. Također vidi: 25-godišnjica Zemaljskog saveza industrijalaca. 1904–1929. Zagreb, 1929.

memorandumima s grafičkim prikazom tvornice iz 1905. godine stavljeni su izvan upotrebe. Stari grafički prikaz zamijenjen je s jednostavno stiliziranim natpisom: „Zagrebačka ledana d. d.“. Tijekom 1921. godine opet je u prvi plan izbio sukob Ledane s gradskom upravom, a koji se, kao raniji napad iz 1914., poklopio s gradskom inicijativom za gradnjom „nove moderne klaonice s hladionicama, tvornicom leda i centralnim tržištem za blago.“¹⁸⁰ Naime, te je godine berlinski arhitekt Walter Frese izradio projekt nove Gradske klaonice, kojim je uz klaoničke objekte planirana izgradnja i velike hladionice površine 900 četvornih metara kapaciteta 110.000 kg mesa.¹⁸¹ Sukob između gradske uprave i Ledane zaoštrio se tijekom mjeseca ožujka 1921. godine nakon povjerenstvenog očevida prostorija Ledane, a kojim je utvrđeno: „... da se u jednom dvorišnom kutu nalazi otvorena jama sa smećem. Zahod je u neredu i nečist. U ledani su se navodno pred tri tjedna pojavili parcovi, koji valjda dolaze iz gradske klaonice.“¹⁸² Tim povodom gradsko poglavarstvo je pozvalo upravu Ledane „iz zdravstveno redarstvenih obzira, da u roku od 14 dana pod prijetnjom globe od 1000 kr. dade očistiti i na novo obijeliti zahod, nalazeće se smeće odstraniti a jamu za smeće trajno pokrivenu držati, parcovi da truje otrovom ne pogibelnim za ljudsko zdravlje /Ratcutyphus bacilima/ a zahod, dvorište kao i ostale prostorije ledane da uzdržava u najvećem redu i čistoći. Konačno se naslovu preporuča, da u prostorije ledane gdje se meso hladi, uvede električno svjetlo, jer je ta prostorija vrlo tamna.“¹⁸³ Nije poznat odgovor uprave Ledane na iznesene primjedbe, no sa sličnim primjedbama Ledana se morala po drugi put te godine suočiti tijekom mjeseca prosinca, nakon prijave mesarskih obrtnika Gradskom veterinarskom uredu, zbog neodgovarajućih higijenskih uvjeta rada „navlastito protiv velikih šteta koja im na tamo spremljenom mjestu prave štakori i miševi“.¹⁸⁴ Kako se iznosi u prijavi, mesarski su obrtnici u više navrata prijavljivali Ledanu zbog neodgovarajućih uvjeta, no oni nisu, doznajemo, nikada bili odstranjeni.¹⁸⁵ U tom kontekstu gradsko poglavarstvo je pozvalo upravu Ledane „da tome neredu u najkraće vrijeme učini kraj jer će grad u protivnom slučaju, ovo poglavarstvo biti prisiljeno upravu ledane učiniti odgovornom u smislu postojećih propisa i povesti protiv naslova zakoniti postupak.“¹⁸⁶

180 Izvještaji Gradskog poglavarstva u Zagrebu, 1919. – 1925. DAZ, str. 21, 150, 156.

181 CIVIS, *Gradska klaonica*, Zagreb, 1931., str. 156-163.

182 1921./12.4., Poglavarstvo grada Zagreba, dopis upravi Zagrebačke ledane, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

183 Isto.

184 1921./15.12., Poglavarstvo grada Zagreba, dopis upravi Zagrebačke ledane, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291.

185 Isto.

186 Isto.

18 Pogled na istočno krilo Ledane i nekadašnju strojarnicu (foto: K. Galović, 2017.)

View of the Ice Factory east wing and former engine room (photo: K. Galović, 2017)

19 Pogled na novu hladionicu „ledenicu“ sagrađenu 1926. godine (foto: K. Galović, 2017.)

View of the new cooling facility »freezer« built in 1926 (photo: K. Galović, 2017)

Do 1925. godine Zagrebačka ledana se u potpunosti oporavila od ratnih nedaća i od tada doživljava veliki porast proizvodnje. Prema službenim podacima, Zagrebačka ledana je tijekom 1924. godine imala ukupnu dobit od 349.841.39 dinara, odnosno čiste dobiti, uz sve odbitke i prijenos iz 1923., u vrijednosti od 81.688.57 dinara.¹⁸⁷ U tom pozitivnom ozračju tijekom 1925. godine obilježena je 20-godišnjica rada Zagrebačke ledane. Zbog povećanja potražnje i ograničenog kapaciteta, predsjednik uprave Otto Stern predložio je na sjednici ravnateljstva održanoj 6. ožujka 1925. godine da se ide u gradnju jednog novog dvorišnog objekta, ledenice s kapacitetom oko četiri vagona leda.¹⁸⁸ Za izvođača je predloženo građevno poduzetništvo Honjac i Krušlin, koje je već do tada imalo pripremljen preliminarni troškovnik radova, koji prisutnima na sjednici čita ravnatelj Stern.¹⁸⁹ Ovaj je prijedlog ponovljen i na sjednici ravnateljstva tijekom mjeseca lipnja 1925. godine.¹⁹⁰ Tada je Stern predložio da se Ledana proširi dogradnjom „za daljnja 3 vagona dnevne proizvodnje“, obrazlažući svoj prijedlog time da je tijekom te godine „premda je bila kišovita – potražba leda bila takova, da Ledana nije mogla da isti pokrije.“¹⁹¹ Ravnateljstvo se složilo sa Sternovim prijedlogom te je odlučeno da se ide u izgradnju jednokatne zgrade ledenice s podrumskim prostorijama u dvorištu Ledane između ranije

187 1925./6.3., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

188 Isto.

189 Isto.

190 1925./23.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

191 Isto.

izgrađenih tvorničkih krila. Izrada projekta povjerena je građevnom poduzetništvu Honjac i Krušlin. O svojoj je nakanu Zagrebačka ledana izvijestila gradsku upravu tijekom mjeseca rujna 1925. godine, zatraživši temeljem priloženog projekta održavanje povjerenstvenog očevida u svezi djele građevne dozvole.¹⁹² Građevna dozvola je dodijeljena Ledani temeljem očevida 7. listopada 1925. godine.¹⁹³ Iako jednokatni dvorišni objekt nije bio u potpunosti izgrađen, uprava Ledane zatražila je početkom mjeseca veljače 1926. godine dodjelu uporabne dozvole „tako da se mogu nekoje prostorije uporabljivati.“¹⁹⁴ Temeljem ovog zahtjeva gradska je uprava Ledani tijekom istog mjeseca dodijelila djelomičnu uporabnu dozvolu i to za podrum i prizemlje.¹⁹⁵ Gradnja zgrade ledenice dovršena je tijekom mjeseca svibnja 1926. godine. Tim je povodom Ledana zatražila održavanje povjerenstvenog očevida i „podijeljenje definitivne uporabne dozvole.“¹⁹⁶ Potpuna uporabna dozvola za novoizgrađeni objekt Ledani je dodijeljena tijekom mjeseca lipnja 1926. godine.¹⁹⁷

192 1925./22.9., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

193 1925./7.10., Zapisnik očevida povjerenstva, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

194 1926./3.2., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

195 1926./13.2., Zapisnik očevida povjerenstva, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

1926./13.2., Djelomična uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

196 1926./29.5., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

197 1926./19.6., Uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ.

20 Pogled na skladišta u sjevernom dijelu Ledaninog kompleksa (foto: K. Galović, 2017.)

View of the warehouses in the north part of the Ice Factory complex (photo: K. Galović, 2017)

21 Unutrašnjost 1. kata hladionice u južnom krilu Ledane, postav izložbe umjetničke skupine *Trash will Smash*, 18. 6. 2016. (foto: *Trash will Smash*)

Interior of the first floor of the cooling facility in the Ice Factory south wing, exhibition of art group *Trash will Smash*, 18 June 2016 (photo: *Trash will Smash*)

Kraj dvadesetih i početak tridesetih godina obilježilo je nekoliko događaja koji su imali neposredan utjecaj kako na poslovanje Zagrebačke ledane, tako i na izgled njenog neposrednog okruženja. Upravo u to vrijeme započela je intenzivna izgradnja istočnih gradskih predjela – tadašnjeg „Novog Zagreba“, prostora koji se protezao od Draškovićeve ulice na zapadu do Sajmišne ceste (Heinzelova ulica) na istoku.¹⁹⁸ Tada nastaju novi ulični potezi, koji se popunjavaju velikim stambenim blokovima. Među inima, građevinski se počinje definirati Klaonička cesta te okolne ulice poput Martićeve, Tomašićeve, Buličeve, Lopašićeve i Breščenskoga.¹⁹⁹ Većinom se grade stambene četverokatnice čiji su investitori uglavnom privatne osobe te razna udruženja i mirovinski zavodi.²⁰⁰ Najveći broj objekata projektirala su građevna poduzetništva i građevinski poduzetnici koji su uglavnom bili i njihovi vlasnici.²⁰¹ Riječ je o tipičnoj arhitektonskoj produkciji s kraja dvadesetih i vremena tridesetih godina, koja je obilježila izgled novoizgrađenih istočnih gradskih predjela. U ovoj stilski ujednačenoj produkciji odskače nekoliko autorskih imena koja su trajno obilježila povijest hrvatske moderne arhitekture, poput primjerice Huga Ehrlicha, Vjekoslava (Alojza) Bastla, Stjepana Planića, Slavka Löwyja, Otona Goldscheidera, Bogdana Petrovića, Zvonimira Vrkljana, Antuna Ulricha i Freudenreicha & Deutscha.²⁰²

Uslijed snažne građevinske ekspanzije napokon je nakon višegodišnjih pokušaja s Klaoničke ceste preseljena Gradska klaonica na novu lokaciju na Sajmišnoj cesti (Heinzelova

ulica), a na njenom je mjestu izgrađen stambeni blok Bauerova, Breščenskoga, Vojnovićeva i Zvonimirova ulica.²⁰³ Preseljenjem Gradske klaonice, Zagrebačka ledana je ostala posljednji industrijski objekt na Klaoničkoj cesti u potpunosti okružen višestambenim zgradama novoformiranog gradskog bloka Bauerova, Martićeva, Vojnovićeva i ulica Breščenskoga. Nova Gradska klaonica na Sajmišnoj cesti sagrađena je prema projektu Waltera Fresea 1928. – 1931. godine.²⁰⁴ Postala je ozbiljna konkurencija Zagrebačkoj ledani, budući da je posjedovala vlastitu hladionicu zapremine 70.000 kg mesa te pogon za proizvodnju leda kapaciteta 20.000 kg.²⁰⁵ Moderno opremljen prostor za hlađenje mesa po najvišim svjetskim standardima bio je razdijeljen na pojedine komore koje su se iznajmljivale mesarima, tako da je Zagrebačka ledana s već pomalo zastarjelom tehnološkom opremom, neodgovarajućim zdravstveno-higijenskim uvjetima i sa znatno skromnijim kapacitetom ostala bez znatnog izvora prihoda od iznajmljivanja svojih prostorija mesarima. Osim suvremeno opremljene klaonice s hladionicom i ledanom, na poslovanje Zagrebačke ledane tijekom tridesetih godina negativno je utjecala pojava prvih samostalnih kućanskih rashladnih uređaja, odnosno modernih hladnjaka, koji će se u bolje stojećim zagrebačkim domovima udomačiti do kraja tridesetih godina, a postupno će nakon Drugoga svjetskog rata postati neizostavnim

203 Isto.

204 Građevinske radove izvelo je građevno poduzeće Uniod d.d. Gradnjom je u ime Gradskog građevnog ureda ravnao arhitekt Josip Gaupp pod nadzorom arhitekta Ivana Zemljaka i konzultativnim nadzorom arhitekta Petera Behrensa. Kompletne tehnološke oprema proizvedena je u Škodi. Također vidi: Walter Frese, Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba, *Građevinski vjesnik*, br. 3, 4, Zagreb, 1932.

205 CIVIS, *Gradska klaonica*, Zagreb, 1931., str. 159. FRESE, WALTER, 4, 1932., 53 – 54.

198 GALOVIĆ, KREŠIMIR, 39, 2015., 37 – 63.

199 Isto.

200 Isto.

201 Isto.

202 Isto.

22 Unutrašnjost 1. kata hladionice u južnom krilu Ledane, postav izložbe umjetničke skupine *Trash will Smash*, 18. 6. 2016. (foto: *Trash will Smash*)

Interior of the first floor of the cooling facility in the Ice Factory south wing, exhibition of art group *Trash will Smash*, 18 June 2016 (photo: *Trash will Smash*)

23 Unutrašnjost 1. kata nove hladionice (foto: K. Galović, 2017.)
First-floor interior of the new cooling facility (photo: K. Galović, 2017)

dijelom svakog kućanstva, čime će zauvijek nestati potreba za proizvodnjom i prodajom leda.²⁰⁶

Tijekom mjeseca veljače 1930. godine Zagrebačka ledana obilježila je 25. godišnjicu poslovanja. Tim povodom odlučeno je da se članovima uprave i radnicima podijele prigodne nagrade.²⁰⁷ Tijekom 1930. godine napokon je u potpunosti regulirana Klaonička cesta, uslijed čega je došlo i do već ranije najavljivane promjene građevnog pravca ulice. Reguliranjem Klaoničke ceste povećalo se i neizgrađeno zemljište ispred Ledane, tada u gradskom vlasništvu, zbog čega je njeno ravnateljstvo tijekom jeseni 1930. godine odlučilo da ga kupi.²⁰⁸ Kupnja gradskog zemljišta omogućila je Zagrebačkoj ledani građevinsko širenje na Klaoničku cestu. Kako je u to vrijeme započela intenzivna izgradnja Klaoničke i okolnih ulica, a cijena građevinskog zemljišta bila je u porastu, uprava Ledane odlučila je tijekom mjeseca listopada te godine da na kupljenom zemljištu izgradi najamnu stambenu četverokatnicu.²⁰⁹ I prije no što je ova odluka donesena, predsjednik uprave Otto Stern angažirao je arhitekta Stjepana Planića da izradi idejni projekt za zgradu, o čemu je na listopadskoj sjednici ravnateljstva izvijestio i ostale članove uprave.²¹⁰ Kako je Planićev projekt bio odmah prihvaćen, na sjednici ravnateljstva odlučeno je

206 Razvoj prvih kućanskih hladnjaka započinje tijekom 1913. godine. Prvi moderni hladnjaci sa samostalnim sustavom hlađenja na bazi freona pojavili su se 1923. godine, a u masovnoj su uporabi od tridesetih godina 20. stoljeća.

207 1930./18.2., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

208 1930./31.10., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

209 Građevni pristojbenik, analize i općenite cijene radnja i gradiva uz potanki opis pojedinih radnja građevne struke, Zagreb, 1904., str. 141-142.

210 Isto.

i da se Planiću odmah povjeri izrada izvedbenog projekta, troškovnika gradnje te nadzor nad gradnjom.²¹¹ Zahtjev za dodjelu građevne dozvole Zagrebačka ledana uputila je gradu već tijekom proljeća 1931. godine.²¹² Tijekom mjeseca ožujka gradnji je prvo dodijeljena privremena, a u mjesecu travnju 1931. godine i potpuna građevna dozvola.²¹³ S gradnjom zgrade započelo se već tijekom mjeseca ožujka 1931. godine. Izvedba radova bila je povjerena građevnoj tvrtki Pionir d.d., a građevni nadzor arhitektu Planiću. Gradnja je tekla bez zastoja, tako da je već tijekom mjeseca listopada 1931. godine zgradi bila dodijeljena stambena dozvola.²¹⁴ Izgradnjom stambene četverokatnice uz Klaoničku cestu kompleks Zagrebačke ledane poprimio je izgled koji se neće bitnije mijenjati do sve kraja 20. stoljeća.

Tijekom tridesetih godina Zagrebačka ledana je stabilizirala poslovanje i radila je bez većih poslovnih potresa, a uspostavljena je i poslovna suradnja s novom Gradskom klaonicom. Početkom 1934. godine došlo je promjena u upravi Zagrebačke ledane nakon smrti njenog dugogodišnjeg predsjednika Otta Sterna.²¹⁵ Povodom Sternove smrti tijekom mjeseca ožujka 1934. godine održana je sjednica ravnateljstva kojoj je predsjedao potpredsjednik Otto pl. Frangeš.²¹⁶ Već krajem mjeseca ožujka 1934. godine Frangeš je izabran za novog predsjednika Zagrebačke ledane, a

211 Isto.

212 1931/ožujak, Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, HR-DAZ/GPZ.

213 1931./11.3., Djelomična građevna dozvola, Bauerova 19, HR-DAZ/GPZ. 1931./14.4., Djelomična građevna dozvola, Bauerova 19, HR-DAZ/GPZ.

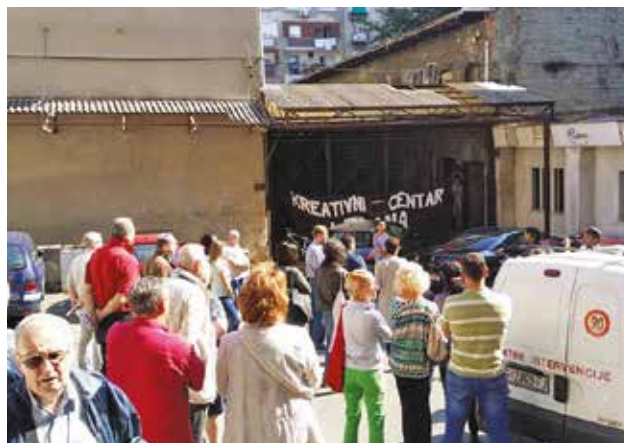
214 1931./14.10., Stambena dozvola, Bauerova 19, HR-DAZ/GPZ.

215 Stern umire 3.2. 1934. u šezdesetoj godini života.

216 1934./13.3., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

24 Izložba umjetničke skupine *Trash will Smash* 18. 6. 2016. (foto: KCL)
Exhibition of art group *Trash will Smash*, 18 June 2016 (photo: KCL)

25 Stručni obilazak Zagrebačke ledane s građanima (Foto: KCL, 2016.)
Public guided tour of Zagreb Ice Factory (photo: KCL, 2016)

za potpredsjednika Robert Leibenfrost.²¹⁷ Tijekom 1938. godine došlo je do promjene adrese Zagrebačke ledane uslijed preimenovanja Klaoničke ceste u Ulicu Antuna Bauera. Zagrebačka ledana nastavila je s radom bez nekih većih trzavica sve do 1940. godine. Te godine uprava Ledane odlučila je prodati svoju stambenu zgradu. Tim je povodom tijekom mjeseca lipnja 1940. godine poslana ponuda za prodaju zgrade Središnjem savezu hrvatskih seljačkih zadruga i dobavljačkoj prodajnoj središnjici uz cijenu od 5.300.00 dinara.²¹⁸ Ponuda je bila odmah prihvaćena, a zgrada prodana. U to vrijeme, nakon trideset i pet godina uspješnog rada, započinje proces stagniranja Zagrebačke ledane.

Tijekom Drugoga svjetskog rata Zagrebačka ledana psovala je s velikom gubitkom. Do 1942. godine uklonjeni su u skladu s rasnim zakonima svi židovski članovi uprave. Upravljačka struktura u potpunosti je izmijenjena tijekom mjeseca rujna 1943. godine, kada dolazi do promjene upravnog i nadzornog odbora.²¹⁹ Tada je umjesto Otta pl. Frangeša za predsjednika izabran Zoran Škerl.²²⁰ No, uslijed ratnih događanja Ledana je u sve većim problemima. U zapisniku sjednice uprave tijekom mjeseca svibnja 1944. ističe se da Ledana vrlo teško posluje zbog pomanjkanja radne snage i dostavnih konja.²²¹ Iz tog razloga odustalo se od razvažanja leda po gradu, odlučeno je da se prodaja vrši samo u Ledani te je raskinut ugovor o suradnji s Gradskom klaonicom, čime je

217 1934./29.3., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

218 1940./17.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

219 1943./16.9., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

220 1940./17.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

221 1944./15.5., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

praktički zamrla i proizvodnja.²²² Zagrebačka ledana životarila je još nekoliko mjeseci – tijekom mjeseca kolovoza 1944. godine održana je izvanredna glavna skupština, a u mjesecu rujnu posljednja sjednica ravnateljstva.²²³

Nakon Drugoga svjetskog rata, 1945. godine određena je likvidacija Zagrebačke ledane d.d. i imenovan je njen privremeni upravitelj. Likvidacija je obavljena tijekom 1950. godine prema naredbi Ministarstva trgovine i snabdijevanja o likvidaciji privatnih dioničkih društava.²²⁴ Likvidacijom dioničkog društva Ledana prelazi u društveno vlasništvo i nastavlja s radom. Tijekom mjeseca kolovoza te godine osnovana je „Direkcija prehrambenih poduzeća“.²²⁵ Zadatak ove direkcije bilo je administrativno-operativno upravljanje zagrebačkim prehrambenim poduzećima, među kojima se našla i Ledana.²²⁶ No, već u kolovozu 1952. godine ova je Direkcija bila ukinuta, a Ledana nastavlja s radom kao samostalno državno poduzeće.²²⁷

Tijekom 1953. i 1954. godine uprava poduzeća Ledana započela je s nizom adaptacija i pregradnji unutar kompleksa.²²⁸ Među inim je odlučeno da se radi „elektrifikacije

222 Vidi bilješku 120.

223 1944./28.8., Zapisnik izvanredne glavne skupštine, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.
1944./6.6., Zapisnik sjednice, Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, HR-DAZG-291.

224 Registar društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu, rješenje Povjereništa trgovine i opskrbe, 9. 3. 1950., br. 3714–VIII–1, a. (FI-3130/33-35).

225 Direkcija prehrambenih poduzeća Narodnog odbora grada Zagreba HR-DAZG-49.

226 Osim Ledane Direkcija je skrivila o radu: Gradske pekarnice, Paromlina, Pivovare, Crijeva, Octa, Jamničke kiselice, Soda vode, Zagrebačke pekarnice, Pekarnice "1. maj" i Parne pekarnice.

227 1952., Narodni odbor grada Zagreba, rješenje o ukidanju, SG NOGZ 28-31/1952.

228 1953./10.10., Dopis Narodnom odboru grada Zagreba, Bauerova 19, HR-DAZ/GPZ. 1953./15.10., Građevna dozvola, Bauerova 19, HR-DAZ/GPZ.

26 Javna tribina u Zagrebačkoj ledani, 28. 6. 2016. (foto: KCL)
Public debate in Zagreb Ice Factory, 28 June 2016 (photo: KCL)

pogona i osposobljavanja hladnjača“ krene s izgradnjom trafostanice te pregradnje jednog dijela strojarnice.²²⁹ Početkom 1956. godine Ledana djeluje u okviru poduzeća „Poljoplod“ – veletrgovinskog poduzeća za promet voćem, povrćem, jajima, peradi, ledom i hlađenjem.²³⁰ Dvije godine kasnije Ledana je pripojena poduzeću „Agroproizvod Zagreb“.²³¹ Tijekom mjeseca travnja 1964. godine Ledana djeluje u sklopu novoosnovanog poduzeća „Veletržnica i hladnjača Zagreb“.²³² Godinu dana poslije „Veletržnica i hladnjača Zagreb“ ujedinjuje se s poduzećem „Žitnjak Zagreb“ u poduzeće „PPK Zagreb“ u okviru kojega Ledana posluje do 1985. godine.²³³ Krajem 1985. godine Ledana je u sklopu trgovinskog poduzeća „Slavija promet“.²³⁴ U okviru „Slavija prometa“ Ledana je radila sve do 1992. godine. Čitavo to vrijeme u poslovnim prostorijama Zagrebačke ledane djelovao je dizajnerski studio „Slavije prometa“, zadužen za izradu ukrasa i umjetničko dekoriranje „Slavijinih“ trgovina, ali i ukrašavanje gradskih ulica i trgova tijekom raznih prigoda i svečanosti.²³⁵ Tijekom 1992. godine „Slavija promet“ je napustio kompleks Zagrebačke ledane i od tada o njemu skrbe stanari stambene zgrade

.....
229 Kako radovi nisu u potpunosti dokumentirani, osim trafostanice i strojarnice, nemoguće je točno rekonstruirati gdje su sve bili izvođeni pojedini zahvati.

230 Sva pisana građa vezana za vlasničke odnose Ledane od 1950. do 1993. godine nalazi se u vlasništvu predstavnika suvlasnika višestambene zgrade Ulica Antuna Bauera 19.

231 Isto.

232 Isto.

233 Isto.

234 Isto.

235 Tijekom čišćenja prostorija Ledane od raznog otpada, u kojemu su 2015. godine sudjelovale razne volonterske skupine, u smeću je pronađen veći dio arhiva „Slavijinog“ dizajnerskog studija te velik broj dizajniranih predmeta i skulptura. Sva građa je pohranjena i dokumentirana i nalazi se u vlasništvu „Kreativnog centra Ledana“. Također je uspostavljen kontakt s nekadašnjim djelatnicima studija i njihovim umjetničkim voditeljem i autorom većine skulptura Dimitrijem Ivšićem.

Ulice Antuna Bauera 19.²³⁶ Nakon isteka zakonskog roka, prema „Zakonu o vlasništvu“ i „Odredbi o stjecanju prava vlasništva dosjelošću na stvarima u društvenom vlasništvu“, stanari Ulice Antuna Bauera 19 u legalnom su posjedu nekadašnjeg kompleksa Zagrebačke ledane.²³⁷

ZAKLJUČAK

Zagrebačka ledana jedan je posljednjih sačuvanih industrijskih kompleksa u užem zagrebačkom središtu. Kao industrijska baština kompleks posjeduje izrazitu urbanističko-arhitektonsku, povijesnu, tehnološku, kulturološku i memorijsku vrijednost. U urbanističkom smislu, Zagrebačka ledana je neposredan svjedok početka urbanizacije i izgradnje istočnih gradskih predjela od Draškovićeve do Heinzeleove ulice. Arhitektonski, u njenom formiranju sudjelovali su poznati zagrebački arhitekti i graditelji – Janko Holjac, građevno poduzetništvo Pillar & Mally & Bauda, građevno poduzetništvo Honjac i Krušlin i Stjepan Planić. Povijesno, Zagrebačka ledana nam svjedoči o modernizacijskim procesima s početka 20. stoljeća te o ekonomskom prosperitetu Zagreba u kojemu je veliku ulogu imala lokalna židovska zajednica predvođena Josipom Siebenscheinom, a na čiju je inicijativu osnovana i Zagrebačka ledana. U tom kontekstu možemo govoriti o memorijskoj vrijednosti ovog kompleksa, ali i o jednoj od temeljnih vrijednosti modernizacije (ali i moderne), a to je multikulturalnost, budući da su nositelji ovog procesa tijekom 19. i početka 20. stoljeća u Zagrebu podjednako bili Hrvati, Srbi, Židovi, Nijemci, Česi i drugi narodi koji su se ovamo doselili s prostora pod okriljem austro-ugarske krune.

U industrijsko-tehnološkom kontekstu Zagrebačka ledana nam neposredno svjedoči o razvoju modernih tehnologija hlađenja i proizvodnje leda, o kojima je početkom 20. stoljeća ovisila prehrambeno-prerađivačka industrija, manji prehrambeni obrti, ugostiteljstvo i pojedinačna kućanstva. Hlađeni prostori Ledane korišteni su za skladištenje prehrambenih proizvoda, a led koji se proizvodio razvožen je po gradu i prodavan ugostiteljima i kućanstvima za hlađenje hrane i pića, koji su se tada čuvali u posebno sagrađenim prostorijama – ledenicama ili u drvenim ormarima – pretečama suvremenih hladnjaka. Početkom masovne uporabe kućnih hladnjaka i razvoja sustava hlađenja nestat će potreba proizvodnje i prodaje leda, čime započinje proces odumiranja kompleksa.

Proces odumiranja kompleksa Zagrebačke ledane započeo je nakon Drugoga svjetskog rata, kada Ledana postaje

.....
236 Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima, *Narodne novine*, broj 91/96, 28. X. 1996. U međuvremenu interes za nekretninu pokazala je i prehrambena industrija „Gavrilović“, čiji su predstavnici u više navrata pokušali nasilno ući u objekt, pri čemu su bili spriječeni od strane stanara. Tijekom 2016. godine u svezi prava posjeda na nekretninu pokrenut je sudski postupak.

237

društvenim vlasništvom i stapa se s nekoliko trgovačko-prehrambenih poduzeća, a završit će se tijekom 1992. godine, kada je kompleks u potpunosti napušten i prepušten polaganom propadanju.

U kontekstu razvojno-revitalizacijskih procesa, kompleks nekadašnje Zagrebačke ledane predstavlja potencijal velikih mogućnosti, koji bi kvalitetnim pristupom revitalizaciji i planom gospodarenja mogao pozitivno utjecati kako na gospodarski razvoj, tako i na prosperitet i poboljšanje kvalitete života lokalne zajednice.²³⁸

Inicijativa za revitalizaciju kompleksa Zagrebačke ledane pokrenuta je 8. listopada 2015. godine osnivanjem neovisne platforme „Kreativni centar Ledana“ u Bauerovoj ulici 19.²³⁹ Tim povodom određeni su glavni ciljevi u okviru kratkoročnog, srednjoročnog i dugoročnog plana revitalizacije. Realizacija kratkoročnog plana započela je već tijekom 2015. godine. Njegovo polazište temelji se na radu s lokalnom zajednicom, a s ciljem buđenja svijesti o vrijednostima kulturne baštine kroz razna edukativna predavanja, javne tribine, izložbe i druga događanja. S tim u skladu od kraja 2015. do početka 2017. godine u prostorijama Ledane održan je čitav niz javnih događanja.²⁴⁰ Jedna od značajnijih akcija bilo je organiziranje čišćenja prostora Ledane od nagomilanog otpada, u čemu su osim građana volonterski sudjelovale i razne nevladine skupine.²⁴¹ Tijekom provođenja ove akcije u otpadu je pronađena arhiva, skulpture te razni dizajnerski predmeti nekadašnjeg dizajnerskog studija „Slavija prometa“, koji su u vlasništvu „Kreativnog centra Ledana“. Tijekom 2016. godine „Kreativni centar Ledana“ službeno se uključio u obilježavanje „Dana europske

baštine“.²⁴² Realizacija srednjoročnog plana započela je početkom 2017. godine. Glavni ciljevi ovog plana su izrada konzervatorske podloge, donošenje plana gospodarenja prostorom i registracija kompleksa kao kulturnog dobra. Dugoročni se plan odnosi na provedbu zaštitnih radova i obnove kompleksa te njegova stavljanja u funkciju i na raspologanje lokalnoj zajednici.

LITERATURA

- BALIJA, PETRA, Spriječili rušenje zgrade i uredili Kreativni centar Ledana, *Večernji list*, Zagreb, 27. 10. 2015.
- BERTEK, DARIA, Stara Ledana postaje prostor za okupljanje slobodnih umjetnika, *Jutarnji list*, Zagreb, 9. 10. 2015.
- CIVIS, *Gradska klaonica*, Zagreb, 1931., 156 – 163.
- DOBRONIĆ, LELJA, *Stari planovi Zagreba*, Urbanistički zavod grada Zagreba, Zagreb, 1961.
- FRANKOVIĆ, EUGEN, Regulatorna osnova istočnih područja Zagreba, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, JAZU, knj. 49, 1983., 245 – 274.
- FRESE, WALTER, Klaonica i stočna tržnica grada Zagreba, *Građevinski vjesnik*, 3, 4 (1932.), 37 – 42; 53 – 57.
- GALOVIĆ, KREŠIMIR, Ulica Antuna Bauera u Zagrebu – urbanističko-arhitektonski razvoj ulice od srednjovjekovnog puta do moderne ulice, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 39 (2015.), Zagreb, 37 – 63.
- HARTMAN, LAV, *Hartmanov sveobći popis stanova sa potpunim adresarom oblasti, ureda, obrtnika i trgovaca kralj. slobodnoga i glavnoga grada Zagreba 1902.*, Zagreb, 1902.
- IVELJIĆ, ISKRA, *Očevi i sinovi, privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb, 2007.
- KARAMAN, IGOR, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800 – 1914)*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- KARAMAN, IGOR, *Hrvatska na pragu modernizacije /1750 – 1918./*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.
- KLEMENČIĆ, I. (ur.), *Adresar sveopći obavjesnik svih oblasti, ureda, društava, zavoda, industrijalaca, trgovaca, obrtnika, kućevlasnika i inih stanovnika slob. kralj. glavnog grada Zagreba*, Zagreb, 1920.
- KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA, *Željeznička pruga omča Zagreba, Zagreb u središtu*, Barbat, Zagreb, 2003., 170.
- KNEŽEVIĆ, SNJEŠKA; LASLO, ALEKSANDAR, *Židovski Zagreb*, AGM, Zagreb, 2011.
-
- 238 U sklopu „Europskih dana baštine“ i u suradnji „Kreativnog centra Ledana“ i mjesnog odbora „Nadbiskup Antun Bauer“ održani su slijedeći programi: 22. 9. 2016. Javno predavanje: „Ulica Antuna Bauera od srednjovjekovnog puta do moderne ulice“.
24. 9. 2016. Stručni obilazak i javno predavanje o povijesti Zagrebačke ledane te razgovor s gradskim zastupnicima Tomislavom Stojakom i Dominikom Etlingerom.
28. 9. 2016. Edukacijsko predavanje i javna rasprava: „Kako obnoviti pročelja povijesnih zgrada“.
1. 10. 2016. Stručni obilazak Martičeve i okolnih ulica.

.....

238 O baštini kao značajnom gospodarskom čimbeniku i razvojno-revitalizacijskim programima održao sam od 2014. do 2017. godine više javnih predavanja, istupa u dnevnom tisku i izlaganja u emisijama Hrvatskog radija i televizije. Ova sam izlaganja u sažetom obliku s glavnim tezama objavio 3. travnja 2017. godine na vlastitoj blog stranici „Panoptikum“ u članku naslovljenom: „Baština kao značajan gospodarski čimbenik.“ Link: <http://kgalovic.blogspot.hr/2017/04/bastina-ka-znacajan-gospodarski.html>

239 BERTEK, DARIA, 2015.

240 8. 10. 2015. Nastupi nekoliko umjetnika i umjetničkih skupina povodom osnivanja „Kreativnog centra Ledana“, izložba karikatura Stiva Cinika i „Aktivistička izložba“.

31. 10. 2015. Predstavljanje projekta „Muzej misli“, otvorenje stalnog postava „Zbirke Ledana – Slavija“ u nekadašnjem dizajnerskom studiju „Slavija prometa“ i otvorenje izložbe „Susret s Teslom“.

14. 11. 2015. Izložba fotografija Zorana Cvrka.

29. 1. 2016. Izložba karikatura Stiva Cinika, izložba skica i crteža iz zbirke dizajnerskog studija „Slavija prometa“.

16. 6. 2016. Javno predavanje: „Ulica Antuna Bauera od srednjovjekovnog puta do moderne ulice“.

18. 6. 2016. Izložba umjetničke skupine *Trash will Smash* (prema službenim procjenama policije izložbu je posjetilo od 19.00 do 2.00 sata oko 3000 posjetitelja).

28. 6. 2016. Stručan obilazak Ledane i javna tribina s gradskim zastupnikom Tomislavom Stojakom.

23. 12. 2016. Izložba „Zapisi o prvom domu za nezbrinutu djecu u Zagrebu“.

241 BALIJA, PETRA, 2015.

- LOVRIĆ, PAŠKO (ur.), *Zagreb na geodetsko-katastarskim zemljovidima i u zemljišnim knjigama*, katalog izložbe, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1994.
- N. N., Zagrebačka ledana, oglas, *Agramer Zeitung*, Zagreb, 7. 6. 1905., 8.
- N. N., Die Agramer eisfabrik, *Agramer Zeitung*, Zagreb, 21. 6. 1905., 5-6.
- N. N., Nesnosne prilike u zagrebačkoj klaonici, *Obzor*, Zagreb, 8. 4. 1914., 3.
- N. N., Nesnosne prilike u zagrebačkoj klaonici (demanti), *Obzor*, Zagreb, 9. 4. 1914., 3.
- PAVIČIĆ, JOSIP (ur.), *Prvi svjetski rat*, dvostrani leksikon, P.I.P., Zagreb, 2016.
- PREMERL, NADA, *Stan arhitekta Viktora Kovačića*, MGZ, Zagreb, 2000.
- STROHAL, RUDOLF, *Vlaška ulica i župa sv. Petra u Zagrebu*, Zagreb, 1933.
- ULČNIK, IVAN, Naši stari zagrebački privrednici, Neidhardt Franjo Ksaver, *Revija Zagreb*, 7 – 8 (1935.), 215 – 218.
- 1905./24. 1., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka
- 1905./23. 2., Gradjevna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./3. 6., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./5. 6., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./27.6., Uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1920./3.11., Zapisnik očevida povjerenstva, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./ 2.4. Honjac i Krušlin, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./29.4., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./20.5., Uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./ 21.5. Honjac i Krušlin, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./ 2.9. Honjac i Krušlin, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- ARHIVSKI FONDOVI**
- Državni arhiv u Zagrebu (HR-DAZG)
- a) Opće
- Registar II. društvenih tvrtki Trgovačkog suda u Zagrebu, 1904., HR-DAZG
- Izveštaji Gradskog poglavarstva u Zagrebu 1913. – 1925.
- Direkcija prehrambenih poduzeća Narodnog odbora grada Zagreba 1950. – 1952. HR-DAZG-49
- b) Zagrebačka ledana d. d.
- Zagrebačka ledana d.d., Zapisnici sjednica ravnateljstva, 1904.-1944., HR-DAZG-291
- Zagrebačka ledana, Korespondencija, 1908. – 1944., HR-DAZG-291
- Zagrebačka ledana dd, Glavna knjiga računa 1905. – 1909., HR-DAZG-291, sign. 24
- Zagrebačka ledana, Računska dokumentacija, HR-DAZG-291, sign. 4 – 10
- c) Gradsko poglavarstvo
- 1905./10. 1., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./10.1., Opis poslovanja u tvornici leda i hladioni, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./20. 1., Nalaz grad. gradjevnog ureda Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./24. 1., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka
- 1905./23. 2., Gradjevna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./3. 6., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./5. 6., Zapisnik očevida gradjevno-vatrogasnog odbora, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1905./27.6., Uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1920./3.11., Zapisnik očevida povjerenstva, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./ 2.4. Honjac i Krušlin, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./29.4., Dopis gradskom poglavarstvu, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./20.5., Uporabna dozvola, Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./ 21.5. Honjac i Krušlin, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- 1921./ 2.9. Honjac i Krušlin, iskaz o obavljenim radovima, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- TEHNIČKA GRAĐA**
- HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, tlocrti, mj.: 1: 100, položajni nacrt, mj.: 1: 1440, Zagreb, mjeseca siečnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, presjeci i pročelja tvornice i staje, mj.: 1: 100, Zagreb, 10 siečnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, Zgrada uprave, pročelje i presjek, mj.: 1: 100, Zagreb, 10 siečnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, prosjek tla i kanala, Zagreb, 10 siječnja 1905.
- HOLJAC, JANKO, Gradnja tvornice leda i hladiona u Zagrebu, Statički proračun u zgradi uprave, mj, Zagreb, 10 siečnja 1905., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ
- HONJAC I KRUŠLIN, Nacrt za dogradnju Zagrebačke ledane d.d., tlocrt, položajni nacrt, presjek, mj. 1:100, 1:1000, Zagreb, listopada 1920., Bauerova 19, Zagrebačka ledana HR-DAZ/GPZ

Summary

INDUSTRIAL COMPLEX OF THE ZAGREB ICE FACTORY (ZAGREBAČKA LEDANA D.D.) - FROM CRYSTAL ICE PRODUCTION FACTORY TO SIGNIFICANT DEVELOPMENT AND REVITALISATION ASSET OF THE 21ST-CENTURY CITY

The Zagreb Ice Factory (*Zagrebačka ledana d.d.*) industrial complex in 19, Antun Bauer Street is one of the last preserved monuments of industrial heritage in the very centre of Zagreb. It is located within the block formed by Bauerova, Martićeva, Vojnovićeva and Breščenskoga Streets. The initiative for its construction was launched by prominent Zagreb entrepreneur, member of the city assembly and representative of the Jewish community Josip Siebenschein in 1904. The complex was built in 1905 after the design by architect Janko Holjac, and consisted of several facilities arranged around an inner courtyard.

The Ice Factory complex has been extended on several occasions, first in 1921 and then in 1925. In 1931 a residential four-story building of the Zagreb Ice factory, designed by architect Stjepan Planić, was built along Bauerova Street, giving the complex the appearance which would not change significantly until the end of the 20th century.

In the urban-architectural context the Ice Factory is evidence of the beginnings of urbanization and construction of new urban

areas in the early 20th century. In the industrial and technological context, it testifies directly to the development of modern cooling and ice production technologies, which the early 20th-century food processing industry, smaller food trades, catering and individual households depended on. With the beginnings of massive use of home refrigerators and the development of cooling systems, the need for ice production and sales would disappear, which would cause gradual abandonment of the complex.

In the context of developmental and revitalization processes, the complex of former Zagreb Ice Factory represents a huge potential, which, through a high-quality approach to revitalization and space management, could have a positive impact on the economic development as well as on the prosperity and quality of life of the local community.

The study of the Zagreb Ice Factory complex lasted from autumn 2015 to spring 2017. The study used business records and original archive material of Zagreb Ice Factory (*Zagrebačka ledana d.d.*) kept in the State Archives in Zagreb.

Marijeta Babin, Ivica Pleština

Prilog poznavanju urbanističke cjeline Kaštel Staroga – zaštitni arheološki i konzervatorski radovi unutar povijesne jezgre u 2016. godini

Marijeta Babin
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Trogiru
HR – 21 220 Trogir, Gradska 41/II
Ivica Pleština, Neir d.o.o.
HR – 21 000 Split, Vukovarska 148

UDK: 711.435.025.4(497.583Kaštel Stari)
Prethodno priopćenje/Preliminary Communication
Primljen/Received: 2. 5. 2017.

Ključne riječi: Kaštel Stari, Cippico, Fuležina, utvrđeno naselje, kanal, akvedukt, novi vijek

Key words: Kaštel Stari, Cippico, Fuležina, fortified settlement, canal, aqueduct, Modern Period

Slijedom arheološkog nadzora nad građevinskim radovima izvedbe projekta „Kanalizacijski sustav Kaštela – Trogir, podsustav Kaštela“, a unutar povijesne jezgre Kaštel Staroga, tijekom 2016. godine provedeni su zaštitni arheološki i konzervatorski radovi. Autori opisuju rezultate zaštitnih arheoloških istraživanja kao i konzervatorske zahvate provedene nad pronađenim arheološkim strukturama. Arheološkim istraživanjima duž sjevernog i zapadnog bedema naselja istraženi su sačuvani segmenti kanala datiranog u drugu polovinu 19. stoljeća koji se veže za dosada neobjavljeni novovjekovni akvedukt.

Kanal se nalazi u osi potoka Fuležina koji je ranije opskrbljivao mjestu mastionicu sukna, tangariju 17. stoljeća. Također su, koliko je bilo moguće s obzirom na recentne devastacije, istražene pozicije zapadnog i istočnog ulaza u naselje. Na poziciji „Gornja vrata“ otkriveni su ostatci kaldrme ulice, dok je na poziciji „Balkun“ otkrivena struktura premošćivanja jarka pred zapadnim ulazom u naselje. Arheološki su istraženi i zidovi ograda poljodjeljskih čestica uz sjeverni bedem naselja.

Opsežni građevinski radovi na izvedbi projekta „Kanalizacijski sustav Kaštela – Trogir, podsustav Kaštela“ unutar povijesne jezgre Kaštel Staroga¹ obuhvatili su gotovo sve vitalne ulice unutar povijesnog naselja. Radovi su popraćeni kontinuiranim arheološkim i konzervatorskim nadzorom

1 Predmetni projekt Agencije EKO – Kaštelanski zaljev pod punim imenom naziva se „Kanalizacijski sustav Kaštela – Trogir, podsustav Kaštela, dodatna kanalizacijska mreža područja Grada Kaštela – I. faza, gravitacijski kolektori, tlačni cjevovodi i crpna stanica: II. Grupa.“

u razdoblju od ožujka do srpnja 2016. godine.² Zahvaljujući provedbi kontinuiranog nadzora izvršeni su zaštitni arheološki i konzervatorski radovi na više novovjekovnih, uglavnom infrastrukturnih građevina.

URBANISTIČKA CJELINA NASELJA KAŠTEL STARI

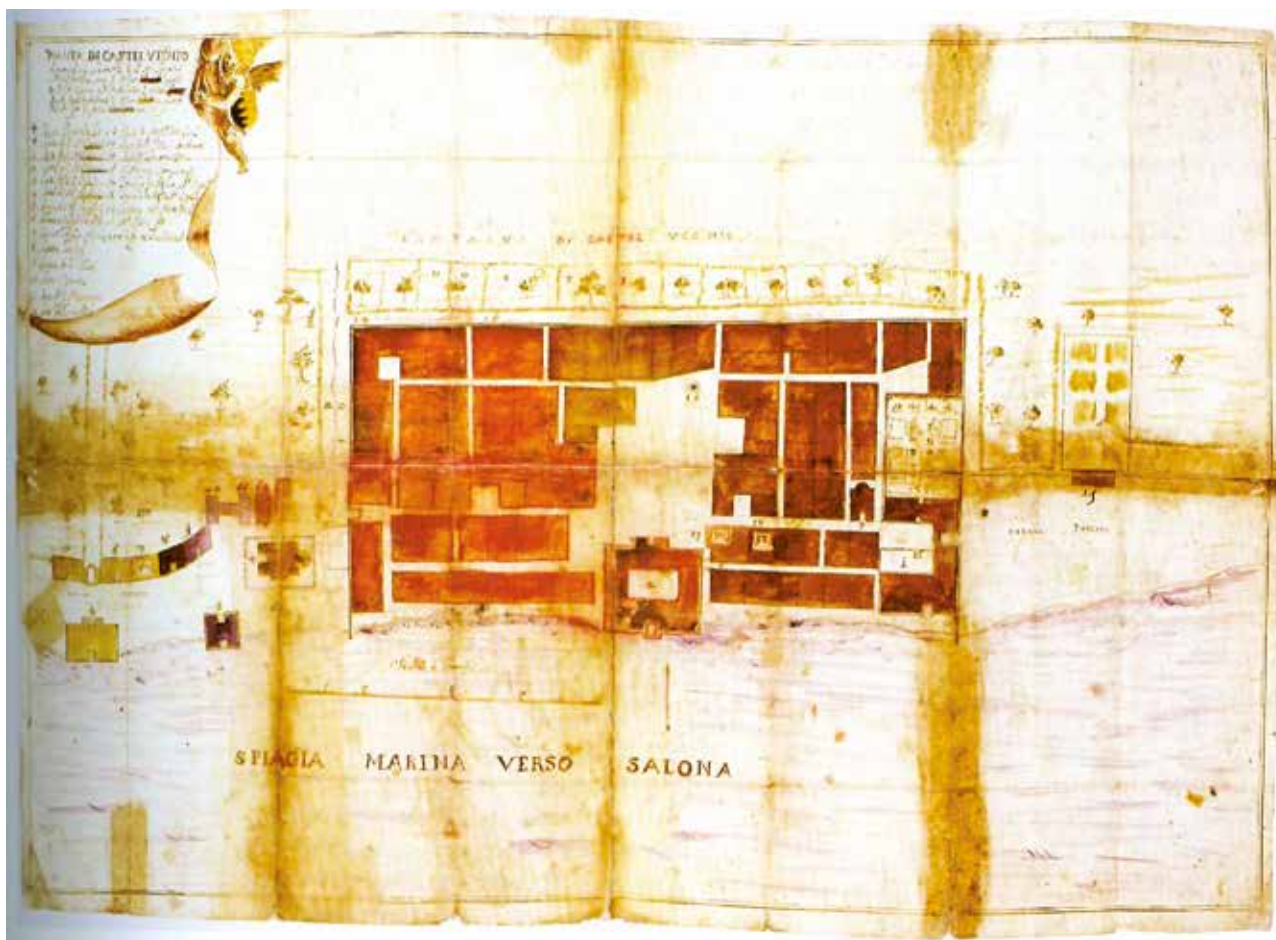
Povijesne jezgre grada Kaštela nastaju na prijelazu srednjega u novi vijek, kada trogirski i splitski plemići pokušavaju zaštititi svoje posjede i materijalna dobra od provala Turaka i Vlaha gradeći utvrđena naselja uz liniju morske obale. Naselja opasana bedemima i jarcima planirana su prema srednjovjekovnom obrascu odnosno neposredno uz utvrdu posjednika. Kaštelanske utvrde ladanjsko-gospodarskih obilježja grade se na obali ili u samom moru, dok utvrđena naselja nastaju nešto sjevernije od utvrde na nasutom zemljištu.³ Naselja trogirskog plemstva u Kaštelima uglavnom su izvedena u pravokutnom tlocrtu s ortogonalnom mrežom ulica. Kaštel Stari⁴ nastaje kao prvo utvrđeno naselje trogirskoga plemstva u današnjem Kaštelanskom zaljevu te postaje shematski uzor za izgradnju ostalih utvrda i utvrđenih naselja trogirskih zemljoposjednika unutar trogirskog Velog polja.⁵ U nova obalna utvrđena naselja useljava stanovništvo srednjovjekovnih sela sa obronaka Kozjaka koja su ovime i konačno napuštena. Godine 1481. trogirski plemić, istaknuti humanist, vojnik

2 Voditeljem arheološkog nadzora imenovan je dipl. arh. Ivica Pleština, Neir d.o.o., Vukovarska 148, Split, dok je konzervatorski nadzor u ime Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Trogiru provela dipl. arh. Marijeta Babin, viša stručna savjetnica za nepokretna kulturna dobra.

3 MARASOVIĆ, KATJA, 2011., 32.

4 U izvorima se spominje kao *Castel Cippico Vecchio*, a naziv nastaje u odnosu na nešto kasnije izgrađeno naselje Pavla Antuna Cippica (*Castel Cippico Nuovo*).

5 BABIĆ, IVO, 1984., 132

1 Nacrt Kaštel Staroga autora F. Giura iz 1704. godine (Sveučilišna knjižnica u Splitu)
Plan of Kaštel Stari drawn by F. Giuro, 1704 (University Library in Split)

i diplomat Koriolan Cippico dovršio je gradnju utvrde oko koje su se naselili težaci koji su obrađivali njegove zemlje, životno ugroženi čestim turskim napadima. Godine 1507. naselje je utvrđeno bedemom i to o trošku mletačke vlasti, kako stoji na natpisu po sredini zapadnog bedema naselja.⁶ U dozvoli za gradnju utvrde (kaštela) i utvrđenog naselja trogirskog kneza Troilla Maripietra iz 1474. godine navodi se gradnja palače ili zidanog zaklona opasanog jarcima u čijim granicama treba naseliti ugrožene seljake koji će zauzvrat Koriolanu isplaćivati dužne regalije (...*in Campo Magno Tragurij, apud ripas Maris, fabricari facere possit unum Palatium sive Reductum de muro, foveis circumseptum, de suis proprijs pecunijs. In cuius finibus, Villam valeat fabricare, in quia Villici Campum praedictum laborantes, obtenta licentia a dicto S. Coriolano, habitationes suas facere valeant, ipsi S. Coriolano debitas Regalias persolvendo, ut ad laborandum Campum ipsum aptiores efficiantur, freti subsidio dicti Palatij, sive Reducti, in quo in omnem eventum salvari possint...*).⁷ Natpis nad sjevernim ulazom u utvrdu (kaštel) navodi kako

ju je Koriolan Cippico izgradio pomoću „azijskog plijena“ 1481. godine.⁸ Termin „azijski plijen“ odnosi se na sredstva koja je stekao kao zapovjednik trogirskoga galije u mletačko-turskom ratu na Levantu 1470. – 1474. godine⁹, a koji je opisao u svome proslavljenom djelu, ratnim memoarima pod naslovom *Petri Mocenici imperatoris gesta*, poznatijim kao *De bello asiatico*.¹⁰ Koriolanova utvrda (kaštel) specifičnog ladanjsko-gospodarskog karaktera izgrađena je na morskim hridima te se pretpostavlja kako je od kopna bila odvojena jarkom, a povezana pokretnim mostom.¹¹ Ostaje otvoreno pitanje je li arhitektonsku koncepciju utvrde izrazito ladanjsko-gospodarskih obilježja osobno prenio i primijenio Koriolan Cippico u pokušaju imitiranja sličnih primjera sa područja današnje Italije.¹² Detaljni nacrt na-

8 OMAŠIĆ, VJEKO, 2001., 153.

9 Detaljan pregled pomorskih bitki u kojima je od 1471. do 1474. sudjelovala trogirskoga galija pod vodstvom Koriolana Cippica vidi u: KUŽIĆ, KREŠIMIR, Galijoti iz Kaštela na mletačkim galijama u 15. i 16. stoljeću, Kaštelanski zbornik 9, 2011., 171 – 182.

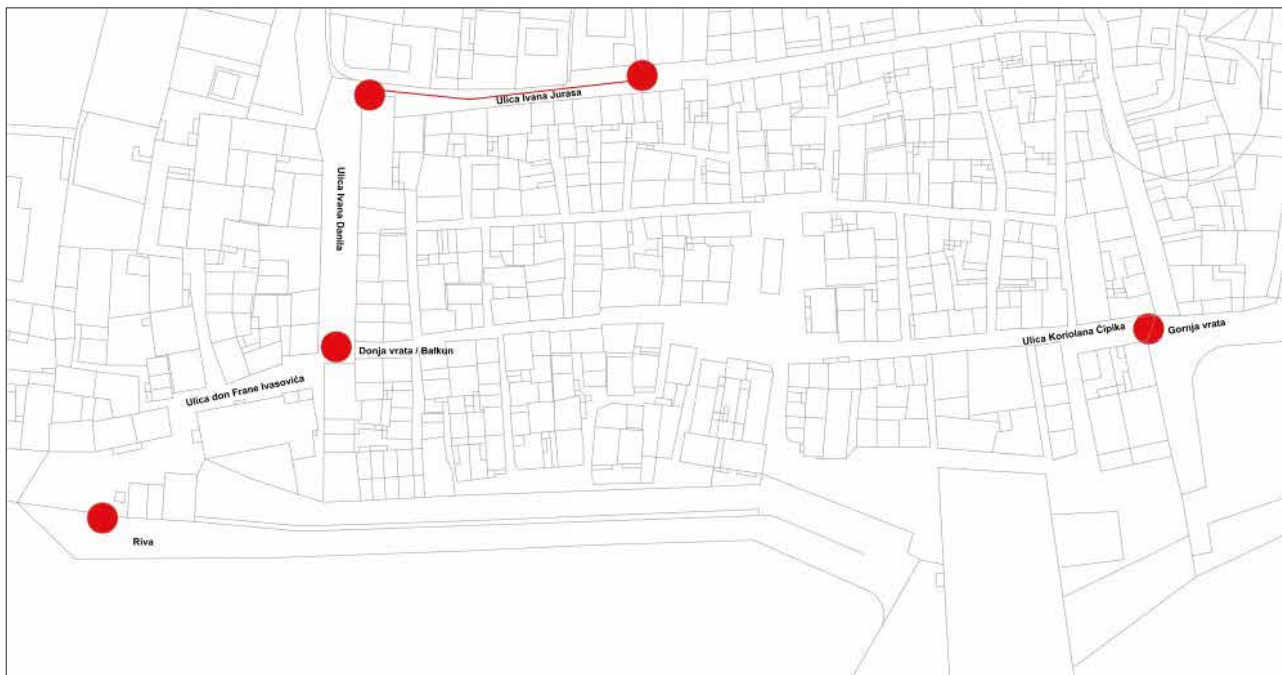
10 Primjerak ove knjige otisnut 1477. godine u Veneciji čuva se u Muzeju grada Trogira; vidi u: BELAMARIĆ, JOŠKO, 2001., 197.

11 MARASOVIĆ, KATJA, 1987., 69.

12 PIVAC, DUNJA, 2003., 92.

6 OMAŠIĆ, VJEKO, 2001., 154.

7 OMAŠIĆ, VJEKO, 2001., 512 – 513.

2 Pozicije istražnih sondi u 2016. godini (crtež: I. Pleština, 2017.)
Sites of investigative probes in 2016 (drawing: I. Pleština, 2017)

3 Devastirani ostatci pokaldrmne ulice na poziciji „Gornjih vrata“
(foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)
Devastated remains of stone-paved street at the site »Upper door«
(»Gornja vrata«) (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation
Department in Trogir, 2016)

selja Kaštel Stari autora Frane Giura iz 1704. godine (sl. 1) donosi baroknu situaciju koja se, vjerujemo, u osnovnom planskom konceptu naselja nije znatno izmijenila u odnosu na same začetke i Koriolanovo doba te je prilikom arheoloških istraživanja uz franciskanski katastar poslužila kao osnovni orijentir i interpretacijski dokument.¹³ Na nacrtu je vidljivo da je naselje opasano bedemima sa sjeverne, istočne i zapadne strane, dok morska strana nije bila branjena.

13 Nacrt Frane Giura (dim. 50 x 60 cm) pohranjen je u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu. Izrada nacrtu naručena je od Jerolima Cippica povodom parnice koja se odvijala unutar same obitelji Cippico odnosno između potomaka Koriolana i Alviža Cippica; vidi u: OMAŠIĆ, VJEKO, 2001., 320.

Centralnu poziciju na jugu naselja zauzima Koriolanova utvrda i njezin predprostor na sjeveru koji je do danas zadržao ulogu glavnog trga naselja pod imenom Brce. Plan Kaštel Staroga odaje najurbaniji dojam u odnosu na ostale kaštelanske jezgre pa i na splitska i trogirski predgrađa.¹⁴ Ovo je posebno vidljivo u rasporedu stambenih blokova koji se ne šire organski, već se planiraju prema preciznom sistemu združivanja u odnosu na posjednikovu utvrdu. Ova renesansna misao urbanističkog planiranja možda je također shema upijena i prenesena od samog Koriolana, s njegovih brojnih putovanja po venecijanskim teritorijima.¹⁵

ARHEOLOŠKI I KONZERVATORSKI ZAŠTITNI RADOVI

„Gornja vrata“ (ulica Koriolana Čipika)

Građevinski radovi na izvedbi projekta novog kanalizacijskog sustava odvijali su se uglavnom unutar samog povijesnog naselja kao i neposredno uz vanjski rub sjevernog i zapadnog bedema (sl. 2). Arheološko zaštitno istraživanje na poziciji istočnog ulaza u naselje (današnja ulica Koriolana Čipika) iznijelo je devastirane ostatke arhitektonske strukture ulice koja je čitljiva na nacrtu F. Giura kao i na franciskanskom katastru (sl. 1-4). Istočni ulaz u utvrđeno naselje među lokalnim stanovništvom poznat kao 'Gornja vrata'¹⁶ bio je prvotno zasvođen nekom vrstom obrambenog ophoda koji je s vremenom vjerojatno pretvoren u

14 BABIĆ, IVO, 1984., 135.

15 RONCHIATO, RENZO; SANTINON, MARCO; ZAMPROGNA, ERMANNINO, 1987. – 1988.

16 IVASOVIĆ, FRANE, 2001., 22.

4 Kaštel Stari na franciskanskom katastru iz 1831. godine
Kaštel Stari on the Emperor Francis I's cadastral map, 1831

zatvoreni prolaz nad ulicom. Konstrukcija „Gornjih vrata“ srušena je 1900. godine.¹⁷ Arheološko istraživanje pokazalo je da je ulaz u selo bio pokaldrman, što možemo prepoznati kao nastavak ulice koja je na nacrtu F. Giura označena kao *strada publica* i koja se proteže na istok izvan samog naselja. Nažalost, prethodno postavljene recentne instalacije 20. stoljeća uzrokovale su značajnu devastaciju arheoloških struktura tako da ovom prilikom nisu pronađeni pretpostavljeni ostatci same konstrukcije ulaza odnosno vrata naselja. Uz istočni i zapadni bedem pružaju se ogranci potoka Fuležina (sl. 4).¹⁸ Vjerojatno su prvotno tekli u pretpostavljenim jarcima uz bedeme kao prirodna obrambena barijera, iako nije isključeno da je barem jedan od ogranaka potoka možda i umjetno kanaliziran kako bi vodom punio jarak uz bedem.¹⁹ Svakako, vodeni tok uz istočni bedem zabilježen je već u rukopisu Pavla Cippica *Cronologia della illustrissima casa Cippico dall' anno 1177 iz 1708. godine*²⁰ kao *Ruscello*.²¹ Vezuje se uz Koriolanov perivoj ustanovljen uz unutrašnju stranu istočnog bedema naselja i zabilježen

dvjestotinjak godina kasnije na nacrtu F. Giura (sl. 1).²² Na franciskanskom katastru vidljivo je da ovaj perivoj egzistira još u prvoj polovini 19. stoljeća, a danas je ova pozicija izgrađena stambenim objektima. Kuća koju na nacrtu s početka 18. stoljeća vidimo južno od perivoja vjerojatno je već u Koriolanovo doba bila dio velikog stambenog sklopa obitelji Cippico koji je zauzimao jugoistočni dio sela²³, a najvjerojatnije uključuje i prolaz nad istočnim ulazom u naselje odnosno nad otkrivenom pokaldrmanom ulicom.

„Balkun“ (Ulica Ivana Danila)

Srednja ili Glavna štrada vodi od „Gornjih vrata“ na istoku do pozicije zapadnog ulaza u naselje koji se naziva „Balkun“ (sl. 5), najvjerojatnije kao reminiscencija na arhitektonsku strukturu prolaza nad ulazom u naselje²⁴, istovjetna onoj na istoku. Na „Balkunu“ odnosno u krajnjem južnom dijelu današnje Ulice Ivana Danila koja se pruža uz zapadni bedem, a tik pred zapadnim ulazom u naselje, otkriven je ostatak zida koji datiramo u vrijeme izgradnje bedema odnosno u početak 16. stoljeća. (sl. 6). Najvjerojatnije predstavlja ostatak strukture premošćivanja otvorenog toka potoka Fuležina odnosno jarka pred ulazom

17 IVASOVIĆ, FRANE, 1991., 19.

18 Istočni ogranak potoka Fuležina nekada se naziva i „Škarantanov potok.“

19 MARASOVIĆ, KATJA, 2002., 211.

20 BABIĆ, IVO, 2006., 29.

21 BELAMARIĆ, JOŠKO, 2006., 64, BELAMARIĆ, JOŠKO, 2001., 480.

22 BELAMARIĆ, JOŠKO, 2006., 62, BELAMARIĆ, JOŠKO, 2001., 478.

23 BELAMARIĆ, JOŠKO, 2006., 62, BELAMARIĆ, JOŠKO, 2001., 479.

24 IVASOVIĆ, FRANE, 2001., 22.

5 „Balkun“ – pozicija pred zapadnim ulazom u naselje (foto: M. Babin, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

“Balkun” - site outside the western entrance to the settlement (photo: M. Babin, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

7 Arheološka sonda pred zapadnim ulazom u naselje tijekom istraživanja (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Archaeologic probes outside the western entrance to the settlement during research (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

koji je zabilježen na nacrtu F. Giura, a i na franciskanskom katastru. Zid je izgrađen od pravilnih kamenih klesanaca te je vezan crvenkastom žbukom, a pruža se u smjeru sjever – jug. Nije ga bilo moguće istražiti prema jugu jer se pruža pod temelje stambenog objekta (k.č.zgr. 42, k.o. Kaštel Stari). Nažalost, ovaj dio Ulice Ivana Danila sjecište je svih postavljenih instalacija iz 20. stoljeća koje se sa

6 Zid otkriven pred zapadnim ulazom u naselje (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Wall discovered outside the western entrance to the settlement (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

sjevera granaju prema istoku i zapadu naselja. Posljedica je znatna devastacija nepokretnih arheoloških struktura koje su sačuvane u manjim segmentima (sl. 7). Tako je i predmetna arhitektonska struktura dokumentirana, pokrivena geotekstilom te zaštićena i zatrpana pijeskom. Nekoliko metara zapadnije od ovog zida pronađen je i segment kanala čitljiv na katastru iz 1831. godine kao otvoreni tok nenatkrivenog potoka. Bočne stranice kanala građene su od priklesanog vapnenca, dok je dno popločano tankim kamenim pločama (sl. 8). Segment kanala datiramo u sredinu ili drugu polovinu 19. stoljeća. Zbog neophodnosti postavljanja nove kanalizacijske cijevi bilo je potrebno cijeli segment kanala razidati, a nakon signiranja pojedinačnog kamena pristupilo se postavljanju novog cjevovoda kroz strukturu kanala. Nakon što je cijev postavljena, struktura kanala je vraćena u prvotno zatečeno stanje te je kanal prekriven geotekstilom i nasut pijeskom.

Ulica Ivana Jurasa i akvedukt

U današnjoj Ulici Ivana Jurasa koja se pruža uz sjeverni bedem naselja pronađene su vrlo dobro očuvane novovjekovne arhitektonske strukture. Tijekom radova neposredno uz zapadni dio sjevernog bedema istražen je vrlo dobro očuvani segment kanala izgrađen sredinom ili tijekom druge polovine 19. st. Zidani kanal od priklesanog vapnenca s velikim kamenim poklopnicama arheološki je istražen i dokumentiran u dužini od 35 m – od lokacije gdje sa sjevera ulazi u Ulicu Ivana Jurasa te se pruža u smjeru istok – zapad prateći sjeverni bedem, sve do sjeverozapadnog kuta naselja (sl. 9). Daljnji arheološki nadzor nad radovima pokazao je da se ovaj zatvoreni kanal na sjeverozapadnom kutu naselja nastavljao prema jugu. Uz značajne recentne devastacije protezao se uz zapadni bedem današnjom Ulicom Ivana Danila, a prethodno spomenuti istraženi segment kanala

8 Segment kanala potoka pred zapadnim ulazom u naselje (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Segment of the stream canal outside the western entrance to the settlement (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

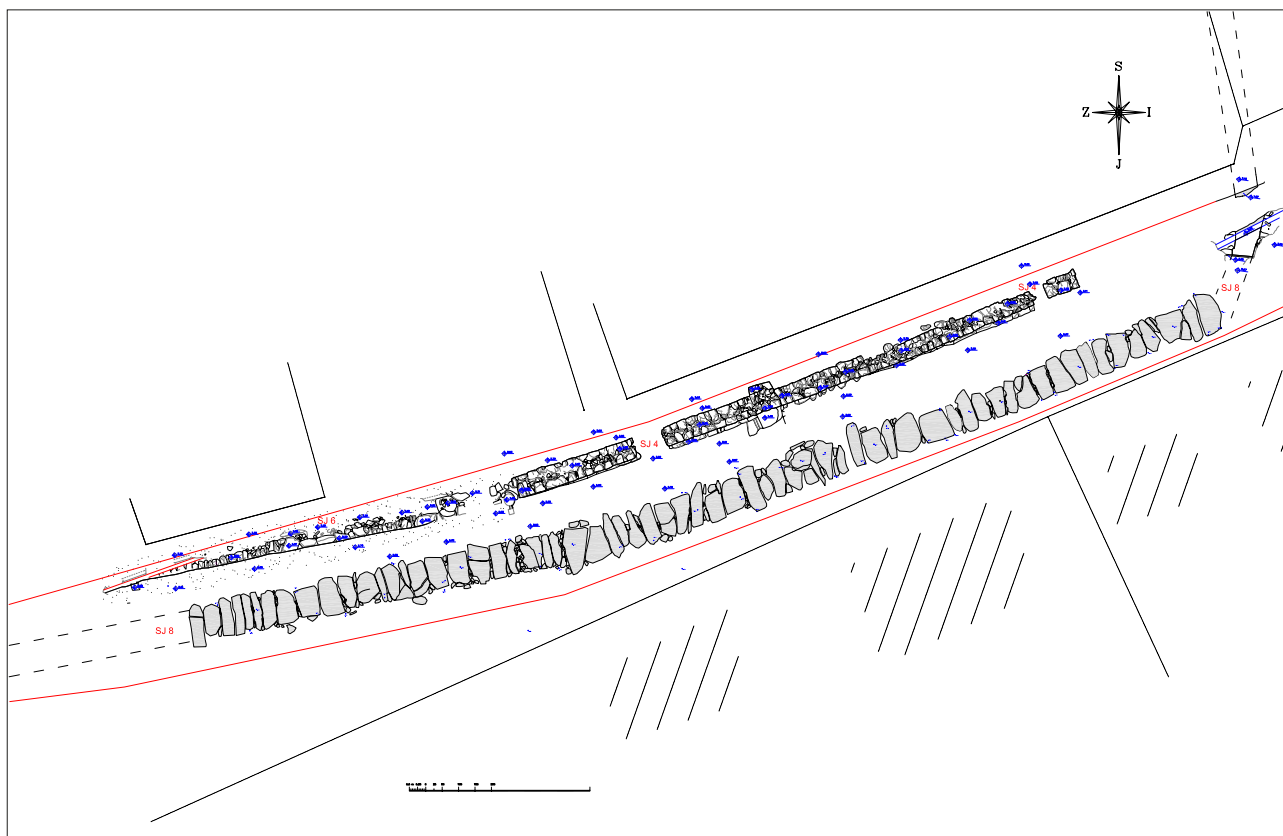
9 Kanal s poklopnica datiran u 19. stoljeće (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

19th-century canal with capping planes (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

pred zapadnim ulazom u naselje ustvari je dio jedne te iste konstrukcije. Na franciskanskom katastru u osi kanala vidimo nenatkriveno korito potoka odnosno treći ogranak potoka Fuležina koji sa sjevera stiže do sjevernog bedema te se nastavlja uz zapadni bedem, a upravo u osi istraženog kanala. Stoga zaključujemo kako je ovaj zatvoreni kanal s poklopnica nastao sredinom ili u drugoj polovini 19. stoljeća, što potvrđuju i pronađeni pokretni nalazi. Istraživanjem odvojka kanala u Ulici Ivana Jurasa koji dolazi sa sjevera te pod pravim kutom skreće prema zapadu (sl. 10), a što daje naslutiti da je ovaj ogranak potoka preusmjeren graditeljskom intervencijom, utvrđeno je kako je kanal povezan s dosada neobjavljenim industrijskim akveduktom smještenim sjeverno od povijesnog naselja. Akvedukt se u smjeru sjever – jug djelomično podzemnim kanalom, a djelomično na lukovima pruža od česme Fuležina²⁵ na „staroj kaštelanskoj cesti“ gotovo do sjevernog bedema naselja. Na sjeveru se pruža između postojećih kuća u obliku otvorenog kanala koji se prateći pad terena oblikuje u podzid

.....
25 Česma Fuležina na „staroj kaštelanskoj cesti“ u Kaštel Starom izgrađena je u čast posjeta cara Franje Josipa Kaštelima u travnju 1875. godine.

s koničnim kanalom na vrhu, a nešto južnije je izveden na deset sačuvanih lukova na stupovima te se proteže na jug do kuće (k.č.zgr. 318, k.o. Kaštel Stari) za koju pretpostavljamo da je bila gospodarska zgrada (sl. 11). U dijelu podzida i u dijelu gdje je sačuvan na lukovima akvedukt je građen od pravilnih vapnenačkih klesanaca. Kako nije zabilježen na katastru iz 1831. godine, a nalazi se na spomenutoj trećoj osi potoka Fuležina te sukladno maniri gradnje i položaju kasnijih objekata, koji poštuju njegovu liniju, možemo pretpostaviti da je izgrađen tijekom druge polovine 19. stoljeća. Od gospodarske zgrade nadalje proteže se podzemni kanal sve do Ulice Ivana Jurasa odnosno do sjevernog bedema naselja. Kanal se, kako je arheološko istraživanje potvrdilo, nastavlja prema zapadu prateći sjeverni bedem te prema jugu prateći zapadni bedem. Vrlo je vjerojatno i prije gradnje kanala i akvedukta ova (treća!) linija potoka Fuležina korištena za potrebe mastionice sukna, tangarije koja je egzistirala upravo na mjestu gdje potok (kanal) pod pravim kutom mijenja smjer prema zapadu u Ulici Ivana Jurasa. Tangarija je označena uz sjeverni bedem naselja u nacrtu naselja F. Giura s početka 18. stoljeća i to pod brojem 15 kao *Casa di tentoria*. Spominje se u izvorima još od 1646.

10 Nacrt kanala u Ulici Ivana Juras – naznačena je linija gotovo pravog kuta skretanja kanala prema zapadu (crtež: K. Šolić, I. Pleština, 2016.)
Layout of canal in the Ivan Juras Street, with indicated nearly right-angle westward turn of the canal (drawing: K. Šolić, I. Pleština, 2016)

godine²⁶, a znakovito je da Ulica Ivana Juras a danas nosi kolokvijalni naziv „Iza tange“. Kako se tangarija na nacrtu F. Giura nalazi točno uz početak kanala u Ulici Ivana Juras a, pretpostavljamo kako je ovaj ogranak potoka Fuležina tijekom baroka služio za potrebe tangarije, a naknadno je kanaliziran i pokriven poklopticama u drugoj polovini 19. stoljeća. Otprilike istovremeno izgrađen je i akvedukt koji je vezan za zasad neutvrđenu gospodarsku djelatnost.²⁷ Voda s potoka Fuležina očito je imala snažan utjecaj na gospodarski i svakodnevni život stanovnika Kaštel Starog od samih početaka života u naselju. Iz tradicije je poznato kako se voda s potoka Fuležina intenzivno koristila i u svakodnevnom životu, između ostalog i za pranje odjeće.

Nadalje, duž zapadnog i središnjeg dijela ulice Ivana Juras a istražene su arhitektonske strukture zidova koji se pružaju duž vanjske strane sjevernog bedema (sl. 12,13), a interpretiramo ih kao ograde poljodjeljskih čestica koje su potvrđene na nacrtu Kaštel Starog iz 1704. godine i

označene kao *horti*. Uz ove zidove pronađena je keramika 16. i 17. stoljeća. Kako je nakon pronalaska struktura zidova predviđena trasa kanalizacije izmještena na način da ih ne oštećuje, zidovi su dokumentirani, zaštićeni geotekstilom i zatrpani pijeskom i zemljom. Što se tiče zaštitnih konzervatorskih radova na kanalu, usprkos naporima konzervatora i izvođača, nije bilo moguće izmjestiti novu trasu vodovoda i kanalizacije. Stoga je manji segment kanala (dimenzija oko 2 x 2 m), koji u pravom kutu sa sjevera ulazi u ulicu i skreće prema zapadu, nakon izrade elaborata pažljivo razidan (sl. 14). Svaki pojedinačni kamen je signiran kako bi se vratio u zatečeno stanje te su kroz strukturu kanala provedene nove cijevi kanalizacije i vodovoda (sl. 15).

Pokretni nalazi iz Ulice Ivana Juras a

Uz predmetne zidove i strukturu kanala pronađena je manja količina pokretnog arheološkog materijala datirana od 16. do 19. stoljeća. Najzastupljenija skupina nalaza je keramika, zatim životinjske kosti, metalni nalazi i staklo. Od pronađenog keramičkog materijala mogu se izdvojiti ulomci gravirane keramike (*sgraffito*), majolike i keramike transfernog tiska (sl. 16).

²⁶ OMAŠIĆ, VJEKO, 2001., 320.

²⁷ Postoje indicije da je akvedukt izgrađen za potrebe crkvene mlinice koja je dovršena 1883. godine; međutim, točna pozicija ove mlinice nije utvrđena; vidi u: IVASOVIĆ, FRANE, 2001., 62.

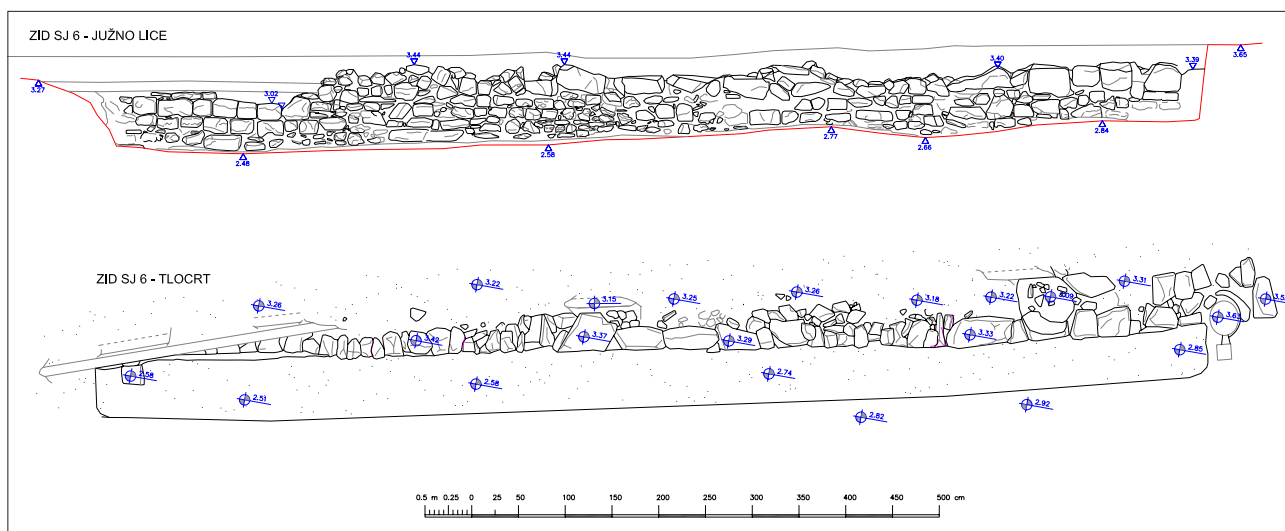
11 Segment akvedukta (foto: M. Babin, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Segment of the aqueduct (photo: M. Babin, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

12 Ograde poljodjeljskih čestica koje su se pružale uz sjeverni bedem naselja (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Fences of agricultural parcels stretching along the settlement's western bastion (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

13 Nacrtna ograde poljodjeljske čestice koja se pružala uz sjeverni bedem naselja – u dokumentaciji označena kao SJ 6 (crtež: K. Šolić, I. Pleština, 2016.)

Layout of the agricultural parcel fence stretching along the settlement's western bastion – in the documentation marked as SJ 6 (drawing: K. Šolić, I. Pleština, 2016)

Gravirana keramika (*sgraffito*) (sl. 16, 1-3) pripada porodici engobirane keramike.²⁸ Engoba je tanki sloj bijele gline, kaolina, koji tijekom pečenja ne postaje staklast, već je pogodan za daljnje ukrašavanje. Na sloj engobe se urezuje odnosno gravira ukras. Među najčešće nalaze spadaju posude s vegetabilnim motivima pupoljka ili tučka, okruženi spiralama i dopunjeni plavom, zelenom i narančastom bojom. Velik broj posuda sličnog ukrasa pronađen je diljem hrvatske obale. Sve navedene posude ukrašene vegetabilnim i vegetabilno-geometrijskim motivima mogu se datirati u kraj 16. i početak 17. stoljeća i

smjestiti u radionice pokrajine Veneto.²⁹ Majolika je najpoznatija i najpopularnija vrsta glazirane keramike koja je prekrivena olovnom glazurom u koju je dodan oksid kositra. Tim bi se postupkom dobivala keramika bijele neprozirne površine koja se poslije mogla oslikavati. Pronađeni ulomak vrča (sl. 16, 4) s geometrijskim ukrasom pripada porodici renesansne majolike³⁰ koja je proizvedena u Venetu tijekom 16. stoljeća.³¹ Drugi pronađeni ulomak (sl. 16, 5) proizveden je u Faenzi³² tijekom 16. stoljeća te ima izveden geometrijsko-cvjetni ukras plave

28 GUSAR, KARLA, 2007., 179.

29 Isto, 180.

30 GUSAR, KARLA; VISKOVIĆ, EDUARD, 2012., str. 7, kat. br. 51.

31 Isto, 7.

32 Isto, 7.

14 Segment kanala razidan za potrebe postavljanja novih cijevi kanalizacije i vodovoda, a nakon izrade konzervatorskog elaborata (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Segment of canal dismantled in order to lay down new sewage and waterworks pipes, after completing conservation documentation (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

i žute boje na svijetloj podlozi (*geometrico – fiorito*).³³ Pronađena su i dva primjerka lula koje datiramo u 19. stoljeće. Lula crvenkaste boje (sl. 16, 6) ukrašena linijama i mrežastim ukrasom pripada zelovskom tipu.³⁴ Ulomak lule oker boje (sl. 16, 7) ukrašene mrežastim uzorkom pripada turskom tipu lula.³⁵

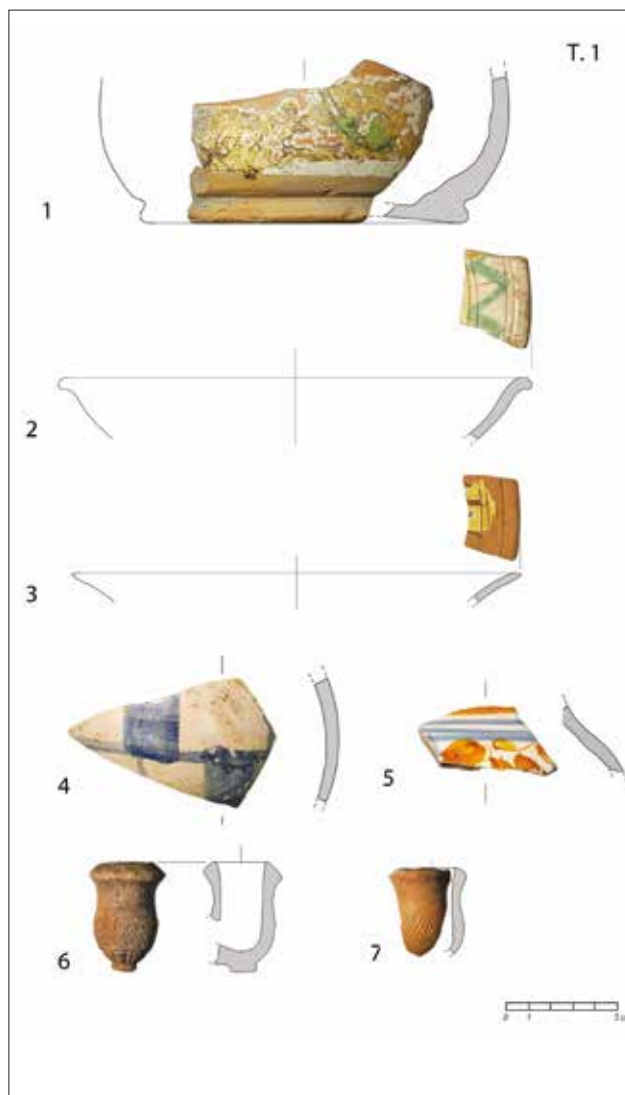
Obala kralja Tomislava

Prilikom građevinskih radova na Obali kralja Tomislava otkriven je segment starije rive građen od masivnih kamenih blokova točno na trasi planirane nove kanalizacijske cijevi (sl. 17, 18). Radi se o obalnom zidu koji je izgrađen krajem 19. stoljeća i koji se nalazi u liniji s južnim pročeljem kule Cega, a današnja je linija obale izgrađena tijekom

15 Nove cijevi kanalizacije i vodovoda provedene kroz strukturu kanala koja je vraćena u zatečeno stanje (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

New sewage and waterworks pipes carried through the canal structure restored to its original state (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

16 Keramika pronađena u Ulici Ivana Juras (crtež: P. Kukoč, 2017.)
Ceramics found in the Ivan Juras Street (drawing: P. Kukoč, 2017)

33 Isto, 7, kat. br. 54

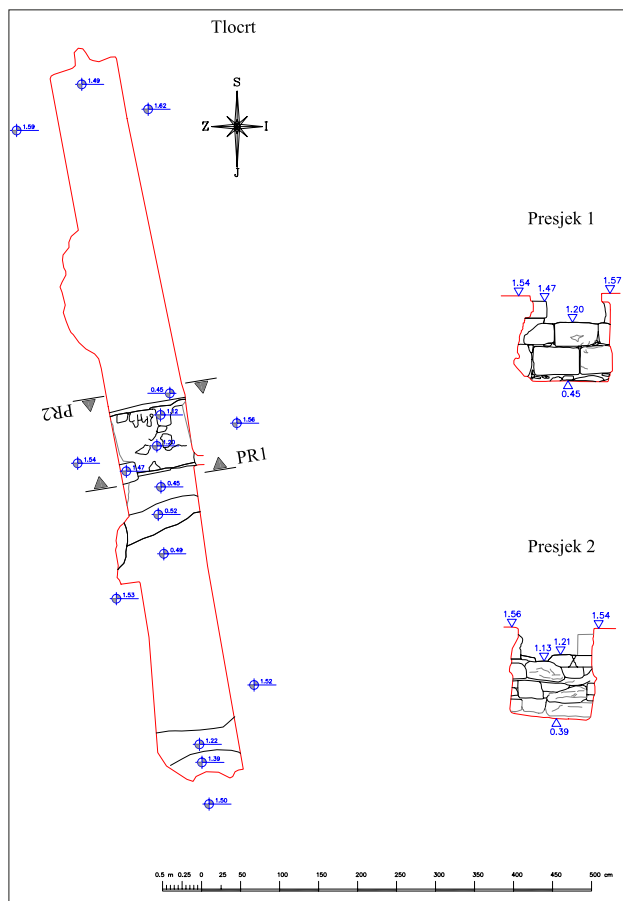
34 BEKIĆ, LUKA, 2000., 266 (T. 6, 4).

35 Isto, 268. (T. 5, 5)

17 Segment rive 19. stoljeća na Obali kralja Tomislava (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Segment of 19th-century waterfront at Obala kralja Tomislava (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

18 Crtež segmenta rive 19. stoljeća na Obali kralja Tomislava (crtež: K. Šolić, I. Pleština, 2016.)

Drawing of the segment of 19th-century waterfront at Obala kralja Tomislava (drawing: K. Šolić, I. Pleština, 2016)

tridesetih godina 20. stoljeća. Zbog postavljanja cijevi središnji se dio zida morao razidati. Svaki je kamen obilježen te se pristupilo postavljanju cijevi. Nakon što je cijev postavljena, segment zida je vraćen u prvobitno stanje. Tijekom radova na ovoj lokaciji nisu pronađeni pokretni arheološki nalazi, dok je u prostoru sjeverno od zida prema crkvi sv. Ivana Krstitelja dokumentirana veća količina većeg i manjeg kamena koji je nastao širenjem obale južno od linije kuća. Nadzorom sa sjeverne strane barokne crkve sv. Ivana Krstitelja smještene izvan renesansnog naselja otkrivena je devastacija po sredini ulice u vidu glavne cijevi stare kanalizacije koja je iskorištena kao trasa za postavljanje novog cjevovoda. Stoga prostor sjeverno i južno od trase ovom prilikom nije arheološki istražen (sl. 19).

ZAKLJUČAK

Arheološki nadzor, a posljedično i arheološka zaštitna istraživanja u okviru građevinske izvedbe nove kanalizacije unutar povijesne jezgre Kaštel Staroga iznijela su vrijedne priloge urbanističkoj slici naselja Kaštel Stari. Prvenstveno se to odnosi na otkriće kanala i akvedukta 19.

stoljeća na osi potoka Fuležina koja je još od 17. stoljeća opskrbljivala vodom tangariju smještenu uz sjeverni bedem. Daljnja konzervatorska i arhivska istraživanja iznijet će na vidjelo funkciju i užu dataciju akvedukta, a vijest o poziciji tangarije 17. stoljeća ukazuje na potrebu provedbe arheoloških istraživanja prizemlja objekata u zapadnom dijelu ulice Ivana Jurasca. Nažalost, arheološkim nadzorom potvrđile su se i značajne recentne devastacije arheoloških struktura (posebice u ulici Ivana Danila i Koriolana Čipika) zbog neprikladnog tretmana građevinskih infrastrukturnih radova od strane javnih službi. Svakako, arheološkim i konzervatorskim nadzorom nad radovima uspješno su rješavani problemi izmještanja građevinske trase na mjestima gdje je to bilo moguće. U drugim slučajevima, arheološke su strukture dokumentirane, pažljivo razidane, kroz njihovu je strukturu provedena nova kanalizacijska cijev te su potom vraćene u prvobitno stanje. Rezultat ovako dobre suradnje konzervatora, izvođača arheoloških istraživanja, izvođača građevinskih radova i investitora su sasvim nove spoznaje o urbanističkoj slici naselja Kaštel Stari od njegovog osnutka do danas.

19 Trasa novog cjevovoda uz baroknu crkvu sv. Ivana Krstitelja (foto: I. Pleština, fototeka Konzervatorskog odjela u Trogiru, 2016.)

Pipeline route next to the Baroque church of St. John the Baptist (photo: I. Pleština, Photo library of the Conservation Department in Trogir, 2016)

LITERATURA

- BABIĆ, IVO, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir, 1984.
 BABIĆ, IVO, Oporuke Pelegrine, Petra i Koriolana Cipika, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30, 2006., 29-49.
 BEKIĆ, LUKA, Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXXII/XXXIII, 1999/2000., 249 – 279.

Summary

NEW FINDINGS ON THE URBAN COMPLEX OF KAŠTEL STARI - PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL AND CONSERVATION WORKS WITHIN THE HISTORICAL CORE IN 2016

Extensive construction works on the project 'Kaštela-Trogir Sewage System, Kaštela subsystem' within the historical core of Kaštel Stari encompassed almost all vital streets of the historic settlement. The construction works were accompanied by continuous archaeological and conservation supervision, followed by preventive archaeological and conservation works on several modern, mostly infrastructure buildings. Kaštel Stari emerged as the first fortified

BELAMARIĆ, JOŠKO, *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split, 2001.

BELAMARIĆ, JOŠKO (ur.), *Tesori della Croazia restaurati da Venetian Heritage Inc.*, katalog, Edizioni Multigraf, 2001.

BELAMARIĆ, JOŠKO, Izgubljeni Koriolanov vrt, *Zbornik dana Cvita Fiskovića I. – Kultura ladanja*, 2006., 61 – 68.

GUSAR, KARLA, Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika s lokaliteta sv. Križ u Ninu, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 1 No. 1, 2007., 175 – 198.

GUSAR, KARLA; VISKOVIĆ, EDUARD, Keramika kasnog srednjeg i ranog novog vijeka s područja grada Hvara, *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa „Dani Stjepana Ginjače 2“*. Hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština/Međunarodne teme, Split, 18.-21. listopada 2011., 2012., 237 – 266.

IVASOVIĆ, FRANE, *Kaštel Stari – crtice iz njegove povijesti i života*, Kaštel Novi, 1991.

IVASOVIĆ, FRANE, *Kaštel Stari – crtice iz njegove povijesti i života – prošireno izdanje*, Kaštel Stari, 2001.

KUŽIĆ, KREŠIMIR, Galijoti iz Kaštela na mletačkim galijama u 15. i 16. stoljeću, *Kaštelanski zbornik*, 9, 2011., 171 – 203.

MARASOVIĆ, KATJA, Prostorni razvoj Kaštel-Cipica u Kaštel-Starom, *Kaštelanski zbornik*, 1, 1987., 69 – 72.

MARASOVIĆ, KATJA, *Kaštelanski kašteli*. Doktorski rad. Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.

MARASOVIĆ, KATJA, Kaštel Cipiko u Kaštel Starome, *Prostor : znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 19, 2011., 30 – 41.

OMAŠIĆ, VJEKO, *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*, Kaštela, 2001.

PIVAC, DUNJA, Prilog poznavanju ladanjsko-fortifikacijskoga graditeljstva splitsko-trogirskog područja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 27, 2003., 85 – 95.

RONCHIATO, RENZO; SANTINON, MARCO; ZAMPROGNA, ERMANNNO, *Recupero degli insediamenti storici della riviera dei sette Castelli in Dalmazia-Castel Vecchio*. Tesi di laurea. Istituto Universitario di architettura, Venezia, a. a. 1987. – 1988.

settlement of Trogir nobility in today's Kaštela Bay and thus became a schematic example for the construction of other fortresses and fortified settlements of Trogir landowners within the Velo polje. Archaeological research at the site of the eastern entrance to the settlement revealed devastated constructive remains of a stone-paved street, visible on historic plans. In the southern part of today's street stretching along the western bastion, and right outside

the western entrance to the settlement, remains of a wall were discovered, which can be dated to the time of the construction of the bastion, i.e. to the beginning of the 16th century. Those are probably remains of a structure bridging the Fuležina stream open flow or a ditch outside the entrance to the settlement, as suggested by historic maps. During the works along the western end of the settlement's northern bastion, research was conducted on a very well preserved canal segment built around the middle or in the second half of the 19th century. Further archaeological supervision of the works showed that this canal, situated at the north-western corner of the settlement, continued southward, and that prior to considerable recent devastations it stretched along the western bastion. As archaeological research has shown, the canal segment in the Ivan Juras Street made a right-angle turn to the north, in line with the axis of the stream flow shown on the cadastral map of 1831. Therefore, this research has confirmed that the canal is linked to the so far unpublished industrial aqueduct located somewhat north of the settlement historical core. The aqueduct stretches in the north-south direction partly as underground canal and partly on arches, from the Fuležina fountain on the »old Kaštela road« all the way to the northern bastion of the settlement. Even before the construction of the aqueduct, this line of the Fuležina stream was most probably used to service the dye-works (*tangarija*), marked next to the settlement's northern bastion on the detailed plan drawn by F. Giuro in 1704. The Ivan Juras Street still bears the colloquial name »Behind the *tanga*« (*»Iza tange«*). Since the aqueduct was not recorded on the 1831 cadastral map and considering the construction practices and the position of later structures complying with the aqueduct line, it can be assumed

that it was built in the second half of the 19th century. The analysis of architectural structures of walls stretching along the outer side of the northern bastion along the western and central part of the Ivan Juras Street has led to their interpretation as fences of agricultural parcels, present on the 1704 map of Kaštel Stari and labelled as '*horti*'. Concurrently with the construction works on the shore of Kaštel Stari, research was conducted on the coastline retaining wall built in the late 19th century, perforated by the new sewage pipeline but finally restored to its original state. Further conservation and archival research will reveal the function and a closer dating of the aqueduct, while data related to the 17th-century position of the *tangarija* indicate the need to carry out archaeological research of the ground floor of the structures in the western part of the Ivan Juras Street. Unfortunately, archaeological supervision also confirmed significant recent devastations of archaeological structures (particularly in the Ivan Danilo Street and the Koriolan Ćipiko Street) due to inadequate conduct of public construction infrastructure works. During the works, the designed route of the new sewage system was diverted in some places and adapted so as to leave archaeological finds intact, but in certain segments of discovered archaeological structures it was necessary to lay down sewer pipes. In such cases, archaeological structures were carefully documented and dismantled, individual elements were numbered, a new sewage pipe was implemented within their structure and then they were restored to their original state. The results of such good cooperation between conservators, archaeologists, building contractors and investors are entirely new insights into the urban landscape of the Kaštel Stari settlement from its foundation to the present day.

Sagita Mirjam Sunara

Opremanje muzejskih vitrina za izlaganje starog oružja iz zbirke Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“

Sagita Mirjam Sunara
Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu
HR – 21 000 Split, Zagrebačka 3

UDK: 069(497.583Klis)
069.3
069.51:623.44
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 31. 8. 2016.

Ključne riječi: Klis, oružarnica, zbirka oružja, izlaganje, vitrina, mikroklimatski uvjeti, preventivno konzerviranje

Key words: Klis, armoury, weaponry collection, exhibition, showcase, microclimatic conditions, preventive conservation

U ovome se radu govori o problematici izlaganja restauriranih predmeta iz zbirke starog oružja Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“. Restaurirano oružje izloženo je u kliškoj tvrđavi, u zgradi oružarnice smještenoj iza trećeg obrambenog obzida, u prostoru koji zbog neregulirane mikroklimatike nije prikladan za čuvanje materijala osjetljivih na vlagu. Da bi se stvorili donekle prihvatljivi uvjeti za izlaganje predmeta, u dvije stolne vitrine implementiran je sustav pasivne kontrole relativne vlažnosti zraka.

UVOD

Povijesna postrojba „Kliški uskoci“ je udruga osnovana 2005. godine, a okuplja dragovoljce Domovinskoga rata i ljubitelje kulturno-povijesne baštine Klisa. Glavni cilj Udruge je revitalizacija kliške tvrđave i obnova uspomena na kliške uskoke. Članovi udruge su tijekom godina otkupom formirali zbirku starog oružja karakterističnog za vrijeme uskočko-turskih sukoba. Predmeti iz njihove zbirke datiraju od 16. do 19. stoljeća. Jedanaest predmeta – pet jatagana, jedan mač (*schivona*), četiri pištolja (kubure) i jedna puška – restaurirano je od 2010. do 2013. godine na Odsjeku za konzervaciju-restauraciju Umjetničke akademije u Splitu. Restaurirani predmeti izloženi su 2014. godine u kliškoj tvrđavi, u zgradi nekadašnje oružarnice smještene iza trećeg obrambenog obzida. Mikroklimatski uvjeti u tom prostoru izrazito su nepovoljni. Da bi se predmeti mogli izložiti, u dvije stolne vitrine implementiran je sustav pasivne regulacije

relativne vlažnosti zraka. Radovi provedeni na dvjema vitrinama tema su ovoga članka.¹

NEPOVOLJNI MIKROKLIMATSKI UVJETI U ZGRADI ORUŽARNICE U KLIŠKOJ TVRĐAVI

Već prilikom prvog radnog posjeta oružarnici, u listopadu 2013., u unutarnjem je prostoru zamijećeno vlaženje. Na istočnom i južnom zidu oružarnice vlaga se kapilarno penje do visine od oko 250 cm iznad razine poda. Uzroci vlaženja su dvojaki. U istočni zid, koji je do polovice ukopan u zemlju (sl. 1), vlaga prodire iz tla, jer s vanjske strane zida ne postoji hidroizolacija niti je izvedena drenaža. U južni zid, koji je ujedno i vanjski zid kliške tvrđave, prodiru oborinske vode. Taj zid ima pojačani trapezni presjek u donjemu dijelu s otklonom površine prema vani. Budući da pod krovom nema oluka, oborinske se vode slijevaju na donji, istureni dio zida i kroz sljubnice među kamenim blokovima prodire u njega (sl. 2). Manji problemi s vlaženjem vidljivi su i u sjeverozapadnom kutu prostorije, osobito u dijelu zapadnoga zida koji se naslanja na kamen živac. U toj se zoni, međutim, vlaga kapilarno penje samo do visine od tridesetak centimetara iznad razine poda. Ova su opažanja unesena u izvješće o obavljenim radovima koje je po dovršetku programa predano nadležnom Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture.

Vlaga koja nekontrolirano prodire u strukturu građevine predstavlja opasnost za samu građevinu, ali i za predmete koji se u njoj nalaze, jer povećava relativnu vlažnost zraka u unutarnjem prostoru. U postojećim je uvjetima

.....
1 Radovi su izvedeni u proljeće 2014., a bili su dio širega projekta koji je uključivao konzervatorsko-restauratorske zahvate na željeznim nosačima sidrenim u zidove oružarnice i prezentacijske radove u izložbenom prostoru. Vidi: SUNARA, SAGITA MIRJAM, 2014. (jedan primjerak izvješća čuva se u Konzervatorskom odjelu u Splitu).

gotovo nemoguće stvoriti mikroklimu koja bi odgovarala predmetima i bila stabilna. Metalni bi se predmeti, naime, trebali čuvati u uvjetima niske relativne vlažnosti zraka, jer većina metala brže korodira u vlažnim uvjetima. No, metal nije jedini gradbeni materijal predmetâ iz zbirke staroga oružja Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“: tu su još drvo, bjelokost, sedef, poludrago kamenje, staklo. Donja granica relativne vlažnosti pri kojoj bi se takvi, kompozitni materijali trebali čuvati iznosi 35%, a gornja 55% (tablica 1).²

Tablica 1.

Preporučene vrijednosti relativne vlažnosti zraka (pri normalnoj temperaturi)

Oružje, oklopi, metali 15 – 40 %, ovisno o stanju metala i prisutnosti oksida. Drveni dijelovi iziskuju posebnu zaštitu. Polirani metali, npr. mjed i bronca, ne oksidiraju (ne korodiraju) pri relativnoj vlažnosti zraka od 15% ili nižoj. Bjelokost, izrezbarena kost 40 – 60 %, iziskuje više kontrole od anatomskih zbirki. Dimenzionalne promjene su spore, osim kada su u pitanju tanke pločice, kao kod bjelokosnih minijatura. Staklo 40 – 60 %. Staklo koje je uslijed kemijske nestabilnosti „napala“ vlaga (eng. <i>crizzled/weeping/sick glass</i>) zahtijeva strože kontrolirani raspon relativne vlažnosti zraka (npr. 40%) kako bi se degradacijski proces zaustavio. Kod drugih vrsta stakla relativna vlažnost zraka nije kritična.	Drvo • namještaj, intarzije od drva 40 – 60 %, u osnovi ovisno o udjelu drva, drvenim vlaknima, spajanju dijelova te o stanju površine ili površinskih premaza; osobito podložno utjecaju sezonskih promjena ili ciklusa relativne vlažnosti zraka. Zbog udjela smole ili načina izrade predmeta, neke su vrste drva manje osjetljive. • oslikano drvo, lakirano drvo, razno 45 – 60 %. U ovu kategoriju spadaju glazbala, makete, dekorativni predmeti koji su većim dijelom izrađeni od obojenog ili lakiranog drva.

Vrijednosti temperature i relativne vlažnosti zraka u zgradi oružarnice povremeno su mjerene tijekom siječnja, veljače i ožujka 2014. godine. Maksimalna izmjerena relativna vlažnost zraka iznosila je visokih 85%. Sva su mjerenja obavljena tijekom dnevnih sati, pa je vrlo izgledno da tijekom noći ta vrijednost premašuje 90%. Usporede li se izmjerene vrijednosti s onima u vanjskome okolišu (tablica 2),³ zamjećuje se da su oscilacije relativne vlažnosti zraka u oružarnici u promatranim danima i satima izraženije od

² Podaci preuzeti iz: STOLOW, NATHAN, 1987., 16.

³ Budući da na Klisu nema meteorološke postaje, podatci koji se donose u tablici odnose se na najbližu meteorološku postaju, a to je postaja Split/Marjan. Autorica zahvaljuje Damiru Mlineku iz Državnog hidrometeorološkog zavoda na dostavi podataka.

1 Zgrada oružarnice iza trećeg obrambenog obzida, pogled s istočne strane (foto: S. M. Sunara, siječanj 2014.)

Klis, armoury behind the third defensive wall, view from the east (photo: S. M. Sunara, January 2014)

2 Oborinsko vlaženje južnoga zida zgrade (foto: S. M. Sunara, siječanj 2014.)

Dampness of the southern wall of the building caused by rainwater (photo: S. M. Sunara, January 2014)

onih u vanjskome prostoru ($\pm 14\%$ u zgradi, $\pm 4\%$ izvan zgrade). Mjerenja su potvrdila da mikroklimatski uvjeti u oružarnici nisu podesni za izlaganje restauriranog oružja, osim ako se ono neće čuvati u hermetičnim mikroklimatskim komorama ili u vitrinama s aktivnom regulacijom mikroklimatike.

3 Naslage kristala soli na površini žbuke (foto: S. M. Sunara, ožujak 2014.)
Efflorescence on the plastered wall (photo: S. M. Sunara, March 2014)

4 Oštećenja završnoga sloja žbuke uzrokovana kristalizacijom soli (foto: S. M. Sunara, ožujak 2014.)

Damages to the final layer of plaster caused by salt crystallization (photo S. M. Sunara, March 2014)

Tablica 2.
Usporedba vrijednosti temperature i relativne vlažnosti zraka u oružarnici i u vanjskome okolišu (meteorološka postaja Split/Marjan)

Datum	10 h	11 h	12 h	13 h	14 h	15 h	16 h
11. siječnja 2014.	T 12 °C T 11,6 °C RH 74 % RH 74 %	T 12 °C T 13,4 °C RH 74 % RH 75 %	T 12 °C T 13,4 °C RH 76 % RH 76 %	T 12 °C T 14,4 °C RH 79 % RH 76 %	T 14,4 °C	T 12 °C T 14,3 °C RH 80 % RH 75 %	T 12 °C T 13,9 °C RH 81 % RH 76 %
<i>Vrijeme: oblačno, bez oborina</i>							
20. veljače 2014.	T 13 °C T 14,6 °C RH 71 % RH 86 %	T 13 °C T 14,8 °C RH 76 % RH 86 %	T 13 °C T 15,4 °C RH 79 % RH 84 %	T 15,3 °C RH 84 %	T 13 °C T 15,1 °C RH 84 % RH 82 %	T 13 °C T 15,5 °C RH 85 % RH 83 %	T 14,6 °C RH 83 %
<i>Vrijeme: oblačno, kišno</i>							
6. ožujka 2014.	T 14,0 °C RH 42 %	T 11 °C T 14,2 °C RH 47 % RH 41 %	T 15,0 °C RH 41 %	T 11 °C T 14,5 °C RH 53 % RH 40 %	T 14,6 °C RH 39 %	T 11 °C T 14,3 °C RH 56 % RH 39 %	T 14,0 °C RH 41 %
<i>Vrijeme: djelomično sunčano, bez oborina, vjetrovito</i>							

Podatci o temperaturi i relativnoj vlažnosti zraka koji su otisnuti crnom bojom odnose se na zgradu oružarnice, a podatci otisnuti tirkiznom bojom na meteorološku postaju Split/Marjan. Podaci o naoblaci i oborinama odnose se na Klis, a nastali su vizualnim opažanjem.

Predmete je trebalo pohraniti u vitrine i zbog prašine. Naime, vlaga iz zidova slabi vezivo u sloju žbuke, uslijed čega se žbuka trusi. Žbuka se razara i zbog kristalizacije topljivih soli koje vlaga donosi na površinu žbuke (sl. 3, 4). Čestice žbuke koje otpadaju sa zidova, a u kojima su zarobljene soli, padaju po eksponatima. Žbuka sa zidova nije jedini izvor prašine; ona dopire i izvana, kroz ulazna vrata koja su tijekom radnoga vremena oružarnice širom otvorena i kroz prozor u istočnome zidu zgrade koji se često

otvara zbog provjetravanja.⁴ Oružarnica je za posjetitelje otvorena tijekom cijele godine, a prostor nije klimatiziran.

VITRINE U ZGRADI ORUŽARNICE

Do preuređenja stalnoga postava tzv. Uskočke oružarnice 2014. godine, u prostoriji su se nalazile dvije velike i šest manjih samostojećih vitrina (sl. 5). U velikim su vitrinama bile izložene replike uskočkih uniformi, a u manjima kopije

4 Vitrina predmetima pruža i fizičku zaštitu (od dodirivanja, krađe i sl.).

5 Postav tzv. Uskočke oružarnice prije preuređenja (foto: S. M. Sunara, listopad 2013.)

Set-up of the so-called Uskok armoury prior to renovation (photo: S. M. Sunara, October 2013)

starog oružja. Samo je u jednoj (manjoj) vitrini bio izložen predmet iz zbirke starog oružja, i to mač tipa *schiaivona*.

Vitrine koje su zatečene u prostoru izrađene su od iverala i stakla. Spojevi staklenih stijenki nisu zabrtvljeni, pa su vitrine propusne za zrak, što znači da je vrijednost relativne vlažnosti zraka u vitrini približno jednaka onoj u prostoru. Manje su vitrine oblikovane tako da se u njima može izložiti samo jedan predmet. Predmeti su izloženi ovješeni o plastičnu nit; jedan kraj niti omotan je oko predmeta, a drugi je pričvršćen za gornju plohu vitrine. Takav način izlaganja nije primjeren, jer se predmeti i pri najmanjoj vibraciji ljuljaju. Osim toga, naprezanja u materijalu nisu ravnomjerno raspoređena.

Budući da svi restaurirani predmeti nisu mogli stati u postojeće vitrine,⁵ nije imalo smisla preinačavati ih; trebalo je nabaviti vitrinu u koju može stati veći broj predmeta. Nadležni je konzervator inzistirao na nabavi sofisticirane – i veoma skupe – vitrine inozemne proizvodnje, odbijajući prijedlog da se vitrina izradi u Hrvatskoj, prema uputama konzervatora-restauratora.⁶ To je predstavljalo problem, jer je nabavu vitrine trebala financirati Povijesna postrojba „Kliški uskoci“, udruga koja svoje aktivnosti financira pretežno novcem svojih članova. Izlaz iz te situacije ponudila je Valentina Ljubić Tobisch, konzervatorica-restauratorica pod čijom su paskom restaurirani predmeti iz „uskočke“ zbirke. Njezinim je zalaganjem Tehnički muzej u Beču donirao Povijesnoj postrojbi „Kliški uskoci“ dvije drvene stolne vitrine sa staklenim zvonima.

5 Misli se na male vitrine, jer su velike bile rezervirane za lutke s uskočkim odorama.

6 U Hrvatskoj, primjerice, djeluje tvrtka Conservum koja se bavi proizvodnjom vitrina muzejske kvalitete: www.conservum.com.

Nove su vitrine bile dovoljno velike da u njih stanu svi restaurirani predmeti.⁷ Odlučeno je da će se u manjim vitrinama koje su se već nalazile u oružarnici izložiti replike povijesnog oružja. Opasnost od oštećenja uzrokovanih korozijom (zbog velike vlage u prostoru) za te je predmete mala, jer ih članovi Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“ redovito čiste i premazuju zaštitnim premazima. To su, naime, rekviziti koje koriste u rekonstrukcijama povijesnih bitki u kojima sudjeluju.

Stolne vitrine koje je udruzi donirao Tehnički muzej u Beču nekoć su služile za izlaganje maketa. „Uskočko“ se oružje, međutim, nije moglo izložiti direktno na drvenim stolovima; trebalo je osmisliti primjeren način prezentacije. Još važnije, u vitrine je trebalo implementirati sustav kontrole relativne vlažnosti zraka kako bi se predmeti zaštitili od naglih i jako izraženih promjena relativne vlažnosti zraka u oružarnici.

PASIVNA REGULACIJA RELATIVNE VLAŽNOSTI ZRAKA U VITRINI

Relativna vlažnost zraka u vitrini može se regulirati na dva načina: pasivno i aktivno.⁸ U pasivnim se sustavima za održavanje relativne vlažnosti zraka unutar određenoga raspona koriste higroskopni materijali poput silika-gela. Kod aktivnih se sustava za postizanje odgovarajuće relativne vlažnosti zraka koriste ventilatori ili pumpe za cirkulaciju zraka, no takvi sustavi iziskuju vanjski izvor energije. Budući da je pasivni sustav višestruko jeftiniji od aktivnoga, a projektni je budžet bio vrlo skroman, odlučeno je da će se upravo on implementirati u donirane vitrine. Ne manje važno, implementacija takvoga sustava bila je mnogo jednostavnija.⁹

Učinkovitost pasivnoga sustava regulacije relativne vlažnosti zraka u vitrini ovisi o trima faktorima: zrakopropusnosti vitrine, količini i vrsti higroskopnog materijala u njoj te o okolišnim uvjetima. Kod vitrina koje su dobro zabrtvljene¹⁰ i koje se nalaze u prostoru u kojemu okolišni uvjeti ne odstupaju previše od ciljanih vrijednosti, takav je sustav iznimno učinkovit. Ukoliko vitrina nije dobro zabrtvljena, a relativna vlažnost zraka u okolnome prostoru značajno

7 Tehnički muzej u Beču ponudio je Udruzi nekoliko tipova vitrina, a autorica ovih redaka predložila im je da uzmu dvije stolne vitrine sa staklenim zvonima. Dimenzije stolova iznose 88 cm x 228 cm (širina x dužina), a dimenzije staklenih zvona 79,5 cm x 219,5 cm x 34,5 cm (širina x duljina x visina).

8 Više o toj temi vidi u: SHINER, JERRY, 2003., 10–14. Za povijesni pregled kontrole mikroklimatskih uvjeta u muzejskim vitrinama vidi: SHINER, JERRY, 2007., 267–275.

9 Za usporedbu značajki vitrina s aktivnom i pasivnom regulacijom mikroklimata vidi: CASSAR, MAY; MARTIN, GRAHAM, 1994., 171–173, ovo na str. 171 (tablica 1).

10 Muzejski standard za nepropusnost vitrina je 0,1 izmjena zraka po danu (MICHALSKI, STEFAN. 1994., 169–186, ovo na str. 169). Samo hermetički zatvorena vitrina može zapriječiti izmjenu zraka (i vlage) s okolnim prostorom, no rijetki si muzeji mogu priuštiti takve vitrine.

odstupa od vrijednosti koje odgovaraju izloženim predmetima, relativna vlažnost vanjskoga zraka imat će veliki utjecaj na relativnu vlažnost zraka u vitrini. S vremenom će se njihove vrijednosti izjednačiti, pa kod takvih vitrina silika-gel treba periodično mijenjati kondicioniranim silika-gelom.¹¹ Odgovarajuća količina higroskopskog materijala osigurat će eksponatima relativno stabilne uvjete kroz dulji vremenski period.¹²

Učinkovitost vitrine može se povećati smanjivanjem njezine zrakopropusnosti i povećanjem količine higroskopskog materijala. Da bi se smanjila zrakopropusnost vitrine treba zabrtviti spojeve te zatvoriti rupe i pukotine. Drvene bi površine trebalo obložiti paronepropusnim filmom ili folijom, jer se izmjena zraka (i vlage) između vitrine i okolnoga prostora odvija i kroz drvo (svi su organski materijali u manjoj ili većoj mjeri propusni za zrak).¹³

Dobra zabrtvljenost, međutim, može imati negativne posljedice: u dobro zabrtvljenoj vitrini mogu se nakupljati hlapive tvari koje uzrokuju kemijsku razgradnju izloženih predmeta. Izvori tih štetnih tvari mogu biti materijali korišteni za izradu vitrine – drvo, ljepila, sredstva za brtvljenje, boje, lakovi, tekstil – no mogu ih otpuštati i sami predmeti.¹⁴ Poželjno bi stoga bilo da se za izradu vitrina koriste kemijski inertni materijali poput metala, stakla ili pleksiglasa.¹⁵ Ukoliko se korištenje drva ne može izbjeći, problem hlapivih organskih tvari koje ono otpušta može se riješiti na nekoliko načina.¹⁶ Najskuplji je način instaliranje sustava za ventilaciju (i filtraciju) zraka u vitrini. Takvi sustavi iziskuju vanjski izvor energije. Postavljanje adsorbenta u granularnoj formi koji fizički ili kemijski vezuje plinovite onečišćivače ili oblaganje drvenih ploha u unutrašnjosti vitrine aluminiziranim paronepropusnim

6 Vrećice s RD silika-gelom između drvenih letvica (foto: S. M. Sunara, ožujak 2014.)

RD silica gel bags between wooden slats (photo: S. M. Sunara, March 2014)

filmom (može se koristiti i kombinacija poliesterske folije i tkanine s aktivnim ugljikom) predstavlja ekonomičnije rješenje. Najjednostavnije i najjeftinije rješenje je povremeno otvaranje (provjetranje) vitrine.

Iz svega navedenoga razvidno je da prilikom izrade novih ili preinačavanja starih vitrina treba pažljivo odvagnuti relativne prednosti naspram potencijalnih rizika. Primjerice, drvo kao higroskopski materijal doprinosi stabilizaciji relativne vlažnosti zraka u vitrini, ali je i izvor štetnih tvari. U vitrini koja nije dobro zabrtvljena neće se nakupljati hlapive štetne tvari, ali će higroskopski materijali biti manje učinkoviti.¹⁷

OPREMANJE DVIJU DONIRANIH STOLNIH VITRINA ZA IZLAGANJE RESTAURIRANOG ORUŽJA

Projektom je bilo predviđeno da se u svaku vitrinu postavi jednostavna konstrukcija na kojoj će počivati podloga za izložke, a da silika-gel bude skriven ispod te podloge.¹⁸ Na stolove su u pravilnim razmacima raspoređene drvene letvice premazane 10-postotnom otopinom *Paraloida B-72* u acetonu. Akrilna je smola trebala zatvoriti pore drva te

11 Higroskopski materijal (npr. silika-gel) ne može povećati ili smanjiti relativnu vlažnost zraka u vitrini; on samo ublažava njezine nagle promjene.

12 Garry Thomson prvi je izveo jednadžbu kojom se može izračunati količina higroskopskog materijala (npr. silika-gela) potrebnog za stabilizaciju relativne vlažnosti zraka u propusnoj vitrini kroz određeno vremensko razdoblje (THOMSON, GARRY, 1977. 85–102.). Za izračun količine potrebnoga silika-gela vidi još: WEINTRAUB, STEVEN, 2002., 169–194.

13 Glavni mehanizam izmjene/kretanja zraka između vitrine i okolnoga prostora je difuzija. Postoje i drugi mehanizmi, no difuzija ima najveći utjecaj na relativnu vlažnost zraka u vitrini. Više o tome vidi u: PADFIELD, TIM. 1966., 8–30.

14 Od novijih publikacija koje donose sustavan pregled onečišćivača o muzejskom okruženju vidi: HATCHFIELD, PAMELA, B., 2005; GRZYWACZ, CECILY, M., 2006; BOCCIA PATERAKIS, ALICE. 2016.

15 Svaki materijal koji će se koristiti u izradi vitrine trebalo bi ispitati prije nego što predmet/umjetnina dođe s njim u doticaj. Jedan od uobičajenih postupaka ispitivanja je tzv. Oddyjev test, nazvan prema kemičaru dr. sc. Andrewu Oddyju iz Britanskoga muzeja u Londonu. Danas je na internetu dostupno nekoliko baza podataka koje sadrže rezultate ispitivanja materijala tom metodom, vidi: http://www.conservation-wiki.com/wiki/Oddy_Tests:_Materials_Databases (20. 8. 2016.).

16 Postupci kojima se može utjecati na otpuštanje i(li) migraciju štetnih tvari opisani su u: TÉTREAUULT, JEAN 1994., 79–87. Dostupno na: <http://iaq.dk/papers/good-bad-ugly.htm> (18. 6. 2017.).

17 O temperaturi ovdje nije bilo govora, iako i ona predstavlja jedan od mikroklimatskih parametara. Temperatura je značajna zbog toga što utječe na relativnu vlažnost zraka. Rasvjetna tijela u vitrini mogu uzrokovati porast temperature u njoj, a time i promjenu relativne vlažnosti zraka. Jednak će učinak imati Sunčeva svjetlost koja direktno pada na vitrinu.

18 Idejno rješenje za opremanje dviju vitrina potpisuje autorica ovoga teksta. U radovima su sudjelovale Tina Tomšić i Nives Mijić koje su u to vrijeme bile studentice četvrte godine konzervacije-restauracije na Umjetničkoj akademiji u Splitu.

Čitatelju kojega zanima tema poboljšanja mikroklimatskih uvjeta u starim muzejskim vitrinama od interesa će biti sljedeći radovi: THICKETT, DAVID; LUXFORD, NAOMI, 2007., 105–109; THICKETT, DAVID; STANLEY, BETHAN; BOOTH, KEVIN, 2008., 775–782; ROEMICH, HANNELORE; WEINTRAUB, STEVEN, 2010.

7 Vrećice s RD silika-gelom zamijenjene su kazetama s PROsorb silika-gelom (foto: S. M. Sunara, svibanj 2015.)

RD silica gel bags replaced by PROsorb silica gel cassettes (photo: S. M. Sunara, May 2015)

smanjiti otpuštanje štetnih plinova.¹⁹ Drvo je odabrano zbog dostupnosti i niske cijene, ali i zbog toga što može pomoći ublažavanju oscilacija relativne vlažnosti zraka u vitrini.²⁰

Između letvica su postavljene vrećice sa silika-gelom (sl. 6). U jednu je vitrinu postavljeno 9 kg silika-gela, a u drugu 8 kg. To, međutim, nije bilo dovoljno: za vitrinu zapremnine 1 m³ potrebno je otprilike 20 kg RD silika-gela (eng. *regular density silica gel* ili *RD silica gel*). Zapremnina stolnih vitrina iznosi oko 0,6 m³, što znači da je za svaku vitrinu bilo

19 Za premazivanje drvenih letvica odabran je *Paraloid B-72*, akrilna smola koja zbog svoje stabilnosti i kemijske inertnosti nalazi široku primjenu u konzervaciji-restauraciji. Aceton je odabran zbog velike brzine hlapivosti. Radove je, naime, trebalo provesti u vrlo kratkom roku, pa se trebalo pobrinuti da svo otapalo ishlapi iz zaštitnoga premaza prije nego što se letvice stave u vitrinu.

Određeni epoksidni i poliuretanski premazi bili bi puno učinkovitiji u blokiranju emisije hlapivih štetnih tvari iz drva, no kod njih problem predstavlja duga retencija otapala (MILES, CATHERINE. E. 1986., 114– 124).

20 Relativna učinkovitost *Paraloida B-72* (*Acryloida B-72*) u usporavanju izmjene vlage između drva i njegova okoliša iznosi tek 30% (SCHNIEWIND, ARNO. P; ARGANBRIGHT, DONALD G. 1984., 2–5).

8 Izrada podloge za izlaganje restauriranih predmeta (foto: S. M. Sunara, ožujak 2014.)

Making of the pad for exhibiting conserved items (photo: S. M. Sunara, March 2014)

potrebno 12 kg RD silika-gela. Vlasnici su raspolagali samo sa 17 kg silika-gela, koliko im je donirao Tehnički muzej u Beču. Kasnije su, ipak, prikupili sredstva za nabavu četiriju kazeta PROsorb silika-gela (500 g / kazeta). Jedna takva kazeta dovoljna je za vitrinu zapremnine 0,7 m³. Da bi se povećala učinkovitost sustava pasivne regulacije relativne vlažnosti zraka, u svaku su vitrinu stavljene dvije kazete, odnosno dvostruko više od preporučenog (sl. 7).

Iako je za metal primjerenija niža relativna vlažnost zraka, silika-gel je kondicioniran na 50% relativne vlažnosti, što više odgovara organskim materijalima.²¹ Ocijenjeno je da ta vrijednost relativne vlažnosti neće doprinijeti pojavi korozije na metalnim površinama, jer su one tretirane zaštitnim premazom: željezo je zaštićeno lanenim štand uljem, mjedeni dijelovi oružja mikrokristaličnim voskom, a na pozlaćene i posrebrene površine nanesen je *Paraloid B-72*.²² Kazete s PROsorb silika-gelom već su bile kondicionirane na željenu vrijednost, dok je vrećice sa silika-gelom trebalo isušivati izlaganjem suncu, a vrijednost relativne vlažnosti očitavati s indikatorskih papirića (posao se, naime, odvijao na terenu).

Za izradu podloge na kojoj će biti poslagano oružje korištena je montažna pjena debljine 5 cm i trajni muzejski valoviti karton debljine 3 mm. Svaka je podloga skrojena od nekoliko komada montažne pjene koja se nalazi u „sendviču“ između dva kartona (sl. 8). Dimenzije gornjega kartona odgovaraju dimenzijama jezgre od montažne pjene, dok je donji karton nešto uži i kraći (sl. 9). Za lijepljenje kartona i montažne pjene korišteno je taljivo lijepilo *Thermogrip 6363*

21 Da je silika-gel kondicioniran na 40 – 45 % relativne vlažnosti, imao bi duži „vijek trajanja“, odnosno period do njegove zamjene ili rekondicioniranja bio bi dulji. Dakako, prilikom sljedeće zamjene kazeta može se staviti silika-gel kondicioniran na nižu vrijednost od inicijalne.

22 Usp. LJUBIĆ TOBISCH, VALENTINA. (ur.), 2013.

9 Podloga je izrađena od tzv. montažne pjene i trajnog muzejskog valovitog kartona (foto: S. M. Sunara, ožujak 2014.)

The pad is made of polyethylene foam planks and archival corrugated cardboard (photo: S. M. Sunara, March 2014)

10 Podloga je presvučena sintetičkom tkaninom (foto: S. M. Sunara, ožujak 2014.)

The pad is covered with synthetic fabric (photo: S. M. Sunara, March 2014)

11 Vitrina s vatrenim oružjem. Pozadina legende o pištoljima (kuburama) je jednobojna, ali je krasi skicozno izveden prikaz oružja. (foto: S. M. Sunara, travanj 2014.)

Display case with firearms. The background of the museum label describing pistols (firelocks) is monochromatic and decorated with a sketch of the weapons (photo: S. M. Sunara, April 2014)

12 Tekst legendi ispisan je crnom bojom na svijetlosivoj pozadini koju krasi ulomak grba Petra Kružića (foto: S. M. Sunara, travanj 2014.)

The text of the museum labels is written in black on a light grey background decorated with a fragment of the coat of arms of Petar Kružić (photo: S. M. Sunara, April 2014)

Hot-Melt Adhesive (etilen/vinil acetat kopolimer).²³ Kartoni drže komade montažne pjene na okupu i dodatno učvršćuju podlogu (oružje je prilično teško). Ne manje važno, kartoni zbog svoje higroskopsnosti doprinose ublažavanju naglih promjena relativne vlažnosti zraka u vitrini.

Podloga je naposljetku presvučena sintetičkom tkaninom, i to tako što su rubovi tkanine ugurani u procijep koji je skalpelom načinjen u montažnoj pjeni (sl. 10). Nakon što je podloga položena na letvice, s donje su strane za nju pribadačama pričvršćene trake tkanine koje skrivaju letvice od pogleda posjetitelja. Budući da tkanina nije nepropusna za zrak, izmjena zraka između „odjeljaka“ sa silika-gelom i gornjega dijela vitrine nesmetano se odvija duž bočnih

²³ Za izradu podloge korišteni su isključivo materijali koji ne sadrže (i ne otpuštaju) tvari koje mogu oštetiti izložene predmete, i koji su dugoročno stabilni. Specifikacije korištenih materijala mogu se naći na web-stranici dobavljača, tvrtke Crescat d.o.o. iz Zagreba: www.crescat.hr.

stranica podloge. Treba kazati i to da je podloga na kojoj leže predmeti udaljena od staklenoga zvona cca 5 – 10 cm, što je više nego dovoljno za cirkulaciju zraka, pa ne treba očekivati da postoji značajna razlika u relativnoj vlažnosti zraka ispod i iznad podloge.²⁴

Na podlogu je potom poslano restaurirano oružje (sl. 11). Prilikom postavljanja predmeta pazilo se na njihovu fizičku stabilnost: pod neke su predmete podmetnuti komadići montažne pjene koji sprječavaju njihovo pomicanje ili im podupiru osjetljive dijelove. Komadići montažne pjene

²⁴ Istraživanja koja je 1960-ih godina proveo Tim Padfield pokazala su da (i) kod vrlo propusne vitrine gotovo da nema razlike u relativnoj vlažnosti zraka u njezinom gornjem i donjem dijelu (na udaljenosti od oko 1 m razlika je iznosila $\pm 3\%$, što je unutar eksperimentalne pogreške). Usp. PADFIELD, TIM. 1966., 20. *Canadian Conservation Institute* preporuča min. 15 mm razmaka oko perforirane podloge (s rupama promjera min. 15 mm koje prekrivaju 50% površine), usp.: THICKETT, DAVID; LUXFORD, NAOMI, 2007., 107.

13 Članovi Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“ na rukama su morali nositi drvene stolove i staklena zvona do oružarnice (foto: S. M. Sunara, ožujak 2014.)

Members of the Historical Brigade »Kliški uskoci« (»Klisian uskoks«) had to carry wooden tables and glass hoods to the armoury in their hands (photo: S. M. Sunara, March 2014)

presvučeni su tkaninom. U jednoj je vitrini izloženo hladno oružje (jatagani), a u drugoj vatreno (kubure i puška). U vitrini s vatrenim oružjem nalazi se i jedan mač (*schiaivona*), jer za njega nije bilo mjesta u vitrini s hladnim oružjem. U vitrini s hladnim oružjem izložene su i jedne korice jatagana, odabrane zbog svoga bogatog ukrasa. Svi su predmeti postavljeni tako da posjetitelj može vidjeti njihova najreprezentativnija obilježja. Uz svaki je predmet postavljena legenda koja sadrži podatke o nazivu predmeta, vremenu njegova nastanka i gradbenim materijalima. Tekst je napisan na hrvatskom i engleskom jeziku (sl. 12).²⁵

Na stolove su zatim postavljena staklena zvona. Da bi sustav pasivne regulacije relativne vlažnosti zraka u vitrinama funkcionirao, trebalo je smanjiti prekomjernu izmjenju

25 Podatke o nazivima, dataciji i gradbenim materijalima prikupila je autorica ovih redaka na temelju konzervatorsko-restauratorske dokumentacije. Stručnu korekturu hrvatskoga teksta obavili su konzervator-arheolog Ivan Alduk (nazivi predmeta i njihova datacija, napomene o posebnim obilježjima) i V. Ljubić Tobisch (gradbeni materijali). Grafičko oblikovanje legendi potpisuje autorica članka.

14 Postavljanje staklenoga zvona na vitrini s hladnim oružjem (foto: S. M. Sunara, svibanj 2015.)

Placing of a glass hood on the cold weapons display case (photo: S. M. Sunara, May 2015)

15 Brtvljenje spoja staklenoga zvona i gornje plohe stola ljepljivom vrpcom 3M™ Type 850 (foto: S. M. Sunara, svibanj 2015.)

Sealing the joint between the glass hood and the upper surface of the table with adhesive tape 3M™ Type 850 (photo: S. M. Sunara, May 2015)

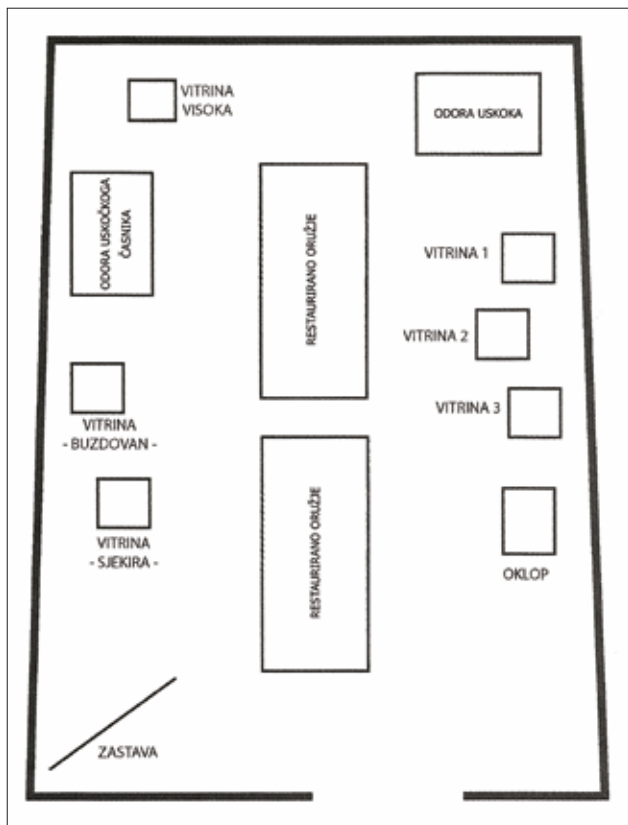
zraka s vanjskim prostorom. Vizualnim je pregledom ustanovljeno da na spoju staklenoga zvona i gornje plohe stola postoji najveći rizik od propuštanja zraka, pa je taj spoj zabrtvljen ljepljivom vrpcom 3M™ Type 850 (sl. 13–17).²⁶ Spojevi staklenih stijenki zvona nisu dodatno brtvljeni, jer se pretpostavilo da postojeće brtvilo još uvijek služi svrsi.²⁷ Zatvaranjem procijepa na spoju staklenoga zvona i stola spriječen je i prodor prašine u vitrinu.

Na ovome mjestu treba kazati da bi sve higroskopske materijale u vitrini prije zatvaranja trebalo kondicionirati

26 Prije postavljanja na stolove, staklena su zvona temeljito očišćena smjesom etanola i vode. Treba izbjegavati komercijalna sredstva za čišćenje stakla, jer mogu sadržavati amonijak i octenu kiselinu.

27 To osobito vrijedi za vitrinu u kojoj je izloženo hladno oružje, jer je njezino stakleno zvono zamijenjeno novim (staro se zvono razbilo prilikom sastavljanja vitrine). Novo je zvono izradila tvrtka specijalizirana za izradu akvarija.

Bilo bi dobro da su od Tehničkoga muzeja u Beču pribavljeni podatci o starosti i gradbenim materijalima doniranih vitrina, jer bi mogli dati osnovne naznake o zrakopropusnosti vitrina. Može se očekivati da će starija vitrina propuštati više zraka, jer ljepljivo/brtvilo starenjem propada.

16 Grafički prikaz rasporeda vitrina i izložaka u tzv. Uskočkoj oružarnici (autor: V. Perkov)

Graphic rendering of the layout of display cases and exhibits in the so-called Uskok armoury (author: V. Perkov)

tako što će ih se kroz duži period izlagati željenoj relativnoj vlažnosti. Također bi trebalo pripaziti na relativnu vlažnost zraka u izložbenom prostoru u trenutku zatvaranja vitrine, jer će taj zrak ostati „zarobljen“ u vitrini, barem neko vrijeme. U ovome slučaju zbog vremenskih ograničenja nije provedena aklimatizacija drvenih letvica, kartona i ekspozata (kondicioniranje drva, primjerice, traje najmanje dva mjeseca).²⁸ Iz istoga se razloga nije moglo paziti na to da u trenutku zatvaranja vitrina relativna vlažnost zraka u prostoriji bude unutar ciljanih vrijednosti.

Implementirani sustav iziskuje redovito održavanje; kazete PROsorb silika-gela treba periodično mijenjati novima ili rekondicionirati.²⁹ Zamjenu kazeta treba obaviti čim se vrijednost relativne vlažnosti zraka u vitrini približi onoj u izložbenom prostoru. Trebalo bi, dakle, pratiti kretanje relativne vlažnosti zraka u vitrini i izvan nje. Dakako, može se i matematički izračunati koliko će dugo postojeća količina silika-gela (1 kg PROsorb silika-gela / 0,6 m³) uspijevati održati relativnu vlažnost zraka unutar željenih vrijednosti,

²⁸ STOLOW, NATHAN, 1987, 113.

²⁹ Rekondicioniranje je ekonomičnije, ali iziskuje određeno vrijeme, pa bi bilo poželjno da se nabavi još jedan set kazeta PROsorb silika-gela.

17 Unutrašnjost tzv. Uskočke oružarnice uoči otvaranja novog stalnog postava u travnju 2014. (foto: S. M. Sunara, travanj 2014.)

Interior of the so-called Uskok armoury before the opening of the new permanent exhibition in April 2014 (photo: S. M. Sunara, April 2014)

no u tom bi slučaju trebalo znati koliko je vitrina propusna (trebalo bi izmjeriti broj izmjena zraka između vitrine i vanjskoga prostora, eng. *air exchange rate*, AER).

Da bi se obavila zamjena kazeta, vitrine treba otvoriti, što nije vrlo praktično (staklena zvana su teška, pa su za njihovo podizanje potrebne najmanje dvije osobe). Ipak, to ima i jednu prednost: tako se sprečava akumuliranje hlapivih tvari uz eksponate. Rješavanje problema plinovitih polutanata sada nije bilo moguće zbog skromnoga budžeta, ali će se u budućnosti tome morati posvetiti pažnja. Najprikladnije bi rješenje bilo da se na gornju plohu svakoga stola postavi aluminizirana paronepropusna folija. Tako bi se, osim otpuštanja štetnih tvari, spriječila difuzija vlage kroz drvo stola, što bi doprinijelo stabilizaciji relativne vlažnosti zraka u vitrini. Problem štetnih tvari što ih otpuštaju drvene letvice koje nose podlogu s eksponatima mogao bi se riješiti postavljanjem granuliranog adsorbenta u vitrini.

ISPITIVANJE UČINKOVITOSTI VITRINA

Kada su 2015. godine vrećice sa silika-gelom zamijenjene kazetama PROsorb silika-gela, obavljen je vizualni pregled restauriranog oružja u vitrinama. Na metalnim dijelovima nije uočena aktivna korozija. Istovremeno je primijećeno da se korozija pojavila na željeznim nosačima sidrenim u zidove oružarnice koji su netom prije provođenja radova na vitrinama bili očišćeni od korozije i zaštićeni premazom *Paraloida B-72* (10-postotna otopina u acetonu) i mikrokristaličnoga voska. Iako to upućuje na zaključak da adaptirane stolne vitrine uspijevaju zaštititi restaurirano oružje od nepovoljnih mikroklimatskih uvjeta u izložbenom prostoru, trebalo bi provesti opsežno istraživanje i iznesenu tvrdnju potrijepiti kvantitativnim pokazateljima.

Istraživanja toga tipa³⁰ uključuju praćenje relativne vlažnosti zraka i temperature u vitrini i izložbenom prostoru tijekom jedne kalendarske godine; tako se dolazi do podataka o sezonskim kretanjima mikroklimatskih uvjeta, ali i o najnižim i najvišim godišnjim vrijednostima. *Dataloggeri* s više senzora omogućuju praćenje kretanja relativne vlažnosti zraka i temperature u različitim dijelovima vitrine, npr. u sredini i uz staklene stijenke, u odjeljku sa silika-gelom i iznad njega i slično. Nadalje, mjeri se propusnost zraka, odnosno broj izmjena zraka između vitrine i vanjskoga prostora. Detektiraju se i mjesta na kojima dolazi do propuštanja zraka. Utvrđuje se prisutnost hlapivih štetnih tvari³¹ te brzina taloženja prašine.³² Ukoliko su za izradu ili opremanje vitrine korišteni materijali za koje nije poznato otpuštaju li štetne tvari, uzorke tih materijala treba ispitati.

ZAKLJUČAK

Osnovne informacije o pasivnoj regulaciji relativne vlažnosti zraka koje se u ovome radu donose, kao i literatura na koju se čitatelja u bilješkama upućuje, mogu poslužiti kao smjernice kod izrade i(li) opremanja vitrina u muzejima, galerijama i drugim ustanovama.

Opseg intervencija na dvjema doniranim stolnim vitrinama u zgradi oružarnice na kliškoj tvrđavi bio je uvjetovan skromnim projektnim budžetom. Mjere koje su poduzete kako bi se restaurirano oružje moglo izložiti predstavljaju samo privremeno rješenje, odnosno pokušaj da se mikroklimatski uvjeti donekle podvrgnu kontroli. Implementirani sustav iziskuje redovito održavanje, odnosno periodičke provjere relativne vlažnosti zraka i rekondicioniranje kazeta s PROsorb silika-gelom ili njihovu zamjenu kazetama kondicioniranim na željenu vrijednost. Neophodan je, dakle, angažman obučenog osoblja. Za dugoročno očuvanje zbirke Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“ – a to se odnosi na sve izložke, dakle i na replike oružja i odora – neophodno je rješavanje problema vlaženja zidova oružarnice, na što je upozoreno i u konzervatorsko-restauratorskom elaboratu koji je po dovršetku radova predan nadležnom Konzervatorskom odjelu Ministarstva kulture.

Da bi se izmjerila razina učinkovitosti adaptiranih vitrina potrebno je provesti opsežno istraživanje. Bilo bi poželjno da Ministarstvo kulture u okviru proračuna za programe zaštite i očuvanja kulturnih dobara u budućnosti osigura sredstva (ili više sredstava) za ispitivanje učinkovitosti mjera preventivnog konzerviranja, ali i za praćenje stanja predmeta na kojima su provedeni konzervatorsko-restauratorski zahvati.

30 Vidi primjerice: THICKETT, DAVID; DAVID, FRANCES; LUXFORD, NAOMI, 2005., 19–34.

31 Jedna od metoda je postavljanje ispoliranih komadića olovnog, srebrnog i bakrenog lima u vitrinu i prostoriju u kojoj se vitrina nalazi.

32 Brzina taloženja prašine može se izmjeriti izlaganjem čiste staklene pločice unutar i pokraj vitrine kroz određeno razdoblje.

ZAHVALE

Ovim putem najtoplije zahvaljujem (sada već bivšim) studenticama koje su sudjelovale u opremanju vitrina, Tini Tomšić i Nives Mijić. Ivanu Alduku iz Konzervatorskog odjela u Imotskom zahvaljujem na pažljivoj korekturi legendi koje prate eksponate, kao i na čitanju ovoga teksta. Članovima Povijesne postrojbe „Kliški uskoci“, a osobito njihovom predsjedniku, Damiru Žuri, zahvaljujem na ugodnoj suradnji; ljubav i strast kojom vodi svoju udrugu djeluje izuzetno motivirajuće. Iskrenu zahvalnost izražavam Vedranu Perkovu koji je *pro bono* izradio prijedlog novog uređenja tzv. Uskočke oružarnice i grafički oblikovao dvije zastave koje flankiraju ulaz u zgradu. Zahvale također upućujem Krešimiru Jadri iz Crescata i Ivi Gobić Vitolović iz Državnog arhiva u Rijeci bez kojih ne bi bilo moguće nabaviti sve materijale za opremanje vitrina. Damiru Mlineku iz Državnog hidrometeorološkog zavoda zahvaljujem na dostavi meteoroloških podataka i informacija. Recenzentima zahvaljujem na konstruktivnim primjedbama koje su me potaknule da jasnije i iscrpnije obrazložim svoje odluke u osmišljavanju i provođenju radova na dvjema doniranim vitrinama.

LITERATURA

- BOCCIA PATERAKIS, ALICE, *Volatile Organic Compounds and the Conservation of Inorganic Materials*, London, 2016.
- BREWER, JON ALLISON, Effect of selected coatings on moisture sorption of selected wood tests panels with regard to common panel painting supports, *Studies in Conservation*, 36, 1 (1991.), 9–23.
- BRIMBLECOMBE, PETER; RAMER, BRIAN, Museum display cases and the exchange of water vapour, *Studies in Conservation*, 28, 4 (1983.), 179–188.
- CASSAR, MAY; MARTIN, GRAHAM, The environmental performance of museum display cases, *Preventive Conservation: Practice, Theory and Research : Preprints of the contributions to the Ottawa Congress, 12–16 September 1994*, (ur.) Ashok Roy; Perry Smith, The International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, London, 1994., 171–173.
- COXON, HELEN, The good, the bad and the frustrating: designing and implementing a climate control system at the Royal Ontario Museum, *Museum Microclimates : Contributions to the conference in Copenhagen, 19–23 November 2007*, (ur.) Tim Padfield; Karen Borchersen, The National Museum of Denmark, Copenhagen, 2007., 277–283.
- GARVER, THOMAS H., Control of atmospheric pollutants and maintenance of stable climatic conditions, *Contributions to the London Conference on Museum Climatology, 18–23 September 1967*, (ur.) Garry Thomson, The

- International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works, London, 1968., 23–35.
- GRZYWACZ, CECILY M., *Monitoring for Gaseous Pollutants in Museum Environments : Tools for conservation*, Los Angeles, 2006.
- HACKNEY, STEPHEN, The evolution of a conservation framing policy at Tate, *Museum Microclimates : Contributions to the conference in Copenhagen, 19–23 November 2007*, (ur.) Tim Padfield; Karen Borchersen, The National Museum of Denmark, Copenhagen, 2007., 229–235.
- HATCHFIELD, PAMELA B., *Pollutants in the Museum Environment : Practical strategies for problem solving in design, exhibition and storage*, London, 2005.
- LEROTIĆ, PAVAO, Slika Bartolomea Vivarinija iz Velog Lošinja: model zaštite u neprimjerenim mikroklimatskim uvjetima, *Portal*, 3 (2012.), 93–106.
- LJUBIĆ TOBISCH, VALENTINA (ur.), *Konzervatorsko-restauratorski zahvati na zbirci oružja Udruge kliških uskoka*, Odsjek za konzervaciju-restauraciju Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu, Split, 2013. [Neobjavljeno izvješće.]
- MICHALSKI, STEFAN, Leakage prediction for buildings, bags and bottles, *Studies in Conservation*, 39, 3 (1994.), 169–186.
- MILES, CATHERINE E., Wood coatings for display and storage cases, *Studies in Conservation*, 31, 3 (1986.), 114–124.
- PADFIELD, TIM, The control of relative humidity and air pollution in show-cases and picture frames, *Studies in Conservation* 11, 1 (1966.), 8–30.
- RICHARD, MERVIN, The benefits and disadvantages of adding silica gel to microclimate packages for panel paintings, *Museum Microclimates : Contributions to the conference in Copenhagen, 19–23 November 2007*, (ur.) Tim Padfield; Karen Borchersen, The National Museum of Denmark, Copenhagen, 2007., 237–243.
- RIMMER, MELANIE; THICKETT, DAVID; WATKINSON, DAVID, *Guidelines for the Storage and Display of Archaeological Metalwork*, London, 2013.
- ROEMICH, HANNELORE; WEINTRAUB, STEVEN, Teaching preventive conservation: preparing conservators for the complex world of interdisciplinary decision making, *Proceedings of the Final Meeting of COST Action D42*, [podatak o uredniku nije poznat], Trinity College Dublin; COST, Dublin; Bruxelles, 2010., bez paginacije.
- SCHNIEWIND, ARNO P.; ARGANBRIGHT, DONALD G., Coatings and their effect on dimensional stability of wood, *Western Association for Art Conservation Newsletter* 6, 2 (1984.), 2–5.
- STOLOW, NATHAN, *Conservation and Exhibitions : Packing, transport, storage, and environmental considerations*, London ; Boston, 1987.
- SUNARA, SAGITA MIRJAM, *Klis, udruga Povijesna postrojba “Kliški uskoci”, zbirka oružja*, 16. – 18. st. : *Završno izvješće o obavljenim radovima*, Split, 2014. [Neobjavljeno izvješće.]
- SHINER, JERRY, Passive and active: microclimate generation, *The Exhibitionist Magazine*, 22, 2 (2003.), 10–14.
- SHINER, JERRY, Trends in microclimate control od museum display cases, *Museum Microclimates : Contributions to the conference in Copenhagen, 19–23 November 2007*, (ur.) Tim Padfield; Karen Borchersen, The National Museum of Denmark, Copenhagen, 2007., 267–275.
- TÉTREAULT, JEAN (1994.): Display materials: The good, the bad and the ugly, *Exhibitions and Conservation : Preprints of the conference held at the Royal College of Physicians*, (ur.) Jo Sage, Scottish Society for Conservation and Restoration, Edinburgh, 1994., 79–87, URL: <http://iaq.dk/papers/good-bad-ugly.htm> (18. 6. 2017.).
- THICKETT, DAVID; DAVID, FRANCES; LUXFORD, NAOMI, Air exchange rate – the dominant parameter for preventive conservation?, *The Conservator*, 29 (2005.), 19–34.
- THICKETT, DAVID; FLETCHER, PHILLIP; CALVER, ANDREW; LAMBARTH, SARAH, The effect of air tightness on RH buffering and control, *Museum Microclimates : Contributions to the conference in Copenhagen, 19–23 November 2007*, (ur.) Tim Padfield; Karen Borchersen, The National Museum of Denmark, Copenhagen, 2007., 245–251.
- THICKETT, DAVID; LUXFORD, NAOMI, Development of show cases for archaeological metals in aggressive environments, *Metal07 : Interim meeting of the ICOM-CC Metal WG Amsterdam, 17–21 September 2007*, (ur.) Christian Degriigny, Rijksmuseum, Amsterdam, 2007., 105–109.
- THICKETT, DAVID; STANLEY, BETHAN; BOOTH, KEVIN, Retrofitting old display cases, *ICOM Committee for Conservation : 15th Triennial Conference, New Delhi, 22–26 September 2008 : Preprints*, (ur.) Janet Bridgland, ICOM Committee for Conservation, New Delhi, 2008., 775–782.
- THOMSON, GARRY, Relative humidity: variation with temperature in a case containing wood, *Studies in Conservation* 9, 4 (1964.), 153–169.
- THOMSON, GARRY, Stabilization of RH in exhibition cases: hygrometric half-time, *Studies in Conservation*, 22, 2 (1977.), 85–102.
- THOMSON, GARRY, *The Museum Environment*, 2. izdanje, Oxford, 1994.
- TOISHI, KENZO, Humidity control in a closed package, *Studies in Conservation*, 4, 3 (1959.), 81–87.
- WADUM, JORGEN, Microclimate boxes for panel paintings, *The Structural Conservation of Panel Paintings :*

Proceedings of a symposium at the J. Paul Getty Museum, 24–28 April 1995, (ur.) Kathleen Dardes; Andrea Rothe, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, 1998., 497–524.

WATTS, SIOBHAN [et al.], Museum showcases: specification and reality, costs and benefits, *Museum Microclimates*

: *Contributions to the conference in Copenhagen, 19–23 November 2007*, (ur.) Tim Padfield; Karen Borchersen, The National Museum of Denmark, Copenhagen, 2007., 253–260.

WEINTRAUB, STEVEN, Demystifying silica gel, *Objects Specialty Group Postprints*, 9 (2002.), 169–194.

Summary

RETROFITTING MUSEUM DISPLAY CASES FOR EXHIBITING HISTORICAL WEAPONRY FROM THE COLLECTION OF THE HISTORICAL BRIGADE »KLIŠKI USKOCI« (»KLISIAN USKOKS«)

Eleven items from the collection of historical weaponry of the Historical Brigade »Kliški uskoci« (»Klisian uskoks«) – five yatagans, one sword (*schivona*), four pistols (firelocks) and one rifle – have been treated from 2010 to 2013 at the Conservation-Restoration Department of the Arts Academy of the University of Split. The conserved objects were to be exhibited in the Klis fortress near Split, in the building of the former armoury located behind the third defensive wall. Since the conditions in the building are not suitable for the display of objects sensitive to high humidity, the conserved weaponry had to be displayed in display cases in which a system of passive control of relative humidity was installed. The extent of intervention was determined by the project budget. This paper explicates how the showcases were prepared for exhibiting the items and describes decision making issues in planning and execution of the project.

Two table display cases with glass hoods were used to exhibit the objects. First, wooden slats coated with a 10% solution of Paraloid B-72 in acetone were placed on the tables. Humidity control cassettes from PROsorb conditioned to 50% RH were put between the battens. It was concluded that a relative humidity level of 50% will not cause the metal parts of the weaponry to corrode since a protective coating was applied to all metal surfaces during the conservation-restoration treatment. A pad made of polyethylene foam planks and archival corrugated cardboard, covered with synthetic

fabric, was laid over the wooden slats. Hot-Melt Adhesive Thermogrip 6363 was used to glue cardboard to polyethylene foam. The objects were then placed on the pads, and an exhibit label was placed next to each object. After the glass hoods were set down on the tables, the joints between the glass hoods and the table upper surfaces were sealed with the 3MTM Type 850 tape. This was done to improve air-tightness of the cases and to prevent ingress of dust. Measures taken for the items to be exhibited are only a temporary solution – an attempt to control microclimatic conditions to some extent. In order to preserve the collection of the Historical Brigade »Kliški uskoci« (»Klisian uskoks«) in the long term, the problem of structural dampness of armoury walls needs to be addressed. It is important to note that the implemented system requires regular maintenance: periodic checkups of relative humidity in the display cases, and regular reconditioning of the PROsorb cassettes or their substitution with PROsorb cassettes pre-conditioned to a desired relative humidity. In order for the PROsorb cassettes to be substituted, the glass hoods need to be removed, which is not very practical, but prevents the accumulation of harmful vapors emitted from the wood.

Basic information on passive control of relative humidity provided in this paper, as well as references to cited sources, may serve as guidelines in designing and/or upgrading display cases in museums, galleries and other institutions.

Zofia Mavar

Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva

Zofia Mavar
HR – 10 000 Zagreb, Sachsova 4

UDK: 725.1.025.4:623.1(497.5)
Pregledni rad/Subject Review
Prilmljeno/Received: 23. 5. 2017.

Ključne riječi: međunarodna radionica arhitekture, tvrđava Pula, fortifikacijsko naslijeđe, obrambene građevine, arhitektura fortifikacija, program radionice, edukacija, rezultati rada, iskustva
Key words: international architecture workshop, fortress Pula, fortification heritage, defence structures, fortification architecture, workshop programme, education, work results, experiences

SAŽETAK

Vojno graditeljstvo 19. i 20. stoljeća u kulturnom krajoliku Hrvatske zauzima značajno mjesto no, zbog niza razloga, ponajviše zbog gubitka izvorne funkcije, godinama je fizički i stručno zanemarivano. Političke promjene potkraj 90-ih godina prošloga stoljeća, napose demilitarizacija područja posebne namjene, omogućile su pristup stručnjacima, a time i provedbu sustavne evidencije i istraživanja u svrhu iznalaženja djelotvornih metoda zaštite i uređenja uključivanjem u investicijske programe. Ideja organizacije međunarodne radionice arhitekture fortifikacija na Brijunima bila je jedan od mogućih učinkovitih načina stručne obrade i pripreme dokumentacije za spašavanje zapuštenoga i ugroženoga fortifikacijskog naslijeđa. Člankom se omogućuje ocjena metoda rada i postignutih rezultata, a time i opravdanosti same ideje.

UVOD

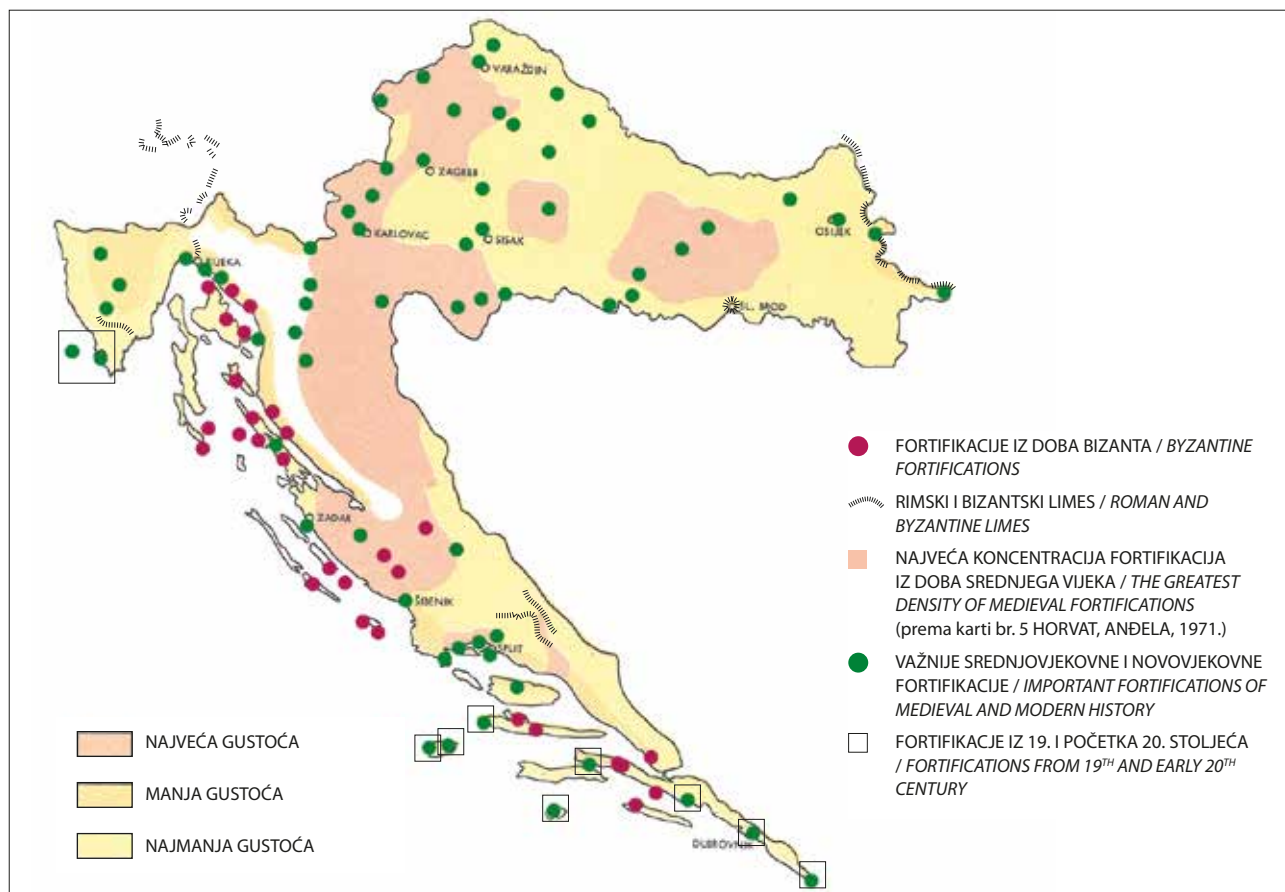
Velika koncentracija obrambenih građevina na tlu Hrvatske, izvanrednih primjera vojnoga graditeljstva iz skoro svih povijesnih razdoblja, potvrđuje njezin strateški položaj u europskom prostoru, što je utjecalo na razvoj, oblikovanje te neminovno i uređenje širih područja – po svemu specifičnih krajolika primarne militarne funkcije (sl. 1). U brojnim takvim ostvarenjima u nas valja izdvojiti impozantan, relativno dobro očuvan novovjekovni sustav fortifikacija

tvrđave Pula, najveće pomorske utvrde na istočnoj obali Jadrana građene u doba Austro-Ugarske.¹

Taj reprezentativan primjer austrijske obalne fortifikacije zauzima važno mjesto u impresivnom opusu europskih fortifikacija iz 19. i početka 20. stoljeća,² a obrambeni objekti zajedno s pripadajućim okruženjem do danas nedvojbeno utječu na uređenje samoga grada Pule kao i širega područja južnoga dijela Istarskoga poluotoka. Stručno promatrani pojedinačni primjeri standardiziranih i individualno projektiranih fortifikacija podloga su za proučavanje vojnoga graditeljstva spomenutoga doba, razvoja građevnih tehnika i metoda gradnje, specifičnih konstrukcija i materijala koji su imali važnu ulogu u razvoju građevinske industrije i drugog. No, u nas je još uvijek premalo stručnjaka koje zanima militarna arhitektura 19. i 20. stoljeća, što uz

.....
1 Pula, nekadašnje malo ribarsko naselje, odlukom austrijskih vojnih vlasti postaje glavna austrijska pomorska ratna luka čija je gradnja započela 1850.; jedna je od važnijih pojasnih tvrđava nastalih na području nekadašnje Monarhije. Sastojala se od više obrambenih grupa s pratećim objektima vojne namjene povezanih odgovarajućom infrastrukturom i komunalnim uređenjem. Tu su vojni obrambeni i industrijski kompleksi, prateći objekti vojnih ustanova s administrativnim, društvenim i kulturnim sadržajima, te napose objekti za život vojnika, časnika i pratećeg osoblja smještenih u urbanoj cjelini grada i njezinu okruženju, što danas ovu povijesnu krajobraznu cjelinu militarne funkcije svrstava u kategoriju kulturnoga krajolika iznimnih vrijednosti.

2 Dragocjene informacije o povijesnom razvoju i fazama gradnje te podatke o općim značajkama austrougarskih fortifikacija pružili su Krzysztof Wielgus, Waldemar Brzoskwinia i Piotr Czech, poljski stručnjaci za vojnu arhitekturu iz Krakowa. Kao voditelji radnih grupa Radionice na Brijunima 2002. i 2003. bili su od iznimne važnosti pri istraživanju i znanstvenoj obradi radnih materijala. Svoje su iskustvo, među ostalim, stjecali u proučavanju utvrda u sustavu tvrđave Kraków, jedne od strateški najvažnijih pojasnih tvrđava Austro-Ugarske, ali i drugih na području Monarhije. (BRZOSKWINIA, WALDEMAR; CZECH, PIOTR, 2002., 152-169 i 2003., 169-182), te sudjelovali u iznalaženju metoda njihove obnove i zaštite (WIELGUS, KRZYSZTOF, 1999. i 2003., 68-81).

1 Važnije fortifikacije iz različitih razdoblja na području Republike Hrvatske; rad autorice (osnovna kartografska podloga iz: HORVAT, ANĐELA, 1971.)
Major fortifications from different periods on the territory of the Republic of Croatia; Work of the author (basic cartographic background from: HORVAT, ANĐELA, 1971)

ostalo ima za posljedicu manjkavu stručnu obradu³, a da se i ne spominje nezainteresiranost znanstvene, stručne i šire javnosti za njezino očuvanje. Tome je zacijelo uvelike pridonijela nemogućnost pristupa područjima s posebnom namjenom, napose onima koja su više od cijeloga stoljeća u kontinuiranoj vojnoj uporabi.

3 Uvidom u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske (Lista zaštićenih kulturnih dobara (Z-lista), stanje 2. 11. 2016. <http://www.min-kulture/default.aspx?id=6212>) od dosad evidentiranih stotinjak obrambenih objekata u sustavu tvrđave Pula (forova, topničkih baterija, uporišta, obrambenih stražarnica i dr.) upisano je svega 16 utvrda, od čega pojedinačno samo 7, dok su ostale također klasificirane kao obrambena građevina, no s iskazom više utvrda (npr. fort Brioni Minor s tri prateće fortifikacije) ili utvrda zajedno s pratećim ili pozadinskim objektima (npr. fort i baterija Munida, fort Verudela i baterija S. Giovanni, područje topničke baterije sa skupinom objekata Fižela). Nadalje, 14 utvrda u sastavu grupe Barbariga iskazano je samo u registraciji područja klasificiranog kao kulturni krajolik, odnosno kao njegovi elementi, iako u toj skupini ima izvanrednih, čak u svjetskim razmjerima unikatnih primjera utvrda koje zavrjeđuju posebnu registraciju. Neke su pak utvrde registrirane u sklopu arheološkog nalazišta (utvrda Kaštijun odnosno Pomer) ili arheološke zone (utvrda Monte Grosso te baterije Monte Grosso, Valmaggioro i Sv. Maištada/Monte S. Maesta). No, treba skrenuti pozornost na činjenicu da je u navedenim slučajevima, a uzimajući u obzir važeću stručnu klasifikaciju, riječ o podvrstama kulturnoga dobra punog naziva „kulturni krajolik“ odnosno „kulturno-povijesna cjelina“, gdje pojedinačne utvrde podliježu sasvim drugim prostorno-planskim kriterijima valorizacije.

Nedostatna stručna istraženost i izostanak elementarne brige o naslijeđenim vrijednostima vojnoga graditeljstva danas znatno otežavaju rehabilitaciju fortifikacijskoga naslijeđa i potrebu integralne zaštite odabranih, osobito vrijednih demilitariziranih područja. Nažalost, zalaganja malobrojnih pojedinaca za temeljitu obradu, zaštitu i promociju vojnoga graditeljstva također su bezuspješna. Kako prevladati to stanje? Pozornost skreću pozitivna iskustava drugih, napose zapadnih europskih zemalja, npr. Velike Britanije, Nizozemske, Belgije, Njemačke, Italije, Francuske i drugih, pa i zemalja donedavno različitog društvenog uređenja, npr. Slovenije i Poljske. Iako u tim zemljama (i u onim visoko razvijenim) ima većih ili manjih problema sa stanjem povijesnih fortifikacija, takvi su objekti i područja i dalje izazov za stručnjake, napose za akademsku zajednicu, ali i za nevladine organizacije, stručne udruge i pojedince – entuzijaste, čijim su zalaganjem i često aktivnim ili samozatajnim stručnim angažmanom mnoge fortifikacije na odgovarajući način dokumentirane; neke već dugo imaju adekvatnu namjenu ili im se, uz mogućnost dopuštenoga preoblikovanja i prilagodbe, nastoji iznaći odgovarajuća suvremena funkcija za atraktivne kulturne, edukacijske,

sportsko-rekreacijske i/ili administrativne, poslovne, ugostiteljske i druge sadržaje. Njihove inicijative i napore, iako su obično daleko ispred odluka lokalnih i državnih vlasti i nadležnih službi, iste svesrdno prate i financijski podupiru.

ORGANIZACIJA RADIONICE – OD IDEJE DO PROGRAMA I PROVEDBE

Potaknuta pozitivnom praksom ranije spomenutih zemalja, ponajprije Poljske⁴, ideja o sustavnoj obradi fortifikacija začeta je još polovinom 80-ih godina prošloga stoljeća⁵. Pritom se, kao jedan od oblika razmjene iskustava u spašavanju fortifikacijskog opusa, osobito u pripremi baze podataka i tehničke dokumentacije, razmatrala mogućnost organizacije međunarodne radionice arhitekture fortifikacija. Ključni je argument bio da ljetne radionice/škole mogu znatno pridonijeti ne samo proučavanju, obradi i edukaciji u fizičkoj zaštiti i očuvanju bogatoga vojnog graditeljstva na našim prostorima, nego i ubrzanju procesa izrade njegove osnovne dokumentacije nužne za pokretanje aktivnosti na zaštiti, sanaciji ili revitalizaciji. No, sama Radionica na Brijunima bila je osmišljena tek godine 1998. zahvaljujući interesu i potpori tadašnje uprave Nacionalnog parka Brijuni prilikom izrade razvojnog i revitalizacijskog programa za Brijune Vlade RH.⁶

Brijuni, otočje osebujne ljepote i bogate povijesti, desetljećima u svojevrsnoj izolaciji, osamdesetih se godina prošloga stoljeća napokon postupno otvaraju javnosti te sve više privlače posjetitelje, ali i zainteresirane investitore. Nove okolnosti, napose postupna demilitarizacija otočja nakon političkih promjena 1990., otvorile su brojne razvojne mogućnosti za financijska ulaganja u taj dio iznimno važnoga graditeljskog naslijeđa. Potencijalna ugroženost koju

.....

4 Stoga jer Poljska ima prebogato povijesno fortifikacijsko naslijeđe iz doba ruske, pruske i austrijske okupacije, koje je u znatnoj mjeri znanstveno i stručno obrađeno i konzervatorski „zbrinuto“, pri čemu se akumuliralo zavidno stručno znanje i iskustvo. U svemu tome iznimne su zasluge obrazovnih ustanova (ne samo fakultetske razine), koje educiraju odgovarajuće kadrove. Naime, u obradi kulturnoga naslijeđa, pa tako i fortifikacija, kroz redovite programe studija i fakultativne tematske znanstvene skupine sudjeluju i studenti i učenici strukovnih škola. I sama sam, za vrijeme mojega redovitog i specijalističkog studija u Krakowu, sudjelovala u takvoj praksi.

5 Ideja stručne i znanstvene obrade fortifikacija iz 19. i početka 20. stoljeća začeta je godine 1985. prigodom obilaska terena i prikupljanja podataka za potrebe Konzervatorsko-urbanističke studije za Prostorni plan Nacionalnog parka Brioni i pripadajućeg dijela priobalnoga pojasa (MAVAR, ZOFIA; GOLDSTEIN, GORDANA, 1986.). Bila je to prilika da se u dogovoru s tadašnjim vojnim vlastima započne s prikupljanjem podataka o spomenicima kulture u vojnom vlasništvu na području Hrvatske, prije svega onih za vojsku „neperspektivnim“ prostorima posebne namjene, što je rezultiralo odazivom više vojnih pošti na suradnju. Tada je započeo rad i na popisu austrougarske vojne arhitekture na Brijunima, kasnije i područjima posebne namjene u arealu povijesne cjeline tvrđave Pula, a po prvi put je obavljen i uvid u opće stanje nekih objekata. Obilazak svih brijunskih fortifikacija, te nekih u području posebne namjene u širem prostoru grada Pule, obavljen je u dogovoru autorica Studije s nadležnim vojnim zapovjedništvom 1990. godine.

6 Ključnu ulogu u navedenoj potpori imao je Antun Vitasović, jedan od čelnika u tadašnjoj upravi Nacionalnog parka.

donose investicije bila je ujedno poticaj i prilika za sustavnu evidenciju fortifikacijskog naslijeđa⁷, za razradu programa istraživanja, valorizaciju elemenata vojnoga graditeljstva i iznalaženje djelotvornih metoda zaštite, revalorizacije i konačno njihova uređenja.

Sva spomenuta događanja tijekom 1980-ih potakla su izradu prostorno-planske dokumentacije,⁸ a potkraj 1990-ih Vlada Republike Hrvatske donosi već spomenuti Program revitalizacije i razvoja brijunskoga otočja (1998.), kako bi se stvorili uvjeti za potencijalne investicije. No, s obzirom na organizacijski model konzervatorske službe i na njezine kadrovske nedostatke, taj je zadatak zahtijevao iznalaženje novih načina obrade desetljećima zanemaranoga brijunskoga spomeničkog opusa. Naime, reorganizacijom službe zaštite nakon političkih promjena poslije 1990. status konzervatora, kao državnih službenika u sastavu ministarstva, znatno je utjecao na karakter njihova stručnoga rada, koji je prioritetno usmjeren na upravne poslove, a temeljna stručna istraživanja nužno su svedena u okvire stručnih podloga „za postupak odlučivanja u državnim tijelima“. Stoga se Radionica arhitekture fortifikacija, pokrenuta u sklopu spomenutoga Programa za Brijune, pokazala kao primjeren oblik temeljne konzervatorske zadaće, tj. provedbe znanstvenih i stručnih istraživanja (uz ostalo, nužnih i za donošenje stručnih odluka u sklopu rutinskih zakonom propisanih obveza državnih službenika).⁹

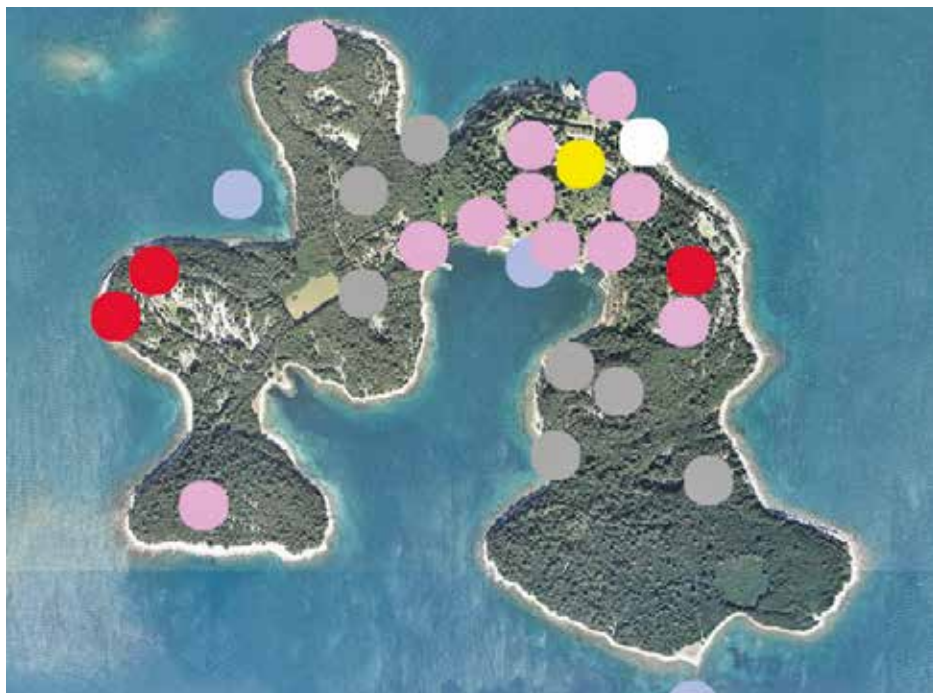
Radionica je u organizaciji Ministarstva kulture Republike Hrvatske (MKRH) započela s radom godine 2001. na otoku Mali Brijun u sklopu već ranije inicirane teme *Stručna i znanstvena istraživanja te izrada koncepcije primjerene uporabe austrougarskih fortifikacija* u programu Odjela za prostorno-planske mjere zaštite Uprave za zaštitu kulturne baštine (UZKB) toga Ministarstva. Krajnji je njezin cilj bilo oblikovanje strategije zaštite, upravljanja i prezentacije fortifikacijskog naslijeđa. Na odabir užega područja za istraživanja utjecala je potreba stručne obrade atraktivnog, netom od vojske napuštenog otoka, zbog prisutnih planova i programa novih investicija, kako bi se u upravnom postupku skratilo vrijeme izdavanja potrebnih dozvola (sl. 2).

.....

7 U slučaju novovjekovnih fortifikacija termin podrazumijeva ukupni fortifikacijski krajolik i njegove pojedine elemente, kao što su *stalne i poljske fortifikacije*, prateći vojni objekti, komunalna infrastruktura i njihove hortikulturene sastavnice, i drugo.

8 Godine 1985. započinje rad na već spomenutom Prostornom planu, godine 1990. rad na Provedbenom urbanističkom planu za Veliki Brion – centralna zona, 1998. na izmjeni i dopuni „Prostornog plana Nacionalnog parka Brijuni“. Treba istaknuti da je pri izradi svih tih planova postignuta zavidna suradnja planerskih ustanova i državnih vlasti, naručitelja tih planova, s autoricama konzervatorskih studija. Te su studije, po izričitoj nalogu nadležnih državnih tijela, dosljedno izrađivane za pojedinu razinu planiranja u krovnoj republičkoj ustanovi za zaštitu kulturne baštine.

9 Prema važećim zakonskim propisima poslovi tijela državne uprave podrazumijevaju i *nužno* praćenje stanja u svom djelokrugu te predlaganje i poduzimanje odgovarajućih mjera. *Zakon o sustavu državne uprave* (pročišćeni tekst) NN 150/11, 12/13, 93/16, 104/16 od 13. 11. 2016. čl. 38. toč. 7., 8. i 9.

KRONOLOŠKI RAZVOJ PODRUČJA TUMAČENJE OSTATAKA

- PRETPOVJESNI
- ANTIČKI
- XIX – 1945
- NAKON 1945.
- NESTALI PREDMETI
- KRONOLOŠKI NEPOZNATI

2 A. - osnovna evidencija kulturno-povijesnih vrijednosti otoka Mali Brijun – (Pripremio Wojciech Rymcza-Mazur, prema karti kronološkog razvoja područja: MAVAR, ZOFIA; BOŽIĆ-GOLDSTEIN, GORDANA, 1998.)

A. - Basic record of cultural and historical values of the Island of Mali Brijun – (Prepared by Wojciech Rymcza-Mazur, according to the map of the area chronological development: MAVAR, ZOFIA; BOŽIĆ-GOLDSTEIN, GORDANA, 1998)

Pokroviteljstvo nad Radionicom preuzima Hrvatski odbor ICOMOS-a. Na suradnju su bili pozivani konzervatori te stručnjaci i studenti zagrebačkog Arhitektonskog fakulteta, potom, ovisno o prioritetu i potrebama planiranih aktivnosti, i ostalih domaćih i stranih fakulteta tehničkih, prirodoslovnih i humanističkih usmjerenja: arhitekture, građevinarstva, geodezije, geologije, strojarstva, krajobrazne arhitekture, agronomije, geografije, povijesti, povijesti umjetnosti, čak i dizajna. Zbog manjka domaćih stručnjaka za obrambenu arhitekturu austrougarskoga doba na suradnju i sudjelovanje u aktivnostima radionice pozivani su strani eksperti za vojnu arhitekturu s fakulteta, znanstvenih i drugih institucija ili udruga, i to kao voditelji određenih radova, znanstveni konzultanti, gosti-predavači i slično. Katkad su iz zemlje ili inozemstva pozivani i eksperti iz različitih područja znanosti ili određene struke kompatibilnih zaštiti kulturne baštine kao integralne vrijednosti prostora (biolozi, šumari, geofizičari, prostorni planeri, ekonomisti, turistički menadžeri i dr.). Pritom su od velikog značenja bili i neformalni kontakti. Izbor profila stručnjaka svaki je put ovisio o planiranim zadacima.

Program aktivnosti Radionice sastavljen je od:

- terenskih multidisciplinarnih i interdisciplinarnih istraživanja, dokumentiranja, analitičkih, studijskih i projektnih radova
- stručnih seminara
- studijskih izleta

- obrade i prezentacije rezultata rada.

U ostvarivanju toga programa, uz stručnjake iz različitih znanstvenih i stručnih domaćih i inozemnih institucija, znatno su pridonijeli i dragocjenu pomoć pružali i pojedinci – amateri, većinom lokalni entuzijasti koji su na raspolaganje stavljali svoje prikupljene podatke, dokumentaciju i vlastito vrijeme (npr. pri organizaciji studijskih izleta, izložbi i dr.).¹⁰ Naime, zbog nedostatnih financijskih sredstava i malo raspoloživoga vremena nije bilo moguće provoditi arhivska istraživanja, pa su se podatci uglavnom prikupljali iz dostupne građe, očevitom i obradom terena te različitih drugih izvora. U tome su bili od velike pomoći i ciljani studijski izleti koji su omogućili upoznavanje utvrda u sustavu Tvrđave Pula – na Brijunima i obližnjem kopnu, uvid u njihovo stanje i komparativne analize.

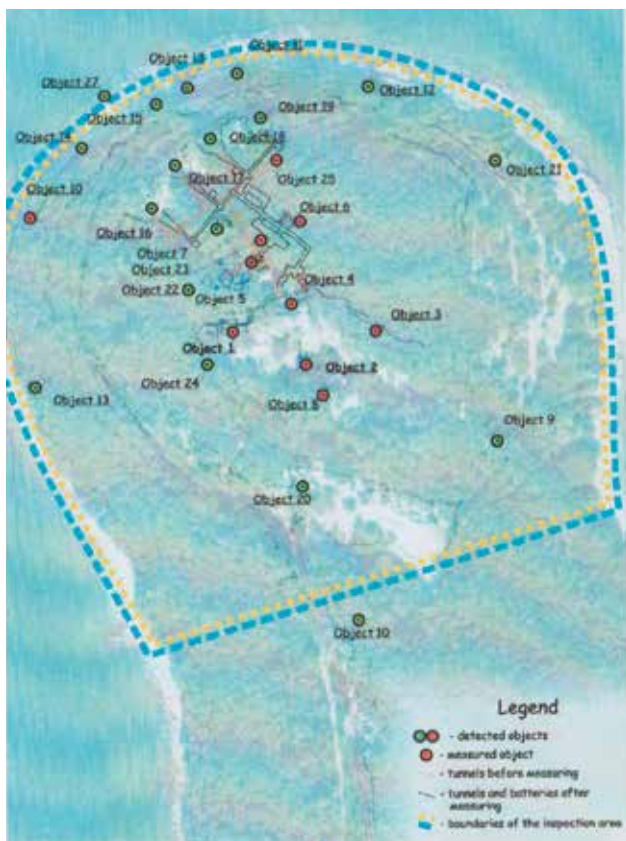
Prvih su se godina provodili radovi na rekognosciranju terena, osnovnoj evidenciji, identifikaciji i inventarizaciji utvrda naoružanja te elemenata opreme¹¹, a potom su se postupno

¹⁰ Pomoć su pružali: Goran Šaponja, Lovro Čepelak, Ivica Bulant, dr. Grestenberger iz Beča i drugi, a osobito Zlatko Devedžić, dugogodišnji predsjednik Nacionalne udruge za fortifikacije – Pula (NUF-Pula), koji je stavio na raspolaganje bogatu zbirku dokumentacije pulskih fortifikacija iz arhive Udruge. Usto, uvelike je pridonio organizaciji studijskih izleta, kao i Željko Čalić, vlasnik tvrtke „Istraction“ iz Pule, pružanjem usluge prijevoza sudionika bez naplate i pomoći pri obilasku pojedinih lokacija.

¹¹ Rezultati rada: shematski plan i popis utvrda u sustavu tvrđave Pula, popis prostorija utvrde Brioni Minor s identificiranim elementima opreme i dr., u: MAVAR, ZOFIA (ur.), 2003., 16-23. i 33-46., 2006., 27-40. i 48-52., 2009., 40-43. Ta osnovna evidencija i popisi u sljedećim su godinama dopunjavani ili korigirani na osnovi novih terenskih i drugih spoznaja.

3 Radna atmosfera tijekom istraživačkog i studijskog rada (Fotoarhiva radionice)
Working atmosphere during research and study activities (Workshop photo archives)

4 Evidencija obrambenih i pratećih objekata na lokaciji Glavina (M. Brijun) – identificirano 27 objekata, a arhitektonski snimljeno njih 10; timski rad studenta Maxima Yasinskyja i prof. dr. Bevza Mykila, ing. arh. s Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta u Lavovu (2013.)

Records of defence and supporting facilities at Glavina (M. Brijun) - 27 structures identified, of which 10 with complete architectural drawings); teamwork of student Maxim Yasinsky and Prof. Dr. Arch. Bevz Mykila of the Faculty of Architecture of the Technical University in Lavov (2013)

provodila i istraživanja arhitekture fortifikacija (obrada tipova, oblika, struktura i dr.) te drugih elemenata prostora, kao i studije i analize u svrhu valorizacije objekata i fortifikacijskog krajolika i njihove prenamjene i uređenja. Terenske aktivnosti sudionici su provodili u manjim radnim grupama (2 – 4 osobe), a ovisno o zadanoj temi i složenosti objekta/lokaliteta njihovu obradu zajednički su obavljali studenti jednog ili više fakulteta, katkad različitih stručnih usmjerenja. Uvriježilo se da svake godine rezultate terenskoga rada radne grupe zadnji dan Radionice prezentiraju prisutnim uzvanicima i ostalim zainteresiranima. Potom ih, već na fakultetima, tijekom zimskoga semestra dovršavaju, uz konzultacije s renomiranim sveučilišnim stručnjacima i znanstvenicima. Ti se radovi također koriste u svrhu edukativnih aktivnosti, a uz znanje organizatora i za potrebe znanstvenoga rada.

Edukacijski dio programa svakodnevno su provodili stručni voditelji kroz praktične vježbe i predavanja prilikom terenskih aktivnosti, te putem večernjih predavanja na različite, unaprijed dogovorene teme. Tom su se ciklusu predavanja pridruživali posebno pozvani domaći i inozemni stručnjaci – do godine 2016. u programu je sudjelovalo njih tridesetak, a potrebno je naglasiti da su taj posao svi predavači obavljali bez honorara.

U sklopu edukacijsko-znanstvenog programa Radionice, zamišljenog kao začetak aktivnosti vezanih za osnovne

zadace nacionalnoga parka, održana su dva stručno-znanstvena skupa; prvi, dvodnevni, održan je u Puli godine 2004. na temu *Austrougarske fortifikacije – zaštita i obnova* na kojemu je sudjelovalo pedesetak sudionika iz zemlje i inozemstva, dok je drugi, na temu *Fortifikacijska arhitektura – europsko kulturno nasljeđe*, uz sudjelovanje 82 sudionika, održan na Brijunima 2011. godine. Skupovi su bili organizirani u sklopu obilježavanja *Dana europske baštine* u Hrvatskoj. Nažalost, zbog nedostatka financijskih sredstava, izlagani materijali nisu publicirani.

Aktivnosti Radionice u organizaciji MKRH, uz usku suradnju s Javnom ustanovom Nacionalni park Brijuni (JUNPB), koja je kontinuirano pružala nužnu logističku pomoć, provodile su se do 2012. godine. Od godine 2013. organizaciju Radionice preuzima JUNPB, zbog sve veće potrebe prilagodbe njezina programa planovima i prioritarnim zadaćama ustanove (napose se program Radionice usklađuje i s Nacrtom plana upravljanja NP Brijuni za razdoblje od 2017. do 2026.). No, Ministarstvo kulture nadalje ostaje u partnerskom odnosu s JUNPB suradujući u realizaciji ranije zacrtanih *Programa prostorno-planskih mjera zaštite područja Nacionalnog parka i Plana aktivnosti na uređenju Maloga Brijuna*, i to pružanjem logističke, stručne i katkad financijske pomoći u pripremi i provedbi aktivnosti na terenu, pripremi izložbi i napose u objavljivanju biltena.

Do godine 2016. održano je 19 radionica¹², od čega na Brijunima 13., a u programu su sudjelovali: studenti i stručni voditelji s 18 fakulteta – deset iz europskih zemalja (Poljske, Italije, Slovenije, BiH, Austrije i Ukrajine) i osam iz Hrvatske, usto nekoliko pozvanih stručnjaka iz šest navedenih zemalja i iz Hrvatske te desetak sudionika iz redova domaćih konzervatora i restauratora, sveukupno oko 340 sudionika (sl. 3).

PREZENTACIJA PROGRAMSKIH AKTIVNOSTI

Aktivnostima Radionice njezini su organizatori nastojali skrenuti pozornost na fortifikacijsko naslijeđe, ne samo znanstvene i stručne, već i šire javnosti. Tome su, uz već spomenute prezentacije, trebale pridonijeti i izložbe rezultata terenskoga rada sudionika Radionice koji se, stručno i likovno dotjerani, svake sljedeće godine izlažu u prostoru Multimedijalnoga centra „LUKA“ u Puli te na Brijunima, uoči i za vrijeme njezina održavanja. Radovi su također izlagani na razne pozive, napose pojedinih fakulteta s kojih su dolazili sudionici Radionice (Kraków, Sarajevo, Graz, Zagreb). U razdoblju od 2002. do 2016. u zemlji i inozemstvu održano je ukupno 39 izložbi.

Izložbe u Hrvatskoj (ukupno 33):

- 14 izložbi na Brijunima: dvije u utvrdi Brioni Minor (2002. i 2003.), a 12 je izložbi od 2004. do 2016. postavljeno na Velikom Brijunu u crkvi sv. Roko ili u Kući za brodice (Čamčarnici),

- 15 izložbi u Puli: 12 u Multimedijalnom centru "LUKA" (od 2004. do 2015.), dvije u utvrdi Verudela (2005. i 2007.) i jedna u Gradskoj knjižnici (2009.),

- izložba *Konavle 2004* u Palači Sponza u Dubrovniku (2005.),

- dvije u Zagrebu: u Muzeju Mimara (2002.) i na Arhitektonskom fakultetu (2002.),

- na Filozofskom fakultetu u Rijeci, prigodom znanstveno-stručnoga skupa na temu *Dijalozi s baštinom* (2013.).

(Neke su od navedenih izložbi održane u sklopu manifestacije *Dani europske baštine u Hrvatskoj*.)

.....
12 Od 19 radionica jedna je organizirana za obradu utvrda na Punt Oštro na Prevlaci u Konavlima (pojednost vidi u: MAVAR, ZOFIA (ur.), 2009., 40-43.), dok su na ostalim obrađivane utvrde u sustavu tvrđave Pula; na dvjema radionicama provodila se obrada fortifikacijske grupe Barbariga, tada pod upravom NP Brijuni (2003. i 2005.); na dvjema se radilo na istraživanju i dopuni tehničke dokumentacije forta Verudela (2006. i 2008.), a godine 2013. jedna je održana na fortu Bourguignon u Puli. Godina 2003., 2008. i 2013. aktivnosti Radionice odvijale su se i na spomenutim utvrdama i na Brijunima. Program je Radionice na Brijunima, uz sredstva iz redovite djelatnosti MKRH-a, realiziran zahvaljujući novčanoj i logističkoj pomoći JUNP Brijuni, UNESCO-a (participacijski program 2004. i 2005.) te financijskoj potpori: Hrvatskog odbora ICO-MOS-a, Turističke zajednice grada Pule, Hrvatske turističke zajednice, Zgrade HAZU, Poglavarstva grada Pule, Grada Vodnjana. Radionicu su 2006., 2008., i 2013. također financirali zainteresirani korisnici utvrda: tvrtka Aquarium Pula (fort Verudela) i Arheološki muzej Istre (fort Bourguignon). Dio izravnih troškova pokrivali su fakulteti ili sami sudionici (putne troškove, boravišnu taksu i dr.).

Izložbe izvan Hrvatske (ukupno 7):

- u Poljskoj, u mjestima: Borne-Sulinowo, Nowy Targ i u Krakowu u Galeriji Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta (sve prigodom triju znanstvenih skupova, 2002.);

- u Bosni i Hercegovini, na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Sarajevu (2004.);

- u Crnoj Gori, u Tivtu, galerija "Buća" (2005.), u sklopu izložbe *Konavle – arhitektura i kulturni krajolik*;

- u Austriji, na Tehničkom univerzitetu u Grazu (2015.)

- i ostale.¹³

FINALNI REZULTATI I ISKUSTVA

Petnaestogodišnji je rad rezultirao zavidnom tehničkom dokumentacijom i zanimljivim prijedlozima mogućih namjena te uređenja obrambenih građevina i područja. Stručno je obrađeno ukupno 29 utvrda – njih 25 u sklopu dviju obrambenih skupina (Brijuni i Barbariga) te triju samostalnih utvrda na području grada Pule (forovi Verudela, Bourguignon i S. Giorgio).¹⁴ Prema zacrtanim programima na njima su provedena:

- osnovna povijesna i arhitektonska istraživanja (29 utvrda), a za odabrane objekte geološka i geomehanička (2), hortikultura i dendrološka (5) te konzervatorsko-restauratorska istraživanja (2);

- arhitektonska tehnička (11) i/ili opisna inventarizacija (10),¹⁵ dendrološka inventarizacija (4), te inventarizacija fizičkog stanja građevinskih struktura i osnovnih uzroka destrukcija (za 10 utvrda), inventarizacija sustava odvodnje (1 utvrda);

.....
13 Na poziv UNESCO-a odabrani izložbeni plakati poslani su u središnjicu te organizacije u Pariz. Prema dostavljenoj informaciji trebali su biti dio putujuće izložbe (2004. – 2006.) u zemlje članice, a prema programu u sklopu kojeg se prikazuju radovi projekata koji su realizirani iz participacijskog programa te organizacije.

14 U navedenom ukupnom broju obrađenih utvrda nalazi se i već spomenuta utvrda u Konavlima (pojednost u: MAVAR, ZOFIA (ur.), 2009., 40-51.). Fort Verudela uključen je u program Radionice godina 2006. i 2008. na poziv dr. sc. Milene Mičić, čija tvrtka „Aquarium Pula“ koristi utvrdi i od 2002. uzorno je obnavlja i održava. Fort Bourguignon obrađivan je 2013. na poziv Arheološkog muzeja Istre, skrbnika i korisnika utvrde. Pojednost su objavljene u biltenima radionice sv. 8. (2012.) i sv. 9. (2015.). Treću pak utvrdi fort S. Giorgio, na poziv urednice, kataloški je obradio povjesničar umjetnosti Petar Puhmajer iz Hrvatskog restauratorskog zavoda, autor stručne studije konzervatorsko-restauratorskih istraživanja toga forta (PUHMAJER, PETAR, 2011.).

15 Arhitektonski je snimljeno 10 utvrda, za jednu je obavljena nužna dopuna dokumentacije, na tri lokacije snimljeni su i prateći objekti, a na dvije tipovi bravarije. Elaborati opisne inventarizacije u radnom obliku izrađeni su 2006. i 2007. za utvrde u sastavu obrambene grupe Barbariga (Parawia West, Parawia Ost, Benedetto, Untertritt, sklonište i smještaj reflektora) te za fort Verudela (2010.); Arhiva UZKB MKRH. Terenske bilješke opisne inventarizacije dviju utvrda grupe Peneda (Veliki Brijun) i forta Bourguignon (Pula) te katalozi *Bravarija utvrde Cavarolla i Oštećenja konstrukcije baterije Giacone*, nakon stručne korektore koju je obavila voditeljica radionice traže doradu. Terenska se obrada forta Peneda, zbog drugih prioritarnih zadataka, znatno otegnula te je treba dovršiti, dok je na fortu Brioni Minor, uz dopunu podataka, godine 2016. započeta i revizija stanja iz 2002. godine.

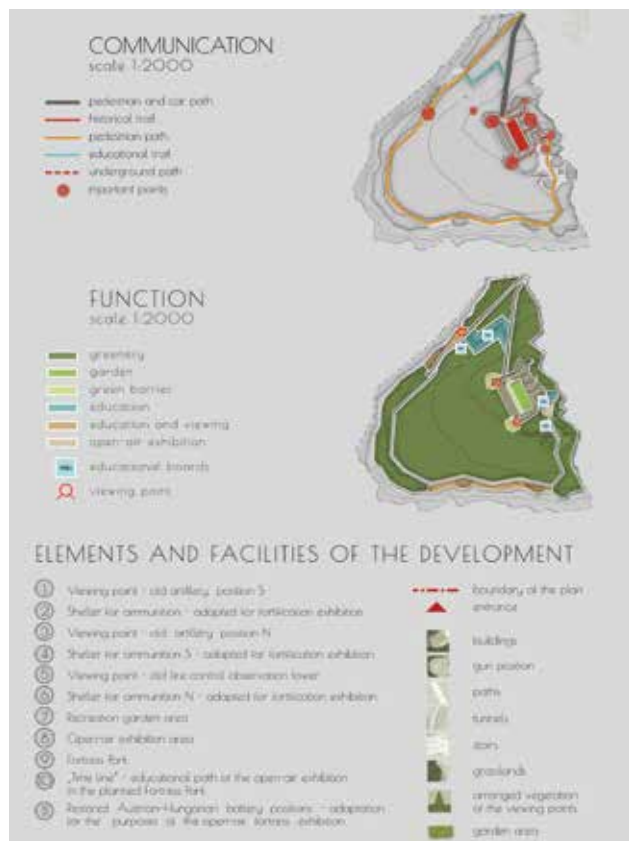

- izrađeni elaborati geodetske izmjere i obrade podataka (za 6 utvrda);
- arhitektonsko-krajobrazne studije i analize, konzervatorska valorizacija, smjernice i planovi zaštite (11);
- studije i prijedlozi novih namjena utvrda (12) i uređenja prostora (7).¹⁶

.....
 16 Sva navedena dokumentacija u obliku terenskih skica, raznih radnih materijala kao što su bilješke, dokumentarne fotografije (CD i DVD), elaborirani primjerci tehničke i ostale dokumentacije i dr., pohranjeni su u arhivi Radionice u UZKB MKRH, Zagreb, Runjaninova 2. Kopije dokumentacije dostavljane su Pododsjeku za zaštitu kulturnih dobara JUNP Brijuni.

Odabir utvrda za parcijalnu obradu uvjetovan je vanjskim utjecajima (projektima i internim planovima investicija i dr.) i potrebnom razinom podataka (sl. 4).

Izneseni rezultati u cijelosti potvrđuju opravdanost zamišljenog, vrlo složenog programa i načina njegove provedbe. Treba spomenuti da je tijekom dvotjednog (na početku), potom desetodnevnoga boravka na Radionici sav posao (oko 4-5 dana terenskoga i 3-4 dana kabinetskog rada), uz stručne voditelje, svake godine obavljala grupa od oko dvadesetak sudionika (broj polaznika je limitiran zbog organizacijskih, smještajnih, a ponajviše financijskih mogućnosti). Nakon finalne obrade prikupljenoga materijala na

5 Baterija Kadulja (Mali Brijun) – Razvojni plan; rad studenata pod vodstvom mr. Wojciecha Rymcza-Mazura, ing. arh. s Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta u Krakowu (2015.)

Battery Kadulja (Mali Brijun) – Development plan; students work under the leadership of M. Sc. Arch. Rymcza-Mazur Wojciech of the Faculty of Architecture of the Technical University in Krakow (2015)

fakultetima, tijekom zimskoga semestra tekuće akademske godine, stručni voditelji bili su dužni dokumentaciju dostaviti voditeljici Radionice da obavi stručnu verifikaciju i potrebne korekture kako bi se materijal mogao pripremiti za tisak, a dokumentacija pohraniti. Nažalost, u nekim slučajevima, dijelovi dokumentacije postoje samo u terenskoj, radnoj verziji, što može biti poteškoća u korištenju te građe.¹⁷ No, to ipak ne bi smjela biti veća prepreka da se i takva dokumentacija zajedno s ostalim prikupljenim

.....
 17 Posao finalne obrade/elaboracije radnih materijala zbog fakultativnog oblika praksi na našim fakultetima veoma je otežan te od sudionika (mnogi su pred završetkom studija), napose njihovih stručnih voditelja, ujedno sveučilišnih nastavnika, zahtijeva popriličan osobni angažman radi ispunjavanja preuzetih obveza, što, uz ostalo, utječe na uspješnost suradnje. Kako bi se spriječila mogućnost da materijali ostanu neobrađeni i time postanu svojevrsan mrtvi kapital, ranijih godina nužnu obradu i/ili dovršavanje značajnijih radnih materijala obavljala sam zajedno sa svojim suradnicima: Damirom Filipovićem, Anuškom Deranja Crnokić, Marijom Tusun i Melitom Lubina, stručnjacima Odjela za prostorno-plan-ske mjere zaštite koji sam vodila (sve do njegova ukinuća potkraj godine 2004.). Kasnije, već u sklopu Odsjeka za povijesne cjeline, taj sam posao obavljala zajedno s arhitekticom Melitom Lubina – nažalost, sve rjeđe, zbog drugih obveza iz redovitoga programa. Kolegica Lubina i nakon mojega odlaska u mirovinu (2013.), i dalje aktivno, u sklopu programa redovite djelatnosti službe, sudjeluje u poslovima Radionice.

materijalima i dostavljenim elaboratima studija i analiza, kao i stručnih i znanstvenih radova pohranjenim u Ministarstvu kulture interno koristi za potrebe stručnih odluka, osobito pri utvrđivanju svojstva kulturnoga dobra, što bi svakako ubrzalo upis značajnijih novovjekovnih fortifikacija u Registar nepokretnih kulturnih dobara.

Kako bi se svima zainteresiranim omogućio uvid u aktivnosti Radionice, informacije o obavljenim zadacima, popraćene grafičkim i slikovnim prilogima te fragmentima radne i finalne dokumentacije prikazane su u stručnom, dvojezičnom biltenu radionice u izdanju Ministarstva kulture. Planirano redovito objavljivanje rezultata rada putem biltena nailazilo je na prepreke pa ih je dosad tiskano tek 7 (šest s radovima na utvrđama u sustavu tvrđave Pula i jedan na temu tvrđave na konavoskoj Prevlaci), dok su u pripremi još dva. Usto, pojedine su utvrde obrađivane i kataloški u višejezičnom prikazu. Dosad su izdana tri kataloga (za utvrde Verudela i San Giorgio¹⁸ te za obrambenu skupinu Barbariga), a u pripremi je katalog utvrda u sustavu obrambene grupe Brioni.¹⁹

Unatoč izvjesnim poteškoćama u obradi i objavljivanju, opsežni radni materijali i elaborirana dokumentacija solidna su podloga za promišljanja o metodama rehabilitacije fortifikacija i rekultivacije demilitariziranih područja, i stoga mogu biti od velike koristi i pri donošenju strateških odluka, pripremi raznih planova i projekata na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini, napose onih čija je realizacija moguća uz pomoć EU fondova²⁰ (sl. 5, 6).

Iskustva u domeni edukacije

Važno je značenje Radionice u činjenici da su njezine aktivnosti jedan od mogućih, primjerenih i učinkovitih načina praktične pripreme, ponajviše studenata arhitekture i građevine, ali i drugih stručnih usmjerenja za zahtjevnije, specifične zadatke u sklopu njihovih budućih stručnih zvanja. Tijekom obavljanja programom zacrtanih aktivnosti

.....
 18 U članku se, kao i u publikacijama, za utvrde koristi izvorno nazivlje koje se rabi u objavljenim radovima stranih i domaćih autora, a uobičajeno ga i danas upotrebljava i lokalno stanovništvo. Značajne utvrde dobivala su imena u čast Cara ili članova njegove obitelji (npr. Kaiser Franz I., Ferdinand Maksimilijan, Marie Louise) ili važnih vojnih zapovjednika, ratnih heroja (npr. Bourguignon, Tegetthoff), a druge najčešće prema toponimu ili imenu lokalnih svetaca (npr. Monte Grosso, Verudela, San Giorgio, San Giovanni, San Michele itd.). U novijoj literaturi autori uz povijesno navode i hrvatsko nazivlje (Sv. Juraj, Sv. Ivan, Sv. Mihovil i dr.), vidi: KRIZMANIĆ, ATTILIO, 2008.

19 Izdavači kataloga bili su: tvrtka Aquarium Pula, Hrvatski odbor ICO-MOS-a i Ministarstvo kulture, a uz njih su pripremu i tisak kataloga omogućili financijskom potporom razni donatori. Dosad publicirani katalogi i bilteni dostupni su u Specijalnoj knjižnici Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture. Osnovni podatci o izdanjima nalaze se na stranici Ministarstva kulture <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=8377>.

20 Interes za radne materijale i dokumentaciju Radionice pokazuju pojedine tvrtke i arhitekti – između ostalih renomirana arhitektonska tvrtka 3LHD iz Zagreba, odnosno njezini projektanti kojima su bili korisna podloga u promišljanju novih namjena utvrda obrambene grupe Barbariga i razvoja Baljanskog priobalja (3LHD, 2007.).

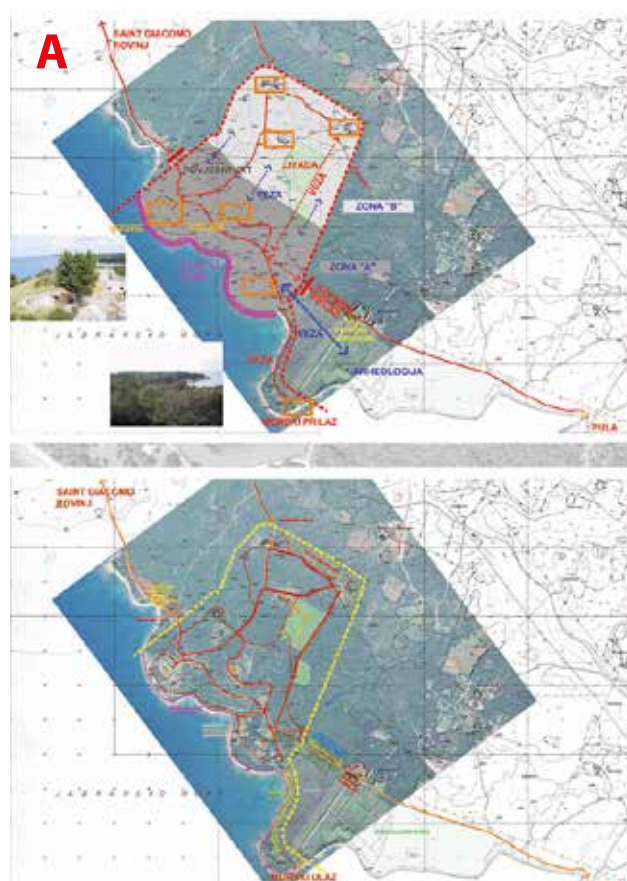

6 Obrambena grupa Barbariga - Smjernice za planere i projektante: A - Problemska karta i konceptualno rješenje kulturno-turističkog parka; timski rad studenata iz Zagreba, Sarajeva i Krakowa pod vodstvom Damira Krajnika, dipl. inž. arh. iz Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2005.); B - Analize i smjernice za zahvate u prostoru; iz diplomskog rada - student Łukasz Kielar, mentor: Prof. dr. sc. Zbigniew Myczkowski, inž. arch., znanstveni konzultant: dr.sc. Krzysztof Wielgus, inž. arh., Arhitektonski fakultet Tehničkog sveučilišta u Krakowu.

Barbariga Defensive Group - Guidelines for Planners and Designers: A - Problem map and conceptual solution of cultural and tourist park; teamwork by students from Zagreb, Sarajevo and Krakow under the leadership of Damir Krajnik, B.Sc. Eng. of the Faculty of Architecture of the University of Zagreb (2005); B - Analyses and guidelines for spatial interventions; from graduate thesis - student Łukasz Kielar, Mentor: Professor Zbigniew Myczkowski, PhD Arch., scientific consultant: Assistant Professor Krzysztof Wielgus, PhD Arh, Krakow University of Technology, Faculty of Architecture.

studenti su imali priliku upoznati se sa zanemarenom vrstom kulturnoga naslijeđa, doznati pojedinosti o razvoju i povijesti fortifikacijske arhitekture, o terminologiji i tipologiji, o načinu provedbe sveobuhvatnih analiza i studija radi identifikacije, klasifikacije i valorizacije fortifikacijskih objekata, osobito njihovih složenih sustava i specifičnoga kulturnog krajolika. Usto, upoznawali su metode njihova istraživanja i dokumentiranja, proširili znanje o vrijednostima toga kulturnog naslijeđa i neposredno se uključivali u rješavanje problema njegove zaštite i uređenja, dakle u osnovnu konzervatorsku problematiku. Sve je to potaklo njihovo zanimanje za kulturno-povijesne vrijednosti fortifikacija, što se uočava u znatnom broju semestralnih, završnih i diplomskih radova na tu temu.²¹

21 Upravo je Radionica na Brijunima i obveza finalne obrade prikupljenog materijala tijekom semestra na nekim fakultetima potaknula semestralne radove na teme iz područja zaštite fortifikacijskog naslijeđa te izradu elaborata za srodne, premda tematski različite fakultetske kolegije i seminare. Brijunske su fortifikacije bile predmet 7 magistarskih i/ili diplomskih radova na arhitektonskim fakultetima u Poljskoj (4), BiH (2) te u Sloveniji (1), dok je u nas izrađeno njih devet: na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (2), na Geodetskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1), na Tehničkom veleučilištu u Zagrebu (4) i 2 završna rada. Usto su i neki stručni voditelji pulskim fortifikacijama dali pozornost u svojim stručnim i znanstvenim radovima. Svi ti materijali također mogu biti dobro polazište za rješavanje problema fortifikacija i demilitariziranih područja.

Partnerstvo sa stručnjacima iz drugih europskih zemalja uvelike je pridonijelo razvijanju i/ili unaprjeđenju metoda edukacijsko-znanstvenih aktivnosti te didaktičkih metoda multidisciplinarnoga rada, napose:

- u načinu provedbe inventarizacije, odnosno detaljnog snimanja fizičkog i tehničkog stanja fortifikacija i opreme, očuvanosti njihovih struktura, uzroka ugroženosti i dr.
- u provedbi sveobuhvatnih analiza i studija za potrebe klasifikacije, valorizacije, zaštite i prenamjene utvrda i specifičnoga kulturnoga krajolika

- u razvijanju pravilnog odnosa studenata prema integralnim prirodnim i kulturno-povijesnim vrijednostima prostora.

Prema saznanjima stečena iskustva pokazala su se korisnim sveučilišnim nastavnicima budući da su im omogućila provjeru vlastitih pedagoških metoda i profesionalnih kriterija.

Radionica je privukla pozornost i nekolicine kolegica i kolega iz redova konzervatora i restauratora koji su uključivanjem u njezine aktivnosti pridonijeli uspješnosti rada. Prema njihovim izjavama, Radionica je njima omogućila provjeru i obogaćivanje vlastitih stručnih spoznaja.

Sve navedeno od posebne je važnosti, uzme li se u obzir da su u nas sveučilišni programi obrazovanja temeljnih struka za praktične potrebe specifičnih djelatnosti, pa tako i zaštite kulturne baštine, često nedostatni za postizanje odgovarajućega znanja. S druge pak strane, povezivanje akademske teorije i konzervatorske prakse, uz neizostavnu interdisciplinarnu suradnju sve više postaje nužnost. Upravo u tome posebnu ulogu mogu imati tematske multidisciplinarne radionice ili ljetne škole, čiji pomno osmišljeni programi pružaju priliku prijenosa znanja kakvo ne nude postojeći programi edukacije.²²

Prema ocjeni sudionika, edukacijski program Radionice, upotpunjen ciklusom terenskih i seminarskih predavanja domaćih i inozemnih stručnjaka te studijskim izletima na odabrane lokacije na otočju i u širem prostoru istarskog priobalja, uvelike pridonosi njezinoj visokoj stručnoj i znanstvenoj razini (sl. 6).

ZAKLJUČAK

Iskustva terenskoga rada su ukazala na važnost stjecanja praktičnoga znanja, osobito kod studenata fakulteta čiji obvezujući nastavni programi u načelu nude teoretsko znanje bez praktične pripreme za buduće zvanje. Iznesene su činjenice osobito važne u slučaju onih fakulteta čiji apsolvanti su budući kadar konzervatorskih ustanova, a gdje u načelu, još uvijek nisu stvoreni odgovarajući uvjeti za prijenos njima potrebnog znanja. Uočen je veliki nesrazmjer između programa pojedinih fakulteta i edukativnih metoda, napose u pristupu radu sa studentima njihovih voditelja - mahom sveučilišnih nastavnika što se u konačnici odražavalo na rezultate. Pritom, jedan od uočenih nedostataka našega obrazovnog sustava jest izrazit individualan pristup pri radu, tj. nedostatna spremnost za timski rad i kooperativnost što ponekad znatno otežavalo organizaciju rada, a kasnije i kompletiranje dokumentacije i objavljivanje rezultata.

Uz iznesena zapažanja brijunska se radionica ocjenjuje kao uspješan primjer pripreme studenata - budućih

.....
22 „Radionica je primjer povezivanja stručnog i znanstvenog rada nastavnika i stručnjaka s edukacijom odabranih studenata koji se na taj način uvode u recentne praktične metode rada koje u redovnoj nastavi nisu uobičajene ili uvedene zbog programskih, tehničkih i drugih ograničenja u nastavnom programu, napose kod nas“ – izvadak iz teksta ocjene radionice od višegodišnjeg njezina sudionika doc. dr. sc. Ivana Mlinara, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Katedra za urbanizam, prostorno planiranje i pejzažnu arhitekturu. (2012).

stručnjaka različitih struka za multidisciplinarni i interdisciplinarni rad na zaštiti kulturne baštine.

Uzimajući u obzir postignute rezultate i dosadašnja iskustva, može se zaključiti da je Radionica:

- intenzivirala rad na identifikaciji utvrda i proširenju postojećih evidencija, čime je postignut izravan učinak na ažuriranje postojeće baze podataka, na dokumentiranje, vrjednovanje i ubrzavanje postupka pravne zaštite pojedinih objekata i čitavih sustava sa svrhom zaštite i prezentacije;
- pridonijela proučavanju razvoja osebujnog sustava austrougarskih fortifikacija, konstrukcijskih rješenja gradnje, uzroka ugroženosti i pronalaženju najpovoljnijih metoda sanacije te programa reaktiviranja kulturno-povijesnih resursa u skladu s obvezujućim zaštitnim mjerama i dr.;
- ukazala na potrebu hitne stručne obrade demilitariziranih područja, napose valorizacije povijesnih objekata i prostora;
- izravno je pokrenula radove na sanaciji, obnovi i prezentaciji nekih građevina i prostora sa svrhom ubrzanja procesa njihove revitalizacije i uključivanja u turističke programe (npr. fort Brioni Minor i lokalitet Glavina na Malome Brijunu, baterija Giacone na Velikom Brijunu, fort Verudela u Puli);
- pokrenula suradnju različitih stručnih disciplina u prijenosu i provjeri stečenih znanja i iskustava pri obradi i fizičkoj zaštiti fortifikacija te stručnih i pedagoških kriterija;
- potaknula razvijanje komunikacijskih vještina pri timskome radu predstavnika raznih profesija i kulturnih sredina;
- putem izložbi i predavanja skrenula pozornost javnosti na probleme novovjekovnih fortifikacija;
- dokazala bezinteresnu spremnost građana na participaciju u njihovoj zaštiti;
- potaknula je institucionalni angažman na realizaciji stručne suradnje na državnoj i lokalnoj razini u svrhu kreiranje integralne politike zaštite i prezentacije fortifikacija²³.

.....
23 Postignut je dogovor s Ministarstvom obrane RH (MORH) o stručnoj suradnji na dopuni evidencije i sređivanju podataka o dokumentaciji utvrda koje su u nadležnosti te državne ustanove, a u svrhu registracije i pokretanja postupka dodjele prava upravljanja radi zaštite i stavljanja u funkciju (preписка s MORH-om i bilješke sa sastanaka s predstavnicima MORH-a od 2002. i dalje, u Arhivi UZKB MKRH). Godine 2003. ostvarena je stručna suradnja s Uredom za državnu imovinu Vlade RH (nažalost, zbog učestale reorganizacije te službe suradnja je nakon nekoliko godina zamrla). U MKRH pokrenuta je inicijativa za formiranje partnerske mreže i radnoga tijela sastavljenog od kompetentnih stručnjaka za izradu i operacionalizaciju programa aktivnosti za zaštitu i očuvanje fortifikacija (što je svojevremeno potaknulo Poglavarstvo grada Pule da osnuje Savjet za valorizaciju i zaštitu fortifikacijske arhitekture iz doba Austro-Ugarske). Uspostavljena je vrlo uspješna suradnja s gradskim službama Pule nadležnim za prostorno planiranje i graditeljsko naslijeđe na sređivanju i razvijanju baze podataka, utvrđivanju stanja i dogovora za pripremu programa prioritarnih zadataka. Također je ostvarena suradnja s Turističkom zajednicom Pula na pripremi i realizaciji prvoga stručnog skupa na temu *Austrougarske fortifikacije – zaštita i obnova* održanog 2004. u Puli, a uz financijsku potporu TZ Pula, Poglavarstva grada Pule i tvrtke Arenaturist d.o.o. Pula. Valja spomenuti i vrlo uspješnu suradnju s pulskim ogrankom Nacionalne udruge za fortifikacije te pojedincima iz drugih lokalnih udruga koje skrbe za neke utvrde u gradu i okolici.

- pridonijela je nastojanju povezivanja više zemalja/europskih regija u jedinstvenu mrežu kreiranja regionalne politike na području istraživanja, zaštite i prezentacije tih specifičnih povijesnih cjelina u sklopu širih kulturnih zona.²⁴

Sve izneseno dokazuje da je brijunska radionica pored poticaja i izravnih rezultata stručnih aktivnosti imala određenu ulogu u poticanju predstavnika različitih stručnih disciplina te interesa lokalnih vlasti i zainteresiranih pojedinaca za unaprjeđenje suradnje pri stručnoj obradi, aktivnoj zaštiti i uređenju fortifikacija.

Na kraju, potrebno je istaknuti da dokumentacija nastala u tijeku petnaestogodišnjeg održavanja Radionice, osim praktičnog značenja navedenih stručnih i znanstvenih rezultata, nedvojbeno ima i znatnu ekonomsku vrijednost s obzirom na tržišne cijene izrade dokumentacije i provedbe ekspertiza.

Iako su se organizacija, program i vodstvo Radionice od 2001. najvećim dijelom provodili u sklopu redovite djelatnosti UZKB MK, uz usku stručnu suradnju s Pododsjekom za zaštitu kulturne baštine JUNP Brijuni, s vremenom je rad Radionice znatno otežan i usporen zbog niza već spomenutih poteškoća organizacijske i financijske naravi. Stoga se pokazalo nužnim organizaciju i financijsku konstrukciju zatvarati pronalaženjem i drugih rješenja te izvora financiranja. Zasad za organizaciju i aktivnosti Radionice brine NP Brijuni sve dok se obrađuje područje od njihova interesa, a opstanak *Međunarodne radionice arhitekture fortifikacija* s programom stručnih i znanstvenih istraživanja te izrade koncepcija primjerene uporabe austrougarskih fortifikacija u Hrvatskoj ovisi ponajviše o odlukama Ministarstva kulture.

LITERATURA

- BAJIĆ, NATAŠA, (ur.), *Hrvatske obalne utvrde u 19. i 20. stoljeću*, Split, 1993.
- BRZOSKWINIA, WALDEMAR; CZECH, PIOTR, Fortifikacije stałe Twierdzy Pula – bazy austro-węgierskiej floty wojennej. Przegląd problematyki. Cześć I. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie*, Tom XXXIV, 2002., 153-169.
- BRZOSKWINIA, WALDEMAR; CZECH, PIOTR, Fortifikacije stałe Twierdzy Pula – bazy austro-węgierskiej floty wojennej. Przegląd problematyki. Cześć II. *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie*, Tom XXXV, 2003., 169-182.

- GRESTENBERGER, ERWIN ANTON, *Festung Pola*, Wien-Graz 2003.
- HORVAT, ANĐELA, *Spomenici kulture SR Hrvatske, njihova rasprostranjenost i opća valorizacija*, 1971.
- KRIZMANIĆ, ATTILIO, *Pulska kruna*, knjiga 1. i knjiga 2, Pula, 2008.
- MAVAR, ZOFIA; GOLDSTEIN, GORDANA, *Konzervatorsko-urbanistička studija za Prostorni plan Nacionalnog parka Brioni i pripadajućeg dijela obalnog pojasa*. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 1986.
- MAVAR, ZOFIA; BOŽIĆ-GOLDSTEIN, GORDANA, *Konzervatorska studija Izmjene i dopune Prostornoga plana Nacionalnog parka Brijuni*, Zagreb, 1998.
- MAVAR, ZOFIA (ur.), *Mali Brijun 2001. i 2002.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 2, Zagreb, 2003.
- MAVAR, ZOFIA (ur.), *Mali Brijun 2003. i 2004.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 5, Zagreb, 2006. 27-40. i 48-52.
- MAVAR, ZOFIA (ur.), *Konavle 2004.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 6, Zagreb, 2009. 40-43.
- MAVAR, ZOFIA, *Tvrđava Pula – Fort Verudela*, *Katalog austrougarskih fortifikacija*, sv. 1., Zagreb, 2007.
- MAVAR, ZOFIA, *Tvrđava Pula – Grupa Barbariga*, *Katalog austrougarskih fortifikacija*, sv. 2., Zagreb, 2009.
- MOHOROVIČIĆ, ANDRE, *Prilog analizi vrednovanja povijesnih urbanih cjelina i objekata arhitekture u okviru rada na zaštiti spomenika kulture u SR Hrvatskoj*, 1978.
- PIPLOVIĆ, STANKO, Fortifikacijski sustav Pule iz 19. st. – potreba detaljnijeg istraživanja i zaštite, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 1988/1989., 187-201.
- PUHMAJER, PETAR, *Tvrđava Pula – Fort San Giorgio*, *Katalog austrougarskih fortifikacija*, sv. 3., Zagreb, 2011.
- REGAN, KREŠIMIR; KANIŠKI, TOMISLAV, *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb, 2003.
- WIELGUS, KRZYSZTOF, Studium i program ochrony Twierdzy Przemyśl, *Fortifikacja*, t. VI, Warszawa, 1999., 41-59.
- WIELGUS, KRZYSZTOF, Analiza povijesnih sadržaja, vrijednosti i mogućnosti namjene obalne utvrde Brioni Minor, *Mali Brijun 2001. i 2002.*, *Bilten Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*, sv. 2, Zagreb, 2003., 68-81.

OSTALO

- 3LHD, Baljansko priobalje – Prostorno programska studija razvoja, Zagreb
- Bilteni Međunarodnih ljetnih radionica arhitekture*; sv. 7 – 9. (2011., 2012., 2015.), Zagreb, Ministarstvo kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb, Runjaninova 2

.....
24 Stručnjaci s Arhitektonskog fakulteta Tehničkog sveučilišta u Krakovu (napose suradnik na Radionici i znanstveni konzultant dr. sc. Krzysztof Wielgus), predložili su projekt čija bi svrha, uz ostalo, bila načiniti zajednički prijedlog za upis značajnih fortifikacija s cijeloga područja nekadašnje Austro-Ugarske na Listu svjetske baštine. Nažalost, u nas ta inicijativa nije ni razmotrena.

Cultural Itineraries in South-eastern Europe – Croatian Cultural Heritage Inventory, materijali za međunarodni projekt i tematski skup-radionicu ICOMOS-a održane u Sofiji godine 2000. izrađeni pod vodstvom autorice. Ministarstvo

kulture – Uprava za zaštitu kulturne baštine, Odjel za prostorno planske mjere zaštite, Zagreb 2000. *Zakon o sustavu državne uprave* (pročišćeni tekst) NN 150/11, 12/13, 93/16, 104/16 od 13. 11. 2016.

Summary

INTERNATIONAL FORTIFICATION ARCHITECTURE WORKSHOP – RESULTS AND EXPERIENCES

Numerous examples of military architecture in Croatia from almost all historical periods confirm its strategic importance in Europe, which has inevitably affected the destiny, design, development, and layout of its territory. In this context especially important are fortification structures erected during the Modern period, in the course of the 19th century until the First World War. The impressive corpus of European fortifications from that period includes the relatively well preserved, prominent example of coastal fortification – the defence system of the fort Pula, former major Austrian maritime war port. However, for a long period of time most of the facilities of this system remained inaccessible due to their function as special purpose areas, which partly explains the absence of studies related to this specific part of Croatian cultural heritage. Today, after the demilitarization of military areas, this represents a serious obstacle in the process of rehabilitation and integral protection of inherited values of historic military architecture, while such unique buildings and their systems appear mostly desolated and in decay due to lack of local initiatives. Inspired by positive experiences and practice of other European countries, the idea of saving and systematically studying Austro-Hungarian fortifications is gradually evolving, aimed at compiling databases and technical documentation for their preservation, revalorisation as well as restoration and suitable adaptation to contemporary purposes. In that respect, the author considers the possibility of organising an international fortification architecture workshop which would facilitate not only systematic study of fortification architecture from the aforesaid period, but also enable the exchange of experience with foreign experts. Particularly important is the educational aspect of this workshop, which would allow for additional, but often also basic training of professional staff of the most diverse profiles, which we are notoriously lacking. Finally, the Workshop project, encouraged and supported by the Brijuni National Park Administration, was conceived in 1998 parallel to the drafting of the Brijuni Development and Revitalization Programme of the Government of the Republic of Croatia, aimed at creating the conditions for potential investments. The Workshop on the Brijuni islands started only in 2001 as a part of the previously initiated topic *Professional and scientific research and development of the concept of suitable use of Austro-Hungarian fortifications* realized within the programme of the Department of spatial planning protection measures of the Directorate for the Protection of Cultural Heritage of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia. Precisely that Ministry, in cooperation with the National Park Brijuni and under the auspices

of the ICOMOS Croatian Committee, took over the organisation of the Workshop. Depending on the priority and needs of planned activities, experts and students of national and foreign faculties of technical, science and humanist orientation, and often also individuals, have been invited to cooperate, along with the staff of conservation, restoration and other institutions, mostly local enthusiasts.

Simultaneously with the initiated study of fortifications of the Brijuni Group, another ongoing project is compiling the register of forts in the area of the belt fortress Pula, which includes the identification of their types, original purpose and aspects of use. In this historical complex, research and detailed analyses are also carried out on selected facilities or areas (accompanied by notes and detailed photo documentation) for the purpose of valorisation of both the facilities and the fortification landscape. In addition, detailed architectural documentation is drawn and proposals for potential future uses are considered. Activities are conducted in multidisciplinary and interdisciplinary way; the entire programme is complemented by field and seminar lectures and study trips, while the Workshop educational programme was complemented by two professional and scientific conferences. The results of activities realized in the course of the Workshop, with accompanying illustrative material, are exhibited every year on the Brijuni islands and in Pula, and also occasionally upon invitation by faculties or institutions active in the field of cultural activities (a total of thirty-nine presentations have been organised since 2002). Information on completed tasks was presented at professional conferences and through various lectures in Croatia and abroad, as well as summarized in professional bilingual bulletins of the Workshop published by the Ministry of Culture (seven have been published so far, two are in preparation), while some fortresses have been presented in multilingual catalogues (three published so far). The entire programme, which reflects fifteen years of continuous activity, was accomplished thanks to the financial resources from the regular activity of the Ministry of Culture of the Republic of Croatia, financial and logistical assistance of the Brijuni National Park, interested beneficiaries of the fortresses, the support of various sponsors, especially faculties, and voluntary hard work of the participants (from eight Croatian and ten foreign faculties and a dozen participants from Croatian institutions). Their fifteen-year work has resulted in impressive photo, technical and other documentation, particularly in inventive proposals of possible adaptations of fortresses and demilitarized areas of the fortification landscape.

By participating in the Workshop, many of the participants (of a total of 340), became interested in fortifications and the historical values in our environment in general. Moreover, the Workshop proved to be an extraordinary opportunity for acquiring practical knowledge, especially for those participants whose vocational education is based primarily on theoretical knowledge, which is absolutely inadequate for the needs of specific activities in the field of protection of architectural heritage burdened with chronic problems and requirements and challenges of the present times. The role and contribution of cooperation with experts from other European countries was especially highlighted, which, among other things, has contributed to developing methods of educational and scientific activities and remediation methods, giving the leaders of working groups the opportunity to check their own pedagogical methods and professional criteria. In that respect shortcomings of our educational system were noticed, among other things fostering the individual approach to work,

in some individuals manifested as lack of readiness for teamwork and cooperativeness.

The project had a direct impact on updating the existing, very modest databases of Modern Period Austro-Hungarian fortifications, and contributed to intensifying the activities of their documentation and assessment, and ultimately reflected on the procedure of legal protection of some endangered structures, defensive groups and wider specific areas of fortification landscape. Public attention was drawn to the situation and the need for urgent valorisation of fortifications, with the intent to encourage the cooperation of their curators and beneficiaries with experts, especially the local community, competent institutions as well as individuals interested in their preservation and reconstruction. Despite positive results, the realisation of the defined programme of activities of the Workshop has been considerably hindered over the past years due to a number of organizational and financial difficulties, while the continuation of its professional and scientific programme depends on the decisions of the line ministry.

Mirela Hrovatin

Provedba Konvencije za zaštitu nematerijalne kulturne baštine u Hrvatskoj

Osvrt na UNESCO-ovu radionicu

Mirela Hrovatin
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
RH - 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

UNESCO-ova radionica *Provedba Konvencije za zaštitu nematerijalne kulturne baštine u Hrvatskoj* održana je u Zagrebu u Muzeju Mimara te u Lepoglavi od 20. do 24. rujna 2016. godine u organizaciji UNESCO-ovog Centra za nematerijalnu kulturnu baštinu JI Europe, Sofija, Bugarska i Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Radionicu je vodila UNESCO-ova trenerica za nematerijalnu baštinu Panayiota Adrianopoulou iz Grčke, uz nazočnost predstavnice UNESCO-ovog Centra Iliyane Rousseve iz Bugarske. Na radionici su sudjelovali uglavnom etnolozi – konzervatori iz cijele Hrvatske, ali i stručnjaci koji se bave nematerijalnom baštinom iz konzervatorskih odjela u Osijeku, Slavonskom Brodu, Požegi, Varaždinu, Krapini, Bjelovaru, Zadru, Splitu, Zagrebu, stručnjaci iz Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu te profesori etnolozi s Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Sveučilišta u Zadru, kustosi etnolozi iz muzeja u Zagrebu, Splitu, Dubrovniku te etnolozi članovi Povjerenstva za nematerijalnu kulturnu baštinu. Dodatno su na radionici sudjelovali i predstavnici različitih udruga građana, društava i drugih organizacija iz Hrvatske koje su aktivne na očuvanju nematerijalne kulturne baštine, čime je ispunjen jedan od ciljeva Konvencije iz 2003. godine koji nalaže da se u očuvanje baštine na svim razinama uključuju i nositelji kao i lokalna zajednica.

Prva tri dana radionice sastojala su se od kratkih izlaganja sudionika, a potom i diskusija na različite teme vezane uz provedbu Konvencije u Hrvatskoj. Teme su obuhvaćale osvrt na Konvenciju i nacionalnu legislativu vezanu uz nematerijalnu baštinu, njezino definiranje i kategorizaciju te popisivanje, zatim različite mogućnosti očuvanja nematerijalne baštine na stručnoj i lokalnoj razini, poboljšanje umrežavanja stručnjaka i udruga građana, podizanje svijesti o vrijednosti nematerijalne baštine za budućnost i

1 Otvaranje UNESCO-ove radionice u Muzeju Mimara (foto: M. Kuhar)
Opening of the UNESCO Workshop in the Mimara Museum (photo: M. Kuhar)

2 Sudionici UNESCO-ove radionice u Muzeju Mimari, Zagreb
Participants of the UNESCO workshop in the Mimara Museum, Zagreb

razvoj pojedinih krajeva, problematiku prijenosa znanja na mlade generacije, intelektualna i autorska prava vezana uz tradicijske proizvode i izvedbe i drugo.

U okviru radionice organizirano je i stručno putovanje u Lepoglavu gdje je također održan dio izlaganja vezan uz

3 Sudionici UNESCO-ove radionice u Lepoglavi na prezentaciji izrade licitara (foto: M. Hrovatin)

Participants of the UNESCO Workshop in Lepoglava at the presentation of traditional gingerbread making (photo: M. Hrovatin)

4 Članice KUD-a Lipa, Slavetić-Jastrebarsko, predstavile su u Mimari tradicijski nakit od tamnih perlica „koladre“

Members of the cultural association „Lipa“, Slavetić-Jastrebarsko, presented in Mimara the traditional jewelry „koladre“ made of dark pearls

taj kraj, a posebno uz nematerijalno kulturno dobro – lepoglavsku čipku, čime je teorijski dio radionice nadopunjen primjerima iz prakse. U Lepoglavi je istaknuta uključenost više različitih sektora u očuvanje tradicijske baštine (kultura, turizam, gospodarstvo), zatim su predstavljeni različiti projekti očuvanja koje provode nositelji i udruge (radionice, škole izrade čipke, zaštita tradicijskih proizvoda kao intelektualnog vlasništva, tržišni plasman proizvoda, promocija baštine), uz podršku lokalnih i državnih vlasti (potpora projektima, osiguranje izložbenih prostora, poticanje međunarodne suradnje i dr.). Lepoglava je kao destinacija odabrana i zbog zadane teme Dana EU baštine *Baština i zajednice* u koje je bila uklopljena UNESCO-ova radionica.

Nakon svih rasprava koje su pridonijele razmjeni mišljenja između različitih dionika na očuvanju nematerijalne kulturne baštine u Hrvatskoj, doneseni su okvirni zaključci o načinima kako unaprijediti očuvanje nematerijalne baštine te o potrebi provođenja daljnjih sličnih radionica.

Dušan Strgar, Ana Mlinar

Radionica tradicijskih znanja potrebnih za obnovu graditeljske baštine Lukavec

Stari grad Lukavec – Velika Gorica

Dušan Strgar
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
Območna enota Novo mesto
SI – 8 000 Novo mesto, Skalickega ulica 1

Ana Mlinar
Konzervatorski odjel u Zagrebu
Ministarstvo kulture RH
HR – 10 000 Zagreb, Mesnička 49

U okviru obilježavanja *Dana europske baštine* održana je u Starom gradu Lukavcu 17. listopada 2016. godine radionica tradicijskih znanja potrebnih za obnovu graditeljske baštine na kojoj je bila prezentirana proizvodnja šindre, izrada pokrova od slame kao i tehnologija izrade živog vapna¹. Osim demonstracije tradicijskih znanja, u prostoru Staroga grada postavljena je i izložba starih fotografija na kojima je bilo vidljivo da su tradicijski pokrovi od daščica i slame korišteni u Turopolju sve do sredine dvadesetoga stoljeća.²

Uz pet vrsnih majstora koji su demonstrirali svoja umijeća proizvodnje materijala potrebnog za obnovu tradicijskih zgrada, na radionici je sudjelovao i velik broj polaznika. Više od 150 promatrača s interesom je promatralo vješte majstore i njihove stare zanate. Moramo naglasiti važnost nazočnosti učenika dvaju razreda Srednje građevinske škole iz Zagreba te konzervatora i djelatnika kulturnih ustanova iz Velike Gorice i Zagreba. Velik broj zainteresiranih govori o važnosti i potrebi održavanja takvih radionica, ponajprije za djelatnike iz konzervatorske struke.

1 Radionica je kontinuirani nastavak radionica održanih uz Stručne simpozije etnologa konzervatora Slovenije i Hrvatske (SEK) u Nacionalnom parku Paklenica (2001.). Demonstraciju izrade pokrova od šindre izveli su Josip Krizmanić (prethodnik današnje tvrtke „Etnošindra“ iz Saborskog) te Franci Barbič (slamopokrivač iz Slovenije). Na SEK-u održanom u Brežicama (2003.) stručni skup je bio posvećen drvu i majstorima vezanim za rad s tim materijalom i njegovom zaštitom, a stručna ekskurzija u Artiče imala je za cilj pokazati slamnate pokrove na četirima zgradama. Radionica izrade šindre (tri proizvođača) održana je 2013. kod obitelji Kuhar nedaleko Jastrebarskog.

2 Organizaciju i koncepciju radionice osmislile su Ana Mlinar iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu te Vesna Župetić iz Odjela za društvene djelatnosti Grada Velika Gorica, a na realizaciji su surađivale i djelatnice Muzeja Turopolja, Velika Gorica, Margareta Biškupić Čurla i Dada Modrić. Financijski su je podržali Zagrebačka županija, Grad Velika Gorica i Ministarstvo kulture RH.

1 Prezentacija skidanja „makljom“ ili „rezivnikom“ suvišne biljne mase. Anton Štimac i sin Borivoj, nastavljajući tradicije izrade i pokrivanja krovništva šindrom u Gorskom kotaru. (foto: G. Jerabek)

Presentation of removal of excess plant mass by "maklja" or "rezivnik". Anton Štimac and his son Borivoj continue the tradition of shingle roofing in Gorski kotar. (photo: G. Jerabek)

O ulozi prirodnih materijala u obnovi kulturne baštine, umijećima izrade šindre i vapna koja su zaštićena kao kulturno dobro Republike Hrvatske, kratko predavanje održala je konzervatorica iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu Ana Mlinar, a o važnosti revitalizacije tradicijskih

2 Polaganje snopića slame na krovnu konstrukciju. Majstor Janez Golnar pričvršćuje ih vrbovim prućem i poravnava s donjim rubom daske. (foto: G. Jerabek)

Laying straw bundles on the roof truss. Master Janez Golnar fixes them with willow wattle and aligns them with the bottom edge of the plank. (photo: G. Jerabek)

obrta, proizvodnje prirodnih materijala, oblicima potpore majstorima, prijenosu znanja i vještina te o međunarodnoj suradnji u cilju spašavanja i kvalitetne obnove zgrada govorio je Dušan Strgar, konzervator u Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Novo mesto. Uz majstore i stručnjake iz Hrvatske na radionici su sudjelovali i njihovi kolege iz susjedne Slovenije pa je time manifestacija dobila međunarodni karakter.

Nakon uvodnih izlaganja majstori su redom demonstrirali svoja umijeća. Izradu šimle od crnogorice iz kraja oko Plitvičkih jezera i Like te način pokrivanja krovova plošnom metodom pokazali su majstori koje je predvodio Tomislav Vučić iz tvrtke „Etnošindra“ iz Kuselja. Izradu šindre karakteristične za Gorski kotar i demonstraciju pokrivanja poput nabiranja pokazali su Anton i Borivoj Štimac iz Delnice (sl. 1), dok su izradu šindre od hrasta srebrenca koja je korištena u Turopolju, Moslavini i Posavini pokazali Ivan Miković iz Kravarskog i Josip Božić iz Buševca kod Velike Gorice. Izrađivači šindre usitnjavali su velike komade balvana, cijepali ih u daščice te potom svaku daščicu pažljivo doradivali. Na kraju su objasnili način slaganja i redoslijed pričvršćivanja na krovšte.

Način pripreme ražene slame te izradu pokrova na stambenim objektima, kletima i drugim gospodarskim objektima u okolici Maribora i Ptuja, uz obrazloženje s aspekta

3 Polaznici radionice pažljivo prate gašenje vapna koje im prezentiraju vapnari Tomislav i Matija Brkić iz Grduna. (foto: G. Jerabek)

Workshop participants carefully observe the production of slaked lime presented by masters Tomislav and Matija Brkić from Grdun. (photo: G. Jerabek)

zdravlja i toplinske izolacije, prezentirali su Janez Golnar i Primož Marchel iz Sv. Jurja ob Ščavnici kod Maribora (sl. 2). Krovci, odnosno slamopokrivači zorno su pokazali kako se priprema ražena slama u snopiće, koje veličine trebaju biti snopići, način njihovog vezanja na krovnu konstrukciju te na kraju izradu i postavljanje ukrasnih pletenica. Slama kao i šindra su materijali koji štite od geopatoloških zračenja, a krovšta dišu pa se u prostoru tavana stvara povoljnija mikroklima za duže čuvanje hrane. Važna je i estetska komponenta tih materijala koja se prilagođava i skladno uklapa u svaki krajolik.

Proces proizvodnje vapna, od pripreme kamena vapnenca, zidanja peći, žarenja te razlaganja i načina izrade svih derivata koji su potrebni za žbuke, bijeljenje i dezinfekciju u graditeljstvu, industriji i poljodjelstvu, za pročišćavanje tla i voda, pokazali su Tomislav i Matija Brkić iz Grduna kod Ozlja (sl. 3). Vapnari su demonstrirali burnu kemijsku reakciju dobivanja gašenoga vapna uranjanjem komada pečenog vapnenca u vodu, a posebnu pozornost je privukla maketa peći *vapnike* koja vjerno predstavlja izgled originalne peći za vapno, ispletene od pruća s ispunom od zemlje i opeke.

Osim za prezentaciju starih zanata, sudionici su veliko zanimanje pokazali i za alate kakvi su se upotrebljavali i u prošlosti (sl. 4, 5). Tko je želio saznati nešto više o zanatima mogao je pročitati iscrpna objašnjenja na izloženim panoima ili slobodno postaviti pitanje majstorima, a zainteresirani su mogli i isprobati alate te se okušati u prakticanju navedenih umijeća.

Nakon završenih prezentacija, provedenog razgovora sa svim sudionicima te sažimanja elemenata potrebnih za revitalizaciju i održanje prezentiranih znanja, sastavljeni su zaključci s ciljem poboljšanja statusa majstora zanatlija te spašavanja prezentiranih vještina od zimanja. Zaključeno

4 Pomagala za proizvodnju šindre: stolarska olovka za obilježavanje, „mjerica“ kojom se određuje širina šindre, „batić“ – drveni čekić i „bat“ – drveni čekić ojačan metalnim prstenovima za udaranje po sjekiri kojom se cijepa komad debla u šindru. Vidljiv je i suvenir pripremljen u obitelji Štimac za sudionike radionice. (foto: G. Jerabek)

Shingle production tools: carpenter's pencil, measure ("mjerica") for defining the shingle width, "batić" – wooden hammer and "bat" – wooden hammer reinforced with metal rings for striking the axe used to split the bolt into shingles. There is also a souvenir prepared by the Štimac family for workshop participants. (photo: G. Jerabek)

je da je potrebno radionice održavati kontinuirano i da ih treba proširivati novim znanjima, uključujući pri tome mlade, buduće majstore i inženjere kao i konzervatore koji vode obnovu kulturnih dobara. Iako je znanje izrade šindre i vapna proglašeno kulturnim dobrom RH, majstorima je predloženo da Ministarstvu kulture RH podnesu zamolbu za ishodenje odobrenja za rad na obnovi kulturnih dobara. Konzervatori bi morali pri odabiru majstora za obnovu kulturnih dobara birati isključivo kvalitetne majstore koji imaju dopuštenje za rad na kulturnim dobrima.

Pri Hrvatskoj obrtničkoj komori dodjeljuje se priznanje „zlatne ruke“, ali do danas to priznanje nije dobio nitko od

5 Pomagala za izradu pokrova od ražene slame: daska s nazubljenim naličjem služi za poravnavanje donjeg ruba snopića, naprava u obliku dvostrukog križa kojom se pritišću snopići, škare za obrezivanje suvišnih vlati nakon završenoga prekrivanja. (foto: G. Jerabek)

Rye straw thatching tools: plank with toothed back side used for smoothing the straw bundle ends (leggett), double-cross shaped tool used to press the bundles, shears used for cutting eaves out after final coating. (photo: G. Jerabek)

majstora koji se bave tradicijskom djelatnošću, pa bi se na tome trebalo inzistirati, a potrebno je istražiti i mogućnost dobivanja obrtnice.

Također je zaključeno da bi bilo dobro kada bi potražnju prezentiranih materijala podržavali ekolozi, konzervatori i proizvođači hrane, kao i svi čuvari baštine, jer je njihova upotreba važna za strategiju održivog razvoja i zdravi život.

Na budućim radionicama trebalo bi prezentirati niz zanimljivih i za obnovu kulturnih dobara značajnih djelatnosti kao što je, na primjer, proizvodnja konoplje koja je važna u ekološkoj gradnji za završni sloj krovništva gdje se stavlja na hrbat slamnatog pokrova. Jedna od tema buduće radionice svakako je glina – značajan materijal od kojeg se mogu proizvoditi opeke na vlastitom gospodarstvu, kao i izrađivati žbuka dodamo li joj pljevu, zatim priručno klesanje kamena itd. Radionice se mogu održavati naizmjenično u Hrvatskoj i Sloveniji, a krajnji cilj je međunarodna suradnja i razmjena materijala u slučaju njegova nedostatka prilikom hitnih sanacija zgrada. U radionice treba uključiti turističke djelatnike, obitelji koje se bave seoskim turizmom, predstavnike lokalnih vlasti kao i djelatnike u kulturi po pojedinim općinama i županijama. Svakako je potrebno angažirati i medije kako bi se na taj način informirala i senzibilizirala javnost za vrijednost naše kulturne baštine kao i potrebu njenog očuvanja.

Biserka Dumbović Bilušić, Franko Ćorić, Anuška Deranja Crnokić

Panel-diskusija / Kulturni krajolik – nekad, danas, sutra

Muzej Mimara, 13. listopada 2017.

Biserka Dumbović Bilušić
Ministarstvo kulture RH
Konzervatorski odjel u Rijeci
HR – 51 000 Rijeka, Užarska 26
Anuška Deranja Crnokić
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR -10 000 Zagreb, Runjaninova 2

Franko Ćorić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
HR – 10 000 Zagreb, I. Lučića 3

U sklopu najrasprostranjenije participativne kulturne manifestacije europskog kontinenta *Dana europske baštine 2017. godine*, održane pod zajedničkom temom *Baština i priroda: krajolik mogućnosti*, svojim bogatim programom sudjelovala je i Republika Hrvatska. Sveobuhvatna tema usmjerena na usku povezanost prirodne i kulturne baštine na najbolji se način prezentira kategorijom kulturnog krajolika o kojem se raspravljalo na *Panel-diskusiji / Kulturni krajolik – nekad, danas, sutra* održanoj 13. listopada 2017., u zagrebačkom Muzeju Mimara, u organizaciji Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture, a na kojoj su sudjelovali Anuška Deranja Crnokić, Biserka Dumbović Bilušić, Franko Ćorić i Ines Jelavić Livaković.

Panel-diskusija organizirana je s namjerom podizanja svijesti o važnosti kulturnog krajolika kao vrste kulturne baštine koja je ujedno i jedan od važnih čimbenika prostornog identiteta na svim razinama, od lokalne, nacionalne do međunarodne. No utjecaji suvremenog razvoja izazivaju promjene koje često uzrokuju degradaciju obilježja i vrijednosti krajolika pa je stoga važno usmjeriti stručne službe na

pravodobno prepoznavanje vrijednosti kulturnih krajolika i njihovo uključivanje u strategije i programe razvoja različitih sektora i u sustav prostorno-planske dokumentacije.

Diskusija o problemima na koje se nailazi u procesu donošenja pravne zaštite te kasnije u provođenju mjera zaštite kulturnih krajolika, kojih danas imamo 12 upisanih u Registar kulturnih dobara RH¹, rasvijetlila je potrebu relaksacije pravne norme u sljedećem razdoblju, a vezanu za utvrđivanje obuhvata i popisivanja svih katastarskih čestica.

Osim kulturnih krajolika koji su dosad upisani u Registar kulturnih dobara, u Hrvatskoj postoje brojna područja koje svjedoče o povijesnom kontinuitetu međudjelovanja čovjeka i prirode, te imaju svojstva kulturne baštine. Navedena područja, kao što su primjerice fortifikacijski krajolik Velikog i Malog Stona s poljem, solanama i tradicionalnim uzgojem školjki, krajolici pučinskih otoka (Lastovo, Susak..), mnogi ruralni krajolici priobalja i panonske nizine te niz ostalih, zahtijevaju izradu dokumentacije, sustavno vrjednovanje te uključivanje u razvojne programe koji će omogućiti zaštitu njihovih obilježja u okviru održivog razvoja. Zakonska zaštita ne znači onemogućavanje razvoja, već naprotiv upućivanje na razvoj koji će se temeljiti na prepoznatim vrijednostima krajolika.

1 Sudionici panel-diskusije / Kulturni krajolik – nekad, danas, sutra
Panel discussion participants / Cultural Landscape – Once, Today, Tomorrow

.....
1 Poljoprivredni krajolik – zapadna padina ulice Donji Brezinščak, Zagreb (Z-1532), Kulturni krajolik otoka Daksa, Dubrovnik (Z-2465), Arhitektonsko-pejzažni kompleks fortifikacijskog sustava Paravia-Barbariga, Vodnjan (Z-2591), Kulturni krajolik Starogradsko polje, Hvar, Stari Grad (Z-3827), Kulturno-povijesni krajolik Jankovac, Slatinski Drenovac (Z-4090), Kultivirani krajolik na području dvoraca Bela I i Bela II, Bela (Z-4433), Kultivirani krajolik Bucavac, Primošten (Z-5379), Kulturni krajolik otočja Palagruža, Komiža (Z-5938), Kulturni krajolik otočja Brijuni, Fažana (Z-5983), Kulturni krajolik poluotoka Marjana, Split (Z-6401), Kulturni krajolik otočja Stipanska, Šolta (P-5118), Asocijativni krajolik Golog otoka, Rab (P-5355).

2 Krajoblik rijeke Une kod Hrvatske Kostajnice (foto: G. Jerabek)
Landscape of the river Una near Hrvatska Kostajnica (photo: G. Jerabek)

3 Urbani krajoblik Zagreba (foto: G. Jerabek)
Urban landscape of Zagreb (photo: G. Jerabek)

OSNIVANJE TIJELA I ZAKONSKE OSNOVE ZA ZAŠTITU KULTURNOGA KRAJOLIKA

Osim kulturnih krajoblika koji imaju vrijednosti nacionalnog značaja, zaštitu zaslužuju i ostali krajoblici (kulturni i prirodni) regionalnog i lokalnog značaja, važni za identitet prostora i lokalne zajednice. Na to upućuje niz svjetskih i europskih konvencija koje je potpisala Republika Hrvatska. Međunarodne konvencije i strategije koje (između ostalog) promiču zaštitu krajoblika su: UNESCO-ova *Konvencija o zaštiti svjetske baštine, Sveeuropska strategija zaštite biološke i krajoblične raznolikosti* (1996.), *Konvencije o europskim krajobrazima* (2002.) te *Mediterranski akcijski plan* (2005.). Ovi međunarodni dokumenti obvezuju Hrvatsku da identificira vlastite krajoblike, analizira njihove značajke i zaštiti najvrjednije primjerke.

Krajoblik se u Hrvatskoj štiti kroz pet zakona i jedan pravilnik, a to su: *Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima, Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, Zakon o zaštiti prirode, Zakon o prostornom uređenju, Zakon o zaštiti okoliša i Pravilnik o sadržaju, mjerilima kartografskih prikaza, obveznim prostornim pokazateljima i standardu elaborata prostornih planova*. Prema *Pravilniku o obliku, sadržaju i načinu vođenja Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske* kulturni krajoblici izdvojeni su u posebnu grupu i podijeljeni u dvije podgrupe: kulturni krajoblik/krajobraz i povijesni krajoblik koji uključuje memorijalna područja, međutim perivoji, vrtovi, parkovi i ostale vrste pejzažne arhitekture nisu prepoznati kao kategorija UNESCO-ova namjerno oblikovanoga krajoblika, već su uključeni u povijesne cjeline ili pod zaštitu prirode.

Republika Hrvatska je 2000. godine potpisala *Konvenciju o europskim krajobrazima*, 2002. godine je i donijela *Zakon o potvrđivanju Konvencije o europskim krajobrazima* (NN 12/2 i 11/4), a za njegovo je provođenje određeno Ministarstvo prostornog uređenja. Međutim, zbog kasnijeg preustroja

4 Ruralni krajoblik Kalničkog prigorja (foto: G. Jerabek)
Rural landscape of Kalničko prigorje (photo: G. Jerabek)

ministarstava i njihovih nadležnosti do danas nije utvrđeno koje je ministarstvo nadležno za provođenje konvencije.

Sektorski pristup zaštiti krajoblika u Hrvatskoj zbog nesukladenosti oko tumačenja i značenja pojmova *krajoblik* i *krajobraz* potrebno je nadići osnivanjem tijela nadležnog za pitanja krajoblika. Po uzoru na pojedine europske zemlje koje također nemaju zasebno ministarstvo zaduženo za krajoblik, već imaju *Nacionalna povjerenstva* koja uključuju predstavnike s ovlastima iz različitih resora čiji se zakonski akti odnose na krajoblik. To su u pravilu predstavnici ministarstava prostornog uređenja, zaštite okoliša, zaštite prirode i kulturne baštine, poljoprivrede, šumarstva i mora. U međuresorno Nacionalno povjerenstvo ulaze i istaknuti stručnjaci za pitanja krajoblika, odnosno predstavnici akademske zajednice. Krajoblik kao složeni prostorni sustav sastavljen od prirodnih i antropogenih sastavnica zahtijeva multidisciplinarni pristup u izradi smjernica i standarda za očuvanje obilježja krajoblika te za izradu Nacionalne strategije zaštite krajoblika temeljene na ujednačenoj metodologiji kao ključnog preduvjeta za upravljanje promjenama u krajobliku.

Gordana Jerabek

O Nagradi „Vicko Andrić“ za zaštitu spomenika kulture

Gordana Jerabek
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

NAGRADA SLOBODNE DALMACIJE „VICKO ANDRIĆ“ ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE

Nagrada „Vicko Andrić“ utemeljena je u krilu splitskog dnevnika *Slobodna Dalmacija* 1993. godine s nakanom da se svakog 30. lipnja dodjeljuje priznanje najistaknutijim pojedincima, timovima ili institucijama na području zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj. Uskoro je 30. lipanj službeno postao Dan zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj u spomen na datum dekreta Carsko-kraljevske komisije za spomenike u Beču o imenovanju Vicka Andrića prvim konzervatorom za zadarski i splitski okrug (sl. 1, 2). U početku je splitski dnevnik *Slobodna Dalmacija* u suradnji s Ministarstvom kulture RH dodjeljivao dvije godišnje nagrade: za najznačajnije ostvarenje na području zaštite graditeljskoga naslijeđa te slikarstva i skulpture. Godine 2002. uvodi se i nagrada za životno djelo za dostignuća na očuvanju kulturne baštine u Hrvatskoj. U žiriju su sudjelovali istaknuti stručnjaci poput Joška Belamarića, Miljenka Domijana, Hrvoja Giacconija, Vladimira Markovića, Ferdinanda Medera, Radoslava Tomića i Tatjane Mušnjak. Laureati su nagrađeni brončanom plaketom „Vicko Andrić“ s motivom nacrtu Dioklecijanova akvedukta iz 1854. i faksimilom Andrićeva potpisa. U tablici 1 donosimo popis nagrađenih dobitnika u razdoblju od 1993. do 2003. godine.

1 Nepoznati slikar, Portret Vicka Andrića, oko 1820. godine, Konzervatorski odjel u Splitu (foto: Ž. Bačić)

Unknown painter, portrait of Vicko Andrić around 1820, in the Conservation Department in Split (photo: Ž. Bačić)

Tablica 1 Popis dobitnika Nagrade „Vicko Andrić“ od 1993. do 2003. godine
Table 1 List of winners of the "Vicko Andrić" Award from 1993 to 2003

Za godinu	Nagrada za životno djelo	Godišnja nagrada
1993.		Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Zadra – za obnovu crkve sv. Ambroza u Ninu; Restauratorski zavod Hrvatske i Zavod za restauriranje umjetnina iz Zagreba – za zaštitne radove na spomeničkoj baštini isusovaca
1994.		Radoslav Bužančić , konzervator Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu; Egon Lokošek i Damir Čorko – za obnovu kasnobaroknog zvonika župne crkve u Sutivanu na Braču
1995.		Davor Domančić , konzervator Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine iz Splita – za ukupan doprinos očuvanju spomenika kulture u Dalmaciji
1996.		Prof. Božidar Vilhar , umirovljeni konzervator Arheološkog muzeja u Zadru – za cjelokupan opus na očuvanju hrvatske kulturne baštine, posebno škrinje sv. Šimuna u Zadru
1997.		Stručna skupina Šibenske biskupije i Konzervatorskog odjela u Šibeniku na čelu s Miljenkom Domijanom , ing. Davorom Uglešićem , konzervatorima Josipom Čuzelom i Miroslavom Škugorom – za obnovu kupole katedrale sv. Jakova u Šibeniku
1998.		Stručna ekipa Hrvatskog restauratorskog zavoda iz Zagreba pod vodstvom Ivana Srše, Emila Pohla i Teodore Kućinac – restauracija kapele sv. Jelene u Šenkovcu
1999.		Stručna ekipa Središnjeg laboratorija za konzervaciju i restauraciju Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu na čelu s voditeljicom Tatjanom Mušnjak za konzervatorsko-restauratorske radove na 321 ispravi na pergameni iz Kaptolskog arhiva u Trogiru
2000.		Ivan Matejčić , pročelnik Konzervatorskog ureda u Puli – za konzervatorska istraživanja i prezentaciju karolinškog sloja arhitekture i umjetnosti 8. i 9. stoljeća u Istri
2001.		Miljenko Domijan , glavni konzervator Hrvatske – za višegodišnje djelovanje na obnovi hrvatske spomeničke baštine, organizaciju konzervatorske službe u Hrvatskoj i priređivanje izložbe hrvatskih umjetnina u Vatikanskim muzejima; Skupna nagrada ekipi Konzervatorskog odjela u Splitu pod vodstvom Joška Belamarića sa suradnicima: Živko Bačić, Radoslav Bužančić, Zoraida Demori Staničić, Vanja Kovačić i Žana Matulić Bilač za izložbu u Veneciji <i>Umjetničko blago Hrvatske. Trogir 1200-1600</i> Gordana Benić za novinski opus o kulturnoj i arhitektonskoj baštini Splita i Dalmacije
2002.	Ferdinand Meder	Nelka Bakliža iz Hrvatskoga restauratorskog zavoda i Stefano Scarpelli iz Firence za izvedbu konzervatorsko-restauratorskih radova na slici Bartolomea Vivarinija <i>Bogorodica s djetetom i svecima</i> iz Velog Lošinja
2003.	Nagrada nije dodijeljena	

2 Dekret o imenovanju Vicka Andrića konzervatorom 30. lipnja 1854. u Beču, Konzervatorski odjel u Splitu (foto: Ž. Bačić)

Decree on Vicko Andrić's appointment as conservator on 30 June 1854 in Vienna, in the Conservation Department in Split (photo: Ž. Bačić)

Desetljeće nakon njezine inauguracije, prepoznata je nacionalna vrijednost nagrade te se Odlukom Vlade¹ podiže na državnu razinu, a formiranje i rad Odbora za dodjelu Nagrade „Vicko Andrić“ kao i samu svečanost dodjele u Zagrebu od 2005. godine preuzima i organizira Ministarstvo kulture RH. Od 2010. godine svečanost dodjele nagrade organizira se u mjesecu rujnu u sklopu obilježavanja *Dana europske baštine*.

O NAGRADI „VICKO ANDRIĆ“

Nagradu „Vicko Andrić“ dodjeljuje Republika Hrvatska *za izvanredna postignuća u području zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj i to za postignuća u: konzervatorsko-restauratorskim radovima na očuvanju kulturne baštine; istraživanju i dokumentiranju kulturnih dobara; razvoju konzervatorske i konzervatorsko-restauratorske struke i unapređenju sustava zaštite kulturne baštine; očuvanju i obogaćenju ukupnog fonda kulturne baštine Republike Hrvatske.*

Nagrada se dodjeljuje kao godišnja nagrada, kao nagrada za životno djelo, a od 2013. godine i kao nagrada za doprinos lokalnoj zajednici. Godišnja nagrada dodjeljuje se pojedincima i pravnim osobama za njihov izvanredan doprinos u zaštiti kulturne baštine koji su ostvarili tijekom protekle godine. Nagrada za životno djelo dodjeljuje se istaknutim pojedincima koji su svojim izvanrednim doprinosom i radom na zaštiti kulturne baštine obilježili vrijeme u kojem su djelovali i čiji rad čini zaokruženu cjelinu, a njihova djela i ostvarenja ostaju trajno dobro Republike Hrvatske. Nagrada za doprinos lokalnoj zajednici dodjeljuje se pojedincima ili udrugama civilnoga društva za doprinos lokalnoj zajednici na očuvanju ili promociji kulturne baštine.² Zamišljena je da se dodjeljuje zaljubljenicima i štovateljima

1 NN br. 82/2005.

2 <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=36> (21. 11. 2017).

kulturne baštine koji svoje slobodne vrijeme, a često i svoja financijska sredstva, velikodušno koriste kako bi zaštitili kulturna dobra od propadanja. *Prijedloge za dodjelu Nagrade „Vicko Andrić“ mogu podnijeti građani, udruge građana, ustanove, trgovačka društva, tijela državne vlasti, tijela lokalne i regionalne samouprave, vjerske zajednice i druge osobe.*³

Odluku o dobitnicima Nagrade iz redova predloženih kandidata donosi Odbor koji ima devet članova, a imenuje ih Ministarstvo kulture RH iz redova kulturnih i javnih djelatnika na vrijeme od dvije godine. Nagrada se dodjeljuje u obliku brončane plakete, povelje i u novcu⁴.

Nagrada „Vicko Andrić“ ustanovljena je kako bi nas podsjetila na najviše dosege u zaštiti i očuvanju kulturne baštine, čime se ujedno odaje priznanje pojedincima za njihov izvanredan doprinos i visoko vrjednovanim postignućima na očuvanju baštine. Iako je popis do danas nagrađenih pojedinaca dugačak, svako ime ponaosob zaslužuje osobitu pozornost jer su u svoje djelovanje utkali veliko znanje, stručnost i trud i time doprinijeli visokim standardima suvremene konzervatorske i restauratorske struke.

Tablica 2 Popis dobitnika Nagrade „Vicko Andrić“ od 2004. do 2016. godine

Table 2 List of winners of the "Vicko Andrić" Award from 2004 to 2016

Za godinu	Nagrada za životno djelo	Godišnja nagrada	Nagrada za doprinos lokalnoj zajednici
2004.	Branka Šulc	Miljenko Domijan – za projekt obnove katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rabu	
2005.	Ferdinand Meder	Giuliano Tordi, Antonio Šerbetić, Iskra Karniš, Miljenko Domijan – za projekt obnove Apoksiomena	
2006.	Stjepan Sršan	Vatroslav Frkin – evidentiranje i popisivanje arhivskoga gradiva u franjevačkim samostanima, što je rezultiralo izradom opsežnoga pregleda Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ – SR Hrvatska objavljenog 1984. godine	
2007.	Đurđica Cvitanović	Đuro Šimičić – za restauratorska istraživanja na projektu obnove kulturnih dobara u Vukovaru	
2008.	Nikola Nino Vranić	Jozo Ivanović – za doprinos na izradi stručne podloge za programsko rješenje ARHiNET-a, mrežnog informacijskog sustava za opis, obradu i upravljanje arhivskim gradivom	
2009.	Bernarda Rundek Franić	Nerina Eckhel – za istraživanje, pripremu i realizaciju materijala za projekt Čipkarstvo u Hrvatskoj	
2010.	Vladimir Marković	Drago Miletić i Marija Valjato Fabris – za vođenje konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i radova na kapeli sv. Trojstva plemićkog grada Sokolac u Brinju	
2011.	Nada Grujić	Sanja Buble, Vanja Kovačić, Goran Nikšić, Duško Marasović, Marin Barišić, Ivan Sikavica, Ivana Hodak, Nenad Lešina, Ivka Lipanović, Vinka Marinković, Mladen Matijaca, Duje Ordulj, Frane Oreb, Iva Paduan, Toni Paladin, Malik Palčok, Mate Pavin, Ivana Petković, Tihana Pleština, Frane Prižmić, Željka Radić – za projekt obnove na Peristilu Dioklecijanove palače u Splitu	
2012.	Miljenko Domijan	Odsjek konzervacije-restauracije Umjetničke Akademije u Splitu – za organizaciju i realizaciju nekoliko važnih projekata te za uspostavu novih standarda u organizaciji i načinu prezentacije strukovnih, profesionalnih, ali i obrazovno-znanstvenih zadaća	Zdenka Predrijevac
2013.	Nenad Cambij	Maja Gorijanc Čumbrek i Mladen Perušić – za izvrsnost izvedbenog elaborata te vođenje zahtjevne obnove pročelja, kupole i krova Umjetničkog paviljona	KUD Oštrc
2014.	Tomislav Marasović	Gordana Car, Venija Bobnjarić-Vučković i Lana Čačić – za konzervatorsko-restauratorske radove na grobnom tekstu iz katedrale sv. Terezije Avilske u Požegi	Božidar Škofač + Posebno priznanje Jadranka Njerš Beresford Peirse
2015.	Ana Mlinar	Vanja Kovačić – za istraživanje, konzervatorski nadzor i prezentaciju samostana sv. Nikole u Trogiru	Društvo prijatelja dubrovačke starine
2016.	Zorislav Horvat	Jasna Jeličić-Radonić – za vođenje konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i radova na crkvi sv. Ivana u Starome Gradu na Hvaru	Ekumuzej „Batana“

3 Isto.

4 NN br. 33/2013.

3 Dr. sc. Ivica Poljičak, državni tajnik Ministarstva kulture RH predaje plaketu i povelju dobitniku Nagrade „Vicko Andrić“ za životno djelo dr. sc. Zorislavu Horvatu (foto: Z. Bogdanović)

Dr. Sc. Ivica Poljičak, State Secretary in the Ministry of Culture of the Republic of Croatia hands the plaque and charter to dr. sc. Zorislav Horvat, winner of the „Vicko Andrić“ Life Achievement Award (photo: Z. Bogdanović)

4 Fokus interesa dugogodišnjeg djelovanja dr. sc. Zorislava Horvata jest gotička arhitektura te srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne hrvatske. Fotografija prikazuje srednjovjekovnu utvrdu Gračanica – Lehowac (foto: R. Ivanušec).

During the many years of his activity Dr. Sc. Zorislav Horvat was focused on Gothic architecture and medieval fortified cities in continental Croatia. The photograph shows the medieval fort Gračanica – Lehowac (photo: R. Ivanušec).

DOBITNICI NAGRADE „VICKO ANDRIĆ“ ZA 2016. GODINU

Na sjednici Odbora za dodjelu Nagrade „Vicko Andrić“ održanoj u lipnju 2017. godine donesene su odluke o dodjeli ove Nagrade za 2016. godinu. Nagrada za životno djelo dodijeljena je dr. sc. Zorislavu Horvatu, danas umirovljenom djelatniku Konzervatorskog odjela u Zagrebu, godišnja nagrada dodijeljena je dr. sc. Jasni Jeličić-Radonić za konzervatorsko-restauratorska istraživanja i radove na crkvi sv. Ivana u Starome Gradu na Hvaru, a nagrada za doprinos lokalnoj zajednici dodijeljena je Ekomuzeju Batana u Rovinju.

O nagradama je odlučio Odbor Nagrade „Vicko Andrić“ u sastavu: mr. sc. Branka Šulc, dr. sc. Žarko Španiček, dr. sc. Tajana Pleše, dr. sc. Darko Komšo, mr. sc. Zoran Wiewegh, dr. sc. Tatjana Lolić, dr. sc. Radoslav Bužančić i Ranka Saračević Würth, prof., kao članovi Odbora te Davor Trupković, d. i. a., predsjednik Odbora.

OBRAZLOŽENJE ZA DODJELU NAGRADE „VICKO ANDRIĆ“ ZA ŽIVOTNO DJELO DR. SC. ZORISLAVU HORVATU

Nagrada „Vicko Andrić“ za životno djelo dodijeljena je dr. sc. Zorislavu Horvatu jer je svojim izvanrednim doprinosom i radom na zaštiti kulturne baštine obilježio vrijeme u kojemu je djelovao. Njegov rad čini zaokruženu cjelinu, a njegova djela i ostvarenja ostaju trajno dobro Republike Hrvatske (sl. 3, 4).

Zorislav Horvat rođen je 1937. godine u Petrovgradu, današnjem Zrenjaninu. Diplomirao je arhitekturu na

Arhitektonskome odsjeku tadašnjeg Tehničkog fakulteta u Zagrebu 1962. godine kod prof. Drage Galića.

Od travnja 1965. do ožujka 1967. godine radio je u Konzervatorskome zavodu u Zagrebu, što je usmjerilo njegove interese prema proučavanju gotičke arhitekture u kontinentalnome dijelu Hrvatske. Uz redoviti zavodski posao i svoje slobodno vrijeme koristio je za obilazak i analizu građevina na terenu, pažljivo ih skicirajući, snimajući i bilježeći važne pojedinosti.

Razdoblje od 1967. do kraja 1980-ih provodi radeći godinu dana u Amsterdamu u projektnome uredu *Oyevaar, Stolle, van Gool*, zatim u Arhitektonskome birou „Centar 51“ u Zagrebu, koji je tada vodio Vjenceslav Richter, da bi se nakon 1980-ih vratio konzervatorskomu poslu i ponovno zaposlio u tadašnjem Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture, gdje ostaje sve do umirovljenja, do konca 2002. godine. Međutim, odlazak u mirovinu ne znači prekid djelovanja u struci. Svoj istraživački rad na srednjovjekovnim kulturnim dobrima nastavlja s jednakim entuzijazmom.

Doktorirao je na Arhitektonskome fakultetu u Zagrebu 1987. godine s temom *Analiza stilsko-oblikovnih struktura gotike na tlu kontinentalnog dijela Hrvatske*, pod mentorstvom dr. Andre Mohorovičića i dr. Borisa Magaša. Disertacija je nakon obrane objavljena u dva dijela pod naslovima *Strukture gotičke arhitekture* i *Katalog gotičkih profilacija*.

Tijekom svoga zanimanja za povijest gotičke arhitekture u kontinentalnome dijelu Hrvatske redovito je pisao pa je od 1967. do danas objavio oko stotinu i trideset stručnih i znanstvenih članaka u renomiranim znanstvenim časopisima.

5 Dr. sc. Jasna Jeličić-Radonić prima godišnju nagradu „Vicko Andrić“ za završene konzervatorsko-restauratorske radove na crkvi sv. Ivana u Starome Gradu na Hvaru (foto: Z. Bogdanović)

Dr. Sc. Jasna Jeličić-Radonić, receiving the annual „Vicko Andrić“ Award for completed conservation and restoration works on the Church of St. John in Stari Grad on the Island of Hvar (photo: Z. Bogdanović)

Osim objavljene disertacije, autor je još dviju knjiga: *Heraldički štitovi gotičke arhitekture kontinentalne Hrvatske* objavljene 1996. i *Srednjovjekovne katedralne crkve Krbavsko-modruške biskupije* objavljene 2003. godine.

Godine 2014. objavljuje knjigu *Burgologija: Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, koju su recenzenti dr. sc. Milan Kruhek i dr. sc. Zlatko Karač ocijenili „jedinstvenim djelom uopće u postojećoj hrvatskoj burgeoisnoj problematici“ (M. Kruhek), odnosno „kapitalnim znanstvenim djelom nacionalne važnosti u kojem je autor sintetizirao svoju veliku medijavelističku i arhitektonsku erudiciju, ujediniujući znanja i rezultate iz respektabilnog cjeloživotnog opusa istraživanja srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture kontinentalne Hrvatske“ (Z. Karač).

Upravo stoga što se radi o predanoj cjeloživotnoj posvećenosti i akribiji koja je rezultirala tako bogatim opusom na ovome još uvijek nedovoljno istraženome području naše fortifikacijske baštine, zaokruženim posljednjim sinteznim djelom *Burgologija: Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, Odbor je smatrao da dr. sc. Zorislav Horvat s punim pravom zavrjeđuje ovu prestižnu konzervatorsku nagradu za životno djelo.

OBRAZLOŽENJE ZA DODJELU GODIŠNJE NAGRADE „VICKO ANDRIĆ“ ZA RADOVE NA CRKVI SV. IVANA U STAROME GRADU NA HVARU DR. SC. JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ

Dobitnica godišnje Nagrade „Vicko Andrić“ je dr. sc. Jasna Jeličić-Radonić, profesorica na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu, za

6 Crkva sv. Ivana u Starome Gradu na Hvaru nakon konzervatorsko-restauratorskih radova s prezentiranim mozaikom ispod posebne konstrukcije staklenog poda (foto: Ž. Bačić)

The Church of St. John in Stari Grad on the Island of Hvar following conservation and restoration works with presented mosaic under a special glass floor construction (photo: Ž. Bačić)

završene konzervatorsko-restauratorske radove na crkvi sv. Ivana u Starome Gradu na Hvaru (sl. 5, 6).

Ranokršćanska crkva sv. Ivana nalazi se na području bogatome antičkom baštinom, koja je unatrag nekoliko godina valorizirana i upisom Starogradskoga polja na UNESCO-ov popis Svjetske baštine. Od godine 1979. Jasna Jeličić-Radonić voditeljica je konzervatorsko-restauratorskih radova tijekom kojih je istražen dio antičkoga grada i uređena ranokršćanska crkva, koja je iznova posvećena 10. prosinca 2016. godine te joj je tako vraćena izvorna kulturna funkcija.

Crkva sv. Ivana izgrađena je sredinom 6. stoljeća na ostatcima crkve iz 5. stoljeća, a paralelno s njom izgrađena je i druga sjeverna crkva nešto većih dimenzija. Tako je

7 Nagradu za doprinos lokalnoj zajednici primio je gospodin Marino Budicin, dogradonačelnik Rovinja, predsjednik Zajednice Talijana iz Rovinja i jedan od idejnih začetnika Ekomuzeja (foto: Z. Bogdanović)

Mr Marino Budicin, Deputy Mayor of the City of Rovinj, President of the Italian Community of Rovinj and one of the conceptual creators of the Eco Museum received the award for contribution to the local community (photo: Z. Bogdanović)

nastao složeni sklop dvojnih ranokršćanskih crkava različitih funkcija.

Konzervatorskim i arheološkim istraživanjima otkrivene su brojne preinake ranokršćanskih crkava. U 11. stoljeću crkvene su građevine obnovljene samo u istočnome dijelu, što je u potpunosti sačuvano u crkvi sv. Ivana. Tada se unutar apside i lađe crkve prislanjaju piloni koji nose novu polukalotu i novi bačvasti svod. U 15. stoljeću crkva se preuređuje u gotičkome stilu i produžuje na izvornu veličinu. U zapadnome dijelu dobiva novi prelomljeni svod, obnavlja se pročelje na kojemu je rozeta, a postavlja se i novi oltar. Tada se podiže razina poda u cijeloj crkvi, što je uvjetovano ukopavanjem grobova. Posljednje izmjene napravljene su u vrijeme baroka, što se jasno uočava na pročelju crkve, kada se također podiže razina poda, a time i prozorska rozeta. Iz ranokršćanskoga vremena sačuvan je osnovni korpus crkve, apsida s trijumfalnim lukom te elementi ranokršćanskoga crkvenog namještaja i dijelovi podnih mozaika. Značaju ranokršćanske crkve pridonosi postavljanje crkvenoga namještaja – dvaju pilastara i kapitela na bazu oltarne pregrade, premda neznatno odmaknute od izvornoga položaja, ali u neposrednoj blizini rekonstruiranoga ranokršćanskog oltara. Prezentacijom mozaika ispod posebne konstrukcije staklenoga poda i postavljanjem elemenata kamenoga namještaja na bazu oltarne pregrade pored rekonstruiranoga oltara ujedinjeni su ranokršćanski elementi pronađeni prilikom istraživanja sklopa dvojnih crkava u jugoistočnome dijelu antičkoga Farosa.

8 Pogled na dio postava Ekomuzeja u Rovinju
View of part of the exhibition of the Eco Museum in Rovinj

Ovim vrijednim konzervatorskim projektom istaknut je kontinuitet urbanoga života na području Dalmacije od antičkih vremena do danas (Stari Grad slavi 2400 godina postojanja).

Osim što je dugogodišnja voditeljica arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova, Jasna Jeličić-Radonić koordinatorica je i autorica koncepta izložbe *Pharos: antički Stari Grad* postavljene u Muzejsko-galerijskome centru u Zagrebu 1995. godine te autorica (s Mirom Katićem) monografije *Faros – osnivanje antičkog grada* objavljene 2015. godine, što svjedoči o njezinu dugogodišnjem i upornom radu na zaštiti i promidžbi starogradske, hrvatske i svjetske baštine.

OBRAZLOŽENJE ZA DODJELU NAGRADE „VICKO ANDRIĆ“ EKOMUZEJU „BATANA“ IZ ROVINJA ZA DOPRINOS LOKALNOJ ZAJEDNICI

Nagradu za doprinos lokalnoj zajednici koja se dodjeljuje pojedincima ili udrugama civilnoga društva za brigu oko očuvanja kulturne baštine ili za njezinu promidžbu ove je godine dobio Ekomuzej „Batana“ iz Rovinja (sl. 7, 8).

Ekomuzej „Batana“ iz Rovinja posvećen je tradicijskomu drvenom plovilu batani i zajednici koja ga je izabrala za svoj simbol. Kao najrasprostranjenije tradicijsko plovilo u Rovinju, batana zrcali kontinuitet lokalne materijalne i nematerijalne pomorske i ribarske baštine, ali i kontinuitet svakodnevnoga života domaćega stanovništva. Stoga je jedan od glavnih zadataka Ekomuzeja pokazati batanu kao živu nositeljicu primorske tradicije, ali i kao sponu koja svakodnevno povezuje lokalne žitelje raznih etniciteta, ponajprije danas manjinskoga talijanskog i većinskoga hrvatskog. Ne manje važan zadatak Muzeja jest valorizirati batanu kao važnu kariku koja rovinjsku zajednicu povezuje s velikom obitelji tradicionalnih plovila i s njima povezanih lokalnih zajednica na Jadranu i Mediteranu, čime je rovinjski Ekomuzej uključen u međunarodnu inicijativu zaštite pomorske baštine.

Projekt Ekomuzej „Batana“ predstavlja jedinstven pristup očuvanju ukupne materijalne i nematerijalne baštine Rovinja na temelju inicijative lokalnih stanovnika i projekata razvoja koje su tijekom niza godina razvijali vrsni stručnjaci. Batana je u Registar kulturnih dobara RH upisana 2008. godine.

Projekt Ekomuzej „Batana“ započeo je zahvaljujući entuzijazmu nekoliko pojedinaca i podršci lokalne uprave. Nakon doniranja napuštene kuće u rovinjskoj luci i pomoći Grada Rovinja projekt je okupio grupu zainteresiranih

građana kojima je stalo do kulturne baštine. Oni su osnovali udrugu „Kuća o batani“, koja danas upravlja Ekomuzejom.

U upravljanju Ekomuzejom od početaka sudjeluje i tvrtka *Muze d.o.o. za savjetovanje i upravljanje projektima u kulturi i turizmu* iz Zagreba.

Utemeljen na principima znanja, poštovanja kulturnoga i baštinskoga kontinuiteta i dijaloga, inkluzije, inovativnosti, interdisciplinarnosti i multimedijalnosti, Ekomuzej „Batana“ svojim raznorodnim programima istražuje, vrjednuje, štiti, interpretira, rekreira, prezentira i komunicira materijalnu i nematerijalnu maritimnu baštinu te aktivno osnažuje kulturni identitet i posebnost grada Rovinja kao mjesta ugodnoga za život za sve svoje stanovnike i kao jedinstvenoga odredišta za sve svoje posjetitelje.

Razvoj i inovacije ekomuzeoloških principa, primijenjenih u lokalnoj sredini za njezine potrebe poticanjem inovativnoga participativnog kulturnog turizma i raznolikih programa za osnaživanje kulturnih kompetencija zajednice za održivi razvoj, ključni su zadatci rovinjskoga Ekomuzeja. Ništa manje značajan cilj jest osvješćivanje uloge batane kao važne karike interkulturnoga dijaloga kojim se rovinjska zajednica umrežava s velikom obitelji tradicionalnih plovila i s njima povezanih lokalnih zajednica na Jadranu i Mediteranu te aktivno pridonosi međunarodnim inicijativama zaštite maritimne baštine i kulture Europe i svijeta.

In memoriam

EGON LOKOŠEK

In memoriam

Egon Lokošek

(1948. – 2017.)

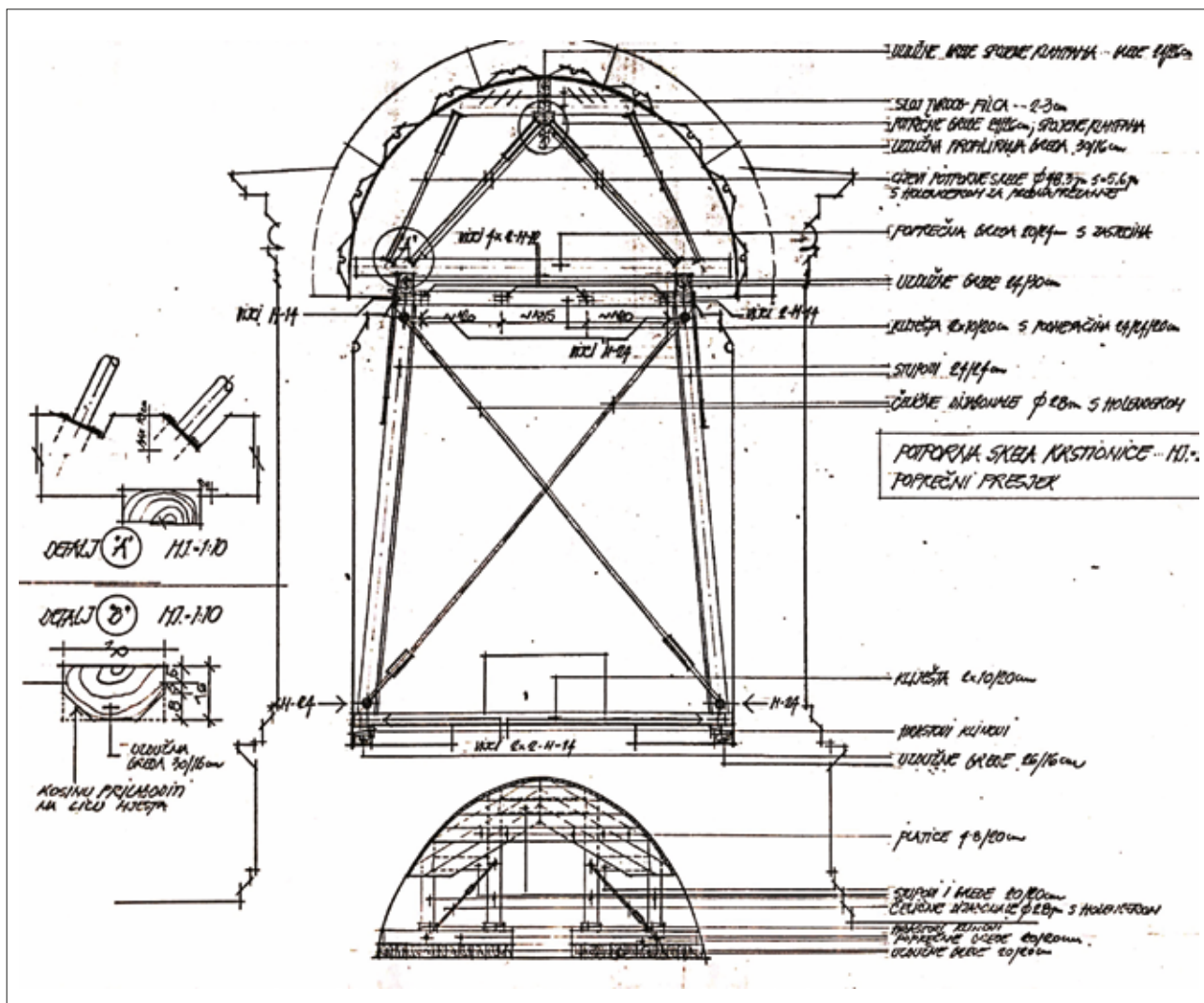
Arhitekt Egon Lokošek, rođen u Splitu 1948. godine, diplomirao je 1971. na zagrebačkom fakultetu studij arhitekture, a iste godine na tom fakultetu postaje asistent na kolegiju nosivih konstrukcija. Kao nadareni konstruktor rano se počeo zanimati za sanaciju povijesnih građevina. Jedna od prvih konstruktivnih sanacija koju je projektirao 1986. godine bila je obnova sjevernog zida predromaničke crkve sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru. Zid je u kasnijim pregradnjama izgubio unutrašnje pilone arkature koji su nosili svod. Preciznim računom potpora i oblučila započela je sanacija te iznimno složene povijesne građevine, jedne od srednjovjekovnih dvojnih crkava koje su bile podignute nad temeljima kasnoantičkih gemina. Njihova je obnova i prezentacija dovršena tek prošle godine nakon desetljeća restauracije.

Egon je bio iznimno nadaren konstruktor, a u njegovim su se rješenjima matematički modeli pretvarali u praktična rješenja, za koja je trebalo prethodno razumjeti povijesnu konstrukciju, tradicionalno najugroženiji dio baštine kojom se struka bavila. Jedna od takvih sanacija bila je konstruktivna sanacija ranosrednjovjekovne bazilice sv. Duha u Škripu na Braču. U bočnim krovovima crkve Lokošek je projektirao kose drvene rešetke koje su istodobno bile konstrukcija krovova bazilice kao i ukruta presvođenog središnjeg broda crkve.

Početkom devedesetih započinje statička sanacija hvarskog Arsenala. Njegova duhovita intervencija na sanaciji podne konstrukcije kata, koja nije bila dostatno snažna za nošenje kazališnih loža, ubraja se među školske primjere zahvata u kojem se nedovoljna nosivost podnih greda zamijenila iznimno velikom nosivošću krovnih vezača o koje je praktično obješena konstrukcija gledališta s ložama. Za obnovu zvonika u Sutivanu koja je slijedila dodijeljena je

nagrada “Vicko Andrić” timu Bužančić, Lokošek i Čorko 1994. godine. Obnovljenom zvoniku smiono su zamijenjeni stupovi lože donjeg kata bez demontaže gornje lože s lukovicom. Zahvat ne bi bilo moguće provesti bez preciznih izračuna kojima je ostvarena kompaktnost konstrukcije za vrijeme zamjene stupova.

Splitski zahvati na koru katedrale, Malom hramu, Palači Grisogono, crkvi sv. Martina i Zlatnim vratima, obilježili su devedesete godine u kojima su izvedene neke od najsloženijih konstruktivnih sanacija prema projektima Egona Lokoška. Konsolidacijom kora katedrale kojim je 1600. godine proširena prvostolnica započela je obnova koja još traje. U njoj je uklonjen balkon pjevališta i cjelovito sanirana konstrukcija koja je imala iznimno velike štete nastale na spoju s masivnom gradnjom antičkog mauzoleja. Mali hram Dioklecijanove palače (sl. 1), splitska krstionica, u potpunosti je obnovljen, a ispravkom položaja blokova povezanih klamfama na zabatu i svodu ponovno je aktivirana izvorna konstrukcija. Projekt portalne dizalice i zahvata na krovu hrama jedno je od najvećih ostvarenja Egona Lokoška kojim se dokazao kao vrstan poznavalac masivne kamene konstrukcije kakvoj pripada svod antičkog prostila. Palača Grisogono najljepši je primjer humanističke palače ranorenesansnog doba koju su sagradili sedamdesetih godina 15. stoljeća Nikola Ivanov Firentinac i Andrija Aleši. Smještena je na Peristilu, na križištu glavnih ulica *via cardo* i *via decumanus*, njena gradnja prožeta antičkim konstrukcijama bila je gotovo netaknuta. Drvena konstrukcija s autentičnim oslikanim stropovima 15. stoljeća bila je u vrlo lošem stanju. Sanacija je pored dugotrajnog restauratorskog zahvata tražila i skrupulozan konstruktorski zahvat bez primjene nereverzibilnih konstrukcija, posebno armiranog betona.

1 Projekt za obnovu Malog hrama Dioklecijanove palače
Project for reconstruction of the Little Temple of Diocletian's Palace

Egon Lokošek po prvi put u Hrvatskoj spreže ukrućene ploče velike debljine s gredama ostvarujući tako potpuno homogenu konstrukciju istog modula, elastičnost koja je metalnim dodatcima ukrućena u gornjoj zoni i usidrena u zidove dijelom sačuvane konstrukcije antičkog portika 4. stoljeća. Potpuno suprotan pristup Lokošek je imao kod sanacije Zlatnih vrata s crkvicom sv. Martina. Zadatak je bio obnova sjevernih vrata Dioklecijanove palače više od sto godina nakon prethodne obnove i prezentacije, te sanacija svoda crkve sv. Martina sagrađene u hodniku propugnakula sjevernih vrata palače. Suvremenim reverzibilnim zahvatom u metalu riješio je ovaj drugi dio problema, a obnova Zlatnih vrata, nasuprot tomu, izvrstan je primjer upotrebe tradicionalnog materijala, čak identičnog podrijetla, u vraćanju izvorne konstrukcije.

Još jedan izazov kojega se struka nije htjela rado prihvatiti jest sanacija kuće na adresi Lukačićeva 6 u Splitu, u

jugoistočnom kvadrantu Dioklecijanove palače, na mjestu gdje je u arheološkim istraživanjima pronađen triklinij carske palače. Kući, koja je s južne strane podignuta uz zidine palače, trebalo je ojačati temelje oslonjene na neistraženi dio Dioklecijanovih podruma. Razlog oštećenja kuće bio je položaj njenog sjevernog temelja koji nije bio usklađen s položajem podrumskog zida pa se cijelo sjeverno pročelje nagnulo i prijeti rušenjem. Reviziju svog ranijeg projekta Lokošek je proveo 2015. godine, kao jedan od svojih posljednjih projekata koji upravo kreće u realizaciju.

Trogirski konzervatorski zahvati na kojima je Egon Lokošek radio jednako su bili zahtjevni. U prvom redu to je bio zvonik prvostolnice, zajedno s atrijem i krstionicom. Teško je zamisliti složeniji zadatak zbog iznimne vrsnoće, ujedno i konstruktivne ugroženosti sklopa. Nemjerljiv je njegov doprinos u obnovi Radovanova portala u atriju

kojega su se restauratori pribojavali jer je dio kamene plastike već bio oštećen statičkim problemima uzrokovanim pucanjem zapadnog pročelja od vrha do samog podnožja crkve. Njegovo izdvojeno mišljenje, nasuprot stavu međunarodnog tima eksperata, poslužilo je konzervatoru kao argument za planiranje restauratorskog zahvata kojim je korigirana deformacija pojasnica lunete portala, jer je njena posljedica bila izravno cijepanje reljefa Navještenja u podnožju luka. Zahvat je obavljen zahvaljujući između ostalog i velikoj vještini bračkih kamenara, a prema Lokošekovu projektu. Za obnovu zvonika E. Lokošek je dao izraditi njegov digitalni model, kao i model katedrale, koji su pomogli u preciznom detektiranju trajektorija napona i izračunu sila u konstrukciji. Posljedica je bila minimalistički zahvat kojim trogirski zvonik ni u najnovijoj obnovi nije doživio sudbinu splitskog, kojem je prevelika restauratorska intervencija početkom 20. stoljeća nepravедno oduzela atribut izvornosti, čime je bačena sjena na obnovu jednog od najljepših romaničkih zvonika Europe.

Dvorište palače Cipiko je poput kuće od karata bilo gotovo nemoguće složiti od postojećih kamenih ploča i na njima obnoviti nekadašnji trijem, visoko postavljen na kruništu zapadnog zida dvorišta. Trodimenzionalni digitalni model pomogao je Egonu uspostaviti jedinstven nosivi sustav u koji su uključene vertikalne i horizontalne ploče kao svojevrsan prostorni prsten koji je ukrutio galeriju drugog kata i omogućio ponovnu restituciju renesansnog deambulatorija.

Tvrđava Kamerlengo jedan je od njegovih neostvarenih projekata temeljem kojega su ipak provedena istraživanja i purifikacija spomenika od naknadnih dogradnji.

Možda više od splitskih i trogirskih spomenika, Lokošek je radio dubrovačke povijesne građevine.

Obnova Franjevačkog samostana Male braće najveći je njegov projekt iz 2006. godine čija je realizacija trajala od 2007. do 2013. godine, a zadirala je u potpunu obnovu samostana, od biblioteke i samostanskih ćelija do klaustura sa svodovima.

Drugi grandiozan Lokošekov projekt u Dubrovniku vezan je uz konstruktivnu sanaciju barokne crkve sv. Vlaha. Započet je 2001., a obnova je pod njegovim nadzorom trajala sve do 2016. godine. Projekti za obnovu krovništva i ojačanje supstrukcija dubrovačke katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije zajedno s konstruktivnom sanacijom biskupske palače, nekadašnje palače Sorkočević, djela su iz vremena Lokošekove najplodnije aktivnosti u Dubrovniku. Putovanja između Zagreba, Splita, Trogira i Dubrovnika bila su njegova svakodnevnica.

Po njegovim projektima obnovljeni su brojni dubrovački spomenici, poput crkve sv. Vlaha na Gorici, zvonici pravoslavne crkve sv. Blagovještenja u ulici Od puča 8,

palača Pucić na Pilama, kuća u Ulici sv. Đurđa 3 na Pilama, te nekoliko stambenih zgrada na Stradunu.

Velika Onofrijeva česma u Dubrovniku simbol je grada i spomen na golemi hidraulički projekt prve polovine 15. stoljeća koji je izveo napuljski inženjer i graditelj Onofrio della Cava. Njena obnova bila je velik izazov i još veća odgovornost. Lokošekov projekt sanacije bio je vrlo skrupulozan, a početak obnove slijedio je u siječnju 2016. godine.

Brojni su njegovi projekti za sanaciju spomenika Rijeke dubrovačke, krovništvo ljetnikovca Sorkočević u Komolcu, zvonik crkve franjevačkog samostana u Rožatu, a obnova ljetnikovca Bunić-Kaboga u Rijeci dubrovačkoj izvedena je po njegovom projektu konstruktivne sanacije.

Crkva sv. Martina u Čelopezima u Župi dubrovačkoj, gospodarski objekti i glorijski arboretum Trsteno, te knežev dvor u Slanom koji je bio spaljen u Domovinskom ratu spomenici su Župe i Primorja čiju konstruktivnu sanaciju dugujemo projektima Egon Lokošeka.

Projekti za Domus Christi, dom umirovljenika, čija obnova nije realizirana i projekt obnove crkve sv. Nikole u Dubrovniku kojem je obnova u tijeku, sanacija ljetnikovca Restić-Rastić u Rijeci dubrovačkoj, spomenici su kojima nije dočekao završetak obnove.

Na elafitskom otoku Lopudu Lokošek je projektirao konstruktivnu sanaciju kneževa dvora, a na Mljetu rekonstrukciju jugoistočne kule nekadašnjeg benediktinskog samostana sv. Marije.

Konsolidacija crkve sv. Mihajla u Stonu 1998. godine bila je dobro obavljen posao na nepristupačnom lokalitetu, a biskupski ljetnikovac u Malom Stonu i Veliki Kaštio u Stonu sami bi po sebi bili dobar primjer konstruktivne sanacije nekih od najbolje prezentiranih kulturnih dobara toga planiranog grada.

Na Korčuli je Egon Lokošek već osamdesetih godina dvadesetog stoljeća projektirao sanaciju zvonika katedrale sv. Marka. Bio je to jedan od njegovih prvih projekata na obnovi kulturnog dobra najviše kategorije, a u istom gradu radio je projekte sanacije na palači Arneri i kasnije na palači Lešić-Dimitri.

Hvarski projekti Egon Lokošeka nisu bili nimalo jednostavni. Najteži među njima bio je sanacija zapuštene crkve sv. Ivana Krstitelja koja je dijelom bila pala i bez koje nije bilo moguće obnoviti gotički sklop Zaninović. U potpuno ruševnom stanju kuće sklopa prijetile su padom na jednu od najprometnijih uličica stare gradske jezgre Hvara. Projekt za konstruktivnu sanaciju čitavog sklopa njegovo je djelo.

Egon Lokošek je izradio brojne projekte sanacija u Istri i Kvarneru. Upravna zgrada u bivšem industrijskom kompleksu "Rikard Benčić" u Rijeci, gradska loža u Senju, sanacija nosive konstrukcije crkve sv. Marije Snježne u

Čepiću kod Poreča 2009. godine, samo su dio njegovih projekata u tom dijelu Hrvatske.

Pored golemog broja ostvarenja na jadranskoj obali Lokošek je izračunao i velike zahvate na sjeveru Hrvatske. Projekt za Veliki Tabor, zamjena kamenih stupova u prizemlju, jedan je od malobrojnih radova koji je publiciran. Objavio ga je s Hugom Kleinerom u časopisu *Građevinar* 2004. godine. Projekti konstruktivne obnove za kuriju Modić Bedeković, drvenu kuću iz Donje Lomnice i Stari grad Čakovec, za čiju je obnovu bio imenovan kao član radne grupe 2012., pripadaju posve drugačijim zahvatima izvedenim u drugom mediju i u drugom podneblju. Pa ipak, ni najteži zahvati u tom dijelu Hrvatske nisu ga obeshrabilili, niti onda kada se tijekom konzervatorskih radova 2008. godine urušila crkva Sv. Jurja na Bregu. Njenu sanaciju

projektirao je 2009. godine, spasivši time čast nacionalne restauratorske službe.

Pa ipak, pored ovog impresivnog popisa obnovljenih spomenika u plodnoj karijeri Egona Lokošeka, križ na Marjanu predstavlja jedan je od najintrigantnijih projekata koji je Egon sa sinom Vjeranom, arhitektom, uspješno izveo 2013. godine. Bio je to ujedno i jedan od posljednjih projektantskih zadataka velikog hrvatskog poznavatelja klasične konstrukcije. Radi se o obnovi kamenog križa uz vidilicu na marjanskom vrhu Telegrin, koji je bio demontiran uoči Prvog svjetskog rata, kako ne bi poslužio za orjentir neprijateljskim haubicama. Konstrukcija kamenog križa na Marjanu iznimno je vitka i značajki projektirana, a kameni križ s vremenom će ući u antologijska rješenja poput znamenitog križa koji je 1935. godine bio podignut na brdu Srđ nad Dubrovnikom.

Radoslav Bužančić

